

ISSN **2788-4724**
eISSN **2790-833X**

2024
№1

DULATY UNIVERSITY
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
DULATY UNIVERSITY

DULATY UNIVERSITY
BULLETIN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

Crossref

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

 KAZPOST

Жазылу индексі: 76234

ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

ВЕСТНИК

of M.Kh. Dulaty Taraz
Regional University

Таразского регионального
университета имени
М.Х. Дулати

№1 (13)/2024

2000 ж. наурыз айынан бастап шығады
Издается с марта 2000 г.
Founded in March 2000

Бас редактор
Исабай Исақұлы Бекбасаров

техн. ғылым. д-ры, профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Редакция алқасы

А. Гульбиниене -	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD , Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	ф.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	п.ғ.к, доцент, Ресей
Ирина Сметанска -	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	м.ғ.д., профессор, Жапония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	з.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Михаил Васильевич Дяденко	техн.ғыл.канд., доцент, Беларусь Республикасы
Октай Кутай	PhD, профессор, Түркия
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Түркия
Петр Степанович Пойта	техн.ғыл.д-ры, профессор, Беларусь Республикасы
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор , Түркия
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Болгария Республикасы
Скоробогатова Наталья Владимировна	псих.ғ.к., доцент, Ресей
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор, Қырғызстан
Ткаченко Игорь Михайлович	ф.-м.ғ., профессор, Испания
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна	PhD, доцент, Қарақалпақстан
Угур Бозкурт	PhD, Түркия
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филютина Татьяна Николаевна	п.ғ.к., профессор, Ресей
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
ЭлдерТейшейра Гомиш	PhD, профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Түркия
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University.
А.Ә. Сағындықов	техн.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.Б. Мыңбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.О. Жатқанбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	техн.ғыл.д-ры, профессор, Екібастұз
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	Заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
И.С. Бровка -	техн.ғыл.д-ры, профессор, Әуезов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	физ-мат.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
Н.Ә. Бейсен	физ.-мат.ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Р.С. Тұрысбек	фил.ғыл.д-ры., профессор, Л.Н.Гумилев ЕҰУ
С.О. Құлбарак	фил.ғыл.д-ры., профессор, Dulaty University
С.Т. Дүйсенбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
С.У. Бақторазов	тарих ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	псих.ғыл.канд., доцент, Dulaty University

Editor-in-Chief
Isabai Bekbasarov

Dr. of Tech. Sci., Professor, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University

Editorial board

A. Gulbinienė	PhD, Lithuania
Alexandros Kehagias	PhD, Greece
Allambergenova Perkhan Kudaibergenovna	Candidate of philological Sciences, Associate Professor, Uzbekistan
Daniel Davidson Snow	PhD, USA
Elder Teixeira Gomes	PhD, Professor, Portugal
Enver Kapagan.	PhD, Turkey
Fajkus Martin	PhD, Czech Republic
Filyutina Tatyana Nikolaevna	Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Russia
Gottfried Thomas	PhD, Germany
Helena Hnilitsova	PhD, Czech Republic
Irina Smetanska	PhD, Germany
Krejci Ondrej	PhD, Czech Republic
Martinek Pavel	PhD, Czech Republic
Matsumoto Koji	Doctor of Mathematical Sciences, Professor, Japan
Mikhail Vasilyevich Dyadenko	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Belarus;
Mirzaev Shukhrat Shavkatovich	Candidate of Law, Associate Professor, Uzbekistan
Oktay Kutay	PhD, professor, Turkey
Orhan Soylemez	PhD, professor, Turkey
Pablo Antonio Cano-Jiménez	PhD, Spain
Peter Stepanovich Poita	Dr. Tech. Sci., Professor, Belarus
Raikhani	PhD, Indonesia
Selami Fedakar	PhD, professor, Turkey
Siyka Chavdarova-Kostova	PhD, Bulgaria Republic
Skorobogatova Natalia Vladimirovna	Cand. of Psychological Sc., Associate Professor, Russia
Sulaimanova Rakhat Toktogulovna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Tkachenko Igor Mikhailovich	Dr. of physical and mathematical sciences, professor, Spain
Tortkulbaeva Tursynay Abdigazievna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Ugur Bozkurt	PhD, Turkey
Vaidotas Kokanauskas	PhD, Professor, Lithuania
Yelizova Elena Ivanovna	Cand. of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Russia
A.A. Kabdushev	PhD, Dulaty University.
A.A. Sagyndykov	Dr. Tech. Sciences, Professor, Dulaty University
A.B. Bekenova	Cand. Legal entity Sci., Ass. Professor, Dulaty University;
A.B. Mynbayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.K. Kudabayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.O. Zhatkanbaeva	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G.B. Dzhumabekova	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G.B. Isabekova	PhD, Dulaty University
I.S. Brovko	Dr. Sci., Professor, Auezov University
L.N. Esmakhanova	PhD, Dulaty University
M.B. Muratbekov	Dr. Phys.-Math. Sci., Professor, Dulaty University;
N.A. Beissen	Cand. Phys.-Mat. Sci., Ass. Professor, Dulaty University
R.S. Turysbek	Dr. Phil. Sciences, Professor, L.N.Gumilev ENU
S.O. Kulbarak	Dr. Phil. Sciences, Professor, Dulaty University
S.T. Duisenbaeva	Cand. tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
S.U. Baktorzov	Cand. Hist. Sci., Professor, Dulaty University
Sh.T. Turdalieva -	Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Dulaty University
Z.T. Abdukarimova	Candidate of Law, Associate Professor, Dulaty University

Главный редактор
Бекбасаров Исабай Исакович

д.т.н., профессор, Таразский региональный университетим. М.Х. Дулати

Редакционная коллегия:

А. Гульбиниене	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD , Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	к. ф. н., доцент, Узбекистан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	к. п. н., доцент, Россия
Ирина Сметанска	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	д. м. н., профессор, Япония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	к. ю.н., доцент, Узбекистан
Михаил Васильевич Дяденко	канд.техн. наук, доцент, Беларусь;
Октай Кутай	PhD, профессор, Турция
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Турция
Петр Степанович Пойта	д-ртехн. наук, профессор, Беларусь
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор , Турция
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Республика Болгария
Скоробогатова Наталья Владимировна	кандидат психологических наук, доцент, Россия
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор,Кыргызстан
Ткаченко И.М.	Доктор физико-математических наук, профессор, Испания
Торткулбаева Турсунай Абдигазиевна	PhD, доцент, Каракалпакстан
Угур Бозкурт	PhD, Турция
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филлотина Т.Н.	Кандидат педагогических наук, профессор, Россия
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
Элдер Тейшейра Гомиш	PhD,профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Турция
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University
А.А. Сагындыков	д-р техн.наук, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
А.Б. Мынбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.К. Кудабоева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.О. Жатканбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	д-р техн.наук,профессор, Экибастуз
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
И.С. Бровко	д-р техн.наук, профессор, Ауезов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	д-р физ.-мат.наук, профессор, Dulaty University
Н.А. Бейсен	канд.физ.-мат.наук, ассоц. профессор, Dulaty University
Р.С.Турысбек	д-р фил.наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
С.О. Кулбарак	д-р фил.наук, профессор, Dulaty University
С.Т. Дуйсенбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
С.У. Бакторазов	канд.ист.наук, профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	канд.псих.наук, доцент,Dulaty University

МАЗМҰНЫ • CONTENTS • СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

PHILOLOGICAL SCIENCES

ФИЛОЛОГИЧЕСК ИЕ НАУКИ

Сөйлемез О., Атеш Ө.Ф.

Мехмет Акиф Ерсой мен Абай Құнанбаевтың өлеңдеріне салыстырмалы көзқарас 7

Тажибаева А.Б.

Эссе жазу стратегиясы мен тактикасы..... 13

Омаркулова Л.К.

Конференцияда баяндама жасаудың ерекшеліктері..... 18

Молдабаева А.А.

Дәстүрлер мен құндылықтар: қоғамның қалыптасуына және жеке тұлғаның дамуына әсері 24

Құламанова З.А., Жанкулов Т., Бектлеуова Г.

Фразеологиялық бірліктердің көркем мәтіндегі қолданысы..... 32

M.Yu. Shingareva

Satisfaction of teachers and students with the implementation of digital educational resources for learning English..... 40

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

PEDAGOGICAL SCIENCES

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Махашова П.М., Бүйембаева Ш.Б.

Студенттердің креативтілігін қалыптастырудағы практикалық сабақтардың ерекшеліктері 47

Джақубақынов Б.Б., Төлегенұлы Н.

Мектепте «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқытудың өзекті мәселелері..... 54

Сүлейменов О.Ә., Джылысбаев Д.Б.

Дене жаттығуларының білімгерлердің дене қабілетінің дамуына әсері..... 64

Ерханова С.Б., Атқан Д.М., Нурумова Б.Б., Тусупбекова Г.А.

Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі инклюзивті биологиялық білім беруді бағалау..... 69

Дүйсенбеков Е.Б., Керимбаева Р.К.

Оқушылардың педагогикалық мамандыққа қызығушылығын қалыптастырудың теориялық негіздері..... 81

Бейсенбекова Г.Б., Нүрсейт А.Т., Манашова Г.Н., Буртибаева А.К.

Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың тұлғалық сапаларын қалыптастыру..... 90

Didar Z.D., Zhumadilova A.S.

Competence-based approach to communication problems 97

Сапо-Jiménez P.A., Hermosín-Mojeda M.J.

Attention, interest, desire and action model applied to education field through the image, question and answer methodology 105

Бакдәулетұлы А., Машан Т.Т.

Химия пәнін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану..... 115

**ПСИХОЛОГИЯ   ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ   PSYCHOLOGICAL
 ҒЫЛЫМДАРЫ   НАУКИ   SCIENCES**

Токсанбаева Н.К.

Психологические направления развития особенностей профессионального общения в процессе совместной деятельности..... 1 2 2

Khitruk V.V., Tileubayeva M.S.

Development of methods of psychological support for students with special educational needs.... 1 3 1

Оспанбаева М.П., Оралымбетова Г.Ү.

Психологиялық қатынас теориясы аясында тұлғааралық қатығыстарды шешуді зерттеу.... 1 3 9

**ӘЛЕУМЕТТІК-   СОЦИАЛЬНО-   SOCIAL SCIENCES
 ГУМАНИТАРЛЫҚ   ГУМАНИТАРНЫЕ   AND
 ҒЫЛЫМДАРЫ   НАУКИ   HUMANITIES**

Иманбаев А.А., Омирзакова Д.Д.

Отчаяние как источник творческой деятельности 1 4 9

Ранова Г.К.

Анализ понятия политических ценностей и изучение политических ценностей казахстанцев 1 5 6

Козырева А.А., Мукаева А.М.

Разработка фирменного стиля для компании «Compass»..... 1 6 1

Ыбыраимжанов К.Т., Таурбекова А.С., Фейзулдаева С.А., Кыстаубаева Б.К.

Развитие творческих способностей будущих учителей начальных классов через исследовательские компетенции..... 1 7 0

Шолпанқұлова Қ.А.

Мемлекет және қоғам қайраткері – Нәзір Төреқұлов..... 1 7 7

Ералиева Л.Н.

Алаштың ардақты ұлы – Смағұл Сәдуақасов..... 1 8 5

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ-   ЭКОНОМИКО-   ECONOMICS AND
 ЭКОЛОГИЯЛЫҚ   ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ   ENVIRONMENTAL
 ҒЫЛЫМДАР   НАУКИ   SCIENCES**

Торбас А., Октау К.

Castig a digital spell: how social media influencers shape destination marketing..... 1 9 1

Кенжебаева М.Т.

Қазақстанда шағын бизнесті несиелендірудің перспективалық бағыты ретінде микроқаржыландыруды жетілдіру әдістері..... 1 9 9

Наренова А.Н., Байтиленова Е.С., Амирова Г.К., Амалбекова Г.Е.

Өңірдегі инновациялық даму және оның кәсіпкерлікке әсері..... 2 0 8

Рыскулова Ж.О.

Бәсекелестік саясат және экспортқа бағдарланған өнімді дамыту..... 2 1 9

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ   ЕСТЕСТВЕННЫЕ   NATURAL
ҒЫЛЫМДАРЫ   НАУКИ   SCIENCES**

Құрманбай А.Б., Мухтаров А.К.	
Алкалоидтарды тазалау және бөліп алу.....	2 2 7
Жумадилова А.К., Жапарова С.Б., Жамбыл В.Ғ.	
Экологиялық білім беруді дамытудың алғы шарттары.....	2 3 5
Бижигитов Т., Мадалиева Э.	
Молекулалардың активациялық энергиясын сипаттайтын физикалық параметрлерге тәуелділігін зерттеу әдістері.....	2 4 2
Бимұрат Ж.	
Орауыштағы магнит өрісін зерттеу әдісі.....	2 4 9

**ТЕХНИКАЛЫҚ   ТЕХНИЧЕСКИЕ   TECHNICAL
ҒЫЛЫМДАР   НАУКИ   SCIENCES**

Кулманова С.Ж.	
Дисперсті орталардың оптикалық қасиеттері.....	2 5 6
Малибеков А.К., Джакияев Д.К., Джакияев Б.Д.	
О базовых инструментариях национальной системы квалификаций республики казахстан в отрасли водного хозяйства.....	2 6 2

О. Сөйлемез*

филология ғылымдарының докторы,
Кастамону университеті, Кастомону, Түркия
soylemezo@yahoo.com

Ө.Ф. Атеш

филология ғылымдарының докторы,
Кастамону университеті, Кастомону, Түркия
ofates@kastamonu.edu.tr

МЕХМЕТ АКИФ ЕРСОЙ МЕН АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ КӨЗҚАРАС

***Аңдатпа.** Түркия мен Қазақстан 19-ғасырдың аяғынан бастап модернизация үрдісіне енді. Сәйкесінше, екі өңірде де жазушылар мен ақындар өз шығармаларында реформаның қажеттілігін көрсетсе, әдеби шығармалар әлеуметтік мәселелерге баса назар аударды. Абай Құнанбаев пен Мехмет Акиф әлеуметтік сынды қосу және жаңашылдық қажеттігін айту тұрғысынан ұқсас көзқарас танытты. Екі өнерпаздың да әділетсіз билеушілерді, жалқаулық пен надандықты сынап, әйел мәселесіне баса назар аударуы – осы көзқарастың көрсеткіші. Бұл мақалада Абай Құнанбаев пен Мехмет Акифтің өлеңдері салыстырмалы түрде қарастырылады. 19-ғасырдан 20-ғасырдың басына дейін Түркия мен Қазақстанда ұқсас мәселелердің болуы Мехмет Акиф пен Абай сияқты екі ұлы ақынның ұқсас тақырыптарды қозғайтын өлеңдер жазуына себеп болды [7]. Өз қоғамындағы проблемаларды сынаған екі ақын надандық, жалқаулық, жемқор билеушілер мен әйелдер мәселесі сияқты мәселелерде поэзияның құдіретін пайдаланды. Бұл әсердің дәрежесін кеңірек салыстыру арқылы егжей-тегжейлі көруге болады. Мехмет Акиф пен Абай Құнанбаев өздері тұрған қоғамды аяусыз сынап, сынды бүкіл мұсылман және түрік әлемін қамтитындай кеңейтті. Екі ақынның да реалистік көзқараста болуы қоғамдық құрылысты мұқият қадағалайтын өлеңдердің шығуына мүмкіндік берді. Әйтсе де, Акиф те, Абай да дидактиканың құрғақ түсінігін ұстанбай, көптеген өлеңдерінде лириканы, поэтиканы ұстанған.*

***Тірек сөздер:** Абай Құнанбаев, Мехмет Акиф, қазақ әдебиеті, түрік әдебиеті, салыстырмалы әдебиет, модернизм.*

Кіріспе. 19-ғасырдың екінші жартысынан бастап 20-ғасырдың бірінші ширегіне дейін жалғасқан саяси-әлеуметтік өзгерістер түркі әлемі халықтары үшін өте маңызды үзілістер туғызды. Османлы Түркияда конституциялық қозғалыстар, Балқан соғысы, Бірінші дүниежүзілік соғыс және азаттық соғысы сияқты оқиғалар басынан өтсе, Орталық Азиядағы түркі халықтары патшалық Ресейдің басып алуымен, Қазан төңкерісімен,

тәуелсіздік қозғалыстарымен және КСРО-ның құрылуымен кездесті. Бұл қиын процесс – бүкіл түркі әлемі үшін өмір мен өлім күресі кезеңі. Османлы империясы отаршылдық Еуропаға қарсы тұруға талпыныс жасап жатқанда, Орталық Азиядағы түркі халықтары алдымен патшалық Ресейдің, одан кейін большевиктердің шапқыншылығына ұшырады. Осындай аумалы-төкпелі заманда зиялы қауым, жазушы-ақындардың бүгінгі

жағдайдың әсер етіп, халқының жолын әдебиет арқылы іздеуі заңдылық. Тиісінше, түркі әлемінің жазушылары мен ақындары ұлттық игілік принципінен ескеретін социалистік әдебиет жасауға ұмтылады және бұл суретшілер әдеби шығармалардың дидактикалық қырынан пайда табуға тырысады. Мұсылмандық шығыс әлемінің Батыс Еуропа мен Ресейге қарағанда артта қалуының себебін надандықпен байланыстыратын зиялы қауым ағарту науқанында құтқарылу жолын іздеп, әдебиеттің тәрбиелік мәнін қалайды.

Еуропа мен Ресейге қарсы өмір сүру үшін күресіп жатқан түркі әлемі қарсыластарымен күресу үшін батыстандыру/модернизация процестерін бастау арқылы реформалар жасауға тырысады. Бұл жаңашылдық үрдісі әдебиетке де әсер етіп, классикалық әдебиет пен ауызша халық әдебиетінен бөлек, ислам дінінің ықпалындағы бүкіл түркі әлемінде қазіргі жазба әдебиетінің негізі қаланды. Осы өтпелі кезеңде пайда болған кейбір қайраткерлер дәстүрден толықтай бас тартпай, заманауи әдебиеттің алғашқы үлгілерін жазып, ислам мен түріктілік құндылықтарын қазіргі әлем құндылықтарымен синтездеу арқылы өз қоғамдарына үндеу тастады. Мехмет Акиф Ерсой мен Абай Құнанбаев – бұл жағынан бір-біріне ұқсас екі маңызды есім. Екі ақын да өз дәуіріндегі интеллектуалдық қозғалыстардың, әлеуметтік-экономикалық даму-дың, халқының қиын жағдайының әсерінен тығырықтан шығудың жолын іздеп, өлеңдерінде дидактикалық, социалистік көзқараспен халыққа шешім нұсқаулығын жеткізуге тырысқан. Екі ақынның тағы бір ортақ қыры – олар өздерінің діни-ұлттық құндылықтарын жетік меңгерген, оларды заман талабына сай жаңаша пайымдай алатын зиялылар. Міне, осылайша Мехмет Акиф те, Абай да сыртқы ықпалдың ықпалына түсіп, өз халқынан алшақ кетпей, жалпы адамзаттық ұстанымға негізделген даналығын поэзия тілі арқылы эстетикалық етіп көрсете білген. Поэзия сезім туындысы, ал философия мен ой

тек проза арқылы ғана айтылады деген түсінік бар. Дегенмен, Мехмет Акиф те, Абай да зиялылық негізі бар дана сөздерін поэзия арқылы жеткізе білген. Бұл ретте екі ақынның да мұсылман шығыс әдебиетінің классикалық жанрларының шеңберінен шығып, жаңа заман әдебиетінің негізін қалағаны ерекше. Сол себепті Мехмет Акиф пен Абайдың ой әлемі мен шығармаларын салыстырмалы түрде оқу түркі әлемінің әртүрлі географиялық аймақтарында бір кезең жағдайында өмір сүрген зиялылар мен ақындардың ортақ тұстарын ашу тұрғысынан маңызды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Мехмет Акифтің «Сафахат» еңбегін қараған кезде білім, еңбек, кедейлік, ахлақ, ислам әлемінің мәселелері, батыстану және әйел мәселелері сияқты көптеген социалистік тақырыптарды кездестіруге болады. Осындай тақырыптардың Абай шығармаларында да орын алғаны байқалады. Екі ақын да отаршыл державалардың тұтқындығынан, жоқшылық пен надандықтан туындаған мұсылман-түрік әлемінің мәселелеріне ұқсас тұжырымдар жасап, ұқсас нұсқамалар ұсынған. Сәйкесінше, екі ақынның өлеңдерінде тақырыптық ұқсастықтар байқалады.

Абай Құнанбаев 1845-1904 жылдар аралығында өмір сүрсе, Мехмет Акиф 1873-1936 жылдар аралығында өмір сүрген. Екі ақынның жас айырмашылығы – 28 жас. Бұл айырмашылық адам өміріне ұзақ болғанымен, мәселеге әдебиет тарихы тұрғысынан қарасақ, екі ақынның әдебиет сахнасына шыққан кезеңінің арасында үлкен айырмашылық жоқ. Оның үстіне екі ақынның өнер адамы болған жылдарындағы саяси-әлеуметтік оқиғалар тұрғысынан түрік және ислам әлемінің дағдарыс жағдайлары бірдей. Сол себепті, екі ақынның өлеңдерін ұқсас жағдайлардың ұқсас шешім ізденістеріне алып келуі мүмкін екендігіне сүйене отырып, мазмұны жағынан ұқсастық тұрғысынан бағалауға болады.

Зерттеу нәтижелері. Абай Құнанбаев қазақ жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі болып саналады. Мұсылмандық Шығыс

элементінде кең тараған халық поэзиясы мен классикалық поэзияны жақсы меңгерген Абай орыс әдебиетімен танысқаннан кейін поэзия мен проза саласында жаңа әдебиеттің орнығуына маңызды қадамдар жасады. Абай ақын ретінде алға шыққанымен, қазақ прозасының қалыптасуына да зор үлес қосты. Оның орыс тілінен жасаған аудармалары да қазақтардың жаңару үрдісінде маңызды рөл атқарды. Философиялық терең шығармалары бар Абайды да ойшыл ретінде қабылдауға болады. Олай болса, жан-жақты тұлға Абайды Мехмет Акифпен салыстырмас бұрын оның әдеби болмысын, ой-өрісін ашып көрсету қажет.

Абайдың ең бірінші алатын көзі – фольклор. Ақын жастайынан қазақ ертегілерін, аңыз-әңгімелерін, халық поэзиясы мен эпостарын үйренген. Ауыз әдебиеті үлгілерін жастайынан үйрену Абайдың кейінгі өнер өміріне әсер етті. Абай өлеңдерінде халық поэзиясының сөздік құрамының алдыңғы орынға шығуы соның бір көрсеткіші. Өлеңдеріне кейде нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді, фразеоло-гизмдерді қосатын Абай қазақтың халық ақындары ежелден қолданып келе жатқан, әсіресе, алғашқы өлеңдерінде қолданыста болған формулалық өрнектерді де қамтиды. Алайда, Абай халық поэзиясының дәстүріне дәл еліктемейді. Осы дәстүрге сүйеніп, жаңаша айту тәсілін түсіруге тырысады. Бұл жағдай ғашықтар бейнесінде ерекше сезіледі. Ол халық поэзиясы дәстүріндегі стереотиптік сұлулық түрін бейнелеуден алшақтап, ғашықтың нақты түрін ашуға тырысады. Абайдың тақырып таңдауда ауызша мәдениетте өмір сүретін халық ертегілерін пайдаланғаны байқалады. Бірақ, керек кезде Абай халық ертегілерінде ұзақ айтылатын тақырыпты баллада түрінде жазатын шағын өлеңге сыйғызады. Бұл жерде Абайдың поэзияға әкелген ең басты жаңалығы оқиғаны ықшамдалған баяндау арқылы драматизациялаудан, даудың тосын сәтте шешілуін қамтамасыз етуден көрінеді. Қазақ халық әдебиетіндегі белгілі тақырыптарды

баллада жанрымен және жаңа қырынан таныту – маңызды жаңалық [3].

Абай алатын екінші қайнар бұл классикалық шығыс мәдениеті. Медреседе білім алған Абай «Шахнама», «Мың бір түн», «Юсуф у Зулейха», «Хүсреу у Ширин» сияқты шығыс қиссаларын жақсы біледі. Ахмет Риза медресесінде оқып жүргенде араб, парсы және батыс түрік тілдерін меңгерген. Хафиз, Сади, Низами, Фузули, Али Шир Неваи, Өмер Хайям сынды ұлы өнер иелерінің шығармаларын оқыған Абай классикалық әдебиетті де жетік меңгерген. Ақынның кейбір өлеңдерінде Али Шир Неваи әсер еткен. Кейбір шығармаларында тақырып таңдауда шығыс эпостары мен халық ертегілерін пайдаланады [6].

Абайды дәстүрден нәр алған, бірақ қазіргі жазба әдебиетінің іргетасын қалаушы тұлға ретінде анықтауға мүмкіндік беретін ең маңызды тұс – оның орыс әдебиеті арқылы бүгінгі әлемге ашылуы. Абай қазақ әдебиетінде Ыбырай Алтынсарин бастаған аударма қозғалысын одан әрі бір сатыға жеткізді. Алтынсарин мен Абайдың қазақ әдебиеті мен мәдени өміріндегі аудармаларымен атқарған рөлі Осман түрік әдебиетіндегі Танзимат дәуірі суретшілерінің аудармашылық қызметімен атқарған рөліне ұқсас. Аудармалар жаңа өркениет пен жаңа әдебиеттің есігін ашты. Ақынның, әсіресе Криловтан аудармаларының маңызы зор. Бұл еркін аудармаларда Абай Крилов шығармаларын сөзбе-сөз қайта жазады [2]. Ақынның Пушкин мен Лермонтовты аударып, олардың шығармаларынан әсер алғаны да белгілі [1].

Мехмет Акифтің әдебиет сахнасына шыққан кезеңі Ислам элементі де, Осман империясының да үлкен күйреу кезеңі болды. Империя әскери, саяси және экономикалық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік жағынан да нашар жағдайда. Акифтің басты мақсаты – қоғамның қазіргі жағдайын ашу. Осы себепті Сафахаттың бірінші кітабында Акифтің қоғам жағдайын Орхан Оқайдың сөзімен айтқанда

«науқасын кесетін үстелге жатқызатын дәрігер» сияқты суреттегені байқалады. Бұл сипаттамалар Батыстағы реалистік романистер шығармаларынан үзінділерге ұқсайды. Кофеханалар, таверналар, түкпір-түкпірлер, күйеуінің езгісіне ұшыраған әйелдер Акиф өлеңдерінде шынайы бейнеленген. Ақынның «Сүлеймания төрінде» атты ұзақ өлеңінде ислам әлемінің аянышты жағдайы суреттеледі. Мұсылмандардың жалқаулығы сынға алынып, еңбек етудің маңыздылығы айтылады. Бұл өлеңде Шығыс мұсылман әлемін ғафалдық ұйқыдан ояту әрекеті алдыңғы орынға шығады. «Ақиқат үндерінде» Акиф кейбір өлең жолдарын өлеңмен түсіндіреді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Екі ақынның бір-біріне ұқсайтын негізгі тұсы – жалқаулық. Мұсылман географиясындағы жағдайдың негізгі себебі – жұмыс істемейтін, ғылымға, өнерге қызықпайтындардың жалқаулығы, өз қоғамына үлес қосқандай босқа мақтануы. Батыс әлемі үздіксіз жұмыс істеп жатқанда, бос тұрған Шығыс әлемі артта қалды. Бұл жағдайды Акиф мына жолдармен суреттейді:

<i>Bakın mücahit olan Garb'a şimdi bir kere; Havâya hükmediyor kâni olmuyor da yere. Dönün de âtil olan Şark'ı seyredin: Ne geri! Yakında kalmayacak yeryüzünde belki yeri! Nedir şu bir sürü fenler, nedir bu san'atler? Nedir bu ilme tecelli eden hakikatler?</i>	<i>Гарб, мужахид, тағы бір рет қараңыз; Ол ауаны билемейді, оның қаны жоқ, жері бар. Бұрылып, белсенді емес Шығысқа қараңыз: қандай артта қалған! Мүмкін оның жер бетіндегі орны жақын арада қалмайтын шығар! Бұл не деген көп ғылымдар, бұл қандай өнерлер? Бұл ғылымда қандай шындықтар көрінеді?</i>
--	---

Мехмет Акиф Батыс пен Шығысты салыстырып, мәселенің диагностикасын жасаған соң, мұсылмандық Шығыс әлемін немқұрайлылық ұйқысынан оянуға шақырып,

әйтпесе Батыстың қолынан көбірек зардап шегетінін айтады:

<i>Ey, koca Şark, ey ebedî meskenet! Sen de kımıldanmaya bir niyyet et. Korkuyorum Garb'ın elinden yarın, Kalmayacak çekmediğin mel'anet [4]</i>	<i>Уа, ұлы Шығыс, мәңгілік мекен! Көшуге де ниет жасаңыз. Мен ертең Гарбтың қолынан қорқамын, Сіз көрмеген зұлымдық сақталмайды</i>
--	---

Ғылымға қызықпайтын, жалқау, бірақ сонымен бірге өзін мақтаудан тайынбайтын адамдардың тудырған мәселесі Абай өлеңдерінде де айтылады. Өйткені Абай мұндай адамдардың Шығыс мұсылман қоғамына тигізетін кері әсерін жақсы біледі:

<i>Emek verip mal bulmaz, Bilimiyle fikir almaz, Boş evinde öyle yatar, Yurdu dolaşır yemek yer, Erkeklik arını satar [4]</i>	<i>Qızmet qılıp mal tappaу, Ğilim oqır оу tappaу, Qur üyinde jatadı. El qıdırıp as işip, Erkek arın satadı. [5]</i>
---	---

Абай айтқандай, еңбектеніп, білім алмаған адамның мақтануға, қуануға құқығы жоқ. Ондайлардың күліп-ойнағаны мағынасыз:

<i>Bilgin olmadan övünme, Yeri bulmadan sevinme, Heveslenip şadlanma, Gülme oynayıp boşuna. [4]</i>	<i>Ğilim tappaу maqtanba, Orın tappaу bapтанba, Qumarlanıp şattanba Oynap bosqa küluwge. [5]</i>
---	--

Бұл салыстырудан Мехмет Акиф те, Абай да еңбектен қашатын, ғылым мен іліммен байланысы жоқ надандарды сынап, оларды өзіне тартуға шақырғанын байқауға болады.

Жауапкершіліктен қашып, елге жол көрсетпей шетке тығылатын билеушілер де қос ақынның нысанасы. Халық дамымай жатқанда, әкімдер өз міндетін орындамай, халыққа бағыт-бағдар бермей, мәселесіне құлақ аспауы үлкен күнә. Акиф бұл жағдайды былай түсіндіреді:

<p><i>Dedim ki: 'Bunca zamandır nedir bu gizlenmek? Biraz da meydana çıksan da hasbihâl etsek. Adam mı, cin mi nesin? Yok bir gören, ne eden: Ya çünkü saklanıyorsun bucak bucak bizden. Değil mi saklanıyorsun, demek ki korkudasın; Ya çünkü korkan adamlar gerek ki saklansın. Değil mi korkudasın var kabâhatin mutlak!..' [4]</i></p>	<p><i>Мен: «Осы уақыт бойы бұл нені жасырып отыр? Біраз шықсаң да, бізде бар болса. Сіз ер адамсыз ба, әлде жынысыз ба? Көремін адам жоқ, не істейді: Себебі сен бізден жасырып жүрсің. Жасырылып тұрған жоқсың ба, қорқасың деген сөз; Немесе қорқатын еркектерге жасырыну керек болғандықтан. Қорықпайсың ба, сенің кінәң абсолютті!..»[5]</i></p>
--	--

Осыған ұқсас көзқарасты Абай былай деп көрсетеді:

<p><i>Halk, patırtıyla nasıl bulsun Kamil biri göstermese yol? Birlik içindeyse ulusun; Kaygı duymaz, emin ol... (s.142)</i></p>	<p><i>Köp şuwıldıq ne tabar, Biylemese bir kemel? Berekelı bolsa el — Jağası jaylauw ol bir köl. (б. 32)</i></p>
--	--

Патриархалдық сананың әйелге, отбасына деген қате көзқарасы және осы көзқарастың қоғамда тудыратын проблемалары екі ақынның да сынға алған мәселелерінің қатарында. Мехмет Акиф Исламның әйелдерге қатысты кейбір ережелерін ер адамдар саналы түрде өз мүдделері үшін пайдаланады және бұл жағдай әйелдерді құрбан етеді деп ойлайды. Көп әйел алу және ажырасу бұған мысал бола алады:

<p><i>“ – Boşamaz? Amma da yartın! Ya şeriât ne için Bize evlenmeyi tâ dörde kadar emretsin? İki alsam ne çıkar sâye-yi hürriyette? Boşamışsam canım ister boşarım elbette. İşte meydana Kitap,</i></p>	<p><i>- Ажырасуға болмайды ма? Бірақ сен істедің! Шариғат не үшін керек? Төртке дейін үйленуге бұйырсын ба? Екі алсам, бостандық не болар еді? Ажырасқан болсам, әрине ажырасуым мүмкін.</i></p>
---	--

<p><i>hem alırız hem boşarız. Köse İmam, İhsan Bey'in bu sözlerine çok kızar: – Dara geldin mi şeriât! Sus ulan iz'ansız! Ne zaman câmi'e girdin? Hani tek bir hayrın? [4]</i></p>	<p><i>Міне, кіман, алаңда, екеуіміз де аламыз, ажырасамыз449. Ихсан бейдің бұл сөзіне Көсе имам қатты ашуланады: – Шариғатқа келдің бе? Тыныш, із-түзсіз! Мешітке қашан кірдің? Бір жақсы нәрсе ше?[5]</i></p>
--	--

Абай да еркектерді әйелді бағаламады, әйелін бағаламады деп сынады. Абай айтқандай, ер адамдар әйелге деген көзқарасындағы қателіктен, қанша жақсылық жасағанымен, әйелдерге салқын, немқұрайлы қарайды. Дегенмен, үйдегі тыныштықты қамтамасыз ететін ізгі ниетті әйелдер:

<p><i>Kadının seni seviyorsa, sen de onu sev Hımbıl, soğuk durur kimi sasık beyinli. Erkeği akıllı olsa, kadın hoş karakterli, İyi geçimli olsa, huzur içinde olurdu ev</i></p>	<p><i>Qatının seni süise, sen de omı süi, Korjan suıq keledi key sasık mi. Eri aqıldı, qatını minezdi bop, Tatu bolsa, rayıs üstindegi üi. (б. 48)</i></p>
---	--

Қорытынды. 19-ғасырдан 20-ғасырдың басына дейін Түркия мен Қазақстанда ұқсас мәселелердің болуы Мехмет Акиф пен Абай сияқты екі ұлы ақынның ұқсас тақырыптарды қозғайтын өлеңдер жазуына себеп болды [7]. Өз қоғамындағы проблемаларды сынаған екі ақын надандық, жалқаулық, жемқор билеушілер мен әйелдер мәселесі сияқты мәселелерде поэзияның құдіретін пайдаланды. Бұл әсердің дәрежесін кеңірек салыстыру арқылы егжей-тегжейлі көруге болады. Мехмет Акиф пен Абай Құнанбаев өздері тұрған қоғамды аяусыз сынап, сынды бүкіл мұсылман және түрік әлемін қамтитындай кеңейтті. Екі ақынның да реалистік көзқараста болуы қоғамдық құрылысты мұқият қадағалайтын өлеңдердің шығуына мүмкіндік берді. Әйтсе де, Акиф те, Абай да дидактиканың құрғақ түсінігін ұстанбай, көптеген өлеңдерінде лириканы, поэтиканы ұстанған.

Әдебиеттер тізімі

1. Bazarkulova, Aida (2019). *Abay Kunanbayoğlu'nun Şairliği*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Iskakuli, Danday (2020). “Abay’ın Çeviri Dünyası”. Çev. Esra Gül Keskin. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 91-114.
3. Kaskabasov, Seyit (2020). “Abay ve Folklor”. Çev. Hümeyra Özbek. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 23-42.
4. Kunanbayev, Abay (2014). *Şiirler*. Çev. Zafer Kibar. Ankara: Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği Yayınları.
5. Kunanbayev, Abay (2020). *Abay*. Çev. Ekrem Ayan, Zafer Kibar. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
6. Negimov, Serik (2020). “Abay’ın Yaratıcılık Karakteri”. Çev. Balsan Madi. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 61-76.
7. Okay, Orhan (2015). *Mehmet Akif-Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Материал редакцияга 29.12.23 түсті.

О. Сойлемез*, О. Ф. Атеш - *Университет Кастамону, Кастомону, Турция*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА СТИХИ МЕХМЕТА АКИФА ЕРОЯ И АБАЯ КУНАНБАЕВА

Аннотация. Турция и Казахстан вступили в процесс модернизации с конца 19 века. Соответственно, в обоих регионах писатели и поэты отражали необходимость реформ в своих произведениях, а литературные произведения были сосредоточены на социальных проблемах. Абай Кунанбаев и Мехмет Акиф продемонстрировали схожее отношение с точки зрения включения социальной критики и подчеркивания необходимости инноваций. Тот факт, что оба художника критикуют несправедливых правителей, лень и невежество и подчеркивают женскую проблему, свидетельствует об этом отношении. В этой статье стихи Абая Кунанбаева и Мехмета Акифа будут рассмотрены сравнительно.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, Мехмет Акиф, казахская литература, турецкая литература, сравнительное литературоведение, модернизм.

O. Soilemez*, O. F. Atesh - *Kastamonu University, Kastomonu, Turkey*

A COMPARATIVE LOOK AT THE POEMS OF MEHMET AKIF ERSOY AND ABAY KUNANBAYEV

Abstract. Türkiye and Kazakhstan have entered the modernization process since the late 19th century. Accordingly, in both regions, writers and poets reflected the need for reform in their works, and literary works focused on social problems. Abay Kunanbayev and Mehmet Akif exhibited a similar attitude in terms of including social criticism and emphasizing the need for innovation. The fact that both artists criticize unfair rulers, laziness and ignorance, and emphasize the women's issue is an indication of this attitude. In this article, the poems of Abay Kunanbayev and Mehmet Akif will be discussed comparatively.

Key words: Abay Kunanbayev, Mehmet Akif, Kazakh literature, Turkish literature, comparative literature, modernism.

References

1. Bazarkulova, Aida (2019). *Abay Kunanbayoğlu'nun Şairliği*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [in Turkish]
2. Iskakulu, Danday (2020). "Abay'ın Çeviri Dünyası". Çev. Esra Gül Keskin. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 91-114. [in Turkish]
3. Kaskabasov, Seyit (2020). "Abay ve Folklor". Çev. Hümeyra Özbek. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 23-42. [in Turkish]
4. Kunanbayev, Abay (2014). *Şiirler*. Çev. Zafer Kibar. Ankara: Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği Yayınları. [in Turkish]
5. Kunanbayev, Abay (2020). *Abay*. Çev. Ekrem Ayan, Zafer Kibar. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları. [in Turkish]
6. Negimov, Serik (2020). "Abay'ın Yaratıcılık Karakteri". Çev. Balsan Madi. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*. Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları, 61-76. [in Turkish]
7. Okay, Orhan (2015). *Mehmet Akif-Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*. İstanbul: Dergâh Yayınları. [in Turkish]

Мақалаға сілтеме:

Сөйлемез, О. Мехмет Акиф Ерсой мен Абай Құнанбаевтың өлеңдеріне салыстырмалы көзқарас [Мәтін] / О.Сөйлемез, Ө. Атеиш // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №1. – Б. 7-12. <https://doi.org/10.55956/XZRI3709>

А.Б.Тажобаева

Ағылшын тілі мұғалімі

№8 Төле би атындағы гимназия, Тараз қ., Қазақстан

asellya_88@mail.ru

ЭССЕ ЖАЗУ СТРАТЕГИЯСЫ МЕН ТАКТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада эссе жазудың ережелері туралы, оларды ағылшын тілінен емтихан тапсыру барысында қолданылуы туралы баяндалған. Эссе тақырыбын білгеннен кейін бірден ойыңызға келген барлық нәрсені қағазға бекіту әдісін осылай атауға болады. Мұны істеу үшін, біріншіден, тапсырманы оның тұжырымдамасына мұқият оқып шығу керек, екіншіден, эссе тақырыбын ғана емес, оны қалай ашу керектігін де анықтау керек. Сіз өзіңіздің қиялыңызға, логикаңызға, ассоциацияларыңызға және т.б. сіз жай ғана сіздің ойыңыздағы барлық нәрсені, ми тудыратын барлық ойларыңызды жазасыз. Сіз үшін ешқандай шектеулер, шеңберлер, міндеттемелер жоқ. Ережесіз жазу-бұл жалғыз ереже. Сондай-ақ эссе жазу барысында қолданылатын сөздер мен ойлар туралы жазылған. Мақаланың мақсаты – оқырманға эссе жазудың стратегиясы мен тактикасын үйрету. Сол арқылы білім алушының академиялық жазу қабылетін дамыту болып табылады. Мақала эссе жазуды үйренгісі келетін білім алушылар мен магистратура мен докторантураға түсушілерге арналған. Мақалада білім алушылар мен мұғалімнің эссе жазу мен тексеру барысындағы критерилерге тоқталып, түрлі ерекшеліктерді ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: эссе, логика, қиял, шектеу, сөздер, ойлар, ереже.

Кіріспе. Музыкант сахнада өнер көрсетер алдында күнделікті таразылар мен этюдтерді ойнауы керек, ал эссе жазуды ойлаған адам жақсы нәтижеге әкелетін және сәтсіздік мүмкіндігін азайтатын мұқият дайындықты қажет етеді. Эссе дайындау және жоспарлау сіздің алдағы эссе жұмысыңыздың контекстінде өте маңызды кезең.

Жақсы эссе жазу үшін Сіз не туралы және кім үшін жазғаныңызды білуіңіз керек. Ол үшін жазбаша сөйлеудің дұрыс стратегиясы мен тактикасын жасау керек, атап айтқанда: әлеуетті оқырманды, оған жүгінудің мақсатын, сондай-ақ осы екі фактордың өзара байланысын және олардың сіздің эссеңіздің мазмұнына қандай әсер ететінін анықтау.

Сіздің әлеуетті оқырманыңыз кім?

Бір жағынан, бұл аудитория (кең оқырман), екінші жағынан емтихан алушы (нақты оқырман). Осылайша, сіздің әлеуетті оқырмандарыңыздың екі санатын да ескеру керек, атап айтқанда, сіз көпшілікке эссе жазасыз, бірақ емтихан алушы оқытушы сіздің

эссеңізді оқып, бағалайды. Біз әр түрлі қызығушылықтары мен талғамдары бар оқырмандарға көпшілікке жүгінеміз; мүмкін олардың кейбіреулері сізбен көптеген ұқсастықтарға ие немесе тіпті сіздің көзқарасыңызбен бөліседі, бірақ Сізбен жеке таныс емес шығар.

Сіздің көзқарасыңыз оқырманға қаншалықты қызықты болатынын, ол сіздің ұстанымыңызбен келісе ме, жоқ па, сіздің жазбаңыздан не білгісі келетінін елестету өте маңызды. Бұл өз кезегінде оқырманға әңгіме тақырыбының қаншалықты таныс екеніне байланысты. Ең үлкен қателік-сіздің барлық оқырмандарыңыз тақырыпқа жеткілікті иелік етеді деп сену. Өзіңізді бағаламаңыз. Сондықтан жазуды бастамас бұрын оқырмандарыңыздың талғамы мен талаптарын мұқият зерделеу керек. Кез-келген нақты терминологияны қолдана отырып, әр терминді түсіндіруді ұмытпаңыз, өйткені сіздің әлеуетті оқырманыңыз көп нәрсені білмеуі мүмкін. Оқырманға терминдерді қолданудан аулақ

болудың тағы бір әдісі бар; оның орнына көпшілікке қол жетімді белгілі лексиканы қолданыңыз. Егер сіз өзіңіздің сүйікті романыңыз туралы жазсаңыз да, "кең" оқырманға бұл шығарма (тақырып) белгісіз болуы мүмкін екенін ұмытпаңыз. Сондықтан, кейбір жағдайларда сюжет пен шығарманың кейіпкерлері туралы бірнеше сөзбен еске түсіру артық болмайды. Егер сіз шығарманың көркемдік ерекшеліктерін талдайтын болсаңыз, онда таңдалған үзіндіге, көрініске, іс-әрекетке қысқаша сипаттама беру орынды болады.

Дегенмен, Сіз жазғаныңызды мұғалім (емтихан алушы) "нақты" оқырман оқиды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Шолу жасай отырып, ғылыми-практикалық әдістерді қолдана отырып эссе жазудың ерекшеліктері анықталды. Эссе жазудың ресми сыпайы үні сақталуы керек және одан да маңыздысы, белгілі бір контекст шеңберінде ойларды айту керек. Егер сіздің "нақты" оқырманыңыз сізден кем емес пәнді меңгерген ағылшын әдебиеті бойынша оқытушы (емтихан алушы) болса, онда сіздің әдеби шығарманы талдауыңыз сюжетті қайталауға дейін азаймауы керек. Эсседе сіз сюжеттің дамуын қалай көретініңізді көрсетуіңіз керек. Тек осылай ғана сіз өзіңіздің шығармашылық қабілеттеріңізді, талдауыңызды және мәселені қалай түсінетіндігіңізді және кейіпкерлердің әрекеттерін түсіндіре аласыз.

Қалай болғанда да, сіздің әлеуетті оқырманыңыз (аудитория да, емтихан алушы да) сіз не туралы жазғаныңызға ғана емес, оқырман сіздің жұмысыңызбен не үшін танысатынына байланысты. Әрине, көптеген себептер болуы мүмкін, бірақ сіздің оқырмандарыңыздың мотивациясының негізінде не жатқанын анықтау орынды болар еді.

Зерттеу нәтижелері. Оқырмандардың екі санатын біріктіретін бірінші нәрсе-ақпарат алу және (немесе) ләззат алу. Оқу үдерісіне сілтеме жасай отырып, біз ақпарат алу үшін оқитындар туралы сөйлесетін боламыз (мүмкін эстетикалық ләззат алу кезінде). Бұл, ең

алдымен, сіздің "нақты" оқырманыңыз оқытушы-емтихан алушы. Міне, мұғалімнің сіз жазбаша түрде хабарлаған ақпаратты қабылдауының негізін құрайтын кейбір жалпы белгілер:

- сіз не туралы жазасыз және осы тақырып бойынша біліміңіз қаншалықты терең;

- сіздің көзқарасыңыз қаншалықты түпнұсқа (жаңа);

- сіз өз ойларыңызды нақты, қисынды түрде ұйымдастыра аласыз ба, оларды нақты мысалдармен суреттейсіз бе;

- сіз өз ойларыңызды сауатты түрде білдіресіз бе.

Сіздің әлеуетті оқырмандарыңызды (емтихан алушы мен аудиторияны) біріктіретін екінші нәрсе-алынған ақпаратты бағалау қажеттілігі. Сіз, әрине, сіздің туындыңызға оң жауап беруге ұмтыласыз және оқырманның оқығаннан ләззат алуын қалайсыз. Егер сіз, ең алдымен, оқырманға сіздің мәлімдемеңіздің мақсатын жеткізе алсаңыз, сіз бұған қол жеткізесіз, сондықтан бүкіл шығармашылық процестің шешуші буыны-бұл сіздің эссе бойынша жұмысыңыздың барысында өзгеріске ұшырауы мүмкін мақсатты анықтау. Алайда, егер сіз негізгі стратегиялық ережені ұстанатын болсаңыз, оны болдырмауға немесе азайтуға болады: мақсат жұмыстың бірінші кезеңінде композицияны дайындау және жоспарлау кезеңінде қалыптасады. Осылайша, сіз оқырманға жазбаша үндеудің мақсатын неғұрлым айқын елестетсеңіз, эссе бойынша одан әрі жұмыс соғұрлым тиімді болады, атап айтқанда: эссе жазу процесі, оны редакциялау және түзету.

Сіз "мақсатқа жеткеніңізге" қалай сенімді бола аласыз? Мәлімдемеңіздің мақсатын қалай дұрыс анықтауға болады?

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Мұны істеу үшін, біріншіден, тапсырманы оның тұжырымдамасына мұқият оқып шығу керек, екіншіден, эссе тақырыбын ғана емес, оны қалай ашу керектігін де анықтау керек: сіз мәселені зерттейсіз бе, әлде өз шешіміңізді ұсынып, оқырманды сіздің дұрыс екендігіңізге

сендіруіңіз керек пе; сіз салыстырмалы-салыстырмалы талдаумен айналысасыз ба, әлде мәселенің туындауының себеп-салдарлық байланыстарын түсіндіруіңіз керек пе және т.б.

Сіз белгілі бір тапсырма алдыңыз ба, әлде таңдауыңыз бар ма, маңызды емес, біреуі екеуінде де өзгеріссіз қалады, ал басқа жағдайда сіз алған тапсырманы қатаң ұстануыңыз керек; Сіз алаңдататын тақырыпқа жаза алмайсыз немесе "су құя алмайсыз"; қойылған сұраққа нақты жауап беруіңіз керек, әйтпесе сіздің эссеңізге төмен баға беріледі. Егер сіз сұралмаған нәрсені барлық даңқымен жазсаңыз да, сәттілікке үміт болмайды, өйткені сіз "нақты оқырманға" қатысты өз міндеттемелеріңізді орындамайсыз. Кез-келген тақырыптың белгілі бір бағыты бар (сізден белгілі бір мәселе бойынша жазуды сұрайды). Егер сіз "еркін тақырып" туралы жазсаңыз да, эссенің көрсетілген шеңберін ұстану керек: бұл стильге де, құрылымға да қатысты. Мұны кемшілік деп санауға болмайды. Керісінше, мұндай" берілген " эссе жұмысында тірек, нұсқаулық ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, бұл шығармашылық процесті ұйымдастыруға уақытты үнемдейді (сіз не туралы жазу керектігін ұзақ ойламауыңыз керек).

«Мұғалім (емтихан алушы) тапсырманы сіздің эссе сіздің жеке басыңызды, біліміңізді және мінезіңізді көрсете алатындай етіп тұжырымдады сізді тұлға ретінде түсінуге және бағалауға көмектесетін барлық нәрсе. Сондықтан тапсырманы нақты орындау қажет (егер сіз тақырыптан ауытқып кетсеңіз, мұғалім сізді сұраққа жеткіліксіз немесе тым сенімді емес деп ойлауы мүмкін және тапсырманы санамайды). Демек, тапсырманы мүлтіксіз орындау мұғалімге сіздің:

- нұсқауларды нақты орындауға қабілетті;
- материалға иелік ету;
- тапсырмаға логикалық түрде жауап

беріңіз;

- олар өз ойларын ұйымдастыра алады және оларды стресстік жағдайда дұрыс бағытта бағыттай алады» [1.186].

Тапсырмада нақты не қажет екенін қалай түсінуге болады? Тапсырманы қалай түсінуге болады?

Мұны істеу әрқашан оңай емес. Көп нәрсе тапсырманың тұжырымына байланысты. Мысалы, to discuss немесе to analyze сөздерінің нені білдіретінін білесіз бе? Бұл бірінші. Екіншіден, сіз не туралы жазу керектігін және үшіншіден, оны қалай жасау керектігін нақты түсінудіңіз керек. Көбінесе тапсырманың өзінде бірнеше мақсаттар мен міндеттер қойылады, сондықтан бәрін ретімен орындау керек. Сіздің назарыңыздан ешнәрсе кетпеуі үшін практикалық кеңесті қолданыңыз тікелей талқыланатын тақырып (тақырып) болып табылатын сөздер мен сөз тіркестерін атап өтіңіз.

«Эссе жазуды неден бастау керек? Көбінесе Сіз не туралы жазуды білмейсіз, тіпті тақырып анықталған кезде де, тапсырма мен оған жету жолы анықталған кезде де болады. Мүмкін, егер сіз не туралы жазуды білсеңіз және осылайша қымбат уақытыңызды жоғалтсаңыз, сіз есеңгіреп қалуыңыз мүмкін. Біреу бос қағазға қарасаңыз, идеялар өз ойына келе бастайды деп сенуі мүмкін. Қалай болмас еді! Егер біреу мұны істесе, оған тек қызғанышпен қарауға болады. Бірақ, өкінішке орай, бұл көбінесе басқаша болып шығады. Ұмытпаңыз: сіз уақыт шектеулі! Сондықтан, тақырып туралы шешім қабылдағаннан кейін, дереу әрекетке, шабуылға кірісу керек.

"Шабуылды" бастауға көмектесетін әдіс "миға шабуыл" немесе идеяларды көбейту әдісі деп аталады. Бұл техниканың бірнеше нұсқалары бар:

- ережесіз хат алыңыз;
- идеялар тізімі;
- сұрақтар;
- схема.

Бұл әдістеменің міндеті - шығармашылық процесті ынталандыру. Сонымен қатар, жоғарыда аталған түрлердің кез-келгенін орындау 2-3 минутты алады, ал нәтиже керемет болады. Егер сіз "миға шабуылдың" барлық төрт нұсқасын қолдансаңыз, сіздің ойыңызда

көптеген ойлар бар екеніне көз жеткізе аласыз, бұл сіз тіпті білмеген нәрсе болуы мүмкін. Сонымен қатар, Әркім өзі үшін ең тиімді болып көрінетін идеяларды көбейту әдісін таңдай алады. Кейбіреулер үшін бұл тізім болады» [2.125].

Идеялар (тізім); басқалары үшін сұрақтар тізімі (сұраулар); қалғандары схемаларды (tag - ring) артық көреді, өйткені бұл жағдайда визуалды рецепторлар да қатысады, олар логикалық ойлаумен бірге керемет нәтиже береді немесе жай ғана өз ойларын сызыққа салады (freewriting). "Ми шабуылының" барлық төрт түрін араластыруға тырысатындар да болады. Дегенмен, таңдау жасау үшін олардың әрқайсысымен танысу керек.

Қорытынды. Эссе тақырыбын білгеннен кейін бірден ойыңызға келген барлық нәрсені қағазға бекіту әдісін осылай атауға болады. Сіз өзіңіздің қиялыңызға, логикаңызға, ассоциацияларыңызға және т.б. сіз жай ғана сіздің ойыңыздағы барлық нәрсені, ми тудыратын барлық ойларыңызды жазасыз. Сіз үшін ешқандай шектеулер, шеңберлер, міндеттемелер жоқ. Ережесіз жазу-бұл жалғыз ереже. Сіз мұның бәрін не үшін сұрайсыз? Мұндай кең таралған сана ағыны не береді?" Ал ойлар ағымында міндетті түрде негізгі ой туады - сіздің эссеңіздің негізі. Сіз шынымен қиялыңыздың қайда кеткенін көресіз және берілген тақырыпқа көп жаза алатыныңызды

түсінесіз. Уақыт шектеулі екенін ұмытпаңыз. Сізде бар болғаны 2-3 минут бар. Дегенмен, уақытты шектеу бір уақытта әрекетке ынталандыру болып табылады. «Бұл жағдайда сіздің өнімділігіңіз уақыт шектеулі болмағаныңызға қарағанда жоғары болады. Бұл психологиялық құбылыс. Сондықтан келесі кеңестерді орындаңыз: ешқандай ережелерді сақтамай және мүмкіндігінше тезірек тоқтаусыз жазыңыз. Өз ойларыңызды ашыңыз. Егер сіз "идеялардың пайда болуының белгілі бір кезеңінде тұрып қалсаңыз да, сіздің ойыңызға келген соңғы сөйлемді тағы бір рет жазып көріңіз және оны жаңа "өзі" сіздің ойыңызға келгенше жасаңыз. Сіздің миыңыз сол фразаны қайталаудан шаршайды және одан да қызықты нәрсе береді» [3.86];

Қиялдаңыз және қателіктер жіберуден қорықпаңыз. Есіңізде болсын, "ережесіз хат" тек сіздің жобаңызда қалады, және сіз өзіңіз үшін бәрін жаза аласыз! Жаргондарды, аббревиатураларды, әртүрлі белгілерді, символдарды сөзбен қолданыңыз, қалағаныңызша және кез келген нәрсені жазыңыз (тапсырманы ұмытпаңыз). Кейінірек сіз жобаны жөндейсіз, тек сіздің эссеңіздің негізін құрайтын "қымбат" ойларды қалдырасыз. Енді сіздің жалғыз мақсатыңыз-мүмкіндігінше көп идеялар беру. Идеялар жасаңыз. Сіздің ойлау процеңіз бір орында тұрмауы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Динаева, Б.Б. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері [Мәтін] / Б.Б. Динаева, С.М. Сапина.-Астана: 2020.-200 б.
2. Акимова, О.В. Международный экзамен по английскому языку. Стратегия и тактика письма [Текст] / О.В. Акимова. — Санкт-Петербург : КАРО, 2024. — 222 с.
3. Chesla, Elizabeth. Exam Success in Only 6 Steps! TOEFL Learning Express's, N.Y., 2002

Материал редакцияға 05.01.24 түсті

Тажибоева А. Б - Гимназия № 8 имену Толе би, г. Тараз, Казахстан

СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА НАПИСАНИЯ ЭССЕ

Аннотация. В статье рассказывается о правилах написания эссе, их использовании при сдаче экзамена по английскому языку. Так можно назвать метод закрепления на бумаге всего, что приходит в голову сразу после изучения темы Эссе. Для этого, во-первых, необходимо внимательно изучить задание на его формулировку, а во-вторых, определить не только тему сочинения, но и то, как его раскрыть. Вы записываете свое воображение, логику, ассоциации и т. д. Вы просто записываете все, что у вас на уме, все мысли, которые вызывает ваш мозг. Для вас нет ограничений, рамок, обязательств. Писать без правил-единственное правило. Также написано о словах и мыслях, используемых при написании эссе. Цель статьи-научить читателя стратегии и тактике написания эссе. Таким образом, развитие способности обучающегося к академическому письму. Статья предназначена для обучающихся и поступающих в магистратуру и докторантуру, которые хотят научиться писать эссе. В статье рассматриваются критерии при написании и проверке эссе обучающихся и учителя, раскрываются различные особенности.

Ключевые слова: эссе, логика, воображение, ограничение, слова, мысли, правило.

A. B. Tajibaeva - Gymnasium №8 named after Tole bi, Taraz, Kazakhstan

ESSAY WRITING STRATEGY AND TACTICS

Abstract. The article describes the rules for writing essays, their application in the process of passing the exam in English. This is how you can call the method of fixing on paper everything that comes to mind immediately after learning the topic of the essay. To do this, it is necessary, firstly, to carefully read the assignment to its wording, and secondly, to determine not only the topic of the essay, but also how to reveal it. You simply write down everything that is in your head, all the thoughts that the brain generates. There are no restrictions, circles, obligations for you. Writing without rules is the only rule. It is also written about the words and thoughts that will be used in the process of writing the essay. The purpose of the article is to teach the reader the strategy and tactics of writing an essay. Thus, the student's academic writing skills are developed. The article is intended for students who want to learn how to write essays, as well as applicants for Master's and doctoral programs. The article focuses on the criteria of students and teachers in the process of writing and checking essays, reveals various features.

Key words: essay, logic, fantasy, limitation, words, thoughts, rule.

References

1. B. B. Dinaeva, S. M. Akademiyaly`қ sauatty`ly`қты`ң teoriyaly`қ zhәне praktikaly`қ negizderi [Sapina theoretical and practical foundations of Academic Literacy].- Astana: 2020. -200 p. [in Kazakh]
2. Akimova O. V. Mezhdunarodny`j e`kzamen po anglijskomu yazy`ku. Strategiya i taktika pis`ma [International example in English language. Strategy and tactics pussy]. — St. Petersburg: karo, 2024. - 222 p. [in Russian]
3. Chisla, Elizabeth. Exam Success In Just 6 Steps!TOEFL Learning Express, New York, 2002 [in English]

Мақалаға сілтеме:

Тажибоева, А.Б. Эссе жазу стратегиясы мен тактикасы [Мәтін] / А.Б. Тажибоева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 13-17.
<https://doi.org/10.55956/JOFF8544>

Л.К. Омаркулова

Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
omarkulova.lyazzat@mail.ru

КОНФЕРЕНЦИЯДА БАЯНДАМА ЖАСАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ғылыми баяндама жасаудың ерекшеліктері, сөйлеуді электрондық презентациямен сүйемелдеу берілді. Ауызша ғылыми баяндама импровизация бола алмайтыны, ол күрделі терминдерге, анықтамалық тұжырымдарға, фамилияларға (дұрыс екіпінмен және аяқталумен), күрделі синтаксистік құрылымдарға ерекше назар аудара отырып, сөйлеуді алдын-ала дайындау және қайталау туралы мақалада қарастырылады. Мақалада студенттік конференцияда, көрмеде құзыретті тыңдаушылардың алдына шығып сөйлеу үшін қажетті ақпарат берілген. Мақаланы студенттер, магистранттар, баяндамашылар пайдалана алады. Мақаланың мақсаты - ғылыми көрмелерде, конференцияларда, симпозиумдарда, ғылыми жұмыстар конкурстарында ғылыми баяндама жасау, презентациямен сүйемелдеу, академиялық сауаттылықты дамыту туралы ақпараттарды беру.

Тірек сөздер: баяндама, құзыретті, конференция, тұжырымдама, термин, синтаксистік құрылым.

Кіріспе. Ғылыми баяндама - монологиялық сөйлеу түрі, құжаттық деректерді тартуға негізделген белгілі бір мәселе бойынша жария түрде орналастырылған хабарлама.

Қазіргі ғылыми баяндама, әдетте, үш компоненттен тұрады:

- баяндаманың негізі жергілікті ғылыми проблеманы ашатын шағын көлемді жазбаша мәтін;

- құзыретті аудиторияны, осы мәтіннің мазмұнын көпшілік алдында ұсыну;

- сөйлеуді электрондық презентациямен сүйемелдеу (өзге де көрнекілік құралдарымен).

Егер баяндама ғылыми конференцияда (пленарлық немесе секциялық отырыста) айтылса - конференция басталғанға дейін немесе оның соңында баяндаманың тезистері жарияланады.

Конференцияда ғылыми баяндама жасау магистранттың жұмысындағы өте жауапты кезең болып табылады, өйткені баяндамашы зерттеу ұстанымын жария түрде негіздеп қана қоймай, ғылыми қоғамдастық мүшелерінің өзінің ғылыми жұмысына тікелей баға алады.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

«Жазбаша түрде ұсынылған ғылыми баяндамада автордың ғылыми тәжірибесі ашылады. Сонымен қатар, автор белгілі бір ғылым саласындағы теориялық немесе ғылыми-практикалық жұмыстарды талдау негізінде зерттелетін мәселеге инновациялық көзқарасты сипаттай алады. Симпозиумдарға, ғылыми көрмелерге, конференцияларға қатысушыларға ақпараттық хатта, әдетте, баяндаманы ресімдеуге қойылатын талаптар бар.

Зерттеу нәтижелері. Баяндама ғылыми немесе публицистикалық стильге жататындығына қарамастан, оны айту кезінде ол сөзсіз ауызекі сөйлеудің кейбір ерекшеліктерін алады: қайталануларды, кідірістерді, қарапайым сөйлемдерді қамтиды, өйткені күрделі сөйлемдер есту арқылы нашар қабылданады. Тыңдаушыларды белсендіру үшін баяндамада диалогтық сөйлеу формалары қолданылады: сіз бен біз жоғарыда айтқанымдай, көріп отырғанымыздай, мен толықтай келісемін және т.б. баяндамашы

сөйлеу кезінде аудиторияға жүгінуге және онымен байланысуға тырысады» [1.215].

Баяндаманың кіріспесінде оның тақырыбын атап, оның негізгі міндетін тұжырымдау керек. Баяндама мәтініне кіріспе сөздер мен сөйлемдерді қосуды ұмытпаңыз: менің ойымша, біріншіден..., менің ойымша, сондықтан атап өту қызықты және т.б. дұрыс, егер сіз барлық құралдарды - ауызша және ауызша емес (интонация, мимика, жест-ишара) негізгі, маңызды, ақпараттық мағынаны бөлектеу үшін қолдансаңыз.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Ауызша ғылыми баяндама импровизация бола алмайды-ол күрделі терминдерге, анықтамалық тұжырымдарға, фамилияларға (дұрыс екпінмен және аяқталумен), күрделі синтаксистік құрылымдарға ерекше назар аударып отырып, сөйлеуді алдын-ала дайындайды және қайталайды.

Ғылыми жұмыстың авторы ғылыми баяндаманы талқылау кезінде сұрақтарға дайын болуы керек.

Компьютерлік презентация тыңдаушыларға баяндамада берілген ақпаратты қабылдауға және түсінуге көмектесу үшін жасалады.

Ғылыми көрмелерде, конференцияларда, симпозиумдарда, ғылыми жұмыстар конкурстарында ғылыми баяндама жасау ұзақтығы ұйымдастырушылар алдын ала мәлімдеген және ұйымның сайтында жарияланған және ақпараттық хаттарда ұсынылған ережелерге байланысты.

«Әдетте, пленарлық баяндама ашылғаннан кейін бірден пайда болады және белгілі бір ғылыми саладағы жетекші мамандарға тәжірибелі спикерлерге сенеді. Студенттік конференцияда немесе жас ғалымдар конференциясында ұйымдастырушылар студентті, басқа аймақтың, елдің жоғары оқу орнының өкілін де, зерттеушіні де инновациялық ғылыми жұмысымен пленарлық баяндама жасауға шақыра алады. Ғылыми қоғамдастық мүшелерінің бұқаралық аудиториясы алдында мұндай сөз сөйлеу

белгілі бір беделді міндеттемелерді жүктейді, өйткені студент өз кафедрасының, жоғары оқу орнының, ғылыми мектептің немесе жалпы елдің тұлғасын ұсынады.

Пленарлық баяндама орташа есеппен 15-30 минутқа созылады.

Секциялық баяндама әдетте қысқа, ауызша сөйлеудің адресаты конференция секциясының отырысына қатысатын мамандар тобы болып табылады (байланыс кезінде). Алайда, ғылыми баяндаманың адресаты, егер ғылыми іс-шара жазылып жатса және ол кез-келген көрерменнің сыни бағалауы үшін интернетте ашық қолжетімді болса, жалпыға қолжетімді бола алады. Конференцияның, симпозиумның (халықаралық, бүкілресейлік, аймақтық, университеттік) мәртебесі ғылыми жұмысты дайындау және оның сапасын бағалау кезінде ескерілуі керек, сонымен қатар сөйлеудің ұзақтығына әсер етеді (5-тен 10 минутқа дейін)» [2.133].

Конференцияда баяндама жасау регламентін сақтау академиялық өзара іс – қимылдың маңызды ережелерінің бірі болып табылады.

«Тақырып бойынша ғылыми баяндаманың түрі зерттеу аясында қойылған мақсаттар мен міндеттерге байланысты, оларды бітіру біліктілік жұмысынан көшіруге болмайды. Мақсат әдетте бір (сирек екі немесе үш), тапсырмалар екіден беске дейін тұжырымдалады, әйтпесе есеп қиын болады және барлық мақсаттарға қол жеткізілмейді.

Ғылыми баяндамамен сөйлеудің үлгі жоспары:

1. Конференцияға қатысушыларды қарсы алу. Өзіңізді және тақырыпты таныстыру.
2. Мақсатқа жету үшін шешілуі керек жұмыстың мақсаты мен міндеттері.
3. Мәселенің қазіргі жағдайы және оны шешу әдістері. Автордың түп нұсқасы немесе жетілдірілген немесе дәстүрлі, тарихи қалыптасқан зерттеу әдістемесінің сипаттамасы.
4. Бастапқы деректер (техникалық құралдар, іріктеу көлемі, эксперимент шарттары,

бағдарламалық қамтамасыз ету және т.б.), оларды өңдеу әдістемесі және алынған нәтижелер. Сұрақтарға жауап: олар не арқылы және немен жұмыс істеді? Қалай және не істедіңіз? не болды?

5. Қысқаша тұжырымдар, олардың теориялық және практикалық маңызы.

6. Автордың жеке үлесі (жаңалық).

7. Алғыс (мысалы, ғылыми жетекшіге, экспериментке қатысушыларға, бірлескен авторларға).

8. Әдебиеттер тізімі (ол айтылмайды, мүмкін презентацияның соңғы слайдында болуы мүмкін).

Бұл жоспар зерттеу нәтижелерін, жаңа әдістеменің сипаттамасын ұсынатын ғылыми-практикалық есептерге жарамды.

Ғылыми-теориялық баяндама үшін 3 және 4-жоспардың тармақтары "тақырып бойынша дереккөздерге шолу" және "проблемалық мәселе қою" болып өзгертіледі»[3.146].

Егер баяндаманың жобасы қиын жазылса, онда сіз өз сөзіңіздің қорытындысында келетін тұжырымнан мәтін құра бастай аласыз, содан кейін тыңдаушыларға берілген ақпараттың дұрыстығына көз жеткізуге көмектесетін дәлелдерді таңдай аласыз.

«Конференциядағы ғылыми баяндама тыңдауға арналған, сондықтан әрбір семантикалық компоненттің дыбысталу ұзақтығы 8 секундтан аспауы керек. Сөйлемдер сөйлеушінің тынысы жеткілікті болатындай етіп жазылуы керек.

Техникалық терминдер, әсіресе қысқартулар түсіндірілуі керек. Презентацияның логикасы тыңдаушыларға түсінікті, тұжырымдар негізделген және дәйекті болуы керек» [4.25].

Баяндаманы оқуға дайындау:

1. Мәтінді уақытты белгілей отырып, дауыстап оқу керек. Дыбыстың ұзақтығы мәлімделген сөйлеу регламентіне қарағанда 1-2 минутқа аз болуы керек, өйткені слайдтарды ауыстыруға уақыт, әртүрлі техникалық ауытқулар және көпшілік алдында сөйлеу кезінде толқу уақыт алады.

2. Егер негізгі мәтінді қысқарту қажет болса, мәселенің тұжырымын, жаңалығын, жеке үлесін және зерттеудің негізгі нәтижелерін сызып тастамаңыз.

3. Қызықты мысал (2-3 сөйлем), жеке пайда, ерекше нәтиже және тіпті жағымсыз тәжірибе қосыңыз, әсіресе конференция студенттік болса. Қатысушылар баяндаманың эмоционалды боялған бөлігін есте сақтайды.

4. Мәтінді бөліктерге бөліңіз, олардың әрқайсысы презентация слайдында көрсетілуі керек.

Ғылыми баяндамаға презентация жасау:

1. Презентация спикер үшін алдау парағы болмауы керек. Ең өрескел қате: баяндамашының слайдқа орналастырылған мәтінді оқуы. Баяндамашы аудиториямен көзбайланысын жоғалтпай презентацияда ұсынылғандарды ашады, толықтырады, түсіндіреді.

2. Баяндамашы слайдта орналасқан материалды түсіндіруге 1-1,5 минут жұмсайды деп саналады. Сөйлеу регламентінен аспау үшін қанша слайд дайындау керектігін есептеу қиын емес.

3. Бірінші слайд-ғылыми баяндаманың атауы, онда: ЖОО; баяндамашының тегі, аты, әкесінің аты, оның ғылыми дәрежесі; білімалушының факультеті мен курсы туралы мәліметтер; ғылыми баяндаманың тақырыбы, ғылыми жетекші туралы мәліметтер көрсетіледі.

4. Соңғы слайд баяндаманың жазбаша мәтінінен алуға болатын қорытындыларды қысқаша тұжырымдайды.

5. Соңғы слайдта сіз әдебиеттер тізімін (негізгі зерттеулер) орналастыра аласыз, оны оқуға болмайды. "Назар аударғаныңыз үшін рақмет" тіркесі қажет, бірақ міндетті емес.

6. Баяндамашы слайдтарға иллюстрациялық материалдарды, диаграм-маларды, диаграммаларды, кес-телерді, графиктерді, қысқа мәтіндік үзінділерді (тезистерді) орналастырса дұрыс жеткізе алады.

Слайдтың құрылымы туралы ойлану керек. Ең басты ақпараттар ортасында орналасуы керек.

7. Есіңізде болсын, 16-18 тармақтан аз қаріпті қабылдау өте қиын.

8. Түстерді, қаріптерді, анимациялық эффектілерді қолдануда ұстамды болу керек. Егер сіз өзіңіздің презентацияңызды жасау кезінде екі түрлі түсті және екі түрлі қаріпті қолдансаңыз жақсы. Слайдтың фоны мен қаріп түсі қарама-қайшы болуы керек.

9. Презентациямен бірге сөйлеу міндетті түрде қайталануы керек: сөйлеуді слайдтарды көрсету мен синхрондау, слайдтарды ауыстыру арасында қысқа үзіліс жасауды үйрену (тыңдаушылар үйренуі үшін ақпарат), түсіндіруді және тыңдаушылардың ерекше назарын аударуды қажет ететін мазмұн компоненттерін және басқаларын анықтаңыз.

Ең бастысы есіңізде болсын! Презентация тыңдаушыларға хабарды қабылдауды қиындатпай, көмектесуі керек, презентация тыңдаушыларды қызықтыруы керек және оларды мәтіннің көптігімен және дизайн әсерлерімен жалықтырмауы керек.

Көрнекілік не үшін қажет? Оның құрылымы мен қатаң ішкі логикасы болуы керек. Спикердің сөйлеуін растау үшін визуализация қажет. Көрнекілік тыңдаушыларды ауызша компоненттен алшақтатпауы керек. Сонда ғана визуализация жүргізушіге өз сөзінде көмектесе алады.

Көрнекіліктің артықшылықтары бар, өйткені оны қолданудың арқасында ғана презентатор күрделі ұғымдарды суреттей алады. Суретке қарап, адамдар не туралы сөйлесетінін жақсы түсінеді, өйткені біз бейнелермен ойлаймыз. Тиісінше, күрделі сөйлеу тұжырымдамасынан гөрі бейнені есте сақтау оңайырақ. Олар бір нәрсе туралы жүз рет естігеннен гөрі бір рет көрген дұрыс дейді. Дәл осы себепті спикерге суреттермен бірнеше слайд жасап, олардың нені білдіретінін (термин, құбылыс, идея) түсіндірген дұрыс. Визуализация сөйлеумен толықтырылған кезде-сурет тұтас болады. Әрине, өздері үшін

айта алатын суреттер бар (мысалы, мультфильмдер), бірақ презентация үшін ауызша компонент оның визуалды бөлігі сияқты маңызды.

Қорытынды. Көрнекілік тек "сурет салу" ғана емес, сонымен қатар ұсынылған материалға негізделген кез-келген деректерді жобалау. Бұл әртүрлі белгілердің, символдардың, иллюстрациялардың, қаріптің, техниканың немесе объектінің кеңістіктегі ерекше орналасуының көмегімен жасалады. Көрнекіліктің көмегімен спикер көру қабілетіне де әсер етеді, өйткені әртүрлі адамдарда есте сақтау қабілеті де әртүрлі дамыған. Кейбіреулер естігенін жақсы еске сақтайды, кейбіреулері көргенін жақсы еске сақтайды. Еске сақтаудың басқа түрлері де бар, бірақ көбінесе спикер осы екеуіне әсер етеді. Осы себепті презентация кезінде есте сақтауды жақсартуға көмектесетін техникалық құралдар мен әртүрлі визуалды нысандарды қолдану қажет. Әдетте, презентатор визуализация арқылы, мысалы, слайдтарды пайдаланып, тырысады:

- 1) өз сөзінің соңында оларға беретін тыңдаушыларына арнаулы бағдар дайындау;
- 2) өз презентацияңызбен сөзіңізді толықтыруға тырысыңыз;
- 3) слайдтарды қолдау ретінде пайдаланыңыз (олар әдетте тірек сөз тіркестерін жазады).

Сөйлеу және визуалды компоненттердің үйлесімі арқасында сіз шынымен жақсы презентация дайындай аласыз. Дәл осындай қойылымдар көрермендердің ұзақ уақыт бойы есте қалады.

Көрнекілік не үшін қажет? Оның құрылымы мен қатаң ішкі логикасы болуы керек. Спикердің сөйлеуін растау үшін визуализация қажет. Көрнекілік тыңдаушыларды ауызша компоненттен алшақтатпауы керек. Сонда ғана визуализация жүргізушіге өз сөзінде көмектесе алады

Әдебиеттер тізімі

1. Александров, Д. Н. Основы ораторского мастерства, или в погоне за Цицероном [Текст] / Д.Н. Александров. – М.: Флинта, 2012.
2. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения [Текст] / Н.И. Формановская. – М.: Высшая школа. 2002. – 456 с.
3. Москвин, В.П. Риторика и теория коммуникации: Виды, стили и тактики речевого общения [Текст] / В.П. Москвин. – М.: Издательство Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012.
4. Василенко, С.В. Эффектная и эффективная презентация: практическое пособие [Текст] / С.В. Василенко. – М.: Дашков и К, Ай Пи Эр Медиа, 2010. – 135 с.

Материал редакцияға 14.12.23 түсті

Л. К. Омаркулова - Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ВЫСТУПЛЕНИЯ НА КОНФЕРЕНЦИИ

Аннотация. В статье представлены особенности научного доклада, сопровождающего речь электронной презентацией.

Устный научный доклад не может быть импровизацией, он рассматривается в статье о предварительной подготовке и повторении речи с особым вниманием к сложным терминам, справочным высказываниям, фамилиям (с правильным ударением и окончанием), сложным синтаксическим конструкциям. В статье представлена информация, необходимая для выступления перед компетентными слушателями на студенческой конференции, выставке. Статью могут использовать студенты, магистранты, докладчики. Цель статьи-создание научного доклада на научных выставках, конференциях, симпозиумах, конкурсах научных работ, сопровождение презентации, предоставление информации о развитии академической грамотности.

Ключевые слова: доклад, компетентность, конференция, понятие, термин, синтаксическая структура.

L. K. Omarkulova - M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

FEATURES OF THE PRESENTATION AT THE CONFERENCE

Abstract. The article presents the features of a scientific report accompanying a speech with an electronic presentation. An oral scientific report cannot be an improvisation, it is considered in the article on the preliminary preparation and repetition of speech with special attention to complex terms, reference statements, surnames (with the correct accent and ending), complex syntactic constructions. The article presents the information necessary for speaking to competent listeners at a student conference, exhibition. The article can be used by students, undergraduates, speakers. The purpose of the article is to create a scientific report at scientific exhibitions, conferences, symposiums, competitions of scientific papers, to accompany the presentation, to provide information on the development of academic literacy.

Keywords: report, competent, conference, concept, term, syntactic structure.

References

1. Alexandrov D. N. Osnovy oratorskogo masterstva, ili v pogone za Ciceronom [Fundamentals of public speaking, or in pursuit of Cicero]; – Moscow: Flint, 2012. [in Russian]
2. Formanovskaya, N.I. Rechevoj etiket i kul'tura obshcheniya [Speech etiquette and communication culture]. – Moscow: Vysshaya shkola. 2002. – 456 p. [in Russian]

3. Moskvina, V.P. Ritorika i teoriya kommunikacii: Vidy, stili i taktiki rechevogo obshcheniya [Rhetoric and theory of communication: Types, styles and tactics of river communication] – Moscow: LIBROCOM Book House Publishing House, 2012. [in Russian]
4. Vasilenko, S. V. Effektnaya i effektivnaya prezentaciya: prakticheskoe posobie [Effective and effective presentation: a practical guide] / S. V. Vasilenko. – Moscow: Dashkov and K, Ai Pi Er Media, 2010. – 135 p. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: Тажибаева, А.Б. Эссе жазу стратегиясы мен тактикасы [Мәтін] / А.Б. Тажибаева // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №1. – Б. 18-23.
<https://doi.org/10.55956/PSJV3302>

А.А. Молдабаева

Филология магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
ainur.aitmuahan_82@mail.ru

ДӘСТҮРЛЕР МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ҚОҒАМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада дәстүрлер мен құндылықтар туралы айтылады. Дәстүрлер мен құндылықтар мәдениет пен әлеуметтік өмірдің маңызды компоненттері болып табылады. Ұрпақтар сабақтастығы құндылықтар арқылы жалғасатыны жайлы баяндалады. Әрбір ұлттың дәстүрлі рухани құндылықтарының сан ғасырлық уақыт сынынан өтіп, дәстүрлі қоғамды қалыптастырғаны, оның рухани бағдарларын айқындап, идеологиялық тұтастандыру және қоғамдық реттеу қызметін атқарғаны белгілі екендігін айтады. Жасампаз дәстүрлі құндылықтардың алдағы уақытта да қазақстандық қоғам тұрақтылығына тірек болып, оның өміршеңдігіне септесері сөзсіз екендігін нақтылайды. Ұлт тарихы үшін осы сабақтастықтың маңызы зор. Олар бізге күнделікті жағдайларды шарлауға, жеке басымызды және дүниетанымымызды қалыптастыруға көмектеседі. Мақала дәстүрлер мен құндылықтардың қоғамның қалыптасуына және жеке тұлғаның дамуына әсерін зерттеуге арналған. "Дәстүрлер мен құндылықтар: қоғам тұлғаның қалыптасуы мен дамуына әсер етуінің маңыздылығын қарастырады. Автор қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайға және оның жас ұрпаққа әсеріне талдау жасайды, сонымен қатар осы саладағы әртүрлі зерттеулер мен теорияларды қарастырады. Мақала адамның қоғамда сіңіретін дәстүрлері мен құндылықтары оның дамуы мен қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді деген болжамнан туындайды. Автор белгілі бір мәдениетте қандай құндылықтар маңызды деп саналатынын және олардың ұрпақтан-ұрпаққа қалай берілетінін талқылайды. Мақалада жеке тұлғаны қалыптастырудағы қоғамдық пікір мен топтық норманың рөліне ерекше назар аударылады. Автор жеке адамдар қандай құндылықтар мен дәстүрлерді ұстанады деп күтілетінін және бұл олардың өзін-өзі бағалауы мен мінез-құлқына қалай әсер ететінін талқылайды.

Тірек сөздер: дәстүр, жеке тұлға, құндылық, тарих, қалыптасу, кезеңдер, ұлттық құндылықтар

Кіріспе. Дәстүр - бұл ұрпақтан-ұрпаққа берілетін және белгілі бір халықтың немесе қоғамдастықтың мәдени және тарихи сәйкестігін анықтайтын әдет-ғұрыптар, рәсімдер, рәміздер мен құндылықтар жүйесі. Дәстүрлер дін, отбасы, мерекелер, үйлену тойлары, жерлеу рәсімдері, тамақтану, киім, қолөнер, музыка, би және т. б. сияқты өмірдің әртүрлі салаларымен байланысты болуы мүмкін.

Дәстүрлер қоғамдағы тұрақтылық пен дәйектілікті сақтау үшін маңызды, бұл адамдарға өткенмен байланысты сезінуге және

өз мәдениетіне жату сезімін қалыптастыруға көмектеседі. Олар білімді, дағдыларды және құндылықтарды бір ұрпақтан екінші ұрпаққа сақтауға және беруге көмектеседі, бұл адамдар тобындағы Әлеуметтік және эмоционалды байланыстарды дамытуға ықпал етеді [1].

Құндылық - бұл бір нәрсені немесе біреуді маңызды, пайдалы немесе қажет ететін нәрсе. Бұл ұғым әртүрлі контексттерде кеңінен қолданылады, атап айтқанда экономика, философия, психология және басқалар. Экономикада құндылық ақшалай түрде бағаланады және тауарға немесе қызметке

сұраныс пен ұсыныспен анықталады. Философияда құндылықты адамгершілік, мәдениет немесе эстетика тұрғысынан анықтауға болады. Психологияда құндылықтарды адамдарға шешім қабылдауға және олардың әрекеттерін бағалауға көмектесетін сенімдер мен басымдықтар ретінде анықтауға болады. Кез-келген контексте құндылық субъективті болып табылады және әр түрлі адамдар мен қоғамдар үшін әр түрлі болуы мүмкін.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Ғылыми зерттеу жұмысы дәстүр және құндылық зерттеу кезінде қолданылатын шарттар мен әдістер көптеген жасаушылардың тұрғыдай іске асырылады. Бұл бір жүйелі жұмыс болып табылады, бірақ өзгермеушілігі мүмкін. Көптеген әдістер қолданылды:

1.Таңдау процесі. Дәстүр мен құндылық зерттеуімізде көздеген білімін, қабілетін және мұнайсыздығын бақылау жолдарымен белгілеу кезінде орындалды.

2.Материалдарды таңдау. Зерттеу мақсатына сай материалдарды таңдау маңызды. Олар көмекші жаттамалар, дайындалу материалдары мен өзгертулер болды.

3.Зерттеу жоспары: Толық нұсқаулы жоспар белгілеу керек болды. Бұл жоспарда дәстүр мен құндылық зерттеу ісінің құрылысы, мерзімі, амалдарды жасау жолдары жаттылануы керек.

4.Анықтамаларды өңдеу: Зерттеуді жасауда берілген мақсаттарына жетуі үшін көмекші материалдарды таңдау және өңдеу керек.

5.Нәтиже алу және талдау. Зерттеу аяқталғаннан кейін, жасаушы нәтижелерді көздеу және өзгерту үшін талдау өткізеді [2].

Бұлар тек бірнеше әдістердің жалпы сипаттамасы, дәстүр мен құндылық зерттеу ісі кезінде пайдаланатын көптеген әдістер мен мақсаттар болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Педагогикалық эксперимент соңында келесі нәтижелер алынды:

1. Зерттеу алдында қойылған мақсат орындалды.

2. Талапқа сай жасалды.

3. Оқырмандарды қызықтыратындай тақырып ашылды.

«Құндылық» ұғымының мәнін таратып айтқанда қоғам өмірінде қалыптасқан жасампаз идеялар мен этикалық категориялар, маңызды мақсат-мұраттар мен оларға жету жолдары, мінез-құлық мәнері туралы жинақталған түсініктер болады. Құндылық – бір заттың маңыздылығы, пайдалылығы. Сырттай құндылық – зат не құбылыстың қасиеті болып анықталады. Алайда оның маңыздылығы мен пайдалылығы табиғаттан, объектінің ішкі құрылымының әсерінен емес, адам болмысына енген, адам оған құштар не қажеттілік сезетін нақты қасиеттердің субъективті бағалануынан болады.

Құндылықтар жүйесі адамның күнделікті қоғамдық, не жеке тұрмыстық бағдарында, оның айналасындағы заттар мен құбылыстарға қарым-қатынасының орнауында айқын көрінеді. Яғни, құндылық дегеніміз тарихи тәжірибе негізінде тұжырымдалған ұлт немесе адамзат мәдениетінің мәні болып табылады.

Дәстүр – әлеуметтік-мәдени мұраның ұзақ уақыт бойына адамдар атадан балаға қалдыратын, әдетке айналған, сол қоғамның немесе әлеуметтік топтың құндылықтар жүйесі мен ережелеріне ұласқан бөлігі. Дәстүр тек мұраның нысандарын ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік мұрагерлік процесі мен оның әдіс-тәсілдерін де қосып алады. Олар қоғамның барлық салаларынан көрініс табуы мүмкін, олардың діндегі, ғылымдағы, өнердегі, әдебиеттегі және басқа да салалардағы алар орны ерекше.

Қоғамдағы даму салдарынан дәстүр рөлі біршама төмендейді. Олардың қоғамдық қызметтері индустриалды қоғамға қарағанда, индустрияландыруға дейінгі қоғамда едәуір кең болды. Дәстүр – әдет-ғұрыпқа қарағанда ауқымды құбылыс. Дәстүр рөлін әлеуметтік тұрғыда бағалау нақты түрде жүргізілуі керек. Дәстүрді елемеуге болмайды, өйткені ол

қоғамның тарихи дамуының сабақтастығының бұзылуына әкеп соқтырады. Сондай-ақ, дәстүрді мүлде шексіздендіруге де болмайды, өйткені ол қоғамның ескірген тұстарын сол қалпында сақтап, оны тұралатып, тоқырауға ұшыратады. Құндылықтар қоғамның даму бағдарлары мен өмір сүру мәнерін белгілейді. Құндылықсыз қоғам – болашағы бұлыңғыр қоғам. Кең байтақ даламызда талай дүбірлі дүрбелеңдерді бастан өткерген ата-бабаларымыздың қиындықтарға сағы сынбаған. Шашасына шаң жұқтырмайтын сәйгүліктерше тарихтағы соқпақты жолдарды абыроймен жүріп өткен. Жаратылысы жігерлі, ел сенімін ақтаған, ары мен жанын сатпаған, діні мен дәстүрін сақтаған, намысты қолдан бермеген қайсар халықтың өз құндылықтарын жоғалтпай атадан балаға мұра етіп келеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Дәстүрлер мен құндылықтар қоғамдық мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар жалпы қабылданған мінез-құлық нормалары мен ережелерінің жиынтығын, өмір салтын, шығармашылық көріністерді, діни және этикалық нанымдарды, қоғамның мұраттары мен мақсаттарын анықтайды.

Дәстүрлер мен құндылықтар бір-бірімен байланысты және бір-біріне әсер етеді. Дәстүрлерді қоғамның құндылықтарымен анықтауға болады, ал дәстүрлерді ұстану осы құндылықтарды нығайтуға және қолдауға көмектеседі. Қоғамның дәстүрлері мен құндылықтары көші-қон, жаһандану, технологиялық прогресс және әлеуметтік өзгерістер сияқты сыртқы факторлардың әсерінен уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Алайда, олар мәдениеттің және қоғамның тұрақтылығы мен үздіксіздігін қамтамасыз етеді, өзгермелі әлемде адамдарға қолдау мен нұсқаулық береді.

Дәстүрлер мен құндылықтар бірден пайда болған жоқ. Пайда болудың да өзіндік сатылары бар

1. Отарлау және отарлық мұра: отарлаудың тарихи оқиғалары отарланған

елдерде дәстүрлер мен құндылықтардың қалыптасуына үлкен септігін тигізді. Отарлаушылар өздерінің құндылықтарын, әдет-ғұрыптары мен құндылық жүйелерін жергілікті халыққа жүктеді. Бұл дәстүрлер мен құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, отаршылдық кезең аяқталғаннан кейін де жалғасты.

2. Революциялар мен саяси өзгерістер: революциялар мен басқа да саяси өзгерістер қоғамның дәстүрлері мен құндылықтарын күрт өзгерте алатынын нақты айта аламыз. Мысалы, француз революциясы феодалдық дәстүрлер мен құндылықтардың жойылуына әкелді, ал революциялық соғыстан кейін АҚШ конституциясының қабылдануы жеке құқықтар мен бостандықтардың құндылықтарын орнатты.

3. Технологиялық прогресс: технологияның дамуымен дәстүрлер мен құндылықтар да дамиды. Жаңа технологиялар әлеуметтік қатынастарды өзгерте алады, мәдениеттер арасындағы шекараны бұлдыратады және жаһандануға ықпал етеді. Мысалы, интернет пен әлеуметтік медианың таралуы байланыс құндылықтары мен дәстүрлерінің өзгеруіне әкелді.

4. Жаппай көші-қон: халықтың жаппай көші-қоны әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің араласуына, сондай-ақ жаңа құндылықтардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Мысалы, Солтүстік Америкада еуропалық иммигранттардың көші-қоны қоғамға әсер ететін әртүрлі мәдени дәстүрлер мен құндылықтардың қалыптасуына әкелді.

5. Мәдени алмасу: әр түрлі мәдениеттер өзара әрекеттескенде дәстүрлер мен құндылықтар алмасады. Мысалы, қытай мәдениетінің дәстүрлері мен құндылықтары жапон мәдениетіне әсер етті, ал Орталық Азиядағы діни дәстүрлерге буддизм мен ислам әсер етті.

6. Әлеуметтік қозғалыстар: феминизм, азаматтық құқықтар және теңдік қозғалыстары сияқты әлеуметтік қозғалыстар қоғамдағы дәстүрлер мен құндылықтардың өзгеруіне

әкелуі мүмкін. Бұл қозғалыстар көбінесе әлеуметтік нормаларды өзгерту және тең немесе әділ қоғамды көрсететін жаңа құндылықтарды орнату мақсатын көздейді [3].

Осы тұжырымдарға сай біз өз еліміздің құндылықтарын айта аламыз. Жалпы біздің еліміз, тарихымыз құндылықтарға өте бай.

Ежелгі заманнан бері қазақтың ұлттық құндылықтары:

- бостандық (кез келген уақытта қазақтар бір түнде киіз үй жинап, отбасымен бірге басқа ауылға немесе шексіз далаға қоныс аудара алады);

- өзара көмек ("асар" - Бұл бүкіл ауыл өртенген тұрғын үйдің немесе джуттан құлаған табынның орнына үй салуға немесе жаңа мал жинауға көмектескен әдет);

- қонақжайлылық (кез-келген саяхатшының құндылығына байланысты әдет)

- үлкендерге құрмет (бұл ұрпақты байланыстыратын жағымды құбылыс).

Осы және басқа құндылықтар қазіргі уақытта өзектілігін сақтайды.

Жаңа құндылықтар тек қазақтарға ғана емес, бүкіл қазақстандық қоғамға қажет. Қазіргі жағдайға бейімделген дәстүрлі қазақ құндылықтары туралы айтып отырғанымыз жөн. Бізге мүлдем жат ортадан алып, біздің топырағымызға көшіруге болмайды-мұндай қазақ халқы XX ғасырда бастан кешкен және бұл халық үшін қайғылы салдарға әкеп соқтырды. XX-XXI ғасырлардың басында болған процестерді де бір мәнді деп атауға болмайды. Бірақ бұл жерде біз әлемдік кеңістікке интеграциялануға тырысып, өзіміздің рухани мұрамызға тәкаппарлықты көрсету сәнін алдық.

Рухани мәдениеттің құндылықтары, қоғамның адамгершілік негіздері оның бірлігінің, ішкі тұтастығының негізін құрайды, қоғам мен мемлекеттің байырғы мүдделерінің көрінісі болып табылады, сонымен қатар болашаққа бағытталған перспективалық, жасампаз, әлеуметтік өмір бағдарламасын қамтиды. Олар өз идеалдары мен нанымдарын таңдауға құқығы мен мүмкіндігі бар

әлеуметтік және рухани еркін тұлға ретінде сезінуге, Қазақстан Республикасының толыққанды азаматы ретінде сезінуге мүмкіндік береді.

Толеранттылық – біздің құндылықтарымыздың ішіндегі ең маңыздысы және ол таза қазақтың дәстүрлі құндылығы болып табылады. Қазақтарда "адамгершілік" деген ұғым бар, бұл үйге қаскүнем келген кезде, Бірақ ол маңызды қонақ ретінде қабылданады, бәлкім, бұл жоғары жалпыадамзаттық құндылық.

Патриотизм-бүгінде адамның Отанға деген рухани қатынасын білдіретін және жасампаз қызмет пен әлеуметтік әл-ауқатпен, гуманизммен, саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани салалардағы жеке тұлғалардың белсенді азаматтық ұстанымымен байланысты ең маңызды рухани құндылықтардың бірі ретінде түсініледі. Мұндай патриотизм дүниетанымды қамтиды, оның гуманистік идеалы-Отан мүддесі үшін іс-әрекет процесінде тұлғаның рухани дамуы. Сонымен қатар, адамның өзі ең жоғары игілік пен құндылық болып табылады. Патриотизм әр түрлі формада және формада жүзеге асырылады.

Қазақ дәстүрлері мен құндылықтары мәдени және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізі болып табылады. Олар ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтуға және қазақ халқының бірегейлігін сақтауға көмектеседі.

Қазақтың басты дәстүрлерінің бірі-қонақжайлылық. Қонақтарды қарсы алып, қазақтар жылулық пен достық танытады. Қонақтарға бешбармақ (қамыр қосылған ет), күрдақ (қуырылған ет), бауырсақ (печенье) және т.б. сияқты дәстүрлі қазақ тағамдары ұсынылады. Қонақтарды шайға шақыру да қонақжайлылықты білдіретін әдет болып табылады.

Тағы бір маңызды дәстүр-үлкендерді құрметтеу. Қазақтар ата-анасы, атасы мен әжесі сияқты үлкен туыстарына құрметпен қарауға көп көңіл бөледі. Олар ақсақалдардың

даналығы мен тәжірибесін құрметтеу керек деп санайды.

Қазақ мәдениеті де ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрлерге бай. Мысалы, Наурыз мейрамы-22 наурызда атап өгілетін көктем мен жанару мерекесі. Бұл күні адамдар жиналып, дәстүрлі костюмдер киіп, ұлттық аспаптарда ойнайды, билейді және жаңа жылдың келуін тойлайды.

Дәстүрлі қазақ ойындары мен ойын-сауықтары да мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Арқын-төбе (ат ойындары), көкпар (поло нұсқасында ат үстінде ойнау), ақик (ат жарысы), бесіктас (жылқылардың соқтығысуы), дәстүр (ұлттық би) және тағы басқалар.

Осылайша, қазақтың дәстүрлері мен құндылықтарын нығайту мен сақтау ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда және ұрпақтар арасындағы байланыста маңызды рөл атқарады. Бұл қазақ халқына өзінің бірегейлігі мен мәдени мұрасын сақтауға көмектеседі.

Ал дәстүр мен құндылықтың жеке адамның дамуына, өмірде алатын рөліне келетін болсақ, біраз ойлауымыз керек. Себебі, дәстүрлер мен құндылықтардың жеке тұлғаның дамуына әсері маңызды және маңызды болуы мүмкін. Ұрпақтан-ұрпаққа берілетін дәстүрлер мен құндылықтар жеке тұлғаның дамуына негіз жасайды. Дәстүрлер адамға өз құндылықтарын анықтауға және басымдықтарды белгілеуге көмектеседі. Дәстүрлі іс-әрекеттерді, рәсімдер мен рәсімдерді байқау және қатысу арқылы адам Ұрпақтар арқылы берілетін және нығайтылатын құндылықтарды игереді. Мысалы, отбасылық дәстүрлер отбасылық байланыс және өзара түсіністік сияқты құндылықтарды нығайта алады. Дәстүрлер қоғамдастық пен ұжыммен байланысты құндылықтардың қалыптасуына ықпал етуі мүмкін. Мысалы, адамдар жиналатын мерекелік дәстүрлерге қатысу өзара көмек, ынтымақтастық және қарым-қатынастың жылулық құндылықтарын дамытуға ықпал етуі мүмкін [4].

Дәстүрлердің өзін-өзі анықтау мен өзін-өзі сәйкестендіруді қалыптастыруға әсер етеді. Өзін-өзі анықтау және өзін-өзі анықтау адам өмір бойы үйренетін дәстүрлер мен құндылықтардың әсерінен қалыптасуы мүмкін. Дәстүрлер адамның кім екенін, оның қоғамдағы және отбасындағы рөлін анықтауға көмектеседі. Дәстүрді ұстану арқылы адам өзінің тамыры мен мәдениетіне байланысты сезінуі мүмкін, бұл оның жеке басын анықтауға және оны басқалардан ажыратуға көмектеседі. Мысалы, діни дәстүрлерді сақтау адамға өзінің діни көзқарасын анықтауға және осы тұрғыда өзінің жеке басын қалыптастыруға көмектеседі. Дәстүрлер мен құндылықтардың өзгеруі және олардың жеке дамуға әсері: Дәстүрлер мен құндылықтардың өзгеруі жеке дамуға айтарлықтай әсер етуі мүмкін, өйткені ол ескі және жаңа құндылықтар арасында қайшылық тудыруы мүмкін. Мысалы, егер бір дәстүр белгілі бір рөлдер мен мінез-құлықтарды белгілесе, ал екінші дәстүр балама құндылықтар мен рөлдерді бекітсе, жеке даму олардың арасында таңдау жасауы мүмкін. Дәстүрлер мен құндылықтардың өзгеруі өзін-өзі анықтау мен өзін-өзі анықтаудың өзгеруіне әкелуі мүмкін. Адам өзінің бұрынғы дәстүрлері мен көзқарастарына сәйкес келмейтін жаңа құндылықтар мен идеяларға үйрену үшін қысым сезінуі мүмкін. Бұл когнитивті және эмоционалды диссонансты тудыруы мүмкін және бейімделуді қажет етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, әр жеке тұлғаның, әрбір мемлекеттің, ұлттың өз құндылықтары мен дәстүрлері болады. Сол құндылықтар біздің елдің көрінісін көрсетеді. Сол құндылықтарды, дәстүрлерді қалыптастыру өз қолымызда. Дәстүрлер мен құндылықтар қоғамның қалыптасуында және жеке тұлғаның дамуында маңызды рөл атқарады. Олар қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу үшін негіз жасайды және қоғамдағы өмірді реттейтін ережелер мен нормалар жиынтығын құрайды. Дәстүрлер мен құндылықтардың өзгеруі қоғам мен тұлғаның

өзгеруіне әкелуі мүмкін, сондықтан оларды зерттеу мен түсіну қазіргі қоғам үшін маңызды. Салт-дәстүрлер халықты біртұтас тұтастыққа біріктіреді, әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдарға ортақ тіл табуға мүмкіндік беретін мәдени код жасайды. Онсыз халық этникалық ерекшелігін жоғалтады және өз еліне немқұрайлы қарайды. Сондықтан біздің міндетіміз-бірегей мәдени әдет-ғұрыптарды ұрпақтарымызға беру. Дәстүрлер мәдениет пен халықтың бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамдарға өткенмен байланысты сезінуге және оның мұрасын жалғастыруға көмектеседі. Дәстүрлер сонымен қатар қауымдастық ішінде тиесілілік пен қарым-қатынас сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Олар әлеуметтік байланыстарды нығайтады және бірлік сезімін тудырады. Сонымен қатар, дәстүрлер үлкендерді құрметтеу, қонақжайлылық, берілгендік, ынтымақтастық және төзімділік сияқты құндылықтардың тасымалдаушысы бола алады. Олар осы құндылықтарды сақтауға және келесі ұрпаққа беруге

көмектеседі. Дәстүрлер моральдық принциптер мен адамгершілік құндылықтарды дамытудың маңызды үлгісі бола алады. Дәстүрлер мәдени мұраны сақтауға да ықпал етеді. Олар қазіргі жаһандану процесінде жоғалуы мүмкін өнердің, қолөнердің және музыканың ерекше түрлерін сақтайды. Дәстүрлі мерекелер мен фестивальдар мәдени байлық пен әртүрлілікті сақтауға және көрсетуге көмектеседі. Алайда, барлық дәстүрлер оң емес. Кейбір дәстүрлер адам құқықтарын бұзуы немесе халықтың белгілі бір топтарын кемсітуге әкелуі мүмкін. Кейбір дәстүрлерге сын көзбен қарау және қоғамның дамуына және әр адамның құқықтарын құрметтеуге ықпал ететіндерді ғана сақтау маңызды.

Дәстүрлер мен олардың құндылықтары мәдени мұра мен сәйкестіктің маңызды бөлігі болып табылады. Олар адамдарға өткенмен байланыста болуға, құндылықтар мен мәдени байлықты көбейтуге және келесі ұрпаққа беруге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Кенжеахметұлы, С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары [Мәтін] / С. Кенжеахметұлы. – Алматы: Ана тілі, 1994. - 81 б.
2. Кенжеахметұлы, С. Жеті қазына [Мәтін] / С. Кенжеахметұлы. – Алматы: Ана тілі, 2005. - 136 б.
3. Аққозин, М. Қазақ мақал- мәтелдері [Мәтін] / М. Аққозин. - Алматы: Қазақстан, 1990. - 288 б.
4. Әбдіғалиева, Г.Қ. Қазақстан Республикасының рухани-адамгершілік құндылықтарын жаңғырту [Мәтін]: монография / Г. Қ. Әбдіғалиева, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исағамбетова. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 148 б.

Материал редакцияға 13.12.23 түсті.

А.А. Молдабаева - Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ТРАДИЦИИ И ЦЕННОСТИ: ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВА И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В этой статье рассказывается о традициях и ценностях. Традиции и ценности являются важными компонентами культуры и общественной жизни. Будет рассказано, что преемственность поколений продолжается через ценности. Известно, что традиционные духовные

ценности каждой нации выдержали многовековую проверку времени, сформировали традиционное общество, определили его духовные ориентации, послужили идеологической целостностью и общественным регулированием. Созидатель уточняет, что традиционные ценности и впредь будут опираться на стабильность казахстанского общества и будут способствовать его жизнеспособности. Эта преемственность имеет большое значение для истории нации. Они помогают нам ориентироваться в повседневных ситуациях, формировать нашу личность и мировоззрение. Статья посвящена изучению влияния традиций и ценностей на формирование общества и развитие личности. В статье "традиции и ценности: влияние общества на формирование и развитие личности" рассматривается важность влияния традиций и ценностей общества на формирование и развитие личности. Автор анализирует современную социокультурную ситуацию и ее влияние на подрастающее поколение, а также рассматривает различные исследования и теории в этой области. Статья следует из предположения, что традиции и ценности, которые человек прививает в обществе, оказывают существенное влияние на его развитие и формирование. Автор обсуждает, какие ценности считаются важными в определенной культуре и как они передаются из поколения в поколение. Особое внимание в статье уделяется роли общественного мнения и групповой нормы в формировании личности. Автор обсуждает, каких ценностей и традиций, как ожидается, будут придерживаться люди, и как это повлияет на их самооценку и поведение.

Ключевые слова: традиция, личность, ценность, история, формирование, этапы, национальные ценности.

A.A. Moldabayeva- M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

TRADITIONS AND VALUES: INFLUENCE ON THE FORMATION OF SOCIETY AND PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract. This article will talk about traditions and values. Traditions and values are important components of culture and social life. It is reported that the continuity of generations is carried out through values. It is known that the traditional spiritual values of each nation have passed the test of centuries-old time, formed a traditional society, determined its spiritual orientation, served as ideological integration and social regulation. The creator emphasizes that traditional values will continue to serve as a basis for the stability of Kazakhstan's society and contribute to its viability. This continuity is of great importance for the history of the nation. They help us navigate everyday situations, shape our personality and worldview. The article is devoted to the study of the influence of traditions and values on the formation of society and the development of the individual. The article "traditions and values: the influence of society on the formation and development of personality" considers the importance of the influence of traditions and values of society on the formation and development of personality. The author analyzes the current socio-cultural situation and its impact on the younger generation, and also considers various studies and theories in this area. The article follows from the assumption that the traditions and values that a person absorbs in society have a significant impact on his development and formation. The author discusses what values are considered important in a particular culture and how they are passed down from generation to generation. The article pays special attention to the role of public opinion and group norm in the formation of personality. The author discusses what values and traditions individuals are expected to follow and how this affects their self-esteem and behavior.

Key words: tradition, personality, value, history, formation, stages, national values.

References

1. Kenzheakhmetuly, S. Qazaqtıñ salt-dästürleri men ädet-ğırıptarı [Kazakh traditions and customs]. - Almaty: Ana tili, 1994. - 81 p. [in Kazakh]
2. Kenzheakhmetuly, S. Jetti qazına [Seven treasures]. - Almaty: Ana tili, 2005. - 136 p. [in Kazakh]
3. Akkozın, M. Qazaq maqal- mätelderi [Kazakh proverbs]. - Almaty: Kazakhstan, 1990. - 288 p. [in Kazakh]
4. Abdigalieva, G. K. Qazaqstan Respwblikasınıñ rwxanı-adamgerşilik qundılıqtarın jañğırtw [Revival of spiritual and moral values of the Republic of Kazakhstan].- Almaty: Kazakh University, 2014. - 148 p. [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме: Молдабаева, А.А. Дәстүрлер мен құндылықтар: қоғамның қалыптасуына және жеке тұлғаның дамуына әсері [Мәтін] / А.А. Молдабаева // Dulaу University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 24-31. <https://doi.org/10.55956/GBDB1434>

З.А. Құламанова*

*филология ғылымдарының кандидаты, профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
ziba_asilmura@mail.ru*

Т. Жанкулов

*философия ғылымдарының кандидаты, профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан*

Г. Бектлеуова

*құқықтану магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан*

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

***Аңдатпа.** Мақалада фразеологиялық бірліктердің көркем мәтіндегі қолданысы сөз етіледі. Тілімізде кездесетін қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, сентенциялық пайымды, ойлы, түйінді мысалдар, фразеологизмдер барлығы өзіндік белгілері, тіркес тиянақтылығы, тұрақтылы т.б. орай тұрақты тіркестер болатыны анық. Мысалы, «аузымен құс тістеген», «аш кенедей жабысты», «аузын бағу», «қасқалдақтың қанындай», «іші жылу» және т.б. Ғалымдар фразеологиялық бірліктердің қолданылу жағдайлары мен әртүрлі түрленуін, сөйлеудегі және мәтіндегі өзгергіштігін де зерттейді. Мақалада негізінен қазақ фразеологизмдерінен даналық, өсиет, нақыл сөз түрінде келетін тіркестер де тілдік қолданыста көптеп кездесетіндігі қарастылады. Бұл зерттеулер фразеологизмдерді ұлттың дүниетанымдық, мәдени, тарихи, рухани, материалдық құндылықтарымен сабақтастыра зерттеуге ерекше мән беретіндігі анық. Көркем шығармалардағы кездесетін фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктеріне жасалған талдауда тілдегі адамдық фактордың жан-жақты қамтылуы байқалады. Ондағы адам бойында болатын жағымды-жағымсыз сезім әрекеттері, оның әрқашан сөйлеу дағдысы, сол кейіпкердің жеке басының қасиеттері, қоғамдық ортадағы алатын әлеуметтік жағдайы, көңіл-күйі т.б. тілдегі бейнелі фразеологиялық (тұрақты) тіркестер арқылы жеткізіліп отырғандығына нақты мысалдар келірілген. Сондай-ақ фразеологизмдер туралы зерттеулерге шолу жасалады, фразеологизмдердің стильдік қызметтерін айқындау - автордың шығармашылық әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктерін тереңірек ашуға, тілдің көркемдік құралдарын пайдаланудағы көркем бейнелер мен суреттерді дәл жасаудағы шеберлігін меңгеруге мүмкіндік беретіндігі талданады.*

***Тірек сөздер:** фразеологизм, мәтін, стильдік қолданыс, идиом, фраза, талдау, зерттеу.*

Кіріспе. Тіл біліміндегі «фразеология» термин сөзінің мағынасы кең. Яғни белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды аңғартады. Бұл тілімізде қолданылатын жеке сөздермен бірге көптеген ерекше қалыптасқан сөз тіркестері мен сөйлемшелер бар. Сол сөз тіркестерінің екі немесе одан да көп

компоненттері болады, бірақ сөз тіркестері өзара семантикалық бірлікте болып, бір ғана тұтас ұғымды білдіреді. Мысалы: «аузымен құс тістеген», «бес биенің сабасындай», «шешен ұл тапқандай», «қол ұшын беру», «күйе жағу», «жер түбінде», «сағы сынды», «жер жастанды», «өзегі өртеніп», «емешегі езілу», «тандыры кеуіп», «көзге шыққан

сүйелдей», «мал жанды», «құс ұйқы», «аузынан мәйегі төгілген» және т.б.

Бұл фразеологизмдердің барлығы да бұрыннан ел аузында қолданылып келе жатырған тілдік бірлік көпшілікке түсінікті. Мұнда айтылар ойы, мағынасы анық, білгілі бір грамматикалық байланыстары бір бүтін единица ретінде қолданылатын тұрақты сөз тіркестерін фразеологизмдер не болмаса фразеологиялық орам деп те атап жүрміз. Жалпы тілімізде фразеологизмдердің өзіне тән лайықты негізгі қасиеттері болады. Яғни нақтылап айтсақ, фразеологизмдер кемінде екі сөзден құралады және олардың мағына бірліктігі сақталып отырады. Сондай-ақ дайын күйінде жұмсалып, жалпыға танылған тілдік қолдану заңдылығы болады. «Қазақ халқының дәстүрлі шешендік сөз өнерінің алтын тұғыры болған мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, бейнелі тұрақты метафоралар қай кезде болмасын басқа жұртты таң қалдырған» [1,18].

Мәселен, «Таудағы тарлан шұбармын – ел мүддесін көксеген ермін деген мағынада; «текені әке, ешкіні шеше етіп – жарымсақтанды, жағымпазданды деген мағынада; «теке сақал – иекке ғана біткен шокша сақал; «теке сасыды – жасы келгенше үйленбеген адам жайлы; «теке тірес – қатты ерегіскенде айтылады; «тел қозыдай – жұп жазбай бірге өмір сүрді; «торғайдай тозды – жан-жаққа бет-бетімен бытырап, қаңғып кетті; «тойған қозыдай – өте әдепті, артық қылығы жоқ, жуас; «тоқал ешкідей қылды – жатсынып, жатырқап, бөтенсіп, жамансып, бәрі түртпекке алды деген мағынада және т.б.

Тіліміздегі идиом, фраза, мақал-мәтелдер алдымен халықтың ауызекі сөйлеу тілі негізінде қолданылып қалыптасқан. Мысалы: «іннен шыққан суырдай – ұсқұны кетіп, сүйретіліп тұрған кісіге айтылады; «іштен шыққан шұбар жылан» – қанша дегенмен, «жаман» дегенмен өз қарнынан шыққан, өзінен туған перзент деген мағынада; «іші ит жалағандай болды» – қарны ашып, өзегі талды; «іші ит жыртқандай» - іші әлем – жәлем, у дай ашыды; «ішін иттей кемірді» –

жегідей жеді, мазасын алды және т.б. Сол себепті де фразеологизмдер адам болмысының, тұрмысының, өмір тануының барлық жағын қамтиды ара қатынасын білдіреді. Олар ішкі мазмұны, берер мәні мен мағынасы жағынан өте бай болып келеді. Осыған орай, бұл мақалада көркем мәтінде кездесетін фразеологиялық бірліктердің қолданысы туралы сөз етіледі.

Жазушының көркем шығармасының фразеологиялық бірліктерін талдау, негізінен мынадай мақсаттарды көздейді:

- белгілі бір жазушының қолданған фразеологиялық бірліктерінің құрамына талдау жасау;

- автордың осы материалды қалай және қандай көркемдік шығармашылықпен қолданатынын, оны түрлендіріп, бір стильдік формадан екіншісіне ауыстыратынын көрсету болып табылады. Сондықтан да фразеологизмдердің стильдік қызметтерін айқындау автордың шығармашылық әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктерін тереңірек ашуға, тілдің көркемдік құралдарын пайдаланудағы көркем бейнелер мен суреттерді дәл жасаудағы шеберлігін меңгеруге мүмкіндік береді.

Мәселен, көркем мәтіндерде кездесетін «шегіркенің айғырындай» – кіп-кішкене болып алып, қыдыңдап ақылсынатын адам туралы; «көлінен құсы ұшты» – сәні, құты кетті деген мағынада; «көңіл құсы» – арман, қиял деген мағынада; «көңіл құсы ұшты» – ой, қиялдың құйкылжуы туралы айтылады; «көп ит – ойсыз, соқыр көңіл иелері деген мағынада; «көрмес түйені де көрмес – көп нәрсені әдейі байқамайды, көзге ілмейді және т.б. Сол көркем мәтінде қолданылған фразеологизмдер кейін тіліміздегі қанатты сөздерге айналуы мүмкін. Сондықтан да қаламгердің сөз саптауындағы тілдік фразеологиялық бірліктердің жаңашылдығын зерделеудің маңыздылығы зор. Бұл әрбір жазушының көркем шығармаларындағы фразеологиялық бірліктерді әр түрлі көзқарастар мен контекстерде қолдану ерекшеліктерін талдай

отырып, алдымызда мынадай мәселелер туындайды. Жазушы шығармалары мен кейде ауыскі сөйлеу тілінде көп кездесетін фразеологиялық бірліктің жеке сөздерден және басқа лексикалық және синтаксистік құрылымдардан айырмашылығы неде? Сонда-ақ жазушы шығармаларындағы қандай лексикалық бірлікті біз фразеологиялық бірлік ретінде танимыз және оның құрамындағы компоненттердің арасында қандай байланыстың бар екендігін анықтаймыз? Міне, осындай сұрақтарға жауап бере отырып, біз көркем шығармалардағы фразеологизмдерді талдауда түркі тіліндегі еңбектерінде келтірілген теориялық негіздерге сүйенеміз.

Зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері.

Көркем мәтіндегі фразеологизмдердің қолданысын жан-жақты зерттеу барысында сипаттама, салғастырмалы т.б. әдістер мен жинақтау, жүйелеу, талдау, түсіндіру тәсілдері тиімді қолданылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Қазіргі уақытта фразеологизмдердің тіл білімінің маңызды тарауларының бірі ретінде дамуы, тіліміздегі фактілерді жүйелік және когнитивтік танымдық тұрғыдан талдаудың жүйелік-деңгейлік идеялары негізінде фразеологизмдердің нысандары мен оны зерттеудің фразеологиялық әдістерінің дамуымен де сипатталады.

Жалпы тіл қолданысындағы, соның ішінде көркем шығармалардағы фразеологиялық бірліктердің семантикасына, оның номинативті аспектісіне, динамикасындағы сөз тіркесінің жасалуына, сөздердің – компоненттердің үйлесімділік белгісіне, фразеологиялық құрамды салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеуге, сондай-ақ фразеологиялық бірліктерге сипаттама жасауға лингвист, филолог ғалымдар тарапынан ерекше көңіл бөлінеді.

Соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың арақатынасы мәселелеріне деген қызығушылық едәуір артып отыр. Сол себепті белгілі бір ұлттың дүниесінің тілдік бейнесін зерттеу жұмыстары жандана түсті. Сонымен

қатар туыстас және туыс емес тілдердің фразеологизмдерін салыстырмалы түрде зерттеуге арналған зерттеулердің өзектілігі де бүгінде кем емес. Дей тұрғанменен қазақ тіл біліміндегі фразеологизмдердің жазушылардың көркем шығармаларындағы қолданысы жан-жақты зерттелгені орынды. Өйткені әрбір жазушының өзіндік стилі, тілдік қолданысы, өзіндік тіл шеберлігі т.т. бар.

Тіл қоғамдық құбылыс. Сол тілдің қоғамдағы шығарма кейіпкерлерінің әр қилы тағдыры, бейнесі, өмірдегі орны, тұрмысы, оқиға т.б. мәселелерге қатысты тілдің көркемдегіш құралдары пайдаланылады. Сонымен қатар тілдегі фразеологизмдердің де қолданысында оның қыры мен сыры ашыла түсетіні анық.

Фразеология тіл білімінде дербес тілдік пән ретінде ХХ ғасырдың 40-жылдарында пайда болды. Фразеологизмдер теориясының алғы шарттары А.А.Потебняның еңбектерінде белгіленді [2].

Фразеологизмдердің дамуына француз лингвисті Ш.Балли [3] идеялары әсер етті. Фразеологизмдерді зерттеуге бір жағынан лексикографиялық тәжірибе түрткі болса, екінші жағынан В.В.Виноградовтың [4] еңбектері фразеологизмдердің негізгі ұғымдары, оның қолданылу аясы мен міндеттері туралы сұрақтар көтерілді. Өткен ғасырдың 50-жылдарында фразеологиялық бірліктердің сөзбен немесе сөз тіркесімен ұқсастығы мен айырмашылығына басты назар аударылды, т.б. фразеологизмдердің мәселелері, негізінен, фразеологизмдердің критерийлерін нақтылау және фразеологиялық бірліктерді жіктеудің негіздерін нақтылау арқылы сарқылды. 50-ші жылдардың аяғынан бастап фразеологизм мәселелеріне жүйелі көзқарас тенденциясы байқалып, фразеологиялық бірліктерді тілдің құрылымдық бірлігі ретінде сипаттауға қатысты мәселелер ғалымдар еңбектерінде дамып отырды.

Қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдер мәселесі зерттеу нысаны бойынша нақты

айқындаған, ғылыми іргелі пәнге айналды. Тіліміздегі фразеологизмдерді зерттеу шетел және отандық тіл мамандарының ғылыми зерттеулерімен қатар жүрді. Фразеологизмдер негізінен көптеген ғылыми зерттеудің нысаны бола отырып дамыды. Сондай-ақ соңғы жылдары фразеологияны зерттеп, ғылыми еңбектері жарық көрген біраз ғалымдар тобы бар. Мысалы, көрнекті ғалымдарымыз - Н.Сауранбаев, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, С.Қ.Кеңесбаев, Ғ.Х.Ахатов, Е.Н.Жанпейісов, Н.Уәлиұлы, Х.Қожахметова, Р.Е.Жайсанова, Г.Смағұлова, С.Сәтенова, Р.Авакова, А. Нұрмаханов, Е.Бектұрғанов, Г.Сағидолдақызы т.б. еңбектері бар. Осы іргелі зерттеулер нәтижелерінен тың тұжырымдар жасалып, мол нәтижелерге қол жеткізді.

Тілімізде кездесетін қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, сентенциялық пайымды, ойлы, түйінді мысалдар, фразеологизмдер барлығы өзіндік белгілері, тіркес тиянақтылығы, тұрақтылы т.б. орай тұрақты тіркестер болатыны анық. Мысалы, «аузымен құс тістеген», «аш күзендей бүгілді», «үкідей ұша» «қойнынан бөзі, аузынан сөзі», «Бес күндік қонақ», «іш тартты», «түтінін түзу шығарып» «бал сорған арадай», «ер мойнында қал арқан шірімес», «көз байланды-ау», «аузы алты қарыс» және т.б.

Жалпы көркем мәтіндерде кездесетін тұрақты тіркестер де талданып, өзіндік біраз зерттеу еңбектер де баршылық. Ал кейінгі жылдары фразеологияны зерттеудің аспектілері – танымдық бағыттағы когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану бағытында зерттеліп жүргендігін. Мұнда тілдің жаңа қырлары танылып, қазақ тілі фразеологизмдерінің лингвистикалық парадигмалары кеңінен айқындалып жатыр.

Зерттеу нәтижелері. Әдебиет саласындағы көркем әдебиеттің таңдаулы сөз өнері және өте күрделі жанр екендігі белгілі. Мұнда жазушының танымдық қабілеті мен білімі, айнала қоршаған ортасы, асқан қаламгерлік стиль даралығы, сонымен қатар

өмір сүріп отырған қоғамы сияқты факторлар әсер етеді.

Жазушының шығармашылық идеясы, жазу үдерісінің нәтижесі көркем мәтін болып саналады. Жазылған көркем шығарманың танымдық, нақты эмоциялық, ақпараттық, эстетикалық, тұжырымдамалық қасиеттері мен белгілері болады. Осы күнгі лингвистикадағы зерттеулердің көпшілігі антропоэзеттік парадигма - «адам», «тіл», «мәдениетті» негізгі басшылыққа ала отырып, жаңа тың зерттеу бағыттарын дамытып, қалыптастыруда. Міне, сол бағыттағы өзекті мәселелердің бірі – қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер, олардың этномәдени семантикалық қырлары мен қолданысы да болып табылады.

Тіліміздегі фразеологиялық бірліктерді стилдік қолданыс тұрғысынан зерттеу аспектісі тілші ғалымдардың назарын бұрыннан аударып келеді. Әрине, фразеологиялық бірліктердің пайда болу жолдары туралы сұраққа жауап беретін сөз тіркесі мен фразеологиялық бірліктердің семантикасы туралы еңбектер лексикалық үйлесімділік мәселесін қозғамай тұра алмайды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Көрнекті ғалым Г.Смағұлованың 2020 жылы «Елтаным» баспасынан жарық көрген «Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда» атты монографиясында «Фразеологизмдердің қалыптасу үдерісі мынадай когнитивтік үлгіде жүзеге асырылады: денотат (құбылыс, оқиға, дерек және т.б.) → мазмұн → бейне → сигнификат (басты белгілері мен сипаттарының жиынтығы) → сөз тіркесі → фразеологизм. Аталған когнитивтік үлгі жан-жақты кеңінен түсінікті етіп талдауды қажет етеді, - дейді [1, 36].

Тілдік қолданыста мейлі ол көркем шығармада болсын, немесе ауыекі сөйлеу тілінде болсын фразеологиялық бірліктер олардың мән-мағынасын аңғартатын образ, бейнелілік негізінде қалыптасып дамиды. Былайша айтқанда, тұрақты тіркестің мағынасындағы ішкі «тасаланған бейне» оның формасы, ал фразеологизмдердің ішкі

формасы ономашиологиялық аспектіде тұрақты тіркес семантикасының ең негізгі компоненті болып саналады. Ал айтылған ішкі форма сол тұрақты тіркес (фразеологизм) мағынасының негізгі тірегі қызметінде жұмсалады.

Фразеологизм, яғни тіліміздегі тұрақты тіркестер номинативті және коннотативті қызмет атқаратын тілдік бірлік екені анық. Ал сол қолданыстағы әрбір фразеологизмнің формасымен денотат (атау) арасында қалыптасқан ассоциативтік бейне. Берілген тұрақты тіркес арқылы ассоциативтік бейненің қалай жасалып, пайда болатындығын фразеологизмнің этномәдени семантикасын жан-жақты талдап, зерттеу негізінде ұғынамыз, түсінеміз.

Фразеологизмдердің лексикологиямен, сөзжасаммен, синтаксиспен жымдасуы қазақ фразеологизмдерінің кемелдену дәуіріне аяқ басқандығын және лингвистикалық білім саласы ретінде толық қалыптасып, дүние бейнесінің когнитивтік тұрғыдан жүйелі түрде бейнеленуін түсінуге елеулі үлес қосқанын аңғартады.

Соңғы жылдардағы фразеологиялық жүйелерді зерттеуге арналған еңбектерде мағыналық ұқсастығы бойынша іріктеліп алынған фразеологиялық бірліктер топтарына сипаттама берілген. Осы орайда Г.Смағұлованың еңбектері қызығушылық тудырады.

Сондықтан да болар бүгінгі таңда тілтану ғылымында тілді тек коммуникативті, когнитивті қызметі аясында, сонымен қатар жеке этнолингвомәдени коды ретінде қарастыруға деген қызығушылық пен талпыныстың күннен-күнге артып келе жатқаны белгілі.

Бұл туралы Г.Смағұлова «когнитивтік жүйе – индивидуальді өмірлік тәжірибе, яғни адамның танымдық тәжірибесін бейнелейтін оның білімі мен ой-пікірлерінің жүйесі. Тіл адамдардың іс-әрекетінен тыс дамымайды, адамды тілі арқылы тану, білу, зерделеу оның этноментальдық өмірінен толық ақпарат береді» дейді [1,56].

Ғалымдар фразеологиялық бірліктердің қолданылу жағдайлары мен әртүрлі түрленуін, сөйлеудегі және мәтіндегі өзгергіштігін де зерттейді. Негізінен қазақ фразеологизмдерінен даналық, өсиет, нақыл сөз түрінде келетін тіркестер де көптеп кездеседі. Мәселен, «Аяз би әлінді біл, құмырсқа жолынды біл»; «әлін білмеген әлек»; «өзің білме, білгеннің тілін алма» т.с.с, ұйқас арқылы жасалып, стильдік те қызметтерді атқарады. «Ашуы жауған қардай, шөккен нардай»; «ақылы балқаш, ашуы дүлей, көз көрмес, құлақ естімес жер»; «аяқты аяғымен, шанақты шанағымен жалмады»; «көппен көрген ұлы той» деген осы сияқты тіліміздегі қолданыстағы фразеологизмдердің әрқайсысының өз бояуы, өз сыры бар.

Ұлттық тіл - бүгінгі күні қазақ зайырлы қоғамында халықтың ұлттық бірлігі сақталып, рухани жаңғыруы мен дамуының негізгі бірден-бір тірегі болып табылады. Осы тұста көркем шығармалардағы фразеологизмдерді зерделеу арқылы ұлттың тұтас менталдық келбеті көрінетіндігі аңғарылады. Мұнда ұлттық тілдің өзіне тән этномәдени ерекшелігін, байлығын, қорын, болмысын ашу, тілдің тек ғана коммуникативтік сөйлеу құралы емес, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен, дәстүрімен, ой-санасымен, дүниетанымымен терең байланысты екендігін зерделеу болып саналады.

Көркем шығармалардағы кездесетін фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктеріне үңіле талдасақ, онда тілдегі адамдық фактордың жан-жақты қамтылуы байқалады. Ондағы адам бойында болатын жағымды-жағымсыз сезім әрекеттері, оның әрқашан сөйлеу дағдысы, сол кейіпкердің жеке басының қасиеттері, қоғамдық ортадағы алатын әлеуметтік жағдайы, көңіл-күйі т.б. тілдегі бейнелі фразеологиялық (тұрақты) тіркестер арқылы жеткізіліп отырған.

Мәселен, Айылын жияр емес, «келсең – кел!» деп тұр. Аңшы әуеліде жүрегі су ете қалса да сасқалақтаған жоқ әбиір болса да. [5, 25]. «Апыр-ай, бөрінің бөлтірігі әкесіндей

жүрек жұтқан болар-ау», - деп тіксініп қалды, еріксіз еңкейіп, қолын ұсына беріп еді, бала көзінен шоқ шашырағандай тағы бір қарады да бұрылып кетті. [5, 29]. Болыс бағана «ер мойнында қал арқан шірімес» деп еді. [5, 32]. Күрең қасқадағы Мақаш палуан көкпарды қатарынан екі рет апарып салғанда Тұқымбай түтігіп, сақалын жұлып жер сабалады. [5, 36]. Ал, Енді әкесінің Қызыл Жебеге мініп отырғандағы келбетін көріп Тұрардың төбесі көкке жеткендей, аспандағы жұлдызды қолмен ұстап тұрғандай болды. [5,38]. Келтірілген мысалдардағы «айылын жияр емес», «жүрек жұтқан», «ер мойнында қал арқан шірімес», «сақалын жұлып жер сабалады», «төбесі көкке жеткендей» деген фразеологизмдер сөйлеу әрекетінің әрқашан да мәнді бірлігі болып табылады.

Қорытынды. Фразеологизмдердің шығармадағы қолданыстарын айқындау автордың шығармашылық әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктерін терең ашуға, тілдің көркемдегіш құралдарын пайдалану барысындағы көркем образдарды, бейнелі суреттеулерді нақты айнытпай жасаудағы

жазушының тіл шеберлігін көрсетеді. Біз бұны келтірілген мысалдардан аңғарамыз. Ал жазушының көркем шығармасында қолданылған кейбір фразеологизмдер тілімізде қанатты сөздерге айналған. Тіліміздегі фразеологизмдердің семантикасындағы эмотивті компонент, бағалау компоненті, нақты фразеологизмнің ішкі астарлы формасы, бейнелілік, сондай-ақ фразеологизм семантикасын ашудағы аялық білім, оның мағына тұтастығы мен тиянақтылығы, тұрақтылығы когнитивтік, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, психоллингвистикалық т.б. зерттеулер бағытында да қарастырылып жүр. Бұл зерттеулер фразеологизмдерді ұлттың дүниетанымдық, мәдени, тарихи, рухани, материалдық құндылықтарымен сабақтастыра зерттеуге ерекше мән беретіндігі анық.

Бұл мақалада біршама бай, мақсатты түрде жүйеленген, ғылыми деректі тілдік материал қамтылғанын, ол белгілі бір мағынада қазақ тілінің фразеологизмі саласындағы одан әрі зерттеудің айқын аспектілерін береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Смағұлова, Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда [Мәтін]: монография / Г.Смағұлова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. – 256 б.
2. Потенбня, А. А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потенбня. – Москва : Директ-Медиа, 2012. – 395 с.
3. Балли Ш. Теория фразеологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://inyaz.bobrodobro.ru/8749> Дата обращения: 30.12.2023
4. Виноградов, В.В. Изучение русского литературного языка за последнее десятилетие в СССР [Текст] / В.В. Виноградов. - М., 1955.
5. Мұртаза, Ш. Қызыл жебе [Мәтін] / Ш. Мұртаза. - Алматы: Дария Дамыту Орталығы. 2021. - 256 б.
6. Кеңесбаева, І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Мәтін] / І. Кеңесбаева. - Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Материал редакцияға 24.02.24 түсті.

З. Куламанова*, Т.Жанкулов, Г.Бектлеуова

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. В статье рассматривается использование фразеологизмов в художественном тексте. Очевидно, что афоризмы, пословицы, мудрые слова, сентенционные рассуждения, вдумчивые,

ключевые примеры, фразеологизмы, встречающиеся в нашем языке, являются постоянными фразами, имеющими свои особенности, словосочетания, константы и т.д. Например, «аузымен құс тістеген», «аш кенедей жабысты», «аузын бағу», «қасқалдақтың қанындай», «іші жылу» и т.д. Ученые также изучают случаи и различные вариации использования фразеологизмов, изменчивость речи и текста. В статье подчеркивается, что в языковом обиходе часто встречаются выражения, в основном из казахской фразеологии в виде мудрости, Завета, пословицы. Очевидно, что эти исследования придают особое значение изучению фразеологизмов в сочетании с мировоззренческими, культурными, историческими, духовными, материальными ценностями нации. В анализе смысловых особенностей фразеологизмов, встречающихся в художественных произведениях, прослеживается всесторонний охват человеческого фактора в языке. В нем приводятся конкретные примеры того, что позитивно-негативные чувственные действия, происходящие у человека, его всегда речевые навыки, личностные качества этого героя, социальное положение в общественной среде, настроение и т.д. выражаются образными фразеологическими (постоянными) фразами в языке. Также дается обзор исследований по фразеологизмам, анализируется, что определение стилистических функций фразеологизмов - позволяет глубже раскрыть особенности творческих приемов автора, овладеть навыками точного создания художественных образов и образов при использовании художественных средств языка.

Ключевые слова: фразеология, текст, стилистическое употребление, идиома, словосочетание, анализ, исследование.

Z. Kulamanova*, T. Zhankulov, G. Bektleuova

M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ARTISTIC TEXT

Abstract. The article discusses the use of phraseological units in a literary text. It is obvious that the winged words, Proverbs, sayings, sentimental reasoning, thoughtful, key examples, phraseologisms found in our language are all stable expressions due to their own characteristics, thoroughness of the phrase, constancy, etc. Scientists also study the conditions of Use and different transformations of phraseological units, their variability in speech and text. The article discusses the fact that phrases that come mainly from Kazakh phraseology in the form of wisdom, testament, proverbs are also widely used in language use. It is obvious that these studies attach special importance to the study of phraseology in conjunction with the worldview, cultural, historical, spiritual, material values of the nation. In the analysis of the semantic features of phraseology found in works of art, there is a comprehensive coverage of the human factor in the language. There are specific examples of positive and negative emotions that occur in a person, his speech skills, personal qualities of this character, social status in the public environment, mood, etc. are conveyed by figurative phraseological (stable) phrases in the language. A review of research on phraseology is also carried out, it is analyzed whether the definition of the stylistic functions of phraseology allows us to more deeply reveal the features of the author's creative methods, master the skill of accurate creation of artistic images and images using the artistic means of the language.

Key words: phraseology, text, stylistic use, idiom, phrase, analysis, research.

References

1. Smagulova, G. Қазақ frazeologiyasy lingvistikalық paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]: monograph. - Almaty: "Eltanym publishing house", 2020. – 256 p. [in Kazakh]
2. Potebnya, A. A. Mysl' i yazyk [Mind and language]. – M.: Directorate-media, 2012. -395 p. [in Russian]
3. Bally Sh. Teoriya frazeologii [Theory of phraseology] [electronic resource]. – access mode: <https://inyaz.bobrodobro.ru/8749> Date of application: 30.12.2023 [in Russian]
4. Vinogradov, V. V. Izuchenie russkogo literaturnogo yazyka za poslednee desyatiletie v SSSR [Study of the Russian literary language for the last decade in the USSR] [text] / V. V. Vinogradov.- Moscow, 1955. [in Russian]
5. Murtaza, Sh. Қызыл zhebe [Red Arrow] [text] / Sh.Murtaza. - Almaty: Daria Development Center, 2021. - 256 p. [in Kazakh]
- 6.. Kenesbaeva, I. Қазақ тілінің frazeologiyalyқ сөздігі [Phraseological Dictionary of the Kazakh language] [text] / Kenesbaeva I. - Almaty: Gylym, 1977. - 712 p. [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме:

Құламанова, З.А. Фразеологиялық бірліктердің көркем мәтіндегі қолданысы [Мәтін] / З.А. Құламанова, Т. Жанқұлов, Г. Бектлеуов // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 32-39.
<https://doi.org/10.55956/ENPF8503>

M.Yu. Shingareva

*Candidate of Philology, Associate Professor
South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov,
Shymkent, Kazakhstan
logrus1976@mail.ru*

SATISFACTION OF TEACHERS AND STUDENTS WITH THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES FOR LEARNING ENGLISH

Abstract. *This study investigates the satisfaction levels of teachers and students regarding the implementation of digital educational resources in English language teaching. In the digital era, educational innovation has integrated various online tools, reshaping traditional teaching to meet modern learners' needs. The research utilizes observation, analysis, interviews, and surveys to gather data from teachers and students on their use and satisfaction with digital educational resources. Results indicate that the majority of teachers have adopted these tools to enhance their teaching and support student learning, particularly in response to increased remote learning demands during the pandemic. Students have also embraced these resources for self-study and classroom learning, noting improvements in language skills. Overall, the study highlights a positive reception and significant utilization of digital resources in English language learning and teaching. However, it also points to the need for ongoing evaluation to address any gaps and improve the effectiveness of these educational technologies.*

Keywords: *digital resources in education, English language, cognitive process, communication, information technologies, internet, educational services.*

Introduction. English language teaching is continuously progressing, introducing new approaches and methods with each passing decade. Presently, the consensus among linguists is that contemporary teachers should adjust to the shifting digital environment, irrespective of their personal preferences and requirements.

Most English language instructors are ready to adopt various educational technologies to enhance their professional growth and learning experiences.

In an era marked by global integration and ongoing technological advancements, modern society requires that foreign language educators innovate and modify traditional teaching methods to align with contemporary needs. The internet provides a wealth of resources ranging from

cultural aspects to the morphology and syntax of the language being taught. Consequently, educational strategies are increasingly aimed at motivating students to independently seek out and analyze new information. In this regard, internet technologies are incredibly beneficial, supporting the primary objectives of modern language education such as information dissemination and processing, which are essential components of any educational system [1].

Nevertheless, the utilization of internet technologies and resources continues to be a debated topic among higher education professionals. Some educators argue that the internet is an unreliable information source, potentially fostering incorrect stereotypes and

misconceptions regarding foreign customs and traditions [2, 3, 4, 5].

Generally, educators need to grasp the concept of digital educational resources, which are defined as a blend of software, information, technical, and organizational support designed for a specific subject area and used through diverse educational activities. These resources can encompass video materials, both static and dynamic models, role-playing games, virtual reality elements, interactive simulations, maps, recordings, symbolic objects, business graphics, text documents, and more. These resources may be distributed on CDs, DVDs, or other electronic media, and are also accessible online. It is important to mention that digital educational resources have been extensively researched in many studies [6].

Some educators believe that the internet is one of the main resource tools in developing students' skills [7,8, 9,10].

A skilled teacher can effectively utilize digital resources to meet educational objectives. It's also crucial to address the psychological and physiological needs of each student to maintain their motivation. In this setting, the rise of new information technologies significantly influences the learning process and underscores the importance of the communicative approach, which continues to be central. In the realm of English language education, the use of internet resources by both educators and students is essential for accomplishing various educational goals, such as enhancing writing, reading, vocabulary, and listening skills. Moreover, information technologies broaden students' overall awareness and comprehension of the internet's functions and perspectives, thereby enhancing their proficiency with IT tools.

The lack of research on teachers' and students' views regarding digital educational tools in English language teaching needs more attention. This research is important because it involves integrating highly effective digital resources into the educational framework to assist

students in quickly mastering a foreign language. Teachers are vital in showing students the benefits of electronic educational resources and helping them to make educated decisions and effectively use these tools in their English learning process.

Terms and methods of research. In this study, methods such as observation, analysis, interviews, and surveys were used to identify:

- the most popular digital educational resources;
- the main objectives of their use by English language teachers;
- the results that students can achieve;
- the satisfaction of teachers/students with the integration of digital educational resources into the educational process in general and into foreign language teaching in particular;
- which digital educational resources generate the most interest among students;
- what are the reasons for their choice.

To assess the satisfaction of participants with the current digital resources in foreign language education, methods such as surveys and interviews, including questionnaires, were conducted. Additionally, to determine the effectiveness of different apps or websites, both teachers and students filled out written questionnaires.

The survey required participants to select educational resources based on their personal judgment and experience in foreign language learning. This study primarily involved surveying both university and school English teachers.

The survey approach was deemed most appropriate because it enables feedback from actual users, the intended audience for these resources. The survey was carried out anonymously.

In the first part of the questionnaire, teachers were asked to name the university or school where they currently teach English, their age, and gender. In the second part of the questionnaire, they were asked the following questions:

1. Do you use any digital educational resources in your English language classes?

2. Could you list the digital educational resources you use in your English language classes and rank them from most to least used?

3. What resources do you recommend to your students for self-study?

4. Are you satisfied with the effectiveness of using electronic educational resources?

5. What are you missing in the existing resources? What would you like to improve?

Survey participants were also requested to express their views on the utilization of digital educational resources overall and specifically in English language classes.

University students were also required to complete a questionnaire to evaluate the effectiveness of modern digital educational resources. In the first section, they were asked to provide the name of their university and faculty, their year of study, their achieved language level in this course (A1, A2, B1, B2, C1), their age, and their gender. The second section of the questionnaire prompted students to share their opinions on the following:

1. Are digital educational resources utilized in your English language classes at university?

2. Have any electronic resources or mobile apps been recommended to you for self-study? If so, which ones?

3. Which digital educational resources for learning English do you prefer?

4. How do you assess the effectiveness of digital educational resources in classroom settings and for individual study?

Participants were requested to rate the effectiveness of the websites and applications mentioned earlier on a scale from 5 to 0, where:

5—very high effectiveness;

4—high performance;

3—average effectiveness;

2—low effectiveness;

1—very low effectiveness;

0—ineffective.

5. Do you utilize digital educational resources for self-study?

6. Do you intend to use digital educational resources after completing your university English course?

The research results. The survey was conducted by 156 teachers, including those from several regional universities in Kazakhstan and schools in Shymkent, who filled out an electronic questionnaire. The survey included 156 teachers, 124 of whom were women and 32 were men, with an average age of 34. These participants can be categorized into two main groups: those working as school teachers (83) and those working as university professors (73).

1. The vast majority of respondents (83%) indicated their utilization of digital educational materials within English lessons.

2. More than half of respondents (68%) admit that they have started or become more active in using digital educational resources while working remotely. This fact means that 1) teachers' need to find useful resources; 2) teachers always have access to computers and the Internet (not all classrooms have adequate equipment); and 3) online education; 4) teachers' desire to facilitate students' learning activities and make lessons more enjoyable during the pandemic (even more to maintain students' concentration).

3. Participants were requested to choose and prioritize from a variety of electronic educational tools they use based on frequency. Teachers identified the subsequent electronic learning resources and applications.

– Wordwall.net

– LearningApps.org

– Freerise

– lingualeo.com

– onetopenglish.see

– Ed Words

– Puzzle-english.com

– English-attack.com

– Islcollective.com

– lifeworksheets.com

– Memrise

Satisfaction of teachers and students with the implementation of digital educational resources for learning English

---

- Vocabulary.com (в mostly преподаватели university professors)
- Lyrictraining.com (schoolteachers)
- gamestolearnenglish.com (schoolteachers)
- Puzzle-Movies.com
- ello.org
- Dreamreader.net

Based on the analysis of the participants' questionnaires, it's evident that certain resources have garnered more popularity than others.

At the forefront are websites and applications tailored to educators, providing a great number of materials and videos suitable for classroom use in both school and university settings. Following closely are applications designed to enhance vocabulary acquisition through gamified approaches and interval repetition techniques. Notably, certain resources cater specifically to either school or university educators, reflecting varied preferences within these demographics.

Moreover, teachers frequently endorse specific resources to their students for independent study:

- Duolingo (85 %)
- Quizlet (72%)
- Freerise (65%)
- Movies.com (60%)
- Ed Words (65%)
- Memrise (58 %)
- Puzzle (53%)

It's worth mentioning that 75% of those surveyed expressed satisfaction with the effectiveness of electronic educational resources. The majority, constituting 68%, did not respond to the inquiry about desired improvements in the resources they utilize. Among those who did respond, some expressed a desire for offline access, while others pointed out errors in resources created by fellow educators.

The study encompassed 223 students, with 128 girls and 95 boys participating. Over 60% of students indicated regular use of digital educational resources in their English language classes at university. Additionally, students

highlighted various digital educational tools recommended by their instructors.

- Anki
- Freerise
- Memrise
- Ed Words
- Urban Dictionary
- BBC Learning English

Students have specified the digital educational resources they prefer. These include:

- YouTube channels for learning English (87%)
- Duolingo (87%)
- Quizlet (83 %)
- Freerise (77%)
- Memrise (73%)
- Puzzle-Movies.com (66%)
- Lingualeo (61%)
- BBC Learning English (56%)
- Urban Dictionary (44%)
- Anki (40%)
- FluentU (32%)

Based on the analysis of student preferences, it can be inferred that students favor mobile applications for accessing educational resources, primarily to interact with native speakers, enhance vocabulary, and improve listening skills through video watching and specialized exercises.

It's worth mentioning that the vast majority of student participants (87%) rated the efficiency of digital educational resources as high or very high. Additionally, 77% acknowledged utilizing these resources for self-directed learning. Furthermore, approximately 89% of respondents expressed confidence in continuing to utilize digital educational resources post-graduation.

The discussion of research results. The survey findings indicate a strong approval from both educators and students regarding the effectiveness of integrating digital educational resources. The expansion of information and communication technologies has wrought substantial transformations in higher education's teaching and learning methodologies, thereby

enhancing their standard. Classroom teaching methods and online learning are now developing in parallel, complementing and supporting each other [6]. A fair amount of digital educational resources and tools are readily accessible for both teaching and learning English, fostering the acquisition of new skills. Utilizing mobile applications assumes a crucial role in enhancing second language reading comprehension. In addition, several studies have identified positive attitudes and increased motivation of students when using mobile applications [11]. Nevertheless, many educators at both school and university levels exhibit reluctance to embrace digital educational applications, often opting against their utilization in teaching English. Technology inevitably faces criticism, with a significant portion of teachers expressing concerns that prolonged computer usage may adversely impact students' health, advocating for traditional books in this regard.

Utilizing digital educational resources, students enhance their learning effectiveness through widely favored methods such as discussion and round table sessions. We approved the researchers' opinions who assert that these approaches are straightforward to organize and execute in classrooms, enabling comprehensive exploration of diverse elements of future professional attempts in a foreign language [12].

Many teachers emphasize the relevance of electronic resources over textbooks, citing their ability to adapt to current events in English learning. Moreover, teachers find it essential to create customized electronic materials tailored to specific lesson objectives.

At the school, educators stress that digital educational tools should serve as supplements rather than the primary focus of education. They prioritize allocating ample time for face-to-face interaction and discussions.

Both teachers and students tend to favor the same resources, with students often relying on recommendations from their instructors. However, some students observe a lack of teacher endorsement for electronic resources. Meanwhile,

teachers discover new resources primarily through professional networks, including colleagues, webinars, conferences, and social media.

Teachers commonly utilize various digital communication tools such as social networks, instant messengers, email, and video conferencing platforms like Zoom, Discord, MS Teams, TrueConf, and Hangouts to swiftly engage with students and provide prompt responses.

Platforms such as MS Teams and Moodle offer assessment features, while specialized tools like Google Forms, Typeform, and Menti enable immediate student involvement rather than merely tracking their progress [13].

The majority of respondents expressed a preference for specific e-learning tools and applications in English education, including Quizlet, LearningApps, Freerice, Memrise, Vocabulary, lingualeo, ello, and wordwall, among others. Notably, most educators in both universities and schools have adopted platforms and resources that streamline their teaching process while upholding high standards of instruction.

According to the research findings, many teachers incorporate websites into their teaching practices to enhance vocabulary retention. This underscores the popularity of resources like Freerice and Quizlet among both educators and students who participated in the survey.

Students exhibit a preference for learning English through authentic video content such as Puzzle English, Ello, and English Attacks. Short videos, often referred to as "snack content," are used to develop grammatical skills by presenting and reinforcing verb tense forms through sequential narratives and individual images [14].

Platforms like Zoom, Google Meets, Skype, and others are widely employed for conducting classes and conferences.

Conclusion. The study revealed a consensus between teachers and students on the importance of digital educational tools in enhancing English language learning. Both groups favor certain resources, although some are preferred solely by teachers or students. Despite

studies showing some teachers' lack of technological skills, many are eager to incorporate digital educational resources into their teaching practices.

Educational platforms like Quizlet, Memrise, lingualeo.com, and Puzzle-english.com are popular among both teachers and students, likely due to their effectiveness. Conversely, platforms such as English Attack, despite offering unique content, only garnered 10% of user ratings. This low popularity might stem from limited exposure and high costs.

Digital educational resources facilitate high educational achievements by introducing innovative activities and enhancing traditional ones. While they support classroom learning, some critics argue they might diminish student engagement and personal interaction. Nevertheless, information technology eases teachers' workload and fosters communication, thereby promoting discussions between teachers and students.

Әдебиеттер тізімі:

1. Desyatova O.V., Andrianova O.A. Ispol'zovaniye tsifrovyykh obrazovatel'nykh resursov v obuchenii professional'nomu angloyazychnomu obshcheniyu [The use of digital educational resources in teaching professional English-language communication], *Diskurs professional'nogo obshcheniya* [Discourse of professional communication], №5(1), 74-94 (2023). [in Russian]
2. Cajkler W., Addelman R. *The Practice of Foreign Language Teaching*. – London: Routledge, 2013. – 212 p.
3. Nassaji H., Kartchava E. *Corrective Feedback in Second Language Teaching and Learning*. – New York: Routledge, 2017. – 206 p.
4. Sysoev P., Evstigneev M. Metodika obucheniya inostrannomu yazyku s ispol'zovaniyem novykh informatsionno-kommunikatsionnykh Internet-tekhnologiy: uchebno-metod. posobiye dlya uchiteley, aspirantov [Methods of teaching a foreign language using new information and communication Internet technologies: educational method. manual for teachers and graduate students] (Moscow: Phoenix, 2010, 182 p.). [in Russian]
5. Zubov A. V., Zubova I. I. Osnovy iskusstvennogo intellekta dlya lingvistov [Fundamentals of artificial intelligence for linguists] (Moscow: Logos, 2007, 320 p.). [in Russian]
6. Bilalova D.N., Kireeva N.A., Levina T.M., Zharinov Yu.A., Ujmanova I.P. Digital Educational Resources in the Study of Humanities Subjects in a Technical University // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. – 2020. – №437. – C.315–319.
7. Chapelle C. A., Sauro S. *The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning*. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2017. – 517 p.
8. Farr F., Murray L. *The Routledge Handbook of Language Learning and Technology*. – London: Routledge, 2016. – 596 p.
9. Erenchinova, E. B. Using the Internet when teaching a foreign language. Materialy I Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii “Materialy I Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii” [Proceedings of the I International Scientific Conference “Innovative pedagogical technologies”]. Kazan, 2014, pp. 325-327. (In Russian).
10. Polat E.S., Bukharkina M.Yu. Sovremennyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya : uchebnoye posobiye [Modern pedagogical and information technologies in the education system: textbook] (Moscow: Academy, 2007, 368 p.). [in Russian]
11. Klimova B., Zamborova K. Use of Mobile Applications in Developing Reading Comprehension in Second Language Acquisition—A Review Study // *Education Sciences*. – 2020. – №10(12). – C.1–11.
12. Belyaeva I.G., Samorodova E.A., Voron O.V., Zakirova E.S. Analysis of Innovative Methods' Effectiveness in Teaching Foreign Languages for Special Purposes Used for the Formation of Future Specialists' Professional Competencies // *Education Sciences*. – 2019. – №9(3). – C.1–11.

13. Pokrovskaya N.N., Leontyeva V.L., Ababkova M.Yu., Cappelli L., D'Ascenzo F. Digital Communication Tools and Knowledge Creation Processes for Enriched Intellectual Outcome—Experience of Short-Term E-Learning Courses during Pandemic // *Future Internet*. – 2021. – №13(43). – С.1–22.
14. Anyushenkova O., Digtyar O., Zakirova E., Fomina N., Esina L. Modern technologies in teaching foreign languages to students of the digital generation // *EDULEARN19 Proceedings*. – 2019. – С.3428-3434. doi: 10.21125/edulearn.2019.0914

Material received on 26.02.23

М.Ю.Шингарева

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚУ ҮШІН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ОҚЫТУШЫЛАР МЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАНАҒАТТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын тілін оқытуда цифрлық білім беру ресурстарын енгізуге қатысты мұғалімдер мен студенттердің қанағаттану деңгейлерін зерттейді. Цифрлық дәуірде білім беру инновациясы әртүрлі онлайн құралдар мен ресурстарды интеграциялап, дәстүрлі оқыту әдістерін заманауи оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес өзгертті. Интернет арқылы мәдениет, грамматика және лексикаға байланысты материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік бере отырып, кең ресурстар желісін ұсынады. Зерттеу бақылау, талдау, сұхбат және сауалнамаларды пайдаланып, мұғалімдер мен студенттерден цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану және олармен қанағаттану туралы деректерді жинауға бағытталған. Нәтижелер көрсеткендей, көп мұғалімдер осы құралдарды қолданып, өздерінің оқытуларын жетілдіруге және студенттердің оқуын қолдауға бейім, әсіресе пандемия кезінде қашықтан оқытуға деген сұраныстың артуына жауап ретінде. Студенттер де өз бетінше оқу және сыныптағы оқу үшін бұл ресурстарды қабылдады, тіл біліктіліктерінің жақсарғанын атап өтті. Жалпы алғанда, зерттеу ағылшын тілін үйрену және оқытуға арналған цифрлық ресурстардың оң қабылдануын және маңызды пайдаланылуын көрсетеді. Дегенмен, ол осы білім беру технологияларының тиімділігін арттыру үшін кемшіліктерді анықтау және тұрақты бағалау қажеттілігін көрсетеді.

Тірексөздер: білім берудегі цифрлық ресурстар, шет тілі, танымдық үдеріс, коммуникация, ақпараттық технологиялар, интернет, білім беру қызметтері.

УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ ВНЕДРЕНИЕМ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данное исследование изучает уровень удовлетворенности учителей и студентов внедрением цифровых образовательных ресурсов в преподавании английского языка. В эпоху цифровизации инновации в образовании включили в себя различные онлайн-инструменты, трансформируя традиционные методы обучения для соответствия потребностям современных учащихся. Интернет предлагает широкий ассортимент ресурсов предоставляя доступ к материалам, связанным с культурой, грамматикой и лексикой. В исследовании используются наблюдение, анализ, интервью и опросы для сбора данных от учителей и студентов о их использовании и удовлетворенности цифровыми образовательными ресурсами. Результаты показывают, что большинство учителей приняли эти инструменты для улучшения качества преподавания и поддержки обучения студентов, особенно в ответ на возросшие потребности в дистанционном обучении во время пандемии. Студенты также активно используют эти ресурсы для самообучения и обучения в классе, отмечая улучшение языковых навыков. В целом, исследование подчеркивает положительное восприятие и значительное использование цифровых ресурсов в изучении и преподавании английского языка. Однако оно также указывает на необходимость постоянной оценки для выявления пробелов и повышения эффективности данных образовательных технологий.

Ключевые слова: цифровые ресурсы в образовании, иностранный язык, познавательный процесс, коммуникация, информационные технологии, интернет, образовательные услуги.

Cite the article:

Shingareva, M.Yu. Satisfaction of teachers and students with the implementation of digital educational resources for learning English // Bulletin Dulary University. – 2024. – No. 1. –P. 40-46 <https://doi.org/10.55956/PDLO9101>

П.М.Махашова *

Аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
mahashova1964@mail.ru

Ш.Б. Бүйембаева

Аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Аңдатпа.** Мақалада студенттердің практикалық сабақтарда заманауи әдіс- тәсілдерді меңгеруі арқылы шығармашыл, белсенді, ізденімпаз, креативті тұлға ретінде қалыптастыруға негізделген. Студенттердің практикалық іс-әрекетке психологиялық дайындықтың мәнін түсіну, терең теориялық білімді игерумен қатар, міндеттерді, көзқарастарды, пікірлерді, нұсқауларды барынша креативтілікпен орындауға бағыттайды. Практикалық сабақтар шығармашылық қызығушылықты дамыту мақсатында қолданылатын педагогикалық- психологиялық заманауи инновациялық әдістерді терең игеруіне жол ашады. Студенттердің креативтілігін қалыптастыру барысында қолданатын интерактивті оқу әдістері, интеллектуальды іскерлік ойындар тақырыпты тануға, талдауға пәнді терең зерттеуге және шығармашылық жұмыстарың тиімділігін арттыруға үйретеді. Сонымен қатар, практикалық сабақтардың бағытын күшейту, сабақ франгментінің модельденген түрлерімен байланысты болашақ маманның кәсіби әрекетіне неғұрлым жақындату мақсатын да көздейді. Шығармашылық сабақтар проблемалық жағдаяттар тудыру арқылы, әдістемелік тәсілдерді қолдануға, тұжырымдар жасауға, зерттеушілік тапсырмаларды айқындауға негізделеді. Студенттерге арналған креативті тапсырмаларды жүзіелеу мақсатында динамикалық оқу әдісін ескере отырып, кәсіби маманның құрылымдық компоненттерін жүзеге асыруға ой-тұжырымдар жасалынған. Креативтілікті қалыптастыруға жетелейтін қабілеттер шығармашылық қызметтің сапасын анықтайды.*

***Тірек сөздер:** интеллектуалды әдістер, инновация, эмоционалдық, мотивациялық, франгмент, модель, компонент.*

Кіріспе Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жолдаған Жолдауында мұғалімдердің біліктілігін арттыру, бәріне бірдей білім беру үшін интернет жылдамдығы жоғары және білім берудің цифрлы ресурстары тегін әрі қолжетімді болуын

қамтамасыз ету туралы айтылған. Осыған байланысты студенттердің практикалық қызметінде білім беру технологияларын игеру – инновациялық қызмет – ЖОО-дағы жұмыстың аспектілерінің бірі, ол оң сапалық өзгерістермен сипатталатын белгілі бір

кезеңдердің реттілігін білдіреді[1]. Креативті педагог - жеке тұлғаның қабілеттеріне ерекше идеяларды тудыратын, оқытудың заманауи әдістерін жетік білетін, өз ісінің шебері, педагогикалық- психологиялық білімі бар, әртүрлі ғылым саласынан хабардар маман. Сонымен, педагогикалық креативтілік – жеке тұлғаның ерекшеліктерінің жиынтығы, ол өз мамандығына сәйкес игеруі керек барлық ерекшеліктердің жоғары деңгейін, кәсіби қызметті ұйымдастыруды қамтамасыз етеді. Білім беру саласының дербестігін кеңейту, басқаруды демократияландыру, оқу орындарында оқытудың заманауи инновациялық әдістері мен педагогикалық технологияларды белсенді және тиімді пайдалану студенттердің шығармашылығын қалыптастыруды талап етеді.

Оқу процесінің жаңа ұйымдастырылуы студенттің өзіндік іс-әрекетінің даралығын арттыруға ықпал етеді, оның өзін-өзі дамуына қолайлы жағдай жасайды. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер белсенділік, инновация, әдіс, тәсіл, оқытудың интерактивті әдісі, педагогикалық технология ұғымдарының мәнін тереңірек түсінуді талап етеді. Шығармашылықтың қалыптасуын зерттеуді шетелдік ғалымдар қарастырды: Дж. Гилфорд, Э. Юдин, В. Смит, К. Тейлор, Е. Торренс, М. Розенберг, И. Верткин, А. Лук, Я. Пономарев, Н.Фролов, М. Ярошевский және т. б.

Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілік мәселелері Н. Хомский, Т. М. Сорокина, Н. Ф. Ефремова И. С. Бекешева, Ш. Х. Құрманалина, Б. Т. Барсай, Б. Т. Кенжебеков, К. С. Құдайбергенова, Т. А. талқылайды. Кульгильдинова, А. Д. Рысқұлбекова және т. б. еңбектерінде терең зерттелген.

Т. А. Макаренконың пікірінше, шығармашылық құзыреттілік – бұл маман тек жұмыс істеп қана қоймай, жаңашыл идеялармен ерекше сенімділікпен ойлап тауып, тәжірибе жасауы қолдануға жеткілікті ерік-жігердің болуы туралы айтады.

Оқытудағы дербестік зерттелетін тақырыпқа, туындайтын мәселеге, зейін мен ақыл-ой белсенділігі арқылы, жеке тұлғаның

мүмкіндіктерін өзектендіру және бейімдеу, (талдау және жалпылау, танымдық белсенділікті арттыру барысында салыстыру және ақпараттық жүйелердің көмегімен зерттелетін материалды түсінумен қатар, студенттер шығармашылығын көрсетеді.

Тұлғаның шығармашылық жетілу кезеңінде психологиялық заңдылықтарын зерттеудің маңыздылығы, біріншіден, оның жеке тұлғаның өнімді трансформациялық бағытына байланысты оның өмірдегі педагогикалық бағдарының негізгі тірегі, екіншіден, анықтау кәсіби шығармашылықтың негізгі детерминантына айналуы, үшіншіден, маманның шығармашылық әлеуетін, дамытуға ықпал етеді салада өзін-өзі актуализациялауға негізделеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Оқыту тәсілдерін енгізудің нәтижесінде студенттердің оқу үдерісіне және олардың шығармашылық әлеуетін, зияткерлік мүмкіндіктерін жоғары дәрежеде дамыту болып табылады. Кәсіби маманның құзыреттілігін қалыптастыруда ізденіс, таным деңгейін көтеру, педагогикалық шеберлікті арттыру арқылы студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру негізгі мақсаттарды игеруге бағыттайды.

Креативтілікті дамыту, кәсіби және рухани шындарға жету үдерісінде, тұлғаның өзін-өзі маңызды етуі маманның шығармашылық кемелдігінің қалыптасуына әсер етеді[2].

Мұғалім шығармашылық сипатын тек педагогикалық міндеттерді шешумен ғана емес, креативтілік әрекет тұрғысынан белсенді және орынды әрекеттерге, білім мен дағдыларды игеру, эмоционалдық еріктік және мотивациялық әрекеттер негізінде бейімделеді. Педагог мамандығы «Көңіл-күйдін» пайда болуы мен қалыптасуы педагогикалық міндеттерді түсінумен, жауапкершілікті сезінумен, жетістікке жетуге деген ұмтылыспен және т. б. анықталады. Студенттің жеке басының сапасы ретіндегі көзқарасы немесе дайындығы бірлікте болады және оның қызметі барысында өзара әрекеттеседі. Тұлғаның маңызды сапасы

ретінде-студенттің практикалық іс-әрекетке дайындығы күрделі психологиялық білім болып табылады. Олар келесі компоненттерді қамтиды:

- Мотивациялық (тақырыпқа деген көзқарас, тақырыпқа деген қызығушылық және басқа да тұрақты мотивтер);

- Бағдарлау (болашақ мамандықтың ерекшеліктері мен шарттары туралы түсінік);

- Ерікті (өзін-өзі бақылау, міндеттерді, тапсырмаларды орындау қалыптасатын әрекеттерді басқару қабілеті);

- Бағалаушы (өзінің дайындығы мен проблемаларды шешу процесінің оңтайлы үлгілерге сәйкестігін өзін-өзі бағалау).

Студенттердің оқу іс-әрекетіндегі белсенділігі мен дайындығының жоғары деңгейде болуы – компоненттердің жеткілікті дамуы мен тұтастығының негізгі шарты болып табылады. Білім беру жүйесінде студенттердің практикалық дайындығы дегеніміз не (біздің зерттеу контекстінде- педагогикалық технологияларын игеруді көздейді.

Пидкасистый П.И. сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеуге дайындықты екі фактордың жиынтығы ретінде ұсынады: психологиялық және практикалық. Егер оның пікірінше, психологиялық дайындық білімге деген белсенді қажеттіліктің дамуымен, танымдық қызығушылықтардың болуымен анықталса, онда практикалық дайындық ақпаратты іздеуді дербес ұйымдастыруды және танымдық қызығушылықты қанағаттандыру мақсатында техникалық дағдыларының қажетті жиынтығымен сипатталады.

Л. Ермолаева Томина шетел зерттеушілерінің тәжірибесін сүйене келе, шығармашылықты қабілеттердің даму деңгейлерін жиынтығы ретінде анықтайды және қабілеттердің даму деңгейлері үздіксіз өзін-өзі жетілдіру үшін ескеру қажет көптеген факторларға байланысты. [3].

Шығармашылықты қалыптастыру мәселесіне сәйкес жазылған жұмыстарды талдай отырып, шығармашылықтың құрылымдық компоненттерін ажыратуға болады.

Атап айтқанда; ойлау жылдамдығы, жаңаға ұмтылу, шығармашылық қабілеттер, өз ойларын қорғай білу, өзін-өзі сынау, логикалық ойлау, жаңаға сезімталдық және т. б.

Шығармашылықтың негізі – инновацияларды, кез-келген жаңа әдісті қалыптастырудың, қолданудың, тәсілдерді меңгеру, жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп айтқанды жөн көрдік.

Креативті педагог: мұғалімнің өмірге көзқарасы, пәнді жетік білетін, сыни талдау, түсіну және оның тиімділігін бағалай білуі.

Оқыту мен тәрбиелеуде, әдіс-тәсілдерін меңгеріп, білгенін қызықты да, тартымды жеткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастыратын шеберлікке ие болатын тұлғаны қалыптастырады [4].

Практикалық сабақтардағы заманауи технологияларын қолдану алгоритмдерін сәтті игеруге тоқталсақ; педагогикалық университеттің оқу процесінде білім беру технологияларын игеру арналған бағдарламалар қамтылып, келесі психологиялық-педагогикалық жағдайларға негізделеді:

- Жоғары оқу орындарын студенттердің практикалық сабақтарда жаңа оқыту инновациялық технологияларын меңгеруге мүмкіндіктері болды;

- Студенттің психологиялық қызмет түріне дайындығының диагностикасын анықтайды;

- Студенттердің шығармашылық белсенділігін және педагогикалық технологияларға мотивациялық-құндылық қатынасын қалыптастыру;

- Студенттердің заманауи инновациялық мәдениетін қалыптастыру;

- Студенттердің практикалық қызметінде білім беру технологияларын игеру динамикасын зерттеу және сыни бағалау.

Білім беру технологияларын игеру бойынша студенттердің практикалық сабақты ұйымдастыру кезінде олардың танымдық қызығушылығы дамудың келесі кезеңдерінен өтеді: қызығушылық, ситуациялық қызығушылық, нәтижелі оқу қызығушылығы, процестік мазмұнды, оқу - танымдық, кәсіби

ғылыми қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

Зерттеу нәтижелері. Креативтілік нәтижесінде практикалық сабақтарда танымдық қызығушылық оқу іс-әрекетінің жетекші мотиві ретінде әр студенттің жеке шығармашылығы қалыптасты.

Анықтау кезеңінде алынған мәліметтер негізінде қалыптастырушы экспериментті дайындау және жүргізу бағдарламасы жасалды, атап айтсақ, оларға мыналар кірді:

1) педагогикалық жүйенің моделін құрудың әдіснамалық негізі ретінде әрекет ететін психологиялық - педагогикалық теориялар мен тұжырымдамаларды талдауы;

2) студенттердің практикалық қызметінде білім беру технологияларын меңгерудің педагогикалық жүйесін оңтайлы құруға ықпал ететін модельдеудің ғылыми-теориялық және ұйымдастырушылық-әдістемелік аспектілері дайындауды;

3) педагогикалық ЖОО - да тәжірибелік - педагогикалық сабақты тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық жағдайлар мен құралдар анықтауға қол жеткізді.

Осылайша практикалық сабақтарды ұйымдастыру сондай-ақ, жеке пәнді оқытуға ықпал жасау арқылы оның педагогика, психология ғылымынан алған теориялық білімін практикада қолдануға мүмкіндігі туады.

Креативті құзыреттіліктің қалыптасуында белсенді әрекеттер, білімді жетілдіру, оқу іс-әрекетіндегі қабілетін, ең алдымен, мотивтер мен психикалық процестердің рөлін ескере отырып, тұтас тұлға тұрғысынан қарастыруды қажет етеді. [5]. ЖОО-да оқу процесінде студенттердің креативтілік бағыты барлық танымдық шығармашылық қызығушылықтарын қалыптастыруда және жекелеген педагогикалық-психологиялық жағдайларда көрінеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Редковец И.А. Креативтілікті қалыптастыруда өзін-өзі тәрбиелеудің психологиялық және практикалық жағдайы туралы түсінік

береді және оны келесі негізгі белгілер жүйесі арқылы сипаттайды:

1) Өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін түсіну, танымдық іс-әрекетке деген ішкі ынтаның болуы; оның айқын бағыты, танымдық қажеттілік пен қызығушылықтың тұрақтылығы, оқу жұмысындағы белсенділік, игерілген білімді шығармашылықпен қолдануға ұмтылуы (мотивациялық компонент);

2) өзін-өзі тәрбиелеу жұмыстарының (жеке-ерікті компонент) мақсатқа бағытталғандығы мен жүйелілігі;

3) білімді өз бетінше игеру және іс-әрекетте дағдылар жүйесін меңгеруі (танымдық процестер);

4) өз бетінше жұмысты ұйымдастыру дағдылары жүйесін меңгеру (ұйымдастырушылық компонент);

Креативті құзыреттіліктің қалыптасуында белсенді әрекеттер, білімді жетілдіру, іс-әрекеттерді қамтамасыз ету мотивінің болуын, яғни қажеттіліктердің, танымдық қызығушылықты дамытудың ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Мұндай сабақтар педагогикалық практикаға дайындық процесінде әдістемелік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, өз сабақтарын талдауға үйретеді. Іскерлік ойынды талқылау шығармашылықты, қызығушылықты, белсенділік пен тәуелсіздікті дамытуға ықпал етеді, білім беру талқылауы барысында студенттерге сөйлеу мәдениетіне, парасаттылыққа, адалдыққа баулиды[6].

Практикалық сабақтардың бағытын күшейту, сабақ фрагментінің модельденген түрлері оны болашақ мұғалімнің кәсіби әрекетіне неғұрлым жақындату мақсатын көздейді. Оқытудың мұндай ұжымдық формасы студенттердің кәсіби тілде сөйлей, тыңдай және ойларын жеткізе білуге, сондай-ақ талас тудыра отырып, пікірлесуге үйретумен қатар, студенттердің заманауи инновациялық мәдениетін қалыптастыруға бағыттайды.

Креативтілікті дамыту шығармашылыққа жетелейтін қабілеттер жаңаны тануға, жасауға

бейімделуге негізделіп, интеллектуалдық үрдіс ретінде сипатталады.

Педагогикалық сабақтың тиімділігін арттыратын кешенді тапсырмаларға дәлелдер келтіріп, заманауи әдістерді меңгеріп, басты мақсаттарға жетеді.

Қорытынды Студенттердің креативтілігін қалыптастырудағы практикалық сабақтар оқытуды ұйымдастырудың сипаты мен деңгейін және ынталандыру жолдарын адамзаттың гуманистік тұжырымдамаларын меңгеруге негізделген. Мысалы білім беру технологиялары туралы білімнің қажеттілігін

негіздеу; алынған білімнің практикалық маңыздылығын негіздеуге және теориялық білімді меңгеруге мүмкіндік береді.

Семинар сабақтарында педагогикалық әдістерді заманауи технологияларын меңгеруге бағытталған проблемалық жағдайларды жасау, модельдеу, зерттеу бойынша жұмыс жүргізіледі. Осылайша, оқу үрдісінде практикалық сабақтардың процесін құра отырып, болашақ маманға жағдай жасау арқылы үйлесімді креативті тұлғаны қалыптастыруға болады

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Заңы. Білім туралы. [Мәтін]: 2007, 27 шілдедегі №319-III бұйрықпен қабылданған. – Астана: Ақорда, 2007. – 52 б.
2. Омарова, Р.С. Шығармашылық қызығушылықты қалыптастыру технологиясы [Мәтін]: оқу әдістемелік құралы // Р.С. Омарова. – Ақтөбе, 2007. – 220 б
3. Сорокина, Т.М. Развитие профессиональной компетенции будущих учителей начальной школы [Текст]: монография / Т.М. Сорокина. – Новгород: Нижегородский государственный педагогический университет. – 2002.
4. Ефремова, Н.Ф. Компетенции в образовании: формирование и оценивание [Текст] / Н.Ф. Ефремова. – Москва, Издательство «Национальное образование», 2012. – 416 с.
5. Абсаматова, М.А. Қазақстанның педагогика ғылымындағы құзыреттілік мәселесінің зерттелу жайы / М.А. Абсаматова, Э. Уайдуллақызы, Б.М. Баймұханбетов // Педагогика және психология. – 2010. - № 3. – Б. 23-28
6. Бөрібекова, Ф.Б. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқулық / Ф. Б. Бөрібекова, Н. Ж. Жанатбекова. – Алматы: 2014. – 360 бет.

Материал редакцияға 16.08.23 түсті

П.М.Махашова*, Ш.Б. Буйембаева

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Статья основана на формировании у студентов творческой, активной, любознательной, креативной личности через овладение современными методами и приемами на практических занятиях. Помимо овладения студентами глубокими теоретическими знаниями, они с максимальной креативностью ориентируются на выполнение задач, взглядов, мнений, инструкций, требующих умения применять полученные знания на практике. Практические занятия открывают путь к глубокому овладению современными инновационными педагогически - психологическими

методами, применяемыми в целях развития творческого интереса. Интерактивные методы обучения, интеллектуальные деловые игры, используемые в процессе формирования креативности студентов, учат распознавать тему, анализировать, глубоко изучать предмет и повышать эффективность творческой работы. Кроме того, цель практических занятий заключается в усилении профессиональной направленности будущего специалиста, связанной с моделированием учебных занятий. Творческие занятия основываются на создании проблемных ситуаций, использовании методических приемов, формулировке выводов, определении исследовательских задач. С целью систематизации креативных заданий для студентов, с учетом динамического метода обучения, разрабатываются идеи для реализации структурных компонентов профессионала. Способности, ведущие к формированию креативности, определяют качество творческой деятельности.

Ключевые слова: интеллектуальные методы, инновации, эмоциональный, мотивационный, фрагмент, модель, компонент.

P.M.Makhashova*, Sh.B. Buiembayeva

M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

FEATURES OF PRACTICAL CLASSES ON THE FORMATION OF STUDENTS' CREATIVITY

Abstract. Article is based on the formation of a creative, active, inquisitive, creative personality among students through mastering modern methods and techniques in practical classes. In addition to mastering deep theoretical knowledge, students are guided with maximum creativity to perform tasks, views, opinions, instructions that require the ability to apply the knowledge gained in practice. Practical classes open the way to a deep mastery of modern innovative pedagogical and psychological methods used to develop creative interest. Interactive teaching methods, intellectual business games used in the process of forming students' creativity, teach them to recognize the topic, analyze, study the subject in depth and increase the effectiveness of creative work. In addition, the purpose of practical training is to strengthen the professional orientation of the future specialist related to the modeling of training sessions. Creative classes are based on the creation of problematic situations, the use of methodological techniques, the formulation of conclusions, the definition of research tasks. In order to systematize creative tasks for students, taking into account the dynamic method of teaching, ideas are developed for the implementation of structural components of a professional. The abilities leading to the formation of creativity determine the quality of creative activity.

Key words: intellectual methods, innovations, emotional, motivational, frangement, model, component.

References

1. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education"[text]: 2007, July-27. - No.319-III // <https://online.zakon.kz/> / 11.01.2020.[in Kazakh]
2. Omarova, R. S. SHығармашылық қызығушылықты қалыптастыру технологиясы [Technology of forming palace interest] [text]: educational and methodological message // R. S. Omarova. - Aktobe, 2007. - 220 p. .[in Kazakh]
3. Sorokina T.M. Razvitie professional'noj kompetencii budushchih uchitelej nachal'noj shkoly [Development of professional competence of future primary school teachers]: Monograph / T.M. Sorokina; Nizhny Novgorod State Pedagogical University. [text]: – N. Novgorod: NGPU, 2002. [in Russian]
4. Efremova, N.F. Kompetencii v obrazovanii: formirovanie i ocenivanie [Competence in education: formation and evaluation] / N.F. Efremova.[text]: Moscow, Publishing House "National Education", 2012. – 416 p. [in Russian]
5. Absamatova M. A., Uaydullaukyzy E., Baymukhanbetov B. M. Қазақстанның педагогика ғылымдары қызыретілік мәселесінің зерттелуі жайы [Study of the problem of competence in pedagogical science of Kazakhstan] // Pedagogy and psychology. - 2010. No. 3. - pp. 23-28 .[in Kazakh]
6. Buribekova F. B., Zhanatbekova N.J. [Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар] Modern pedagogical technologies: textbook. [text]: - Almaty: 2014. - 360 p. .[in Kazakh]

Мақалаға сілтеме: *Махашова, П. Студенттердің креативтілігін қалыптастырудағы практикалық сабақтардың ерекшеліктері [Мәтін] / П.Махашова, Ш.Б. Бүйембаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 47-53. <https://doi.org/10.55956/XXQX5157>*

Б.Б. Джакубақынов*

*Әскери ғылымдар докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан
beibit-22@mail.ru*

Н. Төлегенұлы

*PhD, қауымдастырылған профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан*

МЕКТЕПТЕ «АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ» ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Аңдатпа.** Мақалада әскер жасына дейінгі жасөспірімдердің әскерге қажетті қабілеттер мен қасиеттерді қалыптастыруда мектеп пен колледждегі «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнінің маңызыдылығы және «Алғашқы әскери дайындық пен технологиялық дайындықты» оқыту әдістемесі бойынша жоғары оқу орны базалық мектептермен бірлесіп, пәнді оқыту бойынша үйлестіруші оқу-әдістемелік кеңесін құру. Болашақ жастардың руханилығын арттыру қажеттілігі, сонымен қатар қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы жағдайында мектептің қызметін одан әрі дамыту рухани, адамгершілік, патриоттық тәрбие жағдайын сын көзбен ой елегінен өткізіп, әлеуметтік саладағы тұжырымдамалар мен бағдарламаларға және оқу-тәрбие жоспарлары мен мазмұнына қажетті өзгерістер енгізуді талап ету. Басым мақсатқа қол жеткізу үшін білім мазмұны мен тәрбие үрдісін қайта құру, оларды интеграциялауға мәліметтер көрсетілген.*

***Тірек сөздер:** мектеп, оқушылар, рухани саулық, патриот, әскери дайындық, технология, динамика, оқыту, мемлекеттік бағдарлама.*

Кіріспе. Мектеп оқушыларын әскери қызмет етуге дайындау, оларға әскери-патриоттық тәрбие беру міндеті бүгінгі мектептің басым бағыттарының қатарында. Жастар бойында Қазақстан Республикасы Қарулы Күштеріне деген құрметті, әскерге деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу, олардың қорғанысқа тұрақты дайындығын қалыптастыру - мектептегі «Бастапқы әскери және технологиялық дайындық» пәнінің маңызды міндеттері болып табылады. Дегенмен, Отан қорғауға атсалысу, Қарулы Күштер қатарында екендігін мақтаныш ету, әскери ар-намыс пен абырой – бұл ұғымдар соңғы кездері әскерге шақырылатындар алдында өз маңызын жоғалтып бара жатқан сияқты. Қазіргі кезде тағы бір жағымсыз үрдіс байқалып отыр: орта мектепті бітіргені туралы

құжаттың болуы әскерге шақырылушының жеткілікті интеллектуалдық дамуының, қанағаттанарлық психикалық күйінің және әлеуметтік бейімделуінің дәлелі бола алмай қалды. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында оқушыларды әскери қызметке дайындау мен оларға әскери-патриоттық тәрбие берудің өзекті мәселелеріне тоқталуды жөн көрдік.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізінде Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының дайындаған «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдамасы; ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 11 ақпандағы «Азаматтарды әскери қызметке дайындау, ұйымдастыру мен өткізу, сондай-ақ бастапқы әскери дайындықтың оқу-материалдық

базасын қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы» № 118 қаулысы; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығына 3-4 қосымша. Білім беру саласындағы Ресми құжаттар мен нормативтік материалдар; Қазақстан Республикасының жалпы және орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, Жалпы білім беретін мектептерге арналған үлгілік және жұмыс оқу жоспарлары, үлгілік бағдарламалар, оқулықтар мен оқу әдістемелік құралдардан дерек көздер қолданылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

1-мәселе. Болашақ Отан қорғаушысы денсаулығы жақсы, білімді, дене бітімі дамыған, рухани-адамгершілік ұстанымдары жоғары тұлға болуы керек. Дегенмен, соңғы жылдары балалар мен жасөспірімдердің рухани, жан, тән саулығы көрсеткіштерінің теріс динамикасы байқалып келеді, бұл үрдіс әскер жасына дейінгі жасөспірімдерге де қатысты [1].

ҚР Қорғаныс министрлігінің бұйрығына [2] сәйкес денсаулық бойынша әскери қызметке жарамдылық талаптары көрсетілген. Денсаулықтан кінәрат табылса, әскерге бару 1 жылға шегеріледі. Кейбір жастар білімді болғанымен, денсаулығы жарамсыз болып шығады. Дене дайындығына келетін болсақ, қазіргі жасөспірімдердің тән шымырлығы мен шынығуының жағдайы жақсы емес. Үйлесімді физикалық дамуы бар болашақ сарбаздардың үлесі 52%-ға дейін азайған [3]. Сондықтан, толықтай физикалық дайындығы жоқ әскерге шақырылатындарға Қарулы Күштердегі дене дайындығы жөніндегі нормативтерді [4] орындау қиынға соғатын болады.

Қазіргі таңда физикалық белсенділіктің төмендеуі мен тамақтанудың қолжетімділігі жастардың өз бойына артық салмақ қосуына (семіздікке) алып келді. Бұған кері жағдай да жиі кездеседі: жасөспірімдер арасында дене салмағының жетіспеушілігі мектепті бітіргенше әрбір төртіншіде кездеседі. Медициналық куәландыру кезінде әскерге шақырылатындардың 35,3% - да тамақтанудың

жеткіліксіздігі анықталып, олардың үлесі 5,9%-дан 9,7% - ға жеткен [5].

Рухани саулық және тән саулығы мен жан саулығының арасында тығыз байланыс бар. Әскерге шақырылатындар физикалық тұрғыдан ширақ болумен қатар, өмірдің қандай да бір қиындығы мен ауыртпалығына төзімді болулары тиіс. Алайда, жасөспірімдердің қазіргі өмірінің жоғары стрессогендігі психикалық бұзылулардың өсуіне әкеледі, олардың саны әр он жыл сайын 15% - ға артып отыр [5]. Әскерге шақырылу жасындағы 40% жасөспірімдердің дене және психикалық даму деңгейі оларға әскери қызмет жүктемелеріне бейімделуге мүмкіндік бермейді екен.

Қорытынды. Балалар мен жасөспірімдердің рухани, жан, тән саулықтарын нығайту және салауатты өмір салтын қалыптастыру туралы арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдау керек. Әскер жасына дейінгі жасөспірімдердің денсаулық көрсеткіштерінің оң динамикасын және әскерге қажетті қабілеттер мен қасиеттерді қалыптастыруда мектеп пен колледждегі «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пен «Дене шынықтыру» пәндерінің маңызы жоғары. Оқушыларды әскери-патриоттық тәрбиелеу мен оларды әскери қызметке дайындау бірлігі аталған пәндерді оқытудың негізі қағидасын құрауы тиіс. Мұндай күрделі жұмыста тек оқу орындарының күш-жігері жеткіліксіз. Олардың мемлекеттік және жергілікті атқару органдарымен, қоғамдық бірлестіктермен, ұйымдармен, әскери бөлімдермен, мекемелермен өзара іс-қимыл жасауы арқылы өскелең ұрпақтың бойында жоғары патриоттық сананы, өз Отанына адалдықты, азаматтық борышын өтеуге дайындығын қалыптастыру ауадай қажет.

2- мәселе: «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнінің атауына қатысты мынандай сұрақтар туады:

1) «алғашқы» ма, әлде «бастапқы» ма?

2) «техникалық» па, әлде «технологиялық» па?

3) атаудағы «және» жалғауы орынды ма?

Біріншіден, біздің пікірімізше, «алғашқы» және «бастапқы» сөздері синоним болып келгеніне қарамастан, пән атауында бір сөзді пайдаланған дұрыс. Мысалы, физика мекепте де, жоғары оқу орнында да, Африкада да физика. Ал аталмыш пән мектепте «алғашқы», ал жоғары оқу орнында «бастапқы» деген сөздермен басталады. Мұндай жағдай пәнді оқыту және әдістемелік жұмыстар тәжірибесінде қиыншылықтар мен шатасулар тудырады. Екіншіден, «технологиялық» деген сөзді пайдалану дұрыс емес, себебі пәнді оқыту барысында, еңбек сабағындағыдай бір нәрсе жасап шығарумен оқушылар айналыспайды, сондықтан «техникалық» деген сөзді қолдану орынды. Себебі пәнде роботтық техника және автомобильдік дайындық туралы айтылған. Кеңес үкіметі жылдары мектепте жоғары сыныптарда автомобильдік дайындық өтілгені белгілі, бірақ ол жеке пән ретінде оқытылған. Оқушылардың осы дайындықтың негізінде машина жүргізу туралы куәлік алуға мүмкіншіліктері болған. Осыған орай, үшіншіден, пән атауында «және» жалғауын пайдалану орынсыз. Техникалық және автомобильдік дайындықты жеке пән ретінде жүргізген жөн.

Түйін: сөздердің ұғымдық сипатына сәйкес әр нәрсені өз атымен атау керек. Бір пәнді, екінші пәнге телу орынсыз. «Алғашқы әскери дайындық» пәнін бұрынғыдай аптасына 2 сағат көлемде бөлек оқыту керек. Әр пәннің мазмұнын жаңартуда шаблондық ұстаным дұрыс емес. «Алғашқы әскери дайындық» пәнінің мазмұны негізінен инвариантты болып келеді, сондықтан бұл пәннің мазмұнын жаңартқандақазіргі әлемдік және әскери саладағы үрдістерге сәйкес, тарауларының біреуінің мазмұны тарылып, екіншісінің мазмұны кеңейуі мүмкін. Тағы да ескеретін жағдай: тарауларды оқытуға бөлінген сабақты қысқартудың да жөні бар, яғни ол белгілі бір деңгейден төмен болмауы тиіс (мысалы, 5 сағаттан), ал ол осы мөлшерден төмен болса, оқытудың ешқандай мағынасы жоқ. Қазанның

қақпағын ашып, қараған сияқты ғана болып қалады.

3- мәселе: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы дайындаған «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәніноқыту бойынша әдістемелік ұсынымдамада [6] пәннің мақсаты былай жазылған: «білім алушы Қазақстан Республикасының Конституциясының негізгі ережелерін, мемлекетті қорғау негіздерін, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің арнауын және түрлері мен ерекшеліктерін түсіндіру, әскери қызметтің маңызын, Қазақстан Республикасының әр азаматының қасиетті парызы және міндетін оқыту». Байқағаныздай, мақсат нақты және дәл емес, жалпы сөздермен құрылған. мақсаттың дұрыстығы бүкіл істің, үдерістің нәтижелі болуына орасан зор әсер етеді.

Түйін: Пәннің мақсатын қысқа да нұсқа келесідей тұжырымдаған дұрыс: «білім алушыларды әскери-патриоттық тәрбиелеу, оларды әскери қызметке дайындау».

4- мәселе Алғашқы әскери дайындықтың нормативтік құқықтық базасымен байланысты.Бәрімізге белгілі, 2013 жылдан бастап 2017 жылға дейін азаматтарды әскери қызметке дайындау ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 11 ақпандағы «Азаматтарды әскери қызметке дайындау, ұйымдастыру мен өткізу, сондай-ақ бастапқы әскери дайындықтың оқу-материалдық базасын қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы» № 118 қаулысымен реттеліп келді. Мұның алдында «Мемлекеттік органдардың азаматтарды әскери қызметке даярлауды ұйымдастыру және қамтамасыз ету ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 24 мамырдағы № 449 Қаулысы болғанын еске саламыз.

2017 жылдан бастап алғашқы әскери дайындық ҚР Қорғаныс министрлігінің өкілеттілігіне берілді. Өзінің тарапында Қорғаныс министрлігі аталған қаулының орнына төрт бұйрық шығарды [7-10]. Бұл бұйрықтар сәйкесінше алғашқы әскери дайындықты төрт түрлі оқу орнында жүргізуге

арналған: 1) орта мектеп пен колледжде; 2) Қорғаныс министрлігінің республикалық «Жас ұлан» мектептерінде; 3) Қорғаныс министрлігінің әскери-техникалық мектептерінде және 4) жоғары оқу орнындары жанындағы әскери кафедраларда.

Осыған орай, Үкімет қаулысын Қорғаныс министрлігінің бұйрықтарымен алмастыру дұрыс болмады деп есептейміз. Себебі әскери-патриоттық тәрбие және алғашқы әскери дайындық мемлекеттік маңызды шараларға жатады, сондықтан бұл жұмысқа көптеген министрліктер мен жергілікті атқару органдары тартылады, соның ішінде Білім және ғылым министрлігі де бар. Осындай жағдайда Қорғаныс министрлігінің басқа министрліктерге өкім беретін құзіреті жоқ.

Өзінің депутаттық сауалын жеткізген сенатор Д.Нұржігіт ел жастарын әскери-патриоттық тәрбиелеу мәселесіне алаңдаушылық білдірді [11]. «Заңнамалық деңгейде патриоттық тәрбиенің әлеуметтік-құқықтық мәртебесі, патриоттық тәрбие берудің біртұтас жүйесінің құрамдас элементтері ретінде әрбір мемлекеттік органның, ведомствоның, ұйымның рөлі, орны, міндеттері, функциялары олардың ерекшеліктеріне сәйкес анықталмаған», - деді депутат. Сенат депутатының айтуынша, қазір патриотизмді қалыптастыру жұмыстарын тек Қорғаныс министрлігі жүргізеді, ал бұл бүкіл үкіметтің ортақ міндеті. Кешіксе де, дұрыс көтерілген мәселе, құптайтын жағдай.

Түйін: Жалпы патриоттық, соның ішінде әскери-патриоттық, тәрбиенің қоғамдағы және мемлекеттегі маңыздылығын ескере отырып, сенатор Д. Нұржігіттің осы бағытта арнайы заң қабылдау туралы ұсынысын қолдауымыз керек.

Бұрынғыдай алғашқы әскери дайындықты ұйымдастыру, жүргізу және оны кешенді қамтамасыз ету ҚР Үкіметінің қаулысымен реттелуі тиіс. Республикалық «Жас ұлан» мектептерін қоғамды демилитаризациялау саясатына сәйкес және бұл оқу орындарында негізінен жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламалары жүзеге асатынына

байланысты оларды қайтадан Білім және ғылым министрлігінің қарауына беру қажет. Себебі Алғашқы әскери дайындыққа қосымша 34 сағат қана бөлінген. Қорғаныс министрлігінің әдістемелік, кадрлық, материалдық-техникалық көмегі сақталуы тиіс.

5- мәселе пәннің «күлдырау» динамикасымен байланысты. 1-кестеде «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқытуға бөлінген сағаттардың соңғы 10 жылдағы өзгерісі келтірілген. Байқағанымыздай, 2013 жылдан бастап пәннің көлемі 2 есе қысқартылған, бірақ оқытылатын бөлімдер сақталған. Қазіргі кезде Алғашқы әскери және технологиялық дайындық сабағына жалпы білім беру оқу орындарында 98 сағат берілген, 10-сыныпта 64 сағат, оның ішінде 30 сағат дала-оқу жиынына, 11- сыныптағы «Технологиялық (техникалық) дайындыққа» 34 сағат берілген.

Кесте – 1.

«Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқытуға бөлінген сағаттардың соңғы 10 жылдағы өзгерісі

АӘД тараулары	2010		2013		2017	
	10 сын ып	11 сын ып	10 сын ып	11 сын ып	10 сын ып	11 ыны п
1 Кіріспе	1	1	1		1	
2 ҚК тәуелсіздік күзетінде (Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері – мемлекеттің әскери қауіпсіздігінің кепілі)	7	3	3	2	3	
3 Саптық дайындық	7	7	7	3	2	
4 Жалпыәскери	10	5	5		3	

жарғылар						
5 Тактикалық дайындық	15	8	8		1	
6 Атыс дайындығы	15	4	4		4	
7 Мед. дайындық (қыздар)	9	30				
8 Азаматтық қорғаныс	9	22				
9 Әскери топография	6	12	2		2	
10 Атыс жүргізу	7	5				
11 Бақылау сабақтары	4			4		
12 Тіршілік қауіпсіздік негіздері және ақпараттық технология			5	25	12	
13 Робототехника					6	
14 Технологиялық дайындық						34
Барлығы	68+4	68	34	30+4	34 (16)	34

Алғашқы әскери және технологиялық дайындық оқу пәнінің 10- сыныпқа арналған бағдарламаның базалық мазмұны 8 бөлімнен тұрады:

Кіріспе 1 сағат;

1) Қазақстан Республикасының Қарулы күштері – мемлекеттік қауіпсіздіктің кепілі 3 сағат;

2) Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының жалпыәскери жарғылары 3 сағат;

3) Тактикалық дайындық 1 сағат;

4) Атыс дайындығы 4 сағат;

5) Саптық дайындық 2 сағат;

6) Әскери топография 2 сағат;

7) Өмір қауіпсіздігінің негіздері және ақпараттық технология 12 сағат;

8) Әскери роботты техникалардың негіздері 6 сағат.

Оқу жылы бойынша 34 сағат, яғни аптасына бір-ақ сабақ өтіледі. Ал бағдарламадағы бөлімнің оқу сұрақтарына қарайтын болсақ, мазмұн тарылмаған, бірақ сабақтар қысқартылған. Мысалы, саптық дайындыққа бөлінген 2 сағатта не үйретуге болады?

10-сынып бағдарламасының мазмұнына «Әскери роботты техника негіздері» бөлімі енгізілген, ол «Әскери роботты техника негіздері», «Роботтарды басқару алгоритмі» және «Роботтарға арналған міндеттер. Роботтардың қызмет ету мүмкіндіктері» атты бөлімшелерге бөлінген. Байқағанымыздай, бөлім мен бөлімше атауының бірдей аталуы бұл құжаттың «шикі» екенінің дәлелі.

Сонымен қатар, пәннің базалық мазмұнда IT-технологияны пайдалану қарастырылған. Бірақ оның тіршілік қауіпсіздік негіздерімен біріктіріліп қойылғаны түсініксіз. Тағы бір ескеретін жағдай: Ресейде Алғашқы әскери дайындық Тіршілік қауіпсіздік негіздерінің құрамына кіреді, бізде керісінше болып тұр. Біздің ойымызша, Тіршілік қауіпсіздік негіздерін Азаматтық қорғаныспен ауыстырған дұрыс болар еді. Медициналық дайындықты жеке бөлім ретінде оқытқан тиімді.

Түйін: Алғашқы әскери және технологиялық дайындық оқу пәнінің 10-сыныпта өтетін тақырыптарға бөлінген сағаттар саны өте аз, әсіресе бұл Жалпыәскери жарғыларға, Тактикалық дайындыққа, Саптық дайындыққа қатысты. Ал бұл мәселені пәнге бөлінетін сағаттарды көбейтпей шешу мүмкін емес.

Роботты техниканы оқытуға ешқандай қарсылық жоқ, бұл – өмір талабы. Бірақ оның бүгінгі таңда материалдық-техникалық базасын жасай аламыз ба? Қарапайым плакаттар мен макеттер жетіспей жатқанда, жекелеген тактикалық міндеттерді шешуде

роботтарды пайдалану туралы айту артық болар. Жалпы IT-технологияны роботты техникамен қосу керек. Роботты техниканың үлгілері, оларды пайдалануға арналған әрі жабдықталған оқу кабинеттері жабдықталуы тиіс.

Сонымен, Алғашқы әскери дайындық 10 сыныпта аяқталып, оқушылар 5 күндік оқу-дала (лагерьлік) жиынынан өтеді.

6- мәселе осы оқу-дала (лагерьлік) жиынымен байланысты. Ұсынылған бағдарламада жиынға 30 сағат бөлінген:

- Тактикалық дайындық 14 сағат;
- Атыс дайындығы 6 сағат;
- Қарулы Күштердің, басқа әскерлердің және Қазақстан Республикасының әскери құралымдарының жалпы әскери жарғылары 4 сағат;
- Саптық дайындық 4 сағат;
- Әскери топография 2 сағат.

Оқу-дала жиыны,әдетте, оқу жылы аяқталғаннан кейін аудандағы бірнеше мектептердің қатысуымен әскери бөлімдердің (мекемелердің) базасында немесе олардың қатысуымен ұйымдастырылады. Алайда көпшілік мектептерде ол дұрыс өткізілмейді. Оның бірнеше себептері бар: біріншіден, жиынды өткізуге жергілікті қорғаныс ісі жөніндегі бөлімдер салғырт қарайды. Екіншіден, жиынды өткізу үшін айтарлықтай қаржы, көліктер, тұрмыстық заттар керек және қажетті мамандар санын тарту қажет. Негізінен қаржыны жергілікті атқарушы орган бөлуі тиіс. Үшіншіден, мектеп әкімшілігінің де мәселені шешуде белсенділігі жеткіліксіз.

Жоғарыда аталған Қорғаныс министрлігінің алғашқы әскери дайындықты ұйымдастыру туралы бұйрығында [7] мектептер мен колледждерге көмек көрсету үшін гарнизондардың бастықтары жергілікті әскери басқару органдарымен бірлесіп, әскери бөлімдерге, әскери оқу орындарына және жоғары оқу орындары жанындағы әскери кафедраларға оларды бекітіп беретіні туралы айтылған. Әскери бөлімдердің (мекемелердің) командирлеріне, әскери оқу орындарының, жоғары оқу орындары әскери кафедраларының

бастықтарына алғашқы әскери дайындықты, жастармен патриоттық және тәрбие жұмысын ұйымдастыруға және жүргізуге қатысу жүктелген. Қағаз жүзінде бар шығар, бірақ осы тәжірибеде жүзеге асып жатыр ма?

Түйін: Алғашқы әскери дайындықтың мектеп базасында өтілетін көлемі қысқарған жағдайда пәнді толық игеру үшін оқушылармен оқу-дала (лагерьлік) жиынын талаптарға сай ұйымдастырып, өткізу өте маңызды. Осыған байланысты Қорғаныс министрлігі мен жергілікті атқарушы органның бірлескен бұйрығын шығару керек, онда жиынды өткізуге қатысатын барлық тараптардың міндеттері мен жауапкершіліктері нақты көрсетілуі тиіс. Оқу-дала (лагерьлік) жиынын Қорғаныс министрлігінің бөлімшелерінің қатысуынсыз сапалы өткізу мүмкін емес. Оқу-дала (лагерьлік) жиынының да бағдарламасын қайта қарау қажет. Мүмкін осы жиын барысында көлік жүргізуді үйрету дұрыс болар.

7- мәселе. Технологиялық (техникалық) дайындық туралы айтатын болсақ, 11-сыныптағы барлық 34 сағат осыған арналған. Бұл дайындық келесі бөлімшелерді қамтиды:

- 1) Дөңгелекті машиналардың негіздері мен жүргізу ережесі 8 сағат;
- 2) Көлік құралдарын басқару негіздері және жүргізу қауіпсіздігі 8 сағат;
- 3) Күрделі жол жағдайында көлік құралын басқару 18 сағат.

Мысал ретінде «Автокөлік құралдарын басқару негіздері және жол қауіпсіздігі» бөлімшесі тақырыптарын қарастырайық, олар келесідей:

- 1) Қауіпсіздік шаралары сабақ барысында. Жүргізушінің жұмыс орнын дайындау. Автомобильдің басқару тетіктерімен танысу. Жұмыс істемейтін қозғалтқыштың басқару элементтерін әзірлеу. Ситуациялық есепті шығару.
- 2) Қозғалтқышты қосу. Автомобильді орнынан қозғалту, тура жолда қозғалыс, тежеу және тоқтату. Ситуациялық есепті шығару.

3) Қисық траекторияда қозғалыс, маневр. Берілісті ауыстырумен жүргізу. Ситуациялық есепті шығару.

4) Гаражға кіру. Ситуациялық есепті шығару.

5) Тар кеңістікте бұрылыс. Автомобильді көлік тұрағына қою. Ситуациялық есепті шығару.

6) Эстакадаға кіру. Өрлеу үстінде тұрған автомобильді жүргізу. Ситуациялық есепті шығару.

Байқағанымыздай, аталған оқу тақырыптарын негізінен тәжірибелік сабақтарда, яғни автомобильде өткізу керек. Ал үйретуге арналған, арнайы жабдықталған автокөлік мектептерде бар ма? Ол көлік әскерде пайдаланатындай болғаны жөн, себебі дайындық әскери қызметке арналған емес пе? Автодром жабдықтайтын мүмкіншілік бар ма? Сыныпта 25-30 бала бар десек, бір бөімніңкөлемді материалын 8 сағатта игеру мүмкін бе? Егер автомобильді жүргізу сыныптан тыс уақытта өткізілетін болса, ол нормативтік құжаттармен реттелген бе? Яғни, сұрақтар өте көп.

Көлік құралының жүргізушісін дайындау үшін талап бойынша көптеген жабдық-жарақтар керек: соның ішінде, «Жол белгілері» стенді, «Жол таңбалары» стенді, «Бағдаршам белгілері» электрлендірілген стенді, «Реттелетін көшелер қиылысы» тренажеры, «Реттелмеген көшелер қиылысы» тренажеры және т.б. бар. Сонымен, технологиялық (техникалық) дайындықтың базасын жасап, жабдықтау үшін қомақты қаржы керек.

Түйін: Болашақ әскери қызметшілердің техникалық (технологиялық) сауаттылығын, техниканың «тілін» білуін, техникаға қызығушылығын арттыру керек. Бұған жол апаттарының көбеюі, қарудан жарақат алу, әскери техниканы күтіп, баптаудағы кемшіліктер, ақпараттық қауіпсіздік шараларының, цифрлық сауаттылықтың жеткіліксіздігі себеп. Автомобильдік дайындықтың материалдық-техникалық базасын жасауды шұғыл қолға алып, тиісті

қаржылық көмек және Қорғаныс министрлігі тарапынан әдістемелік, техникалық қолдау көрсетілуі тиіс. Әсіресе, жергілікті басқару органдарынан қала (ауыл) бюджетінде далалық жиынды өткізуге арналған қаражат қарастыруды талап ету (тамақ, көлік, коммуналдық шығындар және т.б.) керек.

8- мәселе рухани-адамгершілік және әскери патриоттық тәрбиеге қатысты. Қазіргі таңда жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеу ең өзекті мәселе болып отыр. Оған дәлел соңғы кездері жастардың бойында қайсарлықтың, жігерліліктің, өжеттіліктің, төзімділіктің, тектіліктің азаюы, батыс елдері мәдениетіне орынсыз еліктеуі, олардың түрлі теріс қалықтардың болмысына ене бастағаны байқалады. Көп ғасырлық тарихы бар қазақ елінің басынан небір қиын кезеңдер өткені белгілі. Хандары әділ, батырлары қайсар, ұрпағы текті халық екенімізді ұмытып бара жатқан сияқтымыз. Бұған қоса, «адам-машина» қарым-қатынастың шешілмеген мәселелері көбейіп барады. Осындай үрдіспен адамзаттың машинаға (жасанды интеллектке) құл болып қалу қаупі бар. Әскери техника - соғыс құралы ғана, қаншалықты жақсы болса да, жеңіске кепілдік бермейді. Егер сарбаздардың рухы төмен болса, өте қиын сәтте ұрыс алаңын тастап кетуі мүмкін. Жауынгерлік рухы мықты әскерлер жабдықталуы жағынан әлсіздігіне қарамай, саны жағынан көп қарсыластарын жеңгеніне тарихта көптеген мысалдар бар.

Түйін: 4- өндірістік революцияны рухани бай адамдар ғана жүзеге асыра алады. Болашақ әскерилердің руханилығын арттыру қажет. Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы жағдайында мектептің қызметін одан әрі дамыту рухани, адамгершілік, патриоттық тәрбие жағдайын сын көзбен ой елегінен өткізіп, әлеуметтік саладағы тұжырымдамалар мен бағдарламаларға және оқу-тәрбие жоспарлары мен мазмұнына қажетті өзгерістер енгізуді талап етуде. Басым мақсатқа қол жеткізу үшін білім мазмұны мен тәрбие үрдісін қайта құру, оларды интеграциялау керек.

9- мәселе. Жоғары оқу орны мен мектеп, колледждердің кооперациясын күшейтуүлкен назарды талап етеді. Мектепте «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» 2-сұрыпты пән болып қалғаны кұпия емес. Қарапайым тәртіпті қамтамасыз ету арқылы мұғалім өз пәніне «қызғанышпен» қараған жағдайда, оқытуды өз жолына салуға мүмкіндік туады, мұғалім мәртебесі - пәннің мәртебесі. Әр ауданда материалдық базасы жақсы бір мектепті осы пән бойынша базалық деп таңдау керек.

Түйін:«Алғашқы әскери дайындық пен технологиялық дайындықты» оқыту әдістемесі бойынша жоғары оқу орны базалық мектептермен бірлесіп, пәнді оқыту бойынша Үйлестіруші оқу-әдістемелік кеңесін құрғаны жөн. Оның отырысын тоқсан сайын өткізген дұрыс. Қажет болса, базалық мектепте жоғары оқу орнының Бастапқы әскери дайындық кафедрасының филиалан құрып, бакалавриаттың «Алғашқы әскери дайындық» білім бағдарламасының (мамандағының) профильді пәндерінің тәжірибелік сабақтарын студенттермен мектептің базасында өткізген дұрыс.

Қорытынды. Заманауи армия білім мазмұнында, оқыту мен тәрбиелеуде болашақ сарбаз тұлғасының рухани дамуына, оның патриоттық сезімдеріне әсер ететін факторлардың рөлін күшейтуді қажет етуде. Бұл қазіргі материалдық дүниеге басымдылық

беріліп, технология қарқынды дамып жатқан заманда адами келбетті сақтап қалу үшін сыни ойлаудың және жаңаша әлеуметтік-саяси көзқарастың қажеттілігінен туындайды.

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы дайындаған «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдаманы қайта қарап, өзгерту қажет. Күн тәртібінде тұрған бірінші мәселе - мектепте пәннің беделін көтеру, осы мақсатта пән мұғалімдерін іріктеуді күшейту және пән уақытын басқа шараларға қолдануға жол бермеу.

Алғашқы әскери және технологиялық дайындықтың басқа пәндермен салыстырғандағы ерекшелігі – пәннің материалдық-техникалық базасының кеңдігінде. Осыны мектеп әкімшілігі, жергілікті білім беру басқармалары дұрыс түсініп, қорғаныс істері жөніндегі басқармалармен бірге пәнді қаржылық, материалдық-техникалық, оқу-әдістемелік, кадрлық қамтамасыз етуді қолға алуы тиіс. Болашақта пәнді оқытудың мәселелерін жан-жақты талқылап, дұрыс шешім қабылдау үшін Республикалық Алғашқы әскери және технологиялық дайындық және Дене шынықтыру пәндері мұғалімдерінің ассоциациясын құру мәселесі тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Баранов, А.А. Состояние здоровья детей в РФ [Текст] / А.А. Баранов // Педиатрия.– 2012. – № 3. – С. 9–15.
2. Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында қызмет ету үшін адамдар денсаулық жағдайының сәйкес келуіне қойылатын талаптар туралы ҚР Қорғаныс министрілігінің 2013 жылғы 29 қаңтардағы № 37 бұйрығы.
3. Кучма, В.Р. Стратегия развития популяционной и персонализированной гигиены детей и подростков [Текст] / В.Р. Кучма // Здоровье населения и среда обитания. – 2017. – № 8 (293). - С. 7-10.
4. Қазақстан Республикасының Қарулы Күштеріндегі дене дайындығы жөніндегі нормативтерді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2014 жылғы 5 мамырдағы №195 бұйрығы.
5. Кузьмин, С.А. Анализ состояния здоровья призывников, проживающих в сельской местности Оренбургской области [Текст] / С.А. Кузьмин, С.В. Смирнов // Медицинский вестник Башкортостана. - Том 10, № 1, - 2015. – С.80-83.
6. «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдама. Әдістемелік ұсынымдама. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 122 б.

7. Бастапқы әскери дайындық қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2017 жылғы 12 шілдедегі № 347 бұйрығы.
8. Қосымша білім беру бағдарламалары бойынша әскери дайындық қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2017 жылғы 29 шілдедегі № 398 бұйрығы.
9. Әскери-техникалық және өзге де мамандықтар бойынша дайындық қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2017 жылғы 12 шілдедегі № 350 бұйрығы.
10. Запастағы офицерлер бағдарламасы бойынша әскери дайындық қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2017 жылғы 24 шілдедегі № 375 бұйрығы.
11. Сенатор предложила принять закон о патриотическом воспитании в Казахстане: <https://ru.sputnik.kz/society/20211104/18574687/Senator-predlozhila-prinyat-zakon-o-patrioticheskom-vospitanii-v-Kazakhstane.html>

Материал 29.01.23 редакцияға түсті.

Б. Б. Жакубақынов*, Н. Тулегенович

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан,

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА "НАЧАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКА" В ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассматривается важность дисциплины «Начальная военная и технологическая подготовка» в школе и колледже в формировании способностей и качеств, необходимых для допризывников и создание координирующего учебно-методического совета по преподаванию дисциплины совместно с базовыми школами высшего учебного заведения по методике обучения «Начальная военная подготовка и технологическая подготовка». Необходимость повышения духовности будущей молодежи, а также дальнейшего развития деятельности школы в условиях духовной модернизации казахстанского общества требует критического осмысления состояния духовного, нравственного, патриотического воспитания и внесения необходимых изменений в концепции и программы социальной сферы, учебно-воспитательные планы и содержание. Для достижения приоритетной цели представлены сведения о преобразовании содержания образования и воспитательного процесса, их интеграции.

Ключевые слова: школа, учащиеся, духовное благополучие, патриот, военная подготовка, технология, динамика, обучение, государственная программа.

B.B.Dzhakubakynov*, N.Tolegenuly

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

ACTUAL PROBLEMS OF TEACHING THE SUBJECT OF "PRIMARY MILITARY AND TECHNOLOGICAL TRAINING" AT SCHOOL

Abstract. The article examines the importance of the discipline "Initial military and technological training" in schools and colleges in the formation of abilities and qualities necessary for pre-conscripts and the creation of a coordinating educational and methodological council for teaching the discipline together with the basic schools of higher education institutions according to the teaching methodology "Initial military training and technological training". The need to increase the spirituality of future youth, as well as

the further development of school activities in the context of the spiritual modernization of Kazakh society requires a critical understanding of the state of spiritual, moral, patriotic education and making the necessary changes to the concepts and programs of the social sphere, educational plans and content. To achieve the priority goal, information is provided on the transformation of the content of education and the educational process, their integration

Key words: school, students, spiritual well-being, patriot, military training, technology, dynamics, education, state program.

References

1. Baranov A. A. Sostoyanie zdorov'ya detej v RF [Health of children in the Russian Federation] // Pediatrics.– 2012. - No. 3. - pp. 9-15. [in Russian]
2. Order of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan dated January 29, 2013 No. 37 on the requirements for compliance with the health status of persons for service in the Armed Forces, other troops and military formations of the Republic of Kazakhstan. [in Russian]
3. Kuchma V. R. Strategiya razvitiya populyacionnoj i personalizirovannoj gigieny detej i podrostkov [Strategy for the development of population and humanized hygiene of children and adolescents] // Health of the population and middle care. – 2017. – № 8 (293). - p. 7-10. [in Russian]
4. Order of the Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan dated May 5, 2014 No. 195 on approval of standards for physical fitness in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. [in Russian]
5. Kuzmin S. A., Smirnov S. V. Analiz sostoyaniya zdorov'ya prizyvnikov, prozhivayushchih v sel'skoj mestnosti Orenburgskoj oblasti [Analysis of the state of health of people living in rural areas of the Orenburg region] // medical bulletin of Bashkortostan. - Volume 10, No. 1, – 2015. - pp. 80-83. [in Russian]
6. Methodological recommendations for teaching the discipline "primary military and technological training". Methodological recommendations. - Astana: Y. Altynsarin National Academy of Education, 2017. – 122 P. [in Kazakh]
7. Order of the Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan dated July 12, 2017 No. 347 on approval of the rules of Initial Military Training. [in Kazakh]
8. Order of the Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan dated July 29, 2017 No. 398 on approval of the rules for military training in additional education programs. [in Kazakh]
9. Order of the Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan dated July 12, 2017 No. 350 on approval of the rules for training in military-technical and other specialties. [in Kazakh]
10. Order of the Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan dated July 24, 2017 No. 375 on approval of the rules for military training under the Reserve Officers program. [in Kazakh]
11. The senator proposed to adopt a law on patriotic education in Kazakhstan: <https://ru.sputnik.kz/society/20211104/18574687/Senator-predlozhila-prinyat-zakon-o-patrioticheskom-vospitanii-v-Kazakhstane.html> [in Russian]

Мақалаға сілтеме:

Джакубақынов, Б.Б. Мектепте «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқытудың өзекті мәселелері [Мәтін] / Б.Б. Джакубақынов, Н. Төлегенұлы // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №1. – Б. 54-63 <https://doi.org/10.55956/HSYH8662>

О.Ә.Сулейменов *

Д.Б. Д жылысбаев

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Тараз қ., Қазақстан

Olzhas_976@mail.ru

ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ДЕНЕ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада студенттердің ақыл-ой қабілеті мен физикалық белсенділік арасындағы байланыс қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты жүйелі жаттығулардың студенттердің интеллектуалды қабілеттерінің күйіне әсерін зерттеу болып табылады, сонымен қатар жүйке жүйесі мен есте сақтау қабілетіне физикалық күш салудың оң әсер ету мүмкіндігі зерттелді. Ми функцияларын жүзеге асыру нейрондық байланыстар арқылы жүзеге асырылады және оларға әсер ететін физикалық белсенділіктің арқасында адамның ақыл-ой қабілетін жақсартуға болады.

Тірек сөздер: дене белсенділігі, ақыл-ой жүктемесі, когнитивтік қабілет, өнімділік, жаттығу, студент.

Кіріспе. Оқу күрделі және әрдайым түсінікті емес материалды игерумен тығыз байланысты, бұл студенттің үлкен күш-жігерін, соның ішінде табандылықты, шыдамдылықты және жаңа білім алуға деген ұмтылысты қажет етеді. Студенттің оқу іс-әрекеті дене шынықтыру сабақтарын қоспағанда, бірнеше академиялық сағатты құрайтыны белгілі, студенттер осы уақыт ішінде негізінен аудиторияларда немесе зертханаларда партада отыруға жұмсайды. Сонымен қатар, оқу процесі бүкіл оқу күні кезінде алған білімдерін бекіту үшін қосымша әдебиеттермен міндетті түрде өзіндік жұмысты қамтиды. Мұның бәрі жастардың отырықшы өмір салтына ықпал етеді және студенттердің қозғалыс режимі тек дене шынықтыру сабақтарымен шектеледі. Бұл дененің физикалық ғана емес, сонымен қатар психологиялық жағдайына да зиянды әсер етеді, сонымен қатар адамның интеллектуалдық қабілеті төмендейді. Ақыр соңында, әр күн сайын, әр жаңа жұппен жаңа материалды игеру қиынға соғады. Бұл денеге үлкен жүктеме мен біртіндеп шаршаумен

байланысты. Интеллектуалды белсенділік физикалық белсенділікке қарағанда әлдеқайда көп энергияны қажет ететіні белгілі, бірақ бір қарағанда мүлдем басқаша ойлауға болады. Демек, ақыл-ой еңбегімен айналыса отырып, адам ағзасы шаршау күйіне тезірек келеді.

Шаршау-ұзақ уақытқа созылған ақыл-ой жұмысының жалпы салдары. Бұл өте ұзақ болған кезде пайда болады. Жұмыс қалпына келтіру процестері жеткіліксіз болған жағдайда жүргізіледі. Шаршау - бұл мүмкін болатын кернеудің ескерту сигналы. Шаршау жағдайында жұмысты жүйелі түрде орындау, сайып келгенде, созылмалы шаршауға әкеледі, бұл өз кезегінде шамадан тыс жұмыстың пайда болуына әсер етеді.

Психикалық шамадан тыс жұмыс ағзаға ең зиянды және ұзақ қалпына келтіру кезеңіне ие. Бұл адамның миы шаршау туралы ешқандай хабар бермей, шамадан тыс жұмыс істегенде де жұмысын жалғастыра алатындығына байланысты. Бұл, сайып келгенде, шамадан тыс жұмыс жағдайына әкеледі. Көптеген стресстік жағдайлармен бірге мұның бәрі адамның танымдық функциялары ғана емес,

сонымен бірге олардың интеллектуалдық қабілеттері де ерте төмендейді [1].

Осыған байланысты адамның оңтайлы физикалық және интеллектуалдық жағдайын сақтау үшін еңбек пен ақыл-ой белсенділігінің ақылға қонымды үйлесімі тамақтануды қалыпқа келтірумен, жақсы ұйқымен, сондай-ақ таза ауада мезгіл-мезгіл серуендеумен бірге маңызды мәнге ие болады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Қазіргі ғылым физикалық белсенділіктің орталық жүйке жүйесіне үздіксіз және әр түрлі әсер ететіндігін анықтады. Бұлшықет жүйесін қозғалыс белсенділігіне жүйелі түрде тарту бүкіл денеге үлкен әсер етеді. Олар селективті емес, оқушының денесіне тұтас әсер етеді. Сонымен қатар, физикалық белсенділік адамның интеллектуалды белсенділігін ынталан-дырады, ақыл-ой еңбегінің өнімділігін арттырады. Оңтайлы жаттығулар адамның табысты жұмысының кілті болып табылады.

Адамның интеллектінің дамуы физикалық белсенділікпен тікелей байланысты екендігі анықталды. Жаттығу адамның миына бағытталған әсер етуі мүмкін, осылайша оның жеке аймақтарын белсендіреді. Аралас жаттығулар есте сақтау мен зейіннің жақсаруына ықпал етеді. Орташа, бұзбайтын, физикалық белсенділік бұл дененің көптеген мүшелері мен тіндерін ғана емес, сонымен қатар мидың жүйке жасушаларының жұмысын ынталандыруға, нейрондық процестердің (дендриттердің) дамуы мен тармақталуын жеделдетуге әкеледі. Сонымен қатар, бастапқыда бұл әсер тек мотор функцияларына жауап беретін ми аймақтарына таралады деп болжанған. Бірақ уақыт өте келе ғылыми зерттеулер нейрондық желілерді дамытудың бұл әсері мидың басқа аймақтарына, соның ішінде адамның оқу қабілетіне, ойлауына және есте сақтау қабілетіне үлкен әсер ететіні белгілі болды. Яғни, физикалық белсенділік кезінде жүйке жасушаларының тармақтары қарқынды қалыптасып, өсе бастайды. Атап айтқанда, олардың өсуі мен дамуы адам

ағзасындағы барлық интеллектуалды процестерді анықтайды.

Ми функцияларын жүзеге асыру нейрондық байланыстар арқылы жүзеге асырылады. Бұрын адамның күрделі нейрондық желілері статикалық деп есептелген. Бірақ бірқатар зерттеулер олардың психикалық және физикалық белсенділіктің арқасында өмір бойы өзгеретінін көрсетті. Бұл қасиет "нейропластика" деп аталды. Физикалық жаттығулар миға жағымды әсер етеді, оны "өзгертеді" деп айтуға болады. Яғни физикалық күш салу арқылы сіз өзіңіздің ақыл ой қабілеттеріңізді жақсартып аласыз [3]. Сонымен қатар, жасына қарай жүйке жасушаларының саны біртіндеп азаятынын білетіндер аз, бірақ жеткілікті физикалық процестермен қалпына келтіру процестері басталады, соның арқасында жаңа жүйке жасушалары пайда болады, бұл адамның моральдық және физикалық жағдайын едәуір жақсартады.

Зерттеу нәтижелері. Көптеген ғылыми-практикалық зерттеулер көрсеткендей, жаттығу болмаған кезде де қарапайым жүру, жүзу немесе велосипедпен жүру есте сақтау мен қабылдаудың әртүрлі аспектілерінде когнитивті көрсеткіштердің жоғарылауына әкеледі. Өмір салтын осындай кішігірім өзгерту арқылы олардың интеллектуалды қабілеттерін жақсарту саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізуге болады.

Әр түрлі бағыттағы және ұзындықтағы физикалық белсенділік әр түрлі әсер етуі мүмкін. Жалпы, оларды үш санатқа бөлуге болады: оқу күнінің басындағы шағын жүктемелер, орташа қарқындылық жүктемелері және үлкен қарқындылық жүктемелері. Олардың барлығы күн ішінде өнімділіктің жоғарылауына және күн ішінде ақыл-ой қабілеттерінің күйіне әсер ету дәрежесінде ерекшеленеді.

Оқу күнінің басындағы шамалы жүктемелер өнімділік деңгейінің 1,5-2 сағатқа өсуіне және оны келесі 4-6 сағат ішінде жоғары деңгейде ұстап тұруға ықпал етеді. Содан кейін шамамен 18-20 сағат ішінде

бастапқы күйге біртіндеп оралу байқалады. Аптаның жалғасында оң әсер шамалы.

Орташа қарқындылықтағы жүк-темелер адам ағзасына ең қолайлы әсер етеді. Осының арқасында өнімділік деңгейі жоғарылайды және үйде өзін-өзі дайындау уақытына дейін күні бойы осы деңгейде сақталады. Сонымен қатар, 2-3 күн ішінде оң әсер бар: өнімділік әдеттегіден де жоғары.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бір сағат ішінде үлкен қарқындылықтағы физикалық белсенділік өнімділік деңгейін аздап арттырады, бірақ апта ішінде жағымсыз көріністер байқалады [3].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жоғары шиеленіс жағдайында қолайлы деңгейдегі жүйелі және теңдестірілген физикалық белсенділік студенттердің ақыл-ой қабілеттеріне оң әсер етеді деген нақты қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, жалпы жүйке жүйесінің күйіне жағымды әсер, көңіл-күй мен физикалық әл-ауқаттың жақсаруы байқалады. Бірақ бұған қарамастан, жастар мен жоғары оқу орындарының студенттерінің көпшілігі өздерінің физикалық денсаулығының жай-күйін бақылауды қажет деп санамайды. Бұл, ең алдымен, физикалық белсенділіктің адамның ақыл-ойы мен жалпы жағдайы мен әл-ауқатына әсері туралы хабардарлықтың болмауынан болады [2].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жоғары шиеленіс жағдайында қолайлы деңгейдегі жүйелі және теңдестірілген физикалық белсенділік студенттердің ақыл-ой қабілеттеріне оң әсер етеді деген нақты қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, жалпы жүйке жүйесінің күйіне жағымды әсер, көңіл-күй мен физикалық әл-ауқаттың жақсаруы байқалады. Бірақ бұған қарамастан, жастар мен жоғары оқу орындарының студенттерінің көпшілігі өздерінің физикалық денсаулығының жай-күйін бақылауды қажет деп санамайды. Бұл, ең алдымен, физикалық белсенділіктің адамның ақыл-ойы мен жалпы жағдайы мен әл-ауқатына әсері туралы хабардарлықтың болмауынан болады [2].

Сондықтан жоғары оқу орнының міндеттерінің бірі таныстыру болып табылады.

Қорытынды. Дене шынықтыру студенттердің жалпы жағдайына кең әсер ететінін атап өткім келеді. Н.И.Красногорский: «Тәрбиеші мен мұғалім үшін өз тәрбиеленушілерінің жоғары жүйке қызметінің типтерін белгілеп алуының маңызы зор. Типтік ерекшеліктерді біле отырып, олар балалардың жоғары жүйке қызметінің дамуын белгілі жолдармен шебер бағыттап алады және өз кеңестерімен тиімді көмек көрсете алады», – деп жазды. Дене тәрбиесі процесінде индивидуалды тұрғыдан қарауды жүзеге асыру, күн тәртібінің мейлінше тиімді жағдайын, шынықтыруды, белсенді қозғалыс іс-әрекетін, баланың эмоциялық-жағымды күйде болуын қамтамасыз ету мақсатында балалардың типологиялық ерекшеліктері ескеріледі. Шынықтыру шаралары жүйке жүйесін нығайтады және оның қызметін жақсартады. Дене жаттығулары, оның ішінде қозғалысты ойындар, белсенді қозғалысты іс-әрекеттер үшін жағдай жасайды және эмоциалық өрлеу, қуат тудырады, қан айналымын күшейтеді, жүрек жұмысын және мидың қанмен қамтамасыз етілуін жақсартады, орта-төменгі жалпы сауықтыруға жәрдемдеседі. [4]. Бұл оң әсер әсіресе сессия кезінде көрінуі мүмкін, мұнда тұрақты емес ұйқы мен тұрақты емес тамақтанудан басқа, студент күннің көп бөлігін отыруға жұмсайды. Мұның бәрі жиынтықта өнімділікті төмендетеді және сонымен бірге адамның интеллектуалдық қабілеттеріне жағымсыз әсер етеді, бұл студенттің үлгеріміне және оның маңызды сынақтар мен емтихандарға дайындық жылдамдығына, демек, оң баға алуға әсер ете алмайды. Стресстік күйде ұзақ уақыт болуына шамадан тыс жұмыс істеуге әкеледі, бұл ми мен адам ағзасының басқа да маңызды мүшелерінің жұмысына теріс әсер етеді. Мұның бәрін дұрыс таңдалған кешенді жаттығулар жеңуге көмектеседі, бұл жастардың өнімділік деңгейін жоғарылатуы мүмкін, сонымен қатар олар интеллектуалды қабілеттердің дамуына ықпал етуі мүмкін.

Дұрыс тамақтану, жақсы ұйқы, ұйымдастырылған тәртіп және ашық ауада серуендеумен бірге студент үшін оқу жоғарыда аталған факторлардың болмауына

қарағанда әлдеқайда жеңіл болады. Психологиялық жағынан проблемалар болмаған жағдайда, бұл қажетті пәндерді сәтті тапсыруға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Баданов, А. В. Оқу жүктемесінің студенттердің психикалық және физикалық жағдайына әсері [Мәтін] / А.В. Баданов // Бурят Мемлекеттік университетінің хабаршысы. - 2011.
2. Ильина, Н. Л. Қазіргі заманның физикалық жаттығулардың студент денсаулығына әсері [Мәтін] / Н.Л. Ильина // Денсаулық психологиясы: жаңа ғылыми бағыт: халықаралық қатысумен дөңгелек үстел материалдары. - Санкт-Петербург., 2009. - 119-124 б.
3. Чернышева, И. В. Дене шынықтырудың студенттердің ақыл-ой жұмысына әсерін талдау [Мәтін] / И. В. Чернышева, С.В. Мусина, Е.В. Егорычева, М.В. Шлемова // Әлеуметтік мәселелерді заманауи зерттеу. - №1 (05), 2011
4. Сисенбердиева, А. Ж. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. Оқулық [Мәтін] / А.Ж. Сисенбердиева. – Алматы. -2011, -13-14 б.

Материал 14.11.23 редакцияға түсті.

О.А.Сулейменов, Д.Б. Джылысбаев

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ НА РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь между умственными способностями учащихся и физической активностью. Целью данного исследования является изучение влияния систематических упражнений на состояние интеллектуальных способностей учащихся, а также изучалась возможность положительного влияния физических нагрузок на нервную систему и память. Реализация функций мозга осуществляется через нейронные связи, и благодаря физической активности, которая на них влияет, можно улучшить умственные способности человека.

Ключевые слова: физическая активность, умственная нагрузка, когнитивные способности, производительность, упражнения, ученик.

O. A. Suleimenov, D. B. Zhylysbayev

M. Kh. Dulaty Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

PHYSICAL EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract. In the article, we consider the interaction between human resources and physical activity. The target of this study is the study of the application of systematic approaches to intellectual interests of students, as well as the possibility of a comprehensive application of physical skills to the nervous system

and memory. The implementation of functions depends on neural connections, and on physical activity, which depends on it, it is possible to improve the human resources.

Key words: physical activity, intelligence, cognitive interest, productivity, satisfaction, learning.

References

1. Badanov A.V. Оқу зһүктмесінің studentterдің psihikalық zhәне fizikalық zһardajyna әserі [The influence of academic load on the mental and physical condition of students] // Bulletin of Buryat State University. - 2011. [in Kazakh]
2. Ilyina, N. L. Қазіргі заманның fizikalық zhattyғulardың student densaulығyna әserі [The influence of modern physical exercises on Student Health] // Health Psychology: A new scientific direction: materials of the round table with international participation. - St. Petersburg., 2009. - pp. 119-124. [in Kazakh]
3. Chernysheva, I. V. Dene shynуқтыrudың studentterдің ақуl-ој zhұmysyna әserin taldaу [Analysis of the influence of Physical Culture on the mental work of students] / Chernysheva I. V., Musina S. V., Yegorycheva E. V., Shlemova M. V. // modern study of social problems, No. 1 (05), 2011 [in Kazakh]
4. A. Zh. Sisenberdieva Dene tәrbiesi teoriyasy men әdistemesi [Theory and methodology of physical education] Almaty: 2011, - pp. 13-14. [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме:

Сулейменов О.Ә. Дене жаттығуларының білімгерлердің дене қабілетінің дамуына әсері [Мәтін] / О.Ә. Сулейменов, Д.Б. Джылысбаев // Dılaty University Хабаршысы. – 2024. – №1. – Б. 64-68. <https://doi.org/10.55956/KIYC6193>

С.Б.Ерханова*

Магистрант
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
symbat_erkhanova@mail.ru

Д.М. Атқан

Магистрант
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Б.Б. Нурумова

Магистрант
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Г.А. Тусупбекова

Медицина ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ИНКЛЮЗИВТІ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ БАҒАЛАУ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінде инклюзивті биологиялық білім берудің қазіргі жағдайы мен даму тенденциялары, сондай-ақ өзекті мәселелері қарастырылады. Жұмыстың мақсаты – инклюзивті биологиялық білім берудесәтті жүзеге асырылып жатқан бағдарламалар, әдістер мен тәсілдерге талдау жасап, инклюзивті білім беру үдерісіне табысты енгізуге ықпал ететін факторларды және кедергі келтіретін кемшіліктерді анықтау. Қазақстан өзінің білім беру тәжірибесін жаһандық стандарттарға сәйкестендіруге ұмтылып жатқандықтан, инклюзивті биологиялық білім беруді мұқият бағалау уақтылы ғана емес, сонымен қатар неғұрлым әділ және қолжетімді оқу ортасын қалыптастыру үшін маңызды, сондықтан ұсынылып отырған зерттеу жұмысы жалпы білім беретін мектептердегі инклюзивті биологиялық білім берудің қазіргі жағдайын анықтауға тырысады, оның жетістіктері мен жақсартуды талап ететін кемшіліктерді белгілейді. Зерттеу жұмысын жүргізу үшін Қазақстанның әр аймағында жұмыс істейтін 105 биология пәні мұғалімдерінен сауалнама алынды. Алынған нәтижелер инклюзивті биологиялық білім берудің маңыздылығын растайды, сонымен бірге мектептегі биология пәнін табысты енгізу үшін заманауи технологиялар мен жеке оқыту тәсілдерін дамытуды және осы салада әдістемелік – материалдық ресурстарды жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі инклюзивті биологиялық білім берудің теориялық түсінігін кеңейтіп, білім беру тәсілдерін жетілдіруде құнды болып табылады, осы арқылы инклюзивті білім беру тәжірибесін дамытуға және мұғалімдердің кәсіби өсуіне ықпал ету бойынша практикалық ұсыныстарды ұсынады.*

Тірек сөздер: жалпы білім беретін мектеп, инклюзия, инклюзивті білім беру, бағалау, тенденция, инновациялық әдістер

Кіріспе. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың негізгі стратегиялық

бағыттарының бірі – тұрақты дамудың төртінші мақсатына қол жеткізу, атап

айтқанда, барлық азаматтардың сапалы білім алуына жәрдемдесу.

Елбасы Қасым-Жомарт Тоқаев «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – елдің өркендеуінің берік негізі» атты халыққа жолдауында білім беру жүйесі жай ғана қолжетімді емес, сонымен бірге шабыттандыратын инклюзивті болуы керек деген идеяны жоғары қояды [1]. Инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі балалардың қоғамға өнімді және тәуелсіз өмір сүруге, айналадағы адамдармен қарым-қатынас орнатуға қабілетті толыққанды азамат ретінде енуіне мүмкіндік береді [2]. Осы ұмтылыс аясында мектептегі оқу ортасын барлық балалар үшін, оның ішінде мінез-құлқы мен оқуында қиындықтары бар балалар үшін жоғары сапалы білім беру саласына айналуы және олардың қоғамдық өмірге интеграциялануы үшін үйлестіру маңызды бағыт болып табылады.

Қазақстанда инклюзивті білім беру көптеген жетістіктер мен қиындықтарға толы серпінді кезеңнен өтуде. Қазақстан Республикасының білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде 2025 жылға қарай барлық мектептер мен балабақшалар, сондай-ақ колледждер мен ЖОО-лардың 70 пайызы инклюзивті білім беруді енгізу үшін жағдайларды қамтамасыз етуі көзделген. Осы тұрғыда бұл зерттеу білім беру саласында жүргізіліп жатқан стратегиялық мақсаттар мен реформаларды ескере отырып, Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі инклюзивті биологиялық білім беруді кешенді бағалауға бағытталған. Қазіргі жағдайды талдай отырып, табысты тәжірибелер мен проблемалық мәселелерді анықтай отырып, біз заманауи білім беру саясатының айнымас бөлігі саналатын білім беру жүйесін одан әрі жетілдіруге үлес қосуға ұмтыламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі инклюзивті биологиялық білім беру жүйесінің жай-күйі туралы жан-жақты

шолу жасау және нәтижесін бағалау мақсатында Қазақстанның әр түрлі облыстарында қызмет ететін 105 білікті биология пәні мұғалімдері арасында сауалнама жүргізілді.

Сауалнама электрондық нысандар арқылы 2023 жылдың желтоқсан және 2024 жылдың қаңтар айлары аралығында жүргізілді. Респонденттерге өз пікірлерін, ұсыныстарын және бағаларын еркін түрде жеткізуге мүмкіндік берілді. Алынған нәтижелер статистикалық және сандық талдау әдістері арқылы талданды.

Зерттеу үшін инклюзивті биологиялық білім берудің негізгі мәселелерін ескере отырып әзірленген 2 бөлімнен тұратын сұрақтардан тұратын құрылымдық сауалнама пайдаланылды. Сауалнаманың бірінші бөлімінде респонденттердің Қазақстанның қайсы облысында немесе қаласында жұмыс жасайтындығы, білім саласындағы жалпы еңбек өтілі және ерекше білім беру қажеттілігі (**бұдан әрі – ЕББК**) бар оқушылармен жұмыс тәжірибесі туралы сұралды. Ал, екінші бөлімдегі сұрақтар Қазақстандағы биологиялық білім берудегі инклюзивтілік деңгейін бағалау, инклюзивті оқыту барысында туындайтын қиындықтар мен инклюзивті биологиялық білім беру үшін тиімді оқыту стратегиялары, жетістіктер және тағы да басқа мәселелерді қамтыды.

Сауалнамада төмендегі сұрақтар пайдаланылды:

1. Қазіргі уақытта Қазақстандағы инклюзивті білім беру деңгейін қалай бағалар едіңіз?

2. Ерекше білім беруді қажет ететін оқушалар үшін биология пәнін инклюзивті оқыту арқылы қандай оң өзгерістер байқадыңыз?

3. Сіздің мектебіңіз биология пәнін оқыту үшін ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларға қандай қолдау түрлерін көрсетеді?

4. Инклюзивті биологиялық білім беру үшін қандай оқыту стратегияларын тиімді деп санайсыз?

5. Ерекше қажеттіліктері бар бар оқушыларды оқытуда өз пәніңіз бойынша қандай заманауи технологиялар мен әдістерді қолданасыз?

6. Сіздің мектебіңізде инклюзивті биологиялық білім беруді жүзеге асырудағы негізгі кедергілер қандай?

Сауалнамаға Түркістан облысынан 45 (42,8%), Алматы қаласынан 18 (17,1%) және Шымкент қаласынан 9 (8,6%) респондент қатысты. Сонымен қатар, Жамбыл облысынан 5 (4,8%) респондент, Қызылорда облысы, Шығыс Қазақстан облысы, Алматы және Ақтөбе облыстарынан жалпы саны 16 (15,2%) респонденттен, Атырау және Ақмола облыстарынан 6 (5,7%) респондент, Қарағанды қаласынан 3 (2,9%), сондай-ақ өзге өңірлерден, атап айтсақ Астана, Семей, Қостанай қалаларынан 1 респонденттен (2,9%) қатысты.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің білім саласында қанша жыл өтілі бар екендігі сұралды. Сауалнама бойынша, 30 (28,6%) респондент 5 жылдан аз, 19 (18,1%) респондент 5-10 жыл, 20 (19%) респондент 10-15 жыл, 8 (7,6%) респондент 15 жылдан астам, 16 (15,2%) респондент 20 жылдан астам және 11 (10,4%) респондент 30 жылдан астам уақыт биология пәні мұғалімі болып мектепте жұмыс жасап, білім беру саласында қызмет жасап жатқандығын көрсетті.

Әдебиетке шолу. Инклюзивті білім беру Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін дамытудың маңызды да, өзекті стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады.

Көптеген ғалымдар әлеуметтік құбылыс ретінде инклюзивті білім беру туралы қоғамда мүгедектікке және мүмкіндігі шектеулі адамдарға (мүгедектерге) қарым-қатынастың ерекше мәдениетін қалыптастыру, олардың әлеуметтенуіне және өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау қажеттілігі туралы айтады [3]. ЕББҚ бар адамдарды білім беру жүйесіне бейімдеу мәселесі мүгедектік туралы жаһандық дискурстағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады [4].

Инклюзивті білім беру проблемаларын зерттеумен қазақстандық және шетелдік ғалымдар айналысады. С. Зейнолла, А.Нұрғалиева, С. Нұрғалиева қазіргі уақытта Қазақстанда белгілі бір модельдер қалыптасқанын және инклюзивті білім беру жүйесін құру тәжірибесі жинақталғанын атап өтті. Дегенмен, жоғары және орта деңгейдегі оқу орындарында инклюзивті білім беруде оқытудың инновациялық түрлерінің жеткіліксіз қолданылуы, сондай-ақ озық халықаралық тәжірибені пайдаланудың жетіспеушілігі байқалады [5].

Жаңа және жас тұжырым ретінде Қазақстанда инклюзияға назар аудару мақсатында проблемалар үнемі көтеріліп, зерттеліп отырады. Көптеген ғылыми мақалаларда инклюзия әлеуметтік тұжырымдама, білім берудің жаңа түрі, жалпы білім беруді дамытудың көп деңгейлі процесі ретінде қарастырылады, қазақстандық білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде инклюзивті білім беру практикасының табысты дамуына кедергі келтіретін "кемшіліктер" анықталады [6]. Қазақстанда инклюзивті білім беруді енгізуде бірнеше қиындықтар бар, соның ішінде елдегі мүгедек балаларды бағалау және жіктеу жүйесі, мұғалімдердің сегрегацияға басымдық беруі және ата-аналардың мүгедек балаларын жалпы білім беретін мектептерге қабылдаудағы қиындықтарғот ерекше атап көрсетіледі [7]. Сонымен қатар, Қазақстан мұғалімдерінің инклюзивті білімге деген көзқарасы олардың инклюзивті білім беруді енгізуге бейім еместігін және ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс істеу үшін мұғалімдерді арнайы оқыту қажеттілігін көрсетеді [8]. Бұл проблемалар оқу үдерісіндегі ресурстық, жүйелік, ұйымдастырушылық және өзара әрекеттесу мәселелерімен одан әрі күрделене түседі [9]. Осы міндеттерді шешу үшін мұғалімдердің кәсіби дайындығын қамтамасыз ету және инклюзивті білім берудің оқу бағдарламасын әзірлеу өте маңызды [9].

Қазақстандағы инклюзивті білім беру саласында бірқатар зерттеу жұмыстары мемлекетіміздің білім беру саясатындағы күрделіліктер мен өзгерістерден басқа, жетістіктерін бағалауға бағытталған. Осы зерттеулердің бірінде Қазақстандағы инклюзивті білім беру қалыптасу сатысында екендігі айтылады [10], және инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда психологиялық және педагогикалық қиындықтарды шешу үшін мүдделі тараптарды тартуға байланысты нақты мәселелерді шешудің маңыздылығын көрсетеді [11]. Ал үкімет, мектептер және азаматтық қоғам ұйымдары арасындағы тығыз ынтымақтастық еліміздің инклюзивті білім беруді ілгерілетуде негізгі агенттер ретінде қызмет етеді [12]. Осы орайда, үкімет мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудегі басымдылығы ерекше құрылым және ол инклюзивті білім беруде сапалы білім беру мен кәсіби дайындықты қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырылады [2].

Жоғарыда келтірілген әдебиеттік шолуды қорытындалай келе, Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім беру жүйесі жинақталған тәжірибе мен қалыптасқан модельдерге қарамастан, жоғары және орта білім беруде инновациялық әдістерді жеткіліксіз пайдалану, сондай-ақ ресурстардың тапшылығы, инклюзивті тәжірибенің аздығы сияқты мәселелердің бар екендігін, бұл мәселелерді шешу мұғалімдерді кәсіби даярлауды және инклюзивті білім берудің тиімді оқу бағдарламаларын әзірлеуді қоса алғанда, жүйелі тәсілді талап ететіндігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің ЕББҚ (ерекше білім беру қажеттіліктері) бар оқушылармен жұмыс істеу тәжірибесі бойынша 67 (63,8%) мұғалім шамалы, яғни көп емес тәжірибесі бар екендігін, 23 (21,9%) мұғалім тәжірибесі жоқ екендігін, ал 15 (14,3%) мұғалім көпжылдық тәжірибесі бар екендігін көрсетті.

Зерттеуге қатысқан респонденттер қазіргі уақыттағы Қазақстандағы биологиялық білім

берудегі инклюзивтілік деңгейін келесідей бағалады:

- Өте төмен – 4 (3,8%);
- Төмен – 8 (7,6%);
- Орташа – 63 (60%);
- Жоғары – 28 (26,7%);
- Өте жоғары – 2 (1,9%).

Зерттеуге қатысқан респонденттердің бағалауына сүйене отырып, қазіргі Қазақстандағы биологиялық білім берудегі инклюзивтілік деңгейін қабылдаудың әртүрлілігі туралы қорытынды жасауға болады. Респонденттердің жартысынан көбі (60%) ағымдағы инклюзивтілік деңгейін орташа деп сипаттайды. Инклюзивтіліктің жоғары (26,7%) және өте жоғары (1,9%) деңгейлері де байқалады, дегенмен "өте төмен" (3,8%) және "төмен" (7,6%) бағалары да бар.

Бұл нәтижелер респонденттердің биологиялық білім берудегі инклюзивтілікке қатысты қабылдауы мен тәжірибесінің әртүрлілігін көрсетеді, бұл білім беру мекемелеріндегі тәжірибелер мен ресурстардағы айырмашылықтарға байланысты болуы мүмкін. Инклюзивтіліктің орташа деңгейін бағалау инклюзивті тәсілдерді дамытуда және барлық оқушылардың білім беру процесіне тең қатысуы үшін жағдай жасауда одан әрі күш салу қажеттілігін көрсетеді. Алынған деректер Қазақстандағы білім берудегі инклюзивтілікті жақсарту жөніндегі шараларды талқылау және іске асыру үшін базаны ұсынады.

Сауалнаманың екінші сұрағы респонденттерге биологияны инклюзивті оқыту барысында байқаған оң өзгерістерді анықтау туралы сұрау салды. Сауалнама нәтижелері респонденттер бөлген келесі оң өзгерістерді көрсетеді:

- Оқушылардың өзін-өзі бағалауы және сенімділігі артты – 48 (45,7%);
- Әлеуметтік дағдылары дамып, сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуі жақсарды – 38 (36,2%);
- Биологияны оқу үдерісіне қызығушылығы артты – 49 (46,7%);

- Ешқандай өзгеріс байқалмады – 7 (6,7%).

Бұл деректер инклюзивті білім берудің оқушыларға, соның ішінде олардың жеке дамуының әртүрлі аспектілеріне оң әсер етудегі маңыздылығын көрсетеді. Респонденттердің көпшілігі оқушылардың өзін-өзі бағалауы мен сенімділігінің артуын, әлеуметтік дағдылардың дамуын, сыртқы әлеммен өзара әрекеттесудің жақсарғанын, сондай-ақ биологияны оқуға деген қызығушылықтың артқанын көрсетті. Бұл нәтижелер инклюзивті білім берудің оқу процесінің жалпы дамуы мен табыстылығы үшін маңызды көрсеткіш.

Зерттеу жұмысымыздың келесі сұрағы инклюзивті ортада жалпы білім беру ұйымдарында биологияны оқыту саласында мектеп әкімшілігі тарапынан көрсетілетін қолдаудың негізгі мүмкіндіктері мен түрлерін анықтауға бағытталды. Жалпы сауалнамаға қатысқан респонденттердің жауаптарын талқылау барысында мектепте инклюзивті биологиялық білім беруді жүзеге асыруға қолдау көрсетудің келесі нысандары атап өтілді:

- Әрбір оқушының ерекшеліктерін ескеретін дербес оқу жоспарларын жасау – 36 (34,3%);

- Психолог-дефектолог мамандармен бірлескен жұмыс – 39 (37,1%);

- Кабинеттің ерекше білімді қажет ететін оқушыларға лайықты жабдықталуы (29,5%);

- Арнайы оқу материалдарын ұсыну (бейімделген оқулықтар, мультимедиялық ресурстар, техникалық қолдау және т.б.) – 33 (31,4%);

- Бағалауда дифференциалды тәсілді қолдану – 7 (6,7%);

- Барлық оқушылар үшін зертханалық жабдықтардың болуы – 5 (4,8%);

- Мектепте биология пәні үшін инклюзивті білім беру үшін жағдай жасалмаған – 22 (21%).

Бұл қолдау түрлері инклюзивті биологиялық білім беруді табысты жүзеге

асырудың маңызды құрамдас бөліктері болып табылады, оқу жағдайында әрбір оқушының максималды дамуына жағдай жасайды. Зерттеуге қатысқан респонденттердің жауаптарын талдау негізінде инклюзивті биологиялық білім беру саласындағы мектеп әкімшілігі көрсететін қолдау нысандарының әртүрлілігі туралы қорытынды жасауға болады. Жеке оқу жоспарларын әзірлеу, психолог-дефектологтармен бірлесіп жұмыс істеу, кабинетті лайықты жарақтандыру, арнайы оқу материалдарын ұсыну және бағалауда сараланған тәсілді қолдану қолдаудың негізгі нысандары болып табылады.

Бір қызығы, респонденттердің тек 21% - ы өз мектептерінде биология бойынша инклюзивті білім беру үшін жағдай жасалмағанын атап өтті. Бұл білім беру мекемелеріндегі инклюзивті ортаны жақсарту үшін одан әрі талқылау мен стратегияларды әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді. Алынған мәліметтер мектептерде инклюзивті биологиялық білім беруді қолдау мен дамытудың тиімді бағдарламаларын қалыптастыру үшін құнды ақпарат береді.

Сауалнаманың төртінші сұрағы инклюзивті ортада биологиялық білім беру үшін тиімді оқыту стратегияларын анықтауға бағытталды, нәтижесінде респонденттердің ұсынған нұсқаларына сәйкес, келесідей жауаптар алынды:

- Жеке және топтық жұмыстар – 46 (43,8%);

- Көрнекі материалдар мен технологияларды пайдалану – 56 (53,3%);

- өзара білім алмасу арқылы ұжымдық оқыту – 22 (21%);

- Саралап оқыту тапсырмалары және бағалау әдістері – 25 (23,8%);

- Интерактивті оқу ойындары мен симуляциялар - 22 (21%);

- ЕББҚ ететін оқушыларды ғылыми-зерттеу жобаларына қатыстыру – 11 (10,5%);

- тәжірибелік зертханалық жұмыстарды оқу үдерісіне кіріктіру – 17 (16,2%);

- дәстүрлі оқыту жүйесі – 7 (6,7%).

Бұл зерттеудің нәтижелерін талдауда ең алдымен, көрнекі материалдар мен технологияларды қолдану респонденттер арасында 53,3% құрап, жоғары қолдауға ие болғанын атап өткен жөн. Бұл барлық оқушылар үшін материалдың қолжетімділігін арттыру үшін оқу үдерісіне заманауи білім беру технологиялары мен көрнекі құралдарды енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Жеке және топтық жұмыстар да назар аударарлық, 43,8% қолдау. Бұл нәтиже оқуға жекелендірілген тәсілдің, сондай-ақ оқушылар арасындағы ынтымақтастық пен өзара әрекеттестіктің маңыздылығын көрсетеді. Сондай-ақ, интерактивті оқыту, саралап оқыту және ұжымдық оқыту (22-25%) салыстырмалы түрде шамалас нәтиже көрсетті. Бұл өз кезегінде, респондент мұғалімдердің оқушылардың дербес қабілеттерін ескере отырып, интерактивті оқытуды қолдайтындығын білдіреді. Дегенмен, кейбір инновациялық әдістерді қолдауға қарамастан, дәстүрлі білім беру жүйесінің инклюзивті тәжірибеде бар болғанын (6,7%) және әлі де болса қолданыста екендігін атап өткен жөн. Бұл инклюзивті білім беру ортасын құру үшін заманауи педагогикалық тәсілдерді қарастыру және енгізу қажеттілігін көрсетеді.

ЕББҚ ететін оқушыларды ғылыми-зерттеу жобаларына қатыстыру (10,5%) нәтижесі Қазақстан мектептерінде инклюзивті биологиялық білім беру контекстінде бұл стратегияның салыстырмалы түрде төмен қолдауын көрсетеді. Бұл оқушының дербестігін дамытудың маңызды құралы бола алатынымен, оның төмен деңгейде қабылдануы әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін. Олардың қатарында, мұғалімдер мен оқушыларға инклюзивті жағдайда мұндай жобаларды сәтті жүзеге асыру үшін қосымша қолдау мен ресурстар қажеттілігі және т.б. өзге де өзекті мәселелер болуы мүмкін.

Сауалнамадағы бесінші сұрақ білікті биология пәні мұғалімдерінің биологиялық инклюзивті білім беруді ЕББҚ ететін

балалармен жұмыс жасауда қолданатын заманауи технологиялар мен әдістер бойынша жүргізілді. Сауалнама бойынша респонденттер келесідей нұсқаларды ұсынды:

- Виртуалды зертханалар – 24 (22,9%);
- интерактивті бағдарламалар мен қосымшалар – 38 (36,2%);
- Бейімделген оқу құралдары – 24 (22,9%);
- Материалдарға қол жеткізу үшін бұлттық ресурстарды пайдалану – 19 (18,1%);
- егжей-тегжейлі сипаттамасы бар аудио және бейне материалдарды пайдалану – 31 (29,5%);
- Көмекші технологияларды пайдалану (мысалы, сенсорлық құрылғылар) – 29 (27,6%).

Биология пәні мұғалімдерінің биологиялық инклюзивті білім беруге басымдық беретін балалармен жұмыс жасауда қолданатын заманауи технологиялары мен әдістеріне арналған сауалнаманың бесінші сұрағының нәтижелері бойынша Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептерінде биологияны инклюзивті білім беру үшін оқытудың интерактивті бағдарламалары мен әдістеріне айтарлықтай қолдау көрсетілетіндігі анықталды, бұл көрсеткіш 36,2% құрайды. Бұл биологиялық білім беруді мұғалімдердің тартымды және қолжетімді ететін заманауи технологиялардың белсенді түрде қолданатындығын көрсетеді.

Виртуалды зертханалар да өте танымал (22,9%). Бұл виртуалды ортада эксперименттер мен зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретін виртуалды құралдар арқылы оқушылардың білім беру тәжірибесін байытуға деген ұмтылысты көрсетеді. Сауалнамада виртуалды зертханаларды пайдаланушы респонденттер BioMan Biology Labs, PhET Interactive Simulation, Biorender сияқты бағдарламалардың тиімді екендігі туралы қосымша ақпарат берген болатын.

Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептерде биология пәнін оқытуда сенсорлық құрылғылар сияқты көмекші технологияларды пайдалану 27,6% қолдауға ие. Бұларға мысал ретінде сенсорлы интерактивті тақталар мен сенсорлы

планшеттер сияқты құрылғыларды жатқызуға болады. Бұл оқушылардың әртүрлі қажеттіліктерін және әрбір жеке тұлғаның қажеттіліктеріне бейімделетін білім беру ортасын құруға ұмтылуын ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Аудио және бейнематериалдарды пайдалану да айтарлықтай қолдауға ие болды (29,5%), бұл материалды түсінуге ықпал етудегі мультимедиа тиімділігінің мойындалғанын көрсетеді. Сондай-ақ, бейімделген оқу құралдарын пайдалану (22,9%) респонденттердің инклюзивті білім беруде оқушының жеке қабілеттерін басшылыққа ала отырып жасалған бейімделген оқу бағдарламасы негізінде жұмыс жасайтындығын көрсетеді.

Инклюзивті биология бойынша білім беруде бұлтты ресурстарды пайдалану оқу материалдарының қолжетімділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар сабақты ұйымдастыру мен оқушылар арасындағы ынтымақтастықтың икемділігін қамтамасыз етеді. Бұл технология инклюзивті ортада оқушылардың әртүрлі қажеттіліктері мен оқу мәнерлеріне сәйкес материалдарды бейімдеуге мүмкіндік беретін жекелендірілген оқытуға ықпал етеді.

Жалпы алғанда, нәтижелер инклюзивті биологиялық білім беру жағдайында заманауи технологияларды пайдалануға оң көзқарасты көрсетеді. Бұл тұжырымдар Қазақстан мектептерінде биология бойынша білім берудің инклюзивтілігі мен тиімділігін күшейту үшін стратегияларды әзірлеу және педагогикалық тәжірибені жаңарту үшін негіз бола алады.

Сауалнамадағы алтыншы сұрақ мектептегі инклюзивті биологиялық білім беруді жүзеге асырудағы негізгі кедергілер туралы ақпарат алу үшін берілді. Берілген нәтижелер мынадай кедергілерді сипаттады:

- арнайы оқу материалдарының жетіспеушілігі – 54 (51,4%);

- арнайы оқу бағдарламаларын дайындау – 39 (37,1%);

- Әкімшілік тарапынан жеткіліксіз қолдау – 11 (10,5%);

- инклюзивті білім беру саласында мұғалімдердің кәсіби біліктілігінің жоқтығы – 19 (18,1%);

- ЕББҚ бар оқушылардың ата-аналарымен ынтымақтастықты ұйымдас-тырудағы қиындықтар – 24 (22,9%);

- Оқу материалдарын әртүрлі оқушыларға бейімдеу мәселелері – 13 (12,4%);

- Басқа себептер – 3 (2,9 %).

Мектептерде инклюзивті биологиялық білім беруді енгізудегі кедергілерді анықтауға бағытталған сауалнаманың алтыншы сұрағы нәтижелерінің қорытындылары білім беру жүйесін жетілдіру бойынша одан әрі күш-жігерге маңызды түсінік береді. Респонденттердің айтарлықтай бөлігі (51,4%) негізгі кедергі ретінде лайықты оқу материалдарының жоқтығын атап көрсетеді. Ал сауалнамаға қатысушы мұғалімдердің 37,1%-ы мамандандырылған білім беру бағдарламаларын құру қажеттілігін атап көрсетеді.

Әкімшілік қамтамасыз ету саласындағы проблемалардың болуы (10,5%) мектеп әкімшілігінің инклюзивті тәжірибені біріктіруге және қажетті ресурстармен қамтамасыз етуге белсенді қатысу қажеттілігін көрсетеді. Инклюзивті білім беру саласындағы мұғалімдердің кәсіби біліктілігінің жоқтығы (18,1%) респондент мұғалімдердің біліктілігінің жеткіліксіздігі немесе жас маман ретіндегі өтілінің аз болуымен де байланысты болуы мүмкін.

Ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың ата-аналарымен ынтымақтастықты ұйымдас-тырудағы қиындықтар 22,9% респонденттің жауабында көрсетілді, бұл мәселе инклюзивті үдерістерге ЕББҚ бар оқушылардың отбасын белсенді тарту қажеттілігін көрсетеді.

Инклюзивті биологиялық білім беруді жүйелі жүзеге асыру үшін тағы бір кедергі оқу материалдарын әртүрлі оқушыларға бейімдеудегі мәселелері (12,4%). Бұл респонденттердің шағын бөлігі (2,9%) басқа себептер

ретінде көрсеткен мәселелерге ұқсас келеді. Басқа себептерге келесідей 3 түрлі жауап берілді:

- Бала саны тым көп, сондықтан инклюзивті баламен жұмыс жасауға уақыт жоқ;

- Әр деңгейдегі оқушылардың жеке жеке тапсырмаларды жасау көптеген ізденісті талап етеді;

- Инклюзивті балалар жалпы білім беретін мектепте емес, арнайы мамандандырылған оқу орталықтарында оқығаны дұрыс.

Осылайша, инклюзивті білім беру үшін кейбір респонденттер шамадан тыс жүктеме, тапсырмаларды жекелендірудегі қиындықтар және инклюзивті оқытудың мамандандырылған орталықтарын ұсыну сияқты басқа да себептерді атады.

Қорытынды. Бұл зерттеуде авторлар Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі биологиялық инклюзивті білім берудің қазіргі жағдайы мен даму тенденцияларын жан-жақты қарастырып, негізгі қиындықтарын анықтады. Сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар Қазақстан мектептеріндегі биологиялық инклюзивті білім берудің қазіргі деңгейін орташа деп болжайды. Бұл бағалау, өз кезегінде, мектептерді материалдық-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігімен, мұғалімдердің кәсіби біліктілігінің төмендігімен, арнайы оқу материалдарына қолжетімділіктің шекте-луімен және мектеп пен ата-ананың өзара ынтымақтастығының төмен деңгейімен түсіндіріледі.

Талдау нәтижелері сауалнамаға қатысқан респонденттердәң көрнекі материалдардың жоғары қолдауын және инклюзивті биология білім беруде оқушылардың дербес ерекшеліктеріне байланысты жеке жұмыстың маңыздылығын көрсетті. Интерактивті оқыту әдістері айтарлықтай қолдауға ие болса, ЕББҚ бар оқушылардың ғылыми жобаларға қатысуы салыстырмалы түрде төмен бағаланды. Тұтастай алғанда, қорытындылар мектептегі биология пәнін табысты енгізу үшін заманауи

технологиялар мен жеке оқыту тәсілдерін дамыту қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан мектептерінде инклюзивті биологиялық білім беруді зерттеу барысында анықталған мәселелерді шешу кешенді және жүйелі тәсілді қажет етеді. Осы орайда, авторлар төмендегі ұсыныстарды ұсынады:

1. Оқу материалдарын әртүрлі оқушыларға бейімдеу әдістерін әзірлеу. Жеке қажеттіліктерге сәйкес материалдарды тігудің икемді тәсілдерін енгізу;

2. Білім алушылардың қажеттіліктерінің алуан түрлілігін ескеретін және олардың барлығына қолжетімділігін қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру бағдарламаларын құру және енгізу;

3. Инклюзивті білім беру мәселелері бойынша мұғалімдерге арналған тренингтер, семинарлар және курстар ұйымдастыру арқылы мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру. Мұғалімдерге заманауи әдістер мен технологияларды меңгеруде қолдау көрсету.

4. Мектеп әкімшілігін инклюзивті тәжірибені әзірлеуге және енгізуге тарту. Қажетті ресурстарды бөлу және инклюзивті бағдарламаларды сәтті жүзеге асыру үшін жағдай жасау.

5. Мектеп пен ата-ананың белсенді өзара әрекеттесуі үшін алаңдар мен іс-шараларды құру. Ата-аналарды балаларының білім алу жолын қолдау үшін ақпаратпен және ресурстармен қамтамасыз ету.

6. Инклюзивті білім беру саласында мұғалімдердің біліктілігін арттыру бойынша оқу бағдарламалары мен курстарын өткізу. Шел елдік озық инклюзивті оқыту тәжірибелерін зерртеп, тәжірибе алмасу және озық тәжірибені енгізу тетіктерін құру.

7. Тәжірибе мен ресурстармен алмасу үшін мектептер мен инклюзивті білім берудің мамандандырылған орталықтары арасындағы ынтымақтастыққа жәрдемдесу.

Зерттеу нәтижелері шеңберінде авторлар Қазақстанда инклюзивті биологиялық білім берудің даму деңгейі жақсы қарқынмен жүріп жатқандығын атап көрсетеді, бұл оң динамиканы көрсетеді. Олар сондай-ақ елдегі

инклюзивті саясатты қолдаудың маңыздылығына назар аударады. Авторлар барлық білім алушылар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету және саналы, дені сау болашақ азаматтардан тұратын

бәсекеге қабілетті қоғам қалыптастыру мақсатында осы саланың перспективалары мен проблемаларына назар аудара отырып, мүдделі тараптарды инклюзивті білім беруді жоғары деңгейде дамытуға шақырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – елдің өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. 2021 жылғы 1 қыркүйек Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/ru/poslanieglavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>. Қаралған күні: 27.12.23
2. Zholtayeva, G. et al. Inclusive Education in Kazakhstan: selected issues // CBU International Conference Proceedings, ISE Research Institute, 2013. Vol. 1.P. 196-204. – DOI: 10.12955/cbup.v1.34.
3. Турлубекова, М.Б. Инклюзивное образование в Казахстане: анализ процесса организации и возможности дальнейшего его развития [Текст] / М. Б. Турлубекова, Р.О. Бугубаева // Central Asian Economic Review, 2021. Vol. 3, No. 89. P. 109. <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
4. Абдина, А.К. Философия независимой жизни: состояние инклюзивного образования в Казахстане (обзорный анализ современных исследований) [Текст] А.К. Абдина, А.А. Уыбаева, М.Б. Жанарстанова // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т.142. – №1. – С. 135-157. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-135-157>
5. Нургалиева С., Зейнолла С., Нургалиева А. К вопросу о повышении качества инклюзивного образования в Казахстане // European Research. – 2017. – №2. – С. 75-77.
6. Чукотаев, М. Н. Инклюзивное образование в Казахстане: проблемы и перспективы [Текст] / М.Н. Чукотаев, Е.М. Нургазина // Академия профессионального образования. – 2017. – №1. – С. 31 – 38.
7. Allan J., Omarova T. Disability and inclusion in Kazakhstan // Disability & Society, 2021. Vol. 37.P. 1067-1084. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1867073>
8. Agavelyan R.O., Aubakirova S.D., Zhomartova A.D., Burdina E.I. Teachers' Attitudes towards Inclusive Education in Kazakhstan // Integratsiya obrazovaniya = Integration of Education, 2020. Vol. 24, No. 1.P. 8-19. DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.098.024.202001.008-019>
9. А.Мақұлбек. Қазақстандағы инклюзивті білім беру – мектепке дейінгі ұйымдар: әлеуметтанулық талдау. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы, 142(1), 460–472. doi:10.32523/2616-6895-2023-142-1-460-472
10. Gabdrakhmanova, S., Turetayeva, G., & Doszhanova, S. Perspectives and Problems of Inclusion Education in Kazakhstan during Covid 19 // International Journal of Special Education and Information Technologies, 2020. Vol. 6, No. 1. P. 29–36. <https://doi.org/10.18844/jeset.v6i1.5478>
11. Namazbaeva, Zh., Kalymova, A.. Public awareness of personality - basis for successful implementation of inclusive education in Kazakhstan //Methodology and theory of pedagogy and psychology, 2020. Vol. 42, No.1. P. 5-12. <https://doi.org/10.51889/2020-1.2077-6861.01>
12. Rollan, K., Somerton M. "Inclusive Education Reform in Kazakhstan: Civil Society Activism from The Bottom-up" // International journal of inclusive education, 2019. Vol. 25. P. 1109-1124. <https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1599451>

Мақала редакцияға 10.02.2024 түсті.

С.Б. Ерханова*, Д.М. Аткаң, Б.Б. Нурумова, Г.А. Тусупбекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОЦЕНКА ИНКЛЮЗИВНОГО БИОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются современное состояние и тенденции развития инклюзивного биологического образования в общеобразовательных школах Казахстана, а также актуальные проблемы. Цель работы заключается в проанализировании программ, методов и подходов, успешно реализуемых в инклюзивном биологическом образовании, выявлении факторов, способствующих успешному внедрению в процесс инклюзивного образования, и выявлении недостатков, препятствующих его внедрению. Поскольку Казахстан стремится привести свой образовательный опыт в соответствие с глобальными стандартами, тщательная оценка инклюзивного биологического образования важна не только для своевременности, но и для создания более справедливой и доступной среды обучения. Поэтому предлагаемая исследовательская работа направлена на определение текущего состояния инклюзивного биологического образования в общеобразовательных школах, выявление его достижений и недостатков, требующих улучшения. Для проведения исследовательской работы были опрошены 105 учителей биологии, работающих в разных регионах Казахстана. Полученные результаты подтверждают важность инклюзивного биологического образования, а также подчеркивают необходимость разработки современных технологий и индивидуальных подходов к обучению для успешного внедрения биологии в школе и совершенствования методико – материальных ресурсов в этой области. Исследование является ценным в расширении теоретического понимания инклюзивного биологического образования в общеобразовательных школах Казахстана и совершенствовании образовательных подходов, тем самым предлагая практические рекомендации по развитию практики инклюзивного образования и содействию профессиональному росту учителей.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, инклюзия, инклюзивное образование, оценка, тенденции, инновационные методы.

S.B. Yer Khanova*, D.M. Atkan, B.B. Nurumova, G.A. Tussupbekova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

EVALUATION OF INCLUSIVE BIOLOGICAL EDUCATION IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article discusses the current state and trends in the development of inclusive biological education in general education schools in Kazakhstan, as well as topical issues. The purpose of the work is to analyze programs, methods and approaches successfully implemented in inclusive biological education, identify factors contributing to successful implementation in the process of inclusive education, and identify shortcomings that hinder its implementation. As Kazakhstan strives to bring its educational experience in line with global standards, a thorough assessment of inclusive biological education is important not only for timeliness, but also for creating a more equitable and accessible learning environment. Therefore, the proposed research work is aimed at determining the current state of inclusive biological education in general education schools, identifying its achievements and shortcomings that require improvement. 105 biology teachers working in different regions of Kazakhstan were interviewed for the research work. The results obtained confirm the importance of inclusive biological education, and also emphasize the need to develop

modern technologies and individual approaches to learning for the successful introduction of biology in school and the improvement of methodological and material resources in this area. The research is valuable in expanding the theoretical understanding of inclusive biological education in secondary schools in Kazakhstan and improving educational approaches, thereby offering practical recommendations for the development of inclusive education practices and promoting the professional growth of teachers.

Keywords: general education school, inclusion, inclusive education, assessment, trends, innovative methods.

References

1. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyн «Halyq birligi men juieli reformalar – eldinorkendeuinin berik negizi» atty Qazaqstan halqyna Joldaуy. [Elektrondyq resurs]//Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin resmi saity. 2021 jylgy 1 qyrkuiek. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanieglavy-gosudarstva-qasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> [in Kazakh]
2. Zholtayeva, G., Stambekova, A., Alipbayeva, A., Yerzhanova, G. (2013). Inclusive Education in Kazakhstan: selected issues. CBU International Conference Proceedings 1:196-204. DOI:10.12955/cbup.2013.34 [in English]
3. Turlubekova, M.B., Bugubaeva, R.O. Inkluzivnoe obrazovanie v Kazahstane: analiz prosesa organizatsii i vozmojnosti dalneishego ego razvitiia. [Inclusive education in Kazakhstan: analysis of the organizing process and the possibility of its further development]. Central Asian Economic Review. 2021;(3):89-109. <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109> [in Russian]
4. Abdina A.K., Uyzbaeva A. A., Zhanarstanova M. B. Filosofiya nezavisimoy zhizni: sostoyanie inklyuzivnogo obrazovaniya v Kazahstane (obzornyj analiz sovremennyh issledovaniy) [Inclusive education in Kazakhstan: analysis of the organizing process and the possibility of its further development] // Vestnik ENU im. L. Gumileva Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie. – 2023. – T. 142. – №1. – S. 135-157. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-135-157> [in Russian]
5. Nurgalieva S., Zejnolla S., Nurgalieva A. K voprosu o povyshenii kachestva inklyuzivnogo obrazovaniya v Kazahstane[On the issue of improving the quality of inclusive education in Kazakhstan] // European Research. – 2017. – №2. – S. 75-77. [in Russian]
6. Chukotaev M. N., Nurtazina E. M. Inklyuzivnoe obrazovanie v Kazahstane: problemy i perspektivy[Inclusive education in Kazakhstan: problems and prospects] // Akademiya professional'nogo obrazovaniya. – 2017. – №1. – S. 31 – 38 [in Russian]
7. Allan, J., Omarova, T. (2021). Disability and inclusion in Kazakhstan. Disability & Society, 37(7), 1067–1084. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1867073> [in English]
8. Agavelyan, R.O., Aubakirova S.D., Zhomartova A.D., Burdina E.I. (2020). Teachers' Attitudes towards Inclusive Education in Kazakhstan. Integratsiya obrazovaniya = Integration of Education, 24(1), 8-19. DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.098.024.202001.008-019> [in English]
9. Maqulbek, A. (2023). Qazaqstandagy inkluzivti bilim beru–mektepkе deingи uymdar: aleumettanulyq taldau [Inclusive education in Kazakhstan -preschool organizations: sociological analysis]. L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ul'tyq universitetinin habarshysy. Pedagogika. Psihologiya. Sosiologia seriasy, 142(1), 460–472. doi:10.32523/2616-6895-2023-142-1-460-472 [in Kazakh]

10. Gabdrakhmanova, S., Turetayeva, G., Doszhanova, S. (2020) Perspectives and Problems of Inclusion Education in Kazakhstan during Covid 19. International Journal of Special Education and Information Technologies, 6(1), 29–36. <https://doi.org/10.18844/jeset.v6i1.5478> [in English]
11. Namazbaeva, Zh., Kalymova, A. (2020). Public awareness of personality - basis for successful implementation of inclusive education in Kazakhstan. Methodology and theory of pedagogy and psychology, 42(1), 5-12. <https://doi.org/10.51889/2020-1.2077-6861.01> [in English]
12. Rollan, K., Somerton, M. (2019) "Inclusive Education Reform in Kazakhstan: Civil Society Activism from The Bottom-up". International journal of inclusive education, vol. 25, pp. 1109-1124. <https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1599451> [in English]

Мақалаға сілтеме:

Ерханова, С.Б. Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі инклюзивті биологиялық білім беруді бағалау [Мәтін] / С.Б. Ерханова, Д.М. Атқан, Б.Б. Нұрұмова, Г.А. Тұсұпбекова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 69-80. <https://doi.org/10.55956/XEFS5742>

Е.Б. Дуйсенбеков*

*Педагогика ғылымдарының магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
duisenbekov@mail.ru*

Р.К. Керимбаева

*²Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
risti1971@mail.ru*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚҚА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

***Аңдатпа.** Мақала жоғары сынып оқушыларын педагогикалық мамандыққа қызығушылығын қалыптастырудың ғылыми теориялық негіздері туралы. Жалпы білім беретін мектепте оқушыларға кәсіптік бағдар беру, болашақ мамандық таңдауға бағыттау әдістері мен формалары ұсынылған. «Қызығушылық», «мамандыққа қызығушылық» ұғымына қатысты тәсілдер ұсынылып, мәселенің психологиялық-педагогикалық аспектілері айқындалған. Қызығушылықты анықтаудың бірнеше бағыттары анықталған: Студенттердің мансаптық бағдарлануы; Студенттердің педагогикалық практикасын ұйымдастыру барысындағы үрдіске қызығушылықты қалыптастыру үдерісін модельдеу; Оқушылардың педагогикалық мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру мақсатында студенттердің кәсіби педагогикалық ортаға белсенді енуі. Мақалада жоғары сынып оқушыларының қызығушылығын қалыптастырудың тәжірибелік-эксперименттік жұмыс нәтижесін қолдану кезеңі айқындалған. Психология және педагогика саласындағы танымал ғалымдардың оқушыларды педагогикалық мамандыққа кәсіби бағдарлау, өзін-өзі тәрбиелеу, педагогикалық бағыттау, туралы еңбектері мен тұжырымдары талданды. Оқушылардың педагогикалық қызметке кәсіби тұрғыда қызығушылығын қалыптастыру, бағдарлау жолдары көрсетілген.*

***Тірек сөздер:** тұлға, даму, дағды, өзін-өзі анықтау, қызығушылық, кәсіби қызығушылық, кәсіби бағдар, педагогикалық мамандық, іс-әрекет.*

Кіріспе. Жалпы білім беретін мектепте оқушыларға білім, білік, дағдыны меңгерумен қатар, болашақ мамандық таңдауға қызығушылығын қалыптастыру, кәсіптік бағдар беру мәселесіне де ерекше мән беріледі. Дегенмен де, оқушылардың болашақ мамандық таңдауына қызығушылығын қалыптастыру үшін арнайы әдіс- тәсілдер, ықпал етудің арнайы формалары, педагогикалық технологиялар мен құралдар қажет. Оқушылардың болашақ мамандық таңдауға деген қызығушылығын

қалыптастыру мәселесін зерттей отырып, қызығушылықты анықтаудың бірнеше бағыттарын зерттеген ғылыми әдебиеттерге талдау жасалды. Бірінші бағыт – аксиологиялық. Ол «мүдде» сөзінің этимологиясымен байланысты. «Мен бір нәрсеге қызығамын, мені қызықтырады, маған қажет, маңызды» - бұл оның кең түсінігі, «қызығушылық» сөзінің латын тілінен тікелей аудармасына сәйкес келеді - бұл мағыналы, маңызды [1].

Қызығушылықты анықтаудың екінші бағыты көзқарас (ағылш. attitude – attitude) деп аталады, өйткені кейбір зерттеушілер қызығушылықты адамның қоршаған әлемге деген танымдық қатынасы ретінде қарастырады. Н.Г.Морозова қызығушылықты субъект пен объект арасындағы эмоционалды-танымдық қатынас деп тұжырымдайды [2], ал В.И.Ковалев тұрақты оң эмоционалдық қатынас. Үшінші бағыт – векторлық бағыт, бұл тұлғаның сапасы туралы, яғни сананың жоғары деңгейін білдіретін, тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ететін тұлғалық тәрбие туралы бағыт. С.Л.Рубинштейн тұлғаның спецификалық бағыттылығын қызығушылық деп түсінді, сөздігінде Қ.Қ.Платондық қызығушылық тұлғаның бағыттылығының бір түрі ретінде қарастырылады. В.Б.Бондаревский бұл тұлғаның ерекше когнитивтік бағыттылығы екенін нақтылайды [3].

Педагогтардың кәсіби құзыреттілігі деңгейіне және оларды даярлау сапасына мемлекет пен қоғам қоятын талаптардың өсуі осы процестердің салдары болып табылады. Қазіргі заманғы педагог күрделі педагогикалық мәселелерді дербес және шығармашылықпен шешіп, білім беру ақпаратының едәуір көлемімен жұмыс істеуі керек. Құзыретті педагогты даярлаудың маңызды мақсаты, оның белсенді өмірлік ұстанымын дамыту, әлеуметтік маңызды кәсіби және педагогикалық қызметте өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі тану қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Соңғы кездерде біздің қоғамда болып жатқан түрлі жағдайлар мен білім саласындағы қайта құру процестері көптеген әлеуметтік топтардың дағдарыстық жағдайын тудырды. Осы себептерден педагогикалық мамандықтың беделі мен әлеуметтік мәртебесі айтарлықтай төмендеуде.

Сондай-ақ педагогтерге қойлатын біліктілік талаптары, олардың қоғамдағы орны, әлеуметтік қызметтерінің кеңеюіне қарамастан, нарықтық қоғамның шындықтары педагогикалық мамандықтың мәртебесін

төмендетіп отыр. Мемлекеттік деңгейде педагогтерге жасалған жағдайлар мен олардың жалақысын кезең-кезеңімен көтергеніне қарамастан, ұстаздардың табыс деңгейінің төмендігі, қоғам алдындағы педагогтің беделі, оларға қойылатын күрделі талаптар педагогикалық мамандық жастар үшін, тартымсыз болып тұр. Мұндай жағдайлардың орын алуы, біздің ойымызша, инфляциялық жағдайлардың ескерілмеуі, білім саласындағы түрлі реформалар мен өзгерістердің тұрақсыздығы, педагогтерге әлеуметтік кепілдіктердің көлемінің жеткіліксіздігі.

Сондықтан, қоғамның педагогикалық кадрларды даярлауға қоятын талаптар деңгейі мен педагогикалық кәсіптің тартымдылық дәрежесі арасында нақты қарама-қайшылықтар туындайды. Бұл қарама-қайшылықты жеңу, әлеуметтік сипаттағы шараларды жақсарту, мектеп оқушыларын педагогикалық мамандыққа кәсіптік бағдарлау процесін түсіну мен ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін іздестіруді талап етеді.

Оқушыларды кәсіптік бағдарлау жүйесінің өзектілігін талдау, педагогикалық мамандықтың жастарға тартымды жақтарын айқындау, қызығушылықты арттыратын тетіктерді ендіру қажеттілігі туындады. Оқушыларды кәсіптік бағдарлауды ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдері кәсіптік-педагогикалық қызметтің ерекшеліктерін ескермейді, үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің қажеттіліктеріне де сәйкес келмейді.

Мектеп оқушыларын кәсіби бағдарлаудың психологиялық-педагогикалық тетіктерін зерттеу, жасөспірімдердің кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесінің шешімін іздеу, жеке тұлғаның кәсіби бағыттылығын қалыптастыру негіздерін ашу арқылы, оның іс-әрекетін белсендендіру, үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі педагогтарды даярлау ерекшеліктері мәселесінің аясында психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге теориялық, әдіснамалық және практикалық тәжірибе жинақталған.

Кез-келген кәсіби қызметте өзін-өзі көрсету мүмкіндігі - жеке тұлғаның субъект

ретінде басты қажеттілігі. К.А.Абульханова-Славскаяның пікірінше, жеке тұлға үшін қызметтің құндылығы, оның өмір жолында өзгереді, бұл адамның өзінің кәсібінде жеткен жетістіктерімен қанағаттануына, өзін-өзі таныту деңгейіне, қол жеткізген нәтижелеріне байланысты. Адамның өмір жолында мамандық таңдау, жеке тұлғаның кәсіби бағытын қалыптастыруы мен дамытуы ерекше орын алады[4].

Танымал ғалым психологтардың еңбектерінде «жеке тұлға» ұғымы күрделі құрылымдық бірлік ретінде қарастырылады, оған кіретін элементтердің әрқайсысы басқалармен өзара байланыста және тұтастай алғанда бүкіл құрылымға функционалды түрде тәуелді (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн). Кез-келген жеке тұлғалық қасиет немесе мінез-құлық көрсеткіш көріністерінің кең спектріне ие және әртүрлі құрылымдық комбинацияларда әрекет ете отырып, адам қызметінде нақты рөл атқара алады.

Қазіргі психологияда жеке тұлғаны түсінуге жүйелік-құрылымдық көзқарас тұжырымдамасы қарастырылған (А.Н.Леонтьев, К.К.Платонов және т.б.). А.Н.Леонтьев жеке тұлғаның құрылымы мен даму тұжырымдамасында «қызмет» ұғымына ерекше мән береді. Жеке тұлғаның негізгі ішкі сипаттамасы болып, оның мотивациялық қызығушылығы болып табылады. А.Н.Леонтьевтің теориясындағы тағы бір маңызды ұғым – «жеке тұлға үшін мағыналылық» - нақты сәтте адам неге тікелей бағытталған, оның мотивтері, оны неге итермелейді. Жеке тұлға атқаратын іс-әрекеттерінің түрлерінің көп болуы, олардың дамығандығы мен реттелгендігі (иерархияланған) жеке тұлғаның мағыналық жағынан байлығының көрсеткіші [5].

К.К.Платонов жеке тұлғаның негізгі элементтері деп, оның жеке тұлғалық қасиеттерін қарастырады. Осы қасиеттердің барлығын оның төрт құрылымының бірі немесе олардың қырлары деп санауға болады.

Біріншісі - жеке тұлғаның тек әлеуметтік тұрғыдан анықталған құрылымы: бағдарлану (қызығушылық, қалаулар, мүдделер, бейімділік, мұраттар, дүниетанымдар, нанымдар), қарым-қатынас (жұмысқа, адамдарға, өзіне) және моральдық қасиеттер. Бұл құрылым тәрбие беру процесінде қалыптасады.

Жеке тұлғаның екінші құрылымы: жеке тұлғаның биологиялық қасиеттерінің айтарлықтай әсерімен білім алу арқылы жинақталған тәжірибесі (білім, білік, дағды, әдеттер мен машықтар).

Үшінші құрылым – қайта бейнелеу формаларының жеке ерекшеліктері (жеке психикалық процестердің немесе функциялардың ерекшеліктері): эмоциялар, сезімдер, ойлау, қабылдау, сезімдер, ерік және есте сақтау. Бұл биологиялық тұрғыдан шартталған ерекшеліктердің құрылымы жаттығулар арқылы қалыптасады.

Төртінші - биологиялық тұрғыдан анықталған субқұрылым: темперамент және органикалық ерекшеліктер. Бұл құрылымға кіретін қасиеттер жаттығулар арқылы қалыптасады (қайта жасалады).

Көптеген психологтардың пікірінше, жеке тұлғаның бағыттылығы күрделі мотивациялық құрылым, жеке тұлғаның басты мінездемесі болып табылады.

Біз бағытталуды қажеттіліктер жүйесі (Б.И. Додонов), мотивтер жиынтығы мен жүйесі (Л.И. Божович, Р.С. Немов), әлеуметтік тұрғыдан адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетінің бағытын анықтайтын жүйе ретінде (В.С. Мерлин) түсінуіміз керек[6].

Психологтар (Б.Г. Ананьев және т.б.) және педагогтар (А.Е. Голомшток және т.б.) жеке тұлғаның бағытын адамның ішкі ұстанымы, мінез-құлқындағы саналы нақтылық, қоршаған орта әсеріне таңдамалы көзқарас ретінде қарастырады. Бағытталудың негізінде қажеттіліктер, ұстанымдар, мақсаттар бар, олар қандайда бір нақты жағдайда адамның мінез-құлқының себептеріне айналады [7].

Алайда, кәсіби бағдарлауға арналған іс-шаралардың көптігіне қарамастан, ғылыми әдебиеттерді талдау қазіргі жағдайда оқушылардың педагогикалық мамандықтарға деген қызығушылығын қалыптастыру процесін қолға алу қажеттілігін көрсетті. Оқушылардың педагогикалық мамандыққа қызығушылығын қалыптастыру мәселесін терең зерттеуге, теориялық тұрғыда жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында біз келесі әдістерді қолдандық: зерттеу мәселесі бойынша философиялық және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді теориялық талдау; синтездеу және жалпылау; сұхбаттасу, деректерді статистикалық өңдеу.

Зерттеу 2020 жылдан 2022 жылға дейін Тараз қаласының жалпыға білім беру мекемелерінде - №32, 36, 44 орта мектептер; №5, 8 гимназиялар базасында жүргізілді. Экспериментке 300 жоғары сынып оқушылары қатысты.

Зерттеу кезеңдері:

1-ші - кезең (2020-2021 ж.ж.) - ізденіс-талдамалық: оқушыларды педагогикалық мамандыққа кәсіптік бағдарлау мәселесі бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау; проблемаларды анықтау және зерттеу нәтижесінің критерийлерін айқындау бойынша анықтау экспериментін жүргізу.

2-ші кезең (2021 ж.) - тәжірибелі-эксперименттік: оқушыларды педагогикалық мамандыққа кәсіптік бағдарлау бойынша қалыптастырушы эксперимент жүргізу; қолданылған зерттеу әдістерінің көрсеткіштерін бағалау.

3-ші - кезең (2020-2021 ж.ж.) - қорытындылау: зерттеу жұмысында алынған нәтижелерді талдау, қорыту, тұжырымдау.

Зерттеу нәтижелері. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде оқушылардың педагогикалық мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары; оқушыларды педагогикалық мамандыққа бағдарлау үрдісіне енгізілген әлеуметтік серіктестердің

интегративті желісін құру жағдайы; ЖОО-ның педагогикалық кәсіп пен педагогикалық білімнің оң имиджін қамтамасыз ету жағдайы анықталды.

Біз қалалық жалпыға білім беретін мектептердегі оқушыларды кәсіптік бағдарлау процесін зерттеуді мақсат еттік. Біздің міндетіміз - оқушылардың мамандық таңдаудағы саналығын, олардың таңдауына түрлі факторлардың әсерін анықтау.

Біз зерттеуімізде қалалық жалпыға білім беретін мектептерде кәсіптік бағдар беру жұмысының тиімділігін: а) мектептерде кәсіптік бағдар беру жұмысын басқарудың жаңа ұйымдастырушылық-педагогикалық түрлерін қолдану; б) пән мұғалімдері мен сынып жетекшілерінің кәсіптік бағдар беру жұмысын оңтайландыру; в) мектептің, отбасының, қоғамның оқушыларды мамандық таңдауға дайындау бойынша бірлескен іс-әрекетін басқару және реттеу жағдайларын іске асыру.

Оқушыларды педагогикалық мамандыққа кәсіби бағдарлау үрдісін жеке, мазмұнды және ұйымдастырушылық компоненттерін зерттеу, жеке компонент оқушылардың кәсіби-педагогикалық бағытын, олардың педагогикалық мамандықты таңдауының ішкі және сыртқы мотивтерінің жиынтығын сипаттайтындығын көрсетті.

Мазмұндық компонент оқушылардың кәсіби таңдауына кәсіптік бағдар берудің нысандары мен бағыттарының әсерін көрсетеді.

Ұйымдастырушылық-институционалдық компонент мектеп оқушыларын педагогикалық мамандыққа бағдарлау процесіне енгізілген әлеуметтік серіктестер желісіндегі өзара іс-қимылды ашады.

Бағдарлаудың жеке компонентін зерттеу кәсіптік таңдауды жүзеге асыру кезінде оқушылар негізінен сыртқы факторларға (микро орта факторлары, әлеуметтік-экономикалық факторлар) назар аударатындығын көрсетті.

Бұдан басқа, оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауына кәсіптік бағдарлау факторлары

әсер етеді (пәнге қызығушылық, оқу үлгерімі, педагогикалық мамандықтың қоғамдық мәртебесі, кәсіптік бағдарлау іс-шараларына қатысу т.б.).

Мазмұндық компонентті талдау мектеп оқушыларын педагогикалық мамандыққа бағдарлау бойынша негізгі қызмет кәсіби ақпараттандырудан туындайтыны анықтады.

Жалпы, кәсіптік бағдарлау теориясын сараптауда оқушылармен жұмыстың екі негізгі бағыты ерекшеленгендігі анықталды:

1) оқушыларды жалпы кәсіптік даярлауды жүзеге асыру, қоғамның және жеке адамның мүдделерін ескере отырып, кәсіптік қызметке қосуды қамтамасыз ету мақсатында кәсіптік бағдарлау;

2) белгілі бір қызмет түріне кәсіптік бағдарлау және осы аспектіде оқушылардың жеке маңызды қасиеттерін дамыту.

Әлеуметтік-мәдени контекст тартымдылық пен сұраныстың төмендеуімен сипатталатын мамандықты дамытудың қатаң жағдайларын анықтаған жағдайда кәсіптік бағдарлаудың дәстүрлі әдістерін қолдану тиімділігі төмендейді және педагогикалық бағыттағы қызмет түрлеріне қатыстыру процесінде жеке тұлғаның қызығушылығын қалыптастыру принципіне негізделген кәсіптік бағдарлаудың жаңа ғылыми тәсілдерін іздеу қажеттілігі туындайды.

Мұғалімдермен және оқушылардан алынған сауалнама мен сұхбаттасу, әңгімелесу барысында оқушылардың педагогикалық мамандыққа кәсіптік бағдар беру тұрғысынан дәстүрлі тәсілдердің бірқатар кемшіліктері бар екенін көрсетті:

- кәсіптік бағдарлау кезеңдерінің бір-бірінен оқшаулануы;

- кәсіби бағдар беру жұмысының эпизодтылығы, кәсіби бағдар берудің ақпараттық-ағартушылық әдістерінің басым болуы;

- білім беру кеңістігінің түрлі субъектілері арасындағы кәсіптік бағдарлау мақсаттарының сәйкессіздігі;

- оқушылардың кәсіби таңдауы, олардың жарқын өмірлік ұстанымдары мен болашағына сай еместігі анықталды;

- бірыңғай кешен ретінде оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауына, оның ішінде тұлғаның болашақ мамандыққа қызығушылығын қалыптастыруға әсер ететін факторлар анықталды.

Зерттеу барысында оқушыларды педагогикалық мамандыққа бағдарлау үрдісін оңтайландыруға және оқушылардың кәсіби таңдауына қоршаған орта факторларының теріс әсерін азайтуға мүмкіндік беретін ғылыми тәсілдер кешені анықталды. Жүйелік тәсілге сәйкес бағдарлау үрдісі осы кезеңдердің мазмұндық, жеке және ұйымдастырушылық деңгейлерді біріктіріп, ортақ мақсат-міндеттегі қызметтерді үйлестіріп тұтастық құруды ұсынады.

Жеке-іс-әрекеттік тәсіл мектеп оқушыларын педагогикалық бағыттағы әр түрлі даму іс-шараларына қатыстыру арқылы жеке және кәсіби өзін-өзі анықтау тетіктерін ашады. Жеке көзқарасқа сәйкес, мектеп оқушыларының педагогикалық мамандыққа бағытталуы қазіргі әлеуметтік-мәдени контексте оқушылардың білім беру және кәсіби даму перспективаларын құру үрдісі болып табылады.

3. Педагогикалық мамандыққа кәсіптік бағдар беруге оқушылардың қызығушылығын қалыптастыру идеясы оқушыларды әр түрлі дамыту іс-шараларына, оның ішінде педагогикалық бағыттағы ойынға баулу және қазіргі әлеуметтік-мәдени контексте педагогикалық мамандықтың беделін арттыру арқылы, олардың білім беру және кәсіби болашағын жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Жеке компонент ұсынылған модельдің мақсаттарын ашады:

- оқушылардың кәсіби таңдауының ішкі және сыртқы мотивтерінің жиынтығын анықтайтын жеке тұлғаның кәсіби-педагогикалық бағытын қалыптастыру;

- оқушыны педагогикалық бағытқа бағдарлау, оның кәсіби өзін-өзі анықтауын өз бетінше таңдау үшін жағдай жасау;

- оқушылардың педагогикалық мамандық аясында олардың дамуының әлеуетті траекториясын түсінуге бағытталған білім беру және кәсіби бағдарлауды жобалау.

Ұйымдастыру жұмысы өңірдің (облыс, аудан, қала, ауыл) білім беру кеңістігінің негізгі субъектілері болып табылатын әлеуметтік әріптестер желісіндегі өзара іс-қимылды көрсетеді. Бұл желінің орталық субъектісі-интегративті қызметті орындай отырып, мектеп оқушыларын педагогикалық мамандыққа бағдарлау үрдісіне қатысатын басқа әлеуметтік институттармен қарқынды әрекеттесуді жүзеге асыратын университет. Өзара әрекеттесу кеңістігі-педагогикалық білім беру кезеңдерінің мазмұнды және ұйымдастырушылық сабақтастығын қамтамасыз ететін үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесі.

Мазмұндық компонентте оқушыларды педагогикалық мамандыққа бағдарлау мазмұны мен нысандары осы процесте өзара байланысты үш кезеңді (дайындық, белсендіру, іске асыру) бөліп көрсету арқылы интеграцияланады. Оқушыларды педагогикалық мамандыққа бағдарлау, оқушыларды педагогикалық бағыттағы іс-шараларға қатыстыруды көздейтін нысандарда жүзеге асырылады: шығармашылық (оқушылардың оқушы қызығушылық танытатын оқу пәніне сәйкес мамандандырылған үйірмелер мен шеберхана жұмысына қатысуы; оқушылардың шығармашылық және мерекелік іс-шараларды дайындауға және өткізуге қатысуы), ғылыми жобалар мен зерттеу жұмыстарына (оқушылардың пәндік олимпиадаларға, ғылыми жобаларға, ғылыми байқауларға, жас зерттеушілер қауымдастығына, ғылыми конференцияларға қатысуы), әлеуметтік (оқушыларды халықты әлеуметтік қолдаудың әртүрлі нысандарына қосу (балалар үйлеріне көмек, ардагерлер мен мүгедектерге

қамқорлық, әлеуметтік қамқоршылық және т.б.).

Кәсіптік бағдар беру жұмысының қарқындылығына қарамастан, педагогикалық мамандықты таңдағысы келмейтін оқушылардың жоғары пайызы байқалды. Болашақ талапкерлердің кәсіби педагогикалық қызметке қажетті жеке қасиеттерін дамытуға бағытталған мектеп оқушыларын педагогикалық мамандыққа бағыттаудың белсенді формаларын енгізу, оқушылардың кәсіби таңдауына кездейсоқ факторлардың әсер ету қаупін азайтуға мүмкіндік берді.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының тәжірибесін зерделеу, оқушылардың педагогикалық бағыттағы қызмет түрлеріне белсенді қатыстыру, дәстүрлі кәсіптік бағдарлау әдістері мен жаңа тәсілдерді ұштастыру жастрды мамандыққа бағдарлаудың тұтас жүйесін қалыптастыру қажеттілігін көрсетті.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Эксперименттік зерттеу оқушылардың педагогикалық мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастырудың тиімділігіне ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлардың әсерін растады.

Педагогикалық бағыты (ғылыми-зерттеу, шығармашылық, әлеуметтік бағыт) дамып келе жатқан қызмет түрлеріне ену нәтижесінде оқушылардың 24%-ы кәсіби педагогикалық қызметке деген тұрақты қызығушылық байқатты, оқушылардың 33%-ы саналы түрде педагогикалық мамандықты таңдады, оның ішінде 15%-ы қызмет үрдісін таңдаған.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, университеттің жалпы білім беру мекемелерімен өзара әрекеттесу қарқындылығы мектеп оқушыларының педагогикалық мамандықты таңдауына әсер етеді, бұл тұрақты ынтымақтастық орнатылған мектептерден талапкерлердің көптігімен анықталады.

Зерттеу нәтижелері оқушылардың болашақ мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру бойынша құрылған ұйымдастыру-педагогикалық жағдайлар, олардың

кәсіби таңдауына оң әсерін көрсетті. Студенттердің кәсіби бағдар беру жұмысына қатысуы оқушылардың мамандық таңдауына тиімді әсер беретіні расталды. Кәсіби бағдарға қатысатын студенттер саны 4 курста (80%), ал педагогикалық практикаға шыққан кезде, ол артқан.

Қорытынды. Философиялық және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді, қолданыстағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдау барысында оқушылардың педагогикалық мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру мәселесі қорытынды тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

1. Педагогикалық мамандықтың қоғамда сұранысының болмауы, білім саласындағы түрлі күрделі талаптар мен реформалар, кәсіби педагогикалық жұмыстың беделінің төмендеуі, мұғалімдердің әлеуметтік мәртебесінің қорғалмауы анықталды. Бұл бұл мәселе өз кезеңінде оқушылардың педагогикалық мамандықты таңдау немесе таңдамауына тікелей әсер етеді.

Қазақстандағы педагогикалық кәсіптің қазіргі заманғы даму мәнмәтіне педагогтердің әлеуметтік мәртебесінің төмендеу кезеңі мен тиімсіз әлеуметтік-экономикалық қайта құру салдарынан кәсіптің тартымдылық деңгейі төмендеді. Сондай-ақ Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жүйенің тұрақтануы мен дамуы, білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың өзгеруі

педагогикалық мамандыққа сұранысты төмендетті.

2. Психологиялық - педагогикалық әдебиеттерді талдау және кәсіби бағдарлауды дамыту кезеңдерін зерттеу кәсіби бағдарлаудың дәстүрлі тәсілдеріне сәйкес екендігін көрсетті:

- оқушылардың өзін-өзі кәсіби тұрғыда анықтау кезеңінде әсер ету және педагогикалық мамандықтың оңтайлы түрін таңдауға көмектесу;

- педагогикалық мамандықтың түрлі қырларын түсіндіру, мотивация беру.

- оқушының педагогикалық мамандықты өз бетінше таңдауына жағдай жасау;

- оқушының білім алу және кәсіби дамуын қалыптастыру.

Демек, педагогикалық тиімділік оқушылардың болашақ кәсіби қызметіне деген қызығушылығын қалыптастыру арқылы педагогикалық мамандықты таңдауда өзін-өзі анықтаудан тұрады.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, бүгінгі таңда мектеп оқушыларын бағдарлау мәселесі тек аймақтық деңгейде ғана емес, білім беру саласының арнайы бағдарламасына енгізіліп, педагогикалық кәсіптің әлеуметтік мәртебесі мен беделі мемлекеттік деңгейде шешілуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. «Мұғалім» кәсіби стандарты, "Атамекен" Қазақстан Республикасы Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы Басқарма Төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы №133 бұйрығы.
2. Абульханова-Славская, К.А. Стратегии жизни [Текст] / К.А. Абульханова-Славская. -М. - 2011. - 299 с.
3. Абрамов, А.М. Российское образование в XXI веке: новые рубежи [Текст]. / А.М. Абрамов // Вестник Московского университета. Серия 20, Педагогическое образование)- 2012. - №2.- 8-17 с.
4. Абульханова-Славская, К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности [Текст] / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 2019. -183 с.
5. Адамский, А.И. Общественно-педагогическое движение в отечественном образовании в 80-90-е гг. XX века [Текст] / А.И. Адамский. –М., 2003. -220 с.
6. Амирова, Л.А. Подготовка старшеклассников к выбору профессии в условиях современных социально-экономических отношений [Текст] / Л.А. Амирова. -Уфа. -2007.-177 с.
7. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г. Ананьев. –Санкт-Петербург:Питер, 2011.-288 с.

Материал редакцияга 8.12.23 түсті.

Е.Б. Дүйсенбеков*, Р.К.Керимбаева

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ

Аннотация. В статье раскрываются теоретические основы формирования интереса учащихся старших классов к педагогической профессии. В материале представлены авторские подходы к понятию «интерес», «интерес к профессии». Выделено несколько направлений определения интереса: моделирование процесса формирования интереса учащихся старших классов в процессе организации мероприятий по профориентации, так и на педагогических практиках студентов; активное вхождение студентов в профессиональную среду в целях формирования интереса у учащихся к педагогической профессии. Статья раскрывает этапы формирования интереса у учащихся с использованием результатов опытно-экспериментальной работы. Рассматривается вопрос о сущности профессионального самоопределения и профессиональной направленности школьников с позиции известных учёных в области психологии и педагогики. Проанализированы психолого-педагогические аспекты формирования профессионального интереса к педагогической деятельности школьников.

Ключевые слова: личность, развитие, навыки, самоопределение, интерес, профессиональный интерес, профориентация, педагогическая профессия, деятельность.

Y.B.Duisenbekov*, R.K.Kerimbayeva

Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF STUDENTS' INTEREST IN THE TEACHING PROFESSION

Abstract. The article reveals the theoretical foundations of the formation of students' interest in the teaching profession. The article presents the author's approaches to the concept of "interest", "interest in the profession". Several directions of determining interest were identified; modeling the process of forming students' interest in the process of organizing career guidance events and in the pedagogical practice of students; active entry of students into the professional environment in order to form students' interest in the teaching profession. The article reveals the stages of interest formation among students using the results of experimental work. This article examines the issue of the essence of professional self-determination and professional orientation of schoolchildren from the perspective of well-known scientists in the field of psychology and pedagogy. The psychological and pedagogical aspects of the formation of professional interest in the pedagogical activity of schoolchildren are analyzed.

Keywords: personality, development, skills, self-determination, interest, professional interest, career guidance, teaching profession, activity.

References

1. Professional standard "Teacher", order of the chairman of the Board of the National Chamber of entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken" No. 133 dated June 8, 2017. [in Kazakh]
2. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. Strategii zhizni [Strategies of life] [Text] / K.A. Abulkhanova-Slavskaya. - M. - 2011. - 299 p.[in Russian]
3. Abramov, A.M. Rossijskoe obrazovanie v XX1 veke: novye rubezhi [Russian education in the XXI century: new frontiers] [Text]. / A.M. Abramov // Bulletin of the Moscow University. Series 20, Teacher education)- 2012. – No.2.- 8-17 p. [in Russian]
4. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. Aktivnost' i soznanie lichnosti kak sub"ekta deyatel'nosti [Activity and consciousness of personality as a subject of activity] [Text] / K.A. Abulkhanova-Slavskaya. – M.: Nauka, 2019. -183 p. [in Russian]
5. Adamsky, A.I. Obshchestvenno-pedagogicheskoe dvizhenie v otechestvennom obrazovanii v 80-90-eg. XX veka [Socio-pedagogical movement in domestic education in the 80-90s of the XX century] [Text] / A.I. Adamsky. –M., 2003. -220 p.
6. Amirova, L.A. Podgotovka starsheklassnikov k vyboru professii v usloviyah sovremennyh social'no-ekonomicheskikh otnoshenij [Preparing high school students to choose a profession in the context of modern socio-economic relations] [Text] / L.A. Amirova. -Ufa. -2007.-177 p.
7. Ananyev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya [Man as an object of knowledge] [Text] / B.G. Ananyev. –St. Petersburg:St. Petersburg, 2011.-288 p.

Мақалаға сілтеме:

Дүйсенбеков, Е.Б. Оқушылардың педагогикалық мамандыққа қызығушылығын қалыптастырудың теориялық негіздері [Мәтін] / Е.Б. Дүйсенбеков, Р.К. Керімбаева // Dulaу University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 81-89. <https://doi.org/10.55956/HUUM9433>

Г.Б.Бейсенбекова *

*Пед. ғылым. канд., қауымдастырылған профессор
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан
gulmira.beysenbekova@mail.ru*

А.Т.Нұрсейт

*Докторант
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

Г.Н.Манашова

*пед.ғылым.маг., аға оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

А.К.Буртибаева

*пед.ғылым.маг., аға оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ САПАЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

***Аңдатпа.** Жалпы білім беру кеңістігінде инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен оларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету өзекті мәселе ретінде қаралып отыр. Мақаланың мақсаты инклюзивті білім беру жағдайында балалардың тұлғалық сапаларын қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздерін талдау. Нақты мәліметтерге сүйенсек, арнайы психологиялық-педагогикалық қолдауды қажет ететін балаларды мемлекеттік білім беру тапсырысы арқылы жүзеге асыру туралы норма қабылданды. Алайда, осы санаттағы балалардың тұлғалық сапаларын қалыптастыру жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартының ережелеріне сәйкес жүйе арқылы іске асыруға болатындығы дәйектелді. Бұндай балалар уақытша қиындықтарды басынан өткеруі де мүмкін екені айтылады. Авторлар ғылыми деректерді талдау арқылы осы типтегі балалардың тұлғалық дамуын және олардың тұлғалық сапаларын сипаттайды.*

***Тірек сөздер:** инклюзивті білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар, тұлға, сапа, тұлғалық сапалар, жеке амбебап оқу іс-әрекеттері*

Кіріспе. Соңғы жылдары біздің елімізде және шетелде физикалық және психикалық дамуында ауытқулары бар балалар яғни, ЕБҚ балалардың санының тұрақты өсу тенденциясы байқалды. Осы санаттағы балаларды оқыту үшін инклюзивті білім беру әлеуметтік өмірдің жаңа парадигмасын,

әлеуметтік құрылымды белгілейді. Инклюзия әлеуметтік институттарды түбегейлі өзгертуді талап етеді. Инклюзия идеясы адамның құқығын, тұлғалық қасиетін, жеке басын, өзіне тән мәртебесін анықтауды қамтамасыз етуге әсер ететін әлеуметтік және мәдени үдерістің тетіктерін түсіну аясында пайда болды.

Бүгінгі таңда біздің қоғам қоғамдық санадағы аралас бастапқы парадигманы ауыстырумен айналысуы керек, бұл сұрақтың оң шешімін беру үшін келесідей мәселені ойластыру қажет. Мәселен, ерекше білім алуды қажет ететін балаларды инклюзивті білім беру жағдайына дайындау, бейімдеу, тұлғалық сапаларын қалыптастыру.

Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында инклюзивті практиканы дамытудың ең маңызды кезі "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне инклюзивті білім беру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау болды. Заңда бұндай балаларды арнайы психологиялық-педагогикалық қолдау үшін мемлекеттік білім беру тапсырысын жүзеге асыратын норманы қабылдауы белгіленгені бізге мәлім [1]. Бұл балалардың даму ерекшеліктеріне, мінез-құлық және эмоциялық проблемаларына, орталық факторларына (әлеуметтік, психологиялық, экономикалық, лингвистикалық, мәдени) тиесілі деңгейде білім алуына тұрақты немесе уақытша қиындықтарды басынан кешетін жеке тұлға (бала) жатады делінген.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың тұлғалық сапаларының қалыптасуындағы дамудың тапшылығы, бұрмалануы немесе кешіктірілуі жағдайы байқалады. Осыған орай, бұл мәселені талдау қажеттілігі өзекті болып табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Тақырыпты зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізінде осы типтегі балалардың тұлғалық дамуы мен тұлғалық сапаларын талдау үшін шетел және отандық ғалымдардың жүргізген іргелі зерттеулерінің тұжырымдары басшылыққа алынды. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми дерек көздерін талдау, салыстыру, нақтылау сияқты жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Семаго М.М., Семаго Н.Я. анықтамасына сәйкес "Инклюзивті білім беру - ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім алуына қолжетімділікті қамтамасыз ететін барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысынан барлығы үшін білімнің қолжетімділігін білдіретін жалпы білімді дамыту процесі" [2]. ЕБҚ балалар құрамы бойынша гетерогенді топ болып табылады, өйткені оған әртүрлі (психикалық немесе физикалық) бұзылулары бар балалар кіреді. Оның ішінде, есту, көру функциялары бұзылған, сөйлеу қабілеті бұзылған, тірек-қимыл аппараты бұзылған, интеллектуалдық кемістігі бар, психикалық дамуы тежелген және т.б. балаларды жатқызамыз.

Олар үшін ерекше қиындық - мемлекеттік-қоғамдық қатынастардың құқықтық кеңістігінде бағдарлану, әлеуметтік-сыни ойлау негіздерін қалып-тастыру, өзін-өзі таныту және өзін-өзі бағалау қажеттілігінен құрылады. Көбінесе мұндай балалар өздерін құрдастарынан ерекшеленетінін түсінеді яғни, өз кезегінде олардың көптеген кешендерінің пайда болуына ықпал етеді және де мотивацияны төмендетеді. Бұндай балалардың психологиясына сүйенсек, олар тез шаршайды немесе ашуланшақ, енжар, тапсырманы орындауға әрең көңіл бөледі. Сәтсіздіктер кезінде олар қызығушылықты тез жоғалтады, орындаудан бас тартады. Бала қобалжи бастайды, әбігерленеді, қатты қимылдайды немесе күледі. Сондай –ақ бұл санаттағы балалардың өзін-өзі бағалауы да әсер етеді. Олардың көпшілігінде өзін - өзі бағалау төмен, оның едәуір аз бөлігі бар, бірақ өзін-өзі бағалау да жоғары (С.В.Алехина, В.К.Зарецкий және т.б.) болып келеді. Өз күштерін, қабілеттерін, қоғамдағы жағдайын асыра бағалау және бағаламау мұндай балаларда дені сау балаларға қарағанда жиі кездеседі. А.Воронецка-Боровска тұжырымына сүйенсек, мұндай баланың жеке басының дамуын қарастыра отырып, екі жолды "Өзіндік Мені" - дефект - жеке ерекшеліктері мен жақын ортасы - дефект - "

Өзіндік Мені" – дефект - жеке ерекшеліктерін байқауға болады [3].

Әр қилы зерттеулерде осы санатқа жататын балаларды оқыту нақты өмірлік мақсаттармен байланыстыра отырып, оны мағыналы етуге көмектесу үшін қоғамның құндылықтарын түсінуге және қабылдауға, адамгершілік нормалары мен ережелерін дұрыс басқаруға үйрету; олардың қиындықтарды мойындауы және оларды жеңуге ұмтылуға; денсаулығын сақтауға және нығайтуға; қоршаған әлемге қатысты өзінің азаматтық ұстанымын дамытуға ықпал ету керек. Сонымен бірге психиканың дамуы және әлеуметтік тәжірибені игерген бала тұлғасын, тұлғалық сапаларын қалыптастыру автоматты түрде емес, оқу мен тәрбие үдерісінде қоршаған ортамен белсенді өзара әрекеттесу арқылы жүргізіп, осы үдеріске ықпал ететін негізгі фактор ретінде инклюзия әдісін пайдалану қажет.

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Жалпы оларға тән белгілерді бөліп көрсету үшін индикаторларды, атап айтқанда белгілі бір ақауды ескеруге тиіспіз, өйткені ол оның кейінгі өмірі мен іс-әрекетін анықтайды. Л.С.Выготскийдің айтуынша: ерекше білім беруді қажет ететін балаларды жан-жақты әлеуметтік маңызды тәжірибеге қосу қажеттілігі тұр". Оған психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуді қажет ететін ерекше балалар жатады.

Осы мәселені шешуге, олармен арнайы практикалық жұмыс істеу принциптерін анықтауға Н.П.Вайзман, Л.С.Выготский, И.И.Мамайчук, С.Я.Рубенштейн, Е.И.Холостова сияқты көптеген отандық ғалымдар өз үлестерін қосты [4].

Қазіргі білім беру мазмұны өзгерістерге толы болып отыр. Білім берудің жаңа сапасына қол жеткізуге бағытталған, десек онда осы кездегі білім алушы тек пассивті тұтынушы ғана емес, оның белсенді субъектісі болып саналады.

Ерекше балалардың тұлғалық сапаларын қалыптастыру жалпы білім берудің

мемлекеттік білім беру стандартының ережелеріне сәйкес жүйе арқылы жүзеге асырылады пәннен тыс және метапәндік сипаттағы тұлғалық әмбебап оқу іс-әрекеттерін, даму мен өзін-өзі дамытудың тұтастығын қамтамасыз ететін жеке тұлғаны; білім беру процесінің барлық сатыларының сабақтастығын, оқушы баланың кез-келген іс-әрекетін оның арнайы-пәндік мазмұнына қарамастан ұйымдастыруға және реттеуге негіз болатын, әр кезеңдегі оқу мазмұнын меңгеруді және оқушы баланың психологиялық қабілеттерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Жеке әмбебап оқу іс-әрекеттеріне мыналар: оқуға, танымдық іс-әрекетке оң көзқарас, жаңа білім алуға, дағдыларды игеруге, бар білімдерін жетілдіруге, өз қиындықтарын сезінуге және оларды жеңуге ұмтылуға, іс-әрекеттің жаңа түрлерін игеруге, шығармашылық үдеріске қатысуға деген ұмтылысы; өзін жеке тұлға ретінде сонымен бірге, қоғамның мүшесі ретінде жалпы қабылданған моральдық тұрғыдан этикалық нормаларды тануы, өз іс-әрекеттерін, өзін-өзі бағалау қабілеті; өзін азамат ретінде, сұлулыққа ұмтылуы, қоршаған орта мен денсаулықты сақтауға дайын болуы жатады.

Жалпы әмбебап оқу іс-әрекеті 3 блокқа бөлінеді:

- 1) өзін-өзі анықтау;
- 2) білім балудың маңыздылығын түсіну;
- 3) адамгершілік- этикалық бағалау.

Жеке әмбебап оқу іс-әрекетті баланың құндылық бағдарларының жүйесін, оның қоршаған әлемнің әртүрлі аспектілеріне қатынасын көрсетеді. Олар балалардың моральдық нормаларды білуін; іс-әрекеттер мен оқиғаларды қабылданған этикалық принциптермен байланыстыра білуді; адамгершілікті, мінез-құлық аспектісін; әлеуметтік рөлдер мен тұлғааралық қатынастардағы бағдарды ажырата білуді қамтиды.

Психологиядағы "Тұлға" ұғымына теориялық талдауларды бір қатар психологтер

оның ішінде. Б.Г.Ананьев; А.Г.Ковалев, Б.Ф.Ломов; В.Н.Мясищев, С.Л.Рубинштейн, Д. Н.Узнадзе және т. б жүргізді.

Отандық және шетелдік ғылымда ерекше балалардың тұлғасы құрылымын зерттеумен бірқатар ғалымдар айналысқан: Л.С.Выготский, А.Р.Лурия, В.И.Лубовский, А.И.Соколянский, Ф.Ф.Рау, С.А. Зыкова, А.Р.Левина, М.С.Певснер, Р.М.Боскис және т.б. өз жұмыстарында даму процесі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жеке басының өзгеруіне себеп болып қана қоймай, сонымен бірге оның қоғаммен де, адамдардың белгілі бір топтарымен де әлеуметтік байланыстарының бұзылуымен сипатталатын ақаудың салдарымен байланысты деп санады.

А.Г.Маклаков атап өткендей, жүйке-психикалық тұрақтылық, тұлғаның өзін-өзі бағалауы, әлеуметтік қолдау сезімі сияқты жеке психологиялық ерекшеліктерден, әлеуметтік қарым-қатынас тәжірибесі оның бейімделуіне әлеуетін құрайды.

Психологиядағы тұлға - бұл индивидтің заттық іс-әрекеті және қарым-қатынасты меңгеруі мен индивидтің қоғамдық қатынас сапасын және деңгейін сипаттайтын жүйелі әлеуметтік сапа болып табылады. Тұлғаның бағыты оның интегралды сапасы және бастапқы қасиеттері, білімі, қарым-қатынастың үйлесімділігімен айқындалады, тұлға әрекетінен және негізгі мінез-құлық мотивтерінде көрінеді. Бұндай қасиет адамның дүниетанымында, рухани қажеттіліктерінде және практикалық әрекеттерінде байқалады.

Тұлға - бұл баланың жеке рухани сапаларының, оның сыртқы келбетінің, саналылығының, қызығушылығының, талантының ерекше үйлесімді болуымен ерекшеленеді. Тұлға - адам психикасының ерекшелігі, сапасы, қасиеті, қырларының жиынтығы ретінде ұғынылады. Тұлға – индивидтің қатынастарға түсуі арқылы қоғамда алған ерекше сапалары [5]

Өздеріңіз білетіндей, сапа - бұл нақты бір қажеттіліктерге сәйкес келетін бір нәрсенің сипаттамасы. Тұлғалық сапалар - адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетінде басқаларға және

өзіне деген қарым-қатынас арқылы көрінетін тұлғаның психологиялық ерекшелігі мен ол адамның әлеуметтік және табиғи ортадағы тұрақты мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын барлық әлеуметтік және биологиялық анықталған компоненттерінің жиынтығы.

Баланың тұлғалық сапалары мінез бітістерімен байланысты:

- баланың өзіне деген көзқарасы - өзін-өзі бағалау, қарапайымдылық; немесе керісінше - менмендік, бос әурешілік, жанашырлық, ұялшақтық, өзімшілдік.

- баланың адамдарға деген көзқарасы - көпшілдік, жауаптылық, сыйластық; немесе керісінше - оқшаулану, ессіздік, жансыздық, дөрекілік.

- баланың еңбекке деген көзқарасы - еңбекқорлық, шығармашылыққа бейімділік, адалдық, жауапкершілік, бастамашылық, табандылық; немесе керісінше - жалқаулық, адалдық, жауапсыздық, пассивтілік.

- баланың айналасындағы заттарға қатынасы – ұқыптылық, үнемділік; немесе керісінше - ұқыпсыздық, немқұрайлылық.

Сонымен қатар, біз балалардың тұлғалық сапаларын жалпыланған түрде төмендегідей түрде қарастырсақ :

- патриотизм (оның ішінде өз Отанына, халқына, азаматтығына деген сүйіспеншілік);

- қызығушылық (білім алуға деген белсенді ұмтылыстың жалпыланған сипаттамасы ретінде);

- жауапкершілік (салауатты және қауіпсіз өмір салты ережелерін, ұйымшылдықты, тәуелсіздікті орындаудағы міндеттілікті қамтиды);

- отбасы мен қоғамның құндылығын құрметтеу және қабылдау (басқа адамдардың пікірлерімен, мүдделерімен санасу мүмкіндігі, толеранттылық);

- ізгі ниет (жоғары адамгершілік қасиет ретінде);

- көпшілдік (коммуникативтілік пен коммуникабельділікті қоса алғанда);

- шығармашылық бағыт (жаңа нәрсе жасауға ұмтылу) [6].

Осы сапаларды қалыптастыру және дамытуымыз, оларды одан әрі оқытудың, оқу тәуелсіздігін қалыптастырудың негізін құруға көмектеседі (адамгершілік бағдарлары, өзін-өзі реттеу негіздері, құрдастарымен және педагогтермен ынтымақтастығы және т.б.).

Қорытынды. Ғылыми деректерді жалпылау негізінде отандық және шетел зерттеулеріндегі ерекше балалардың әлеуметтенуін, тұлғалық сапаларын анықтауға, балалардың даму ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Мұндай балалардың басты проблемасы - олардың кішіпейілділікпен байланысы, ұтқырлықты, құрдастарымен және ересектермен байланыстың нашарлығы, табиғатпен қарым-қатынасы, мәдени құндылықтарға, кейде қарапайым білімге қол жеткізуін шектеу. Дамуындағы бұзылыстар шарты түрде әлеуметтік және мәдени кеңістіктен "құлдырауға" итермелейді.

Ерекше балаларды қолдау мақсатындағы психологиялық-педагогикалық көмек көрсету бағытындағы жұмыс - әр қилы жас кезеңін, қоғамның әр түрлі сатысындағы баланың жеке тұлғалық даму ерекшеліктерін ескере келе, барлық әлеуметтік институттармен және тәрбие мен әлеуметтік көмектің барлық субъектілері қатысатын, тәрбиені ұйымдастыратын үздіксіз педагогикалық үдеріс ретінде қабылдау керек. Ерекше

балалардың жеке басын әлеуметтендіру үдерісінің негізі оларды қоғамға интеграциялау жағдайында тиімді болмақ, балаларға қоғамда өмір сүруге қажетті белгілі бір құндылықтар мен жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын игеруге жағдай тудырды меззейді. Негізгі әлеуметтенудің міндеттері қоғам өміріне ену, коммуникативті және әлеуметтік құзыреттілікке қажетті құндылықтар мен жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын меңгеру арқылы тұлғалық сапаларын қалыптастыруға ықпал етеді. Нақты осы балаларды тәрбиелеу мен оқыту табысты болуы үшін олардың мүмкіншіліктерін дұрыс бағалай алуымыз керек.

Инклюзив әдісі ерекше білімді қажет ететін балалар үшін әртүрлі білім беру қажеттіліктерін түсіну мен қауымдастықты тарту арқылы осы қажеттіліктерге сәйкес қызмет көрсетуді қамтиды. Инклюзия ерекше балалар және әр түрлі білім алу маршруттары бар (психикалық немесе физикалық) дамуында бұзылыстары жоқ балалар мен бірыңғай білім беру кеңістігінің идеяларына сүйенеді. Бұндай балалар яғни, ерекше күтімді, тәрбиелеу кезінде қолдауды, тұлғалық сапаларын қалыптастыруды қажет ететін балалардың нақты тобы десек те болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысына сәйкес бекітілген Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ku.edu.kz/files/admission/koncepciya_razvitiya_shkolnogo_obr_23_29_kaz.pdf
2. Сатынская А.К., Утилова А.М. Профессиограмма педагога инклюзивного образования [Текст] / Сатынская А.К., Утилова А.М. // Вестник КазНПУ имени Абая серия «Педагогические науки», № 1(69), 2021. - С. 73 - 82
3. Маль Г.С. Особенности личности детей с ограниченными возможностями здоровья. Коллекция гуманитарных исследований Электронный научный журнал №2. - 2020 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.j-chr.com/jour/article/view/127/127>
4. Олешкевич, В.И. Сопровождение и социализация школьников с особенностями психофизического развития в условиях интегрированного обучения [Текст] / В.И. Олешкевич // Дефектология. – 2005. – № 5. – С. 16-25.
5. Бердібаева С.Қ. Тұлға психологиясы. Оқу құралы. - Алматы: Алла прима ЖШС, 2008. -155 б.

6. Ширина О.А. Перечень личностных качеств младших школьников. // Молодой ученый.- 2017.- № 32 (166) – С. 108-112. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/166/45368/> (дата обращения: 12.02.2024).

Мақала редакцияға 16.02.24 түсті.

Г.Б.Бейсенбекова*, А.Т.Нурсейт, Г.Н.Манашова, А.К.Буртибаева
Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, г.Караганда, Казахстан

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Актуальным вопросом считается образование детей с особыми образовательными потребностями и оказание им психолого-педагогической поддержки в условиях инклюзивного образования в общем образовании. Цель статьи - проанализировать научно-теоретические основы формирования личностных качеств детей в условиях инклюзивного образования. На основе фактических данных принята норма о выполнении государственного заказа на образование детей, нуждающихся в специальной психолого-педагогической поддержке. Однако было подтверждено, что формирование личностных качеств детей данной категории может осуществляться системно в соответствии с правилами государственного образовательного стандарта общего образования. Помимо этого, у таких детей могут возникать временные трудности. Анализируя научные данные, авторы описывают развитие личности детей этого типа и их личностные качества.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с особыми образовательными потребностями, личность, качество, личностные качества, индивидуальная универсальная учебная деятельность.

G.B.Beisenbekova*, A.T.Nurseit, G.N.Manashova, A.K.Burtibayeva
Karaganda University of the name of academician E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF PERSONAL QUALITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. A pressing issue is the education of children with special educational needs and the provision of psychological and pedagogical supports to them in the context of inclusive education in general education. The purpose of the article is to analyze the scientific and theoretical foundations of the formation of children's personal qualities in the conditions of inclusive education. Based on factual data, a norm has been adopted on the implementation of the state order for the education of children in need of special psychological and pedagogical support. However, it was confirmed that the formation of personal qualities of children in this category can be carried out systematically in accordance with the rules of the state educational standard of general education. And also those children may experience temporary difficulties. Analyzing scientific data, the authors describe the personality development of children of this type and their personal qualities.

Keywords: inclusive education, children with special educational needs, personality, quality, personal qualities, individual universal educational activities.

References

1. Concept of development of pre-school, secondary, technical and professional education in the Republic of Kazakhstan for the years 2023-2029, approved in accordance with the Resolution No. 249 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 [Electronic resource] - Access mode: https://ku.edu.kz/files/admission/koncepciya_razvitiya_shkolnogo_obr_23_29_kaz.pdf. [in Kazakh].
2. Satynskaya, A.K. Professiogramma pedagoga inkluzivnogo obrazovaniya [Professional profile of a teacher of inclusive education] [Text] / Satynskaya A.K., Utilova A.M. // Bulletin of KazNPU "Pedagogical sciences", No. 1(69), 2021. – p. 73-82. [in Russian].
3. Mal, GS. Osobnosti lichnosti detej s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya [Personality characteristics of children with health disabilities] Collection of humanitarian studies Electronic scientific journal No. 2. - 2020 [Electronic resource] – Access mode: <https://www.jchr.com/jour/article/view/127/127>. [in Russian].
4. Oleshkevich, V.I. Soprovozhdenie i socializaciya shkol'nikov s osobnostyami psihofizicheskogo razvitiya v usloviyah integrirovannogo obucheniya [Support and socialization of schoolchildren with special features of psychophysical development in the conditions of integrated training] [Text] / V.I. Oleshkevich // Defectology. - 2005. - No. 5. - p. 16-25. [in Russian].
5. Berdybaeva S.K. Тұлға психологиясы [Personality psychology] Educational tool. - Almaty: Alla prima LLP, 2008.-155 p. [in Kazakh].
6. Shirina O.A. Perechen' lichnostnyh kachestv mladshih shkol'nikov [A list of personal qualities of junior schoolchildren] // Young scholar.- 2017.- No. 32 (166) - p. 108-112. [Electronic resource] - Access mode: <https://moluch.ru/archive/166/45368/> (access date: 12.02.2024). [in Russian].

Мақалаға сілтеме:

Бейсенбекова, Г.Б. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың тұлғалық сапаларын қалыптастыру [Текст] / Г.Б. Бейсенбекова, А.Т. Нұрсейіт, Г.Н.Манашова, А.К.Буртибаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 90-96. <https://doi.org/10.55956/YCOL1937>

Z.D. Didar *

Student
Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty
Taraz, Kazakhstan
zhuldyz.didar@gmail.com

A.S. Zhumadilova

Master's Degree in Pedagogical Sciences, senior lecturer
Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty
Taraz, Kazakhstan
as.zhumadilova@dulaty.kz

COMPETENCE-BASED APPROACH TO COMMUNICATION PROBLEMS

Abstract. *In this article, the competence based approach to communication issues is thoroughly considered. The conditions and methods of a person's constant communication, one's relationship with oneself, others, the world, life, and the meaning of one's life are analyzed. The formation and functioning of the mechanism of communication tools, the process of personality development are described. The modern professional activity of a person is almost entirely based on interaction for the exchange of information, that is, on communicative competence. The categorization of communication develop from the day a person is born, depending on the influence of the environment at the level of age specificity. The categorization of children's reciprocal communication, the cultivation of essential life skills, and the foundational elements contributing to the development of a child's identity are based in the course of reciprocal communication. Success in interpersonal and business relationships, as well as learning interactions, has been shown to be achievable through regular practice to develop the necessary characteristics and competencies.*

Keywords: *communication, competence, value, child, parent.*

Introduction. Individuals ought to engage in perpetual learning and refinement of communication skills from early childhood onwards. This imperative underscores the ongoing need to augment one's communicative experience, enhance adaptability, and cultivate communicative competence throughout the course of one's life. Proficiency in the principles and techniques of communication, harnessing the influential capabilities of one's native language, and adeptness in persuasion, diverse conversations, and negotiations yield tangible advantages across all life domains. Such skills not only contribute to career advancement but also pave the way for professional success, empowering individuals to attain competitiveness and accomplish their aspirations.

Human existence is inherently intertwined with relationships, and a fulfilled individual is one who comprehensively understands and embraces these connections, finding self-awareness through communication. The capacity for effective communication is not innate; rather, it evolves over time. Primarily, it is shaped with the assistance of parents and the surrounding environment. When parents guide their child to assert independence by providing support, acting as a shield, and ensuring the availability of a space that reflects their individuality, they foster an environment that underscores the significance of self-expression and communication. Recognizing the paramount value of interpersonal connections, acknowledging the child's emotions, and

respecting their unique individuality contribute to the cultivation of this vital life skill.

The fracture of connections with oneself, others, the world, and the meaning of life manifests in various phenomena, such as depression, diminished confidence, and a loss of zest for life. These occurrences signify a disengagement from life itself. The prevention of such outcomes necessitates the development of crucial abilities among adults—namely, responsibility, empathy, effective communication, and corresponding actions. These skills collectively serve as a vital means to foster connectedness and mitigate the risk of detachment from the essence of life [1,86].

As asserted by A. Langle, the essence of living lies in a person's ability to perceive and sense their rightful place in the world—a space where they not only exist but truly live[2,68]. Every individual commences their journey to individuality in the womb, inherently distinct from the outset. While parents contribute to the physical form of a person, the emergence of spirit and personality represents a unique and separate world that comes to life as the individual matures within the mother's womb. In essence, as V. Frankl articulated, a child may inherit "building materials" from parents, but the intrinsic "builder" of one's character and identity is not hereditary. [3,291].

The singular and paramount contribution a parent can make to enable a child's journey toward a self-confident and self-fulfilling life lies in ensuring that the child feels profoundly valued. The sense of self-worth instilled during formative years holds unparalleled significance. Even if a child attains education from the finest universities worldwide and garners accolades aplenty, a lack of intrinsic self-value can hinder the ability to surmount feelings of inadequacy. Conversely, a child who perceives themselves as genuinely valued within their family, regardless of academic achievements, is fortified against soul-level injuries and retains unwavering confidence in their own worth[4,71]. The way an individual relates to themselves is intricately woven into the relationships they forge with others, particularly

adults and parents, during their childhood. Emphasizing the significance of child upbringing, the proverb "If you choose to have a child, be prepared to provide comprehensive care" underscores the profound impact of these formative years. It suggests that the education and nurturing a child receives within the familial context, often likened to a flying nest, serves as a cornerstone, significantly influencing and shaping the trajectory of their future life in the majority of cases.

Research materials and methods.

Communication is the collaborative and interactive exchange between two or more individuals, with the goal of achieving a shared outcome and fostering agreement and connection. It inherently involves a two-way process where one participant assumes the role of the initiator (executive) and the other as the responder (partner). The success of communication hinges on the effective participation of both parties. The development of communication types begins at birth and evolves based on age-specific environmental influences.

The primary focus of the psychology of communication, as a subset of psychology, is examined through three key inquiries based on A. A. Leontiev's research. These encompass: a) understanding the psychological function of communication; b) exploring the interdependence of the establishment and operation of communication mechanisms; and c) analyzing the process of personality development, characterized by the transition from content-oriented communication to non-content communication.

The distinguished Kazakh scientist, Professor K. B. Zharykbaev, asserted that the psychological traits of an individual are shaped directly by the influence of society within their living environment. Recognizing that an individual cannot exist in isolation from society, he emphasized that the psyche is developed through interpersonal communication, and a person assimilates specific content through social education. Consequently, a comprehensive understanding of the psychology of an individual's personality requires a thorough grasp of cognitive

attributes, alongside consideration of key components such as the social environment, education, specific profession, and other relevant factors.

In the realm of child psychology, relationships among children are classified into two distinct types:

- Treating each other as objects or things;

- Treating each other as subjects or owners of living beings; (this categorization is acknowledged by scholars such as M.I. Lisina, E.O. Smirnova, V.M. Kholmogorova, V.G. Utrobina, among others).

In the dynamics of treating each other as objects, children refine skills such as criticism, argumentation, competition, self-comparison, and utilization of ideas. This perspective fosters an environment where individuals focus on external attributes. Conversely, regarding each other as subjects encourages children to attend to their own characteristics, facilitating the formation of a sense of "I" or self. When children treat each other as human beings, recognizing their inherent qualities and souls, it manifests in emotions, sympathy, and concern. This two-way communication significantly contributes to the complete development of a child's identity[5,318].

In both group and pair play, we observe the occurrence of both types of relationships that contribute to shaping a child's identity. Through collaborative play, children engage in the development of relationships with one another. In psychological understanding, it is widely recognized that the interactions and relationships among children play a pivotal role as prerequisites for the formation of a child's personality. Indeed, children's interactions play a crucial role in fostering the development of essential life skills. Through activities such as play, they acquire skills like decentering (J. Piaget), effective communication (A.G. Ruzkaya, A. Reinstein), moral understanding (S.G. Jacobson, V.M. Kholmogorova), self-worth (A.V. Zaparozhets, A.K. Markova, M.I. Lisina), and the ability to self-regulate (E.O. Smirnova, M.Y. Mikhailenko, N.Y. Korotkova, E.E. Kravtsova, O.V. Grebennikova). These interactions contribute to

the enhancement of their sense of autonomy and freedom, paving the way for a more promising and brighter future [6,23]. Each child possesses their unique method of finding solace. While the actions of a child during play may appear as random sequences to adults, for the child, play serves as a reflection of their world. From birth, in addition to navigating existence, a child cultivates numerous social and emotional skills through play. This includes acquiring practical life skills like problem-solving, emotional regulation, and learning patience by persevering through mistakes during repeated play sessions. The creative nature of play imbues it with a developmental and fortifying character for the child[4,52].

Psychological games are intricately linked with the methodology of active socio-psychological education. Presently, they stand as the most popular and swiftly evolving forms of psychological intervention with both young individuals and adults within educational and recreational systems. Diverse training programs and psychological games find extensive application in delivering psychological support to youths and children, as well as in the instruction of psychology and communication. Psychological games and training sessions serve as valuable tools for a range of specialists, enabling effective decision-making, the cultivation of communicative competence, management of personal emotional situations, self-development, and a deeper understanding of others' words, feelings, skills, and actions. These tools find application across various fields, including psychology, education, and social work. Particularly crucial is the role of teaching teenagers effective communication skills, as they have been engaging in communication with peers and adults since childhood. The utilization of psychological games and training becomes instrumental in fostering healthy and constructive communication habits among teenagers. The growing demand for communication coupled with insufficient social experience has led to an increased significance of the subjective for individuals. Many children, lacking ample social exposure, may find themselves deficient in

essential communication skills. Moreover, traditional educational methods often place emphasis on the development of presentation skills. Research data supports this, revealing that a secondary school student typically speaks aloud in front of an audience for only 2 minutes a day, amounting to a mere 7 hours per year. Furthermore, adolescents demonstrate sensitivity towards the acquisition of relevant skills, and socio-psychological training and entertainment serve as effective tools for teaching communication, interaction, and mutual understanding. Broadly defined, social-psychological education encompasses any interactive learning conducted through group work or interaction. This approach incorporates the extensive use of simulated interactive games, role-plays, training sessions, and simulation exercises conducted within small groups, among other methodologies. Numerous training sessions have gained widespread recognition in the field of educating teenagers and young people. This is largely attributed to their accessibility, as many of these training sessions do not demand specialized gaming skills and are conducted within a short timeframe, typically ranging from 15 to 30 minutes. Moreover, teaching serves as a distinctive form of experiential learning, occurring within direct, "live," and interpersonal relationships. This immediate and interactive approach enhances the effectiveness of the learning experience. Engaging in training sessions and games, a young child directly interacts with the studied reality, acquiring life experience through group interactions. The process involves intensive repetition, fostering interpersonal communication, and promoting self-awareness. Through these experiences, a young person can alleviate anxiety and aggression, cultivate self-confidence, and develop an understanding of cooperative relationships with peers.

Interactive simulation games, crafted by the imagination of game authors, offer a valuable tool for teaching communication among teenagers and young adults. In these games, participants make various decisions based on their interactions within the game environment. The distinctive

feature of such games lies in the interaction among players, involving individual and collective decision-making under conditions of uncertainty, extremity, and incomplete information. These simulations create dynamic scenarios that enable participants to enhance their communication skills in a practical and engaging manner. Indeed, these games serve as effective tools for teaching interaction and negotiation skills, providing participants with opportunities to express and justify their thoughts, actively listen to their peers, and engage in cooperation through effective and constructive communication. The teaching of communication is facilitated through the repetitive rehearsal of technologies wherein the exchange of information, interaction, perception, and understanding are modeled. These games often involve group and individual discussions, creating a dynamic learning environment. Interactive simulation games thus blend entertainment and education, fostering conditions for interaction and collective decision-making grounded in personal and individualized approaches.

Technologies used in modern communication trainings include a standard set of different methods of active learning: examples, tasks or exercises; role play and roles in "play" situations; simulation games and more. Depending on the given tasks, communicative training is divided into two groups: aimed at mastering and developing interaction skills and abilities (collaborative conversation, negotiations, team building, interpersonal conflict resolution, telephone communication); aimed at deepening the experience of analyzing communication situations, where mutual changes between people are primary (correction, formation and development of relationships and values necessary for successful communication, development of the ability to correctly perceive oneself and others).

Research results. Developing communicative competence in childhood is notably more effective, considering that a person's personality prominently manifests itself in relationships with others. As highlighted by S.K. Roshchin, a crucial aspect of an individual's

characteristics is communicative endurance, indicating the extent to which a person subjectively tolerates or withstands unfavorable or unpleasant personal traits, actions, habits, behavior styles, and thinking stereotypes of their relationship partners. This underscores the importance of nurturing strong communication skills from an early age. Communicativeness is influenced by the distinctive characteristics of communicators and their partners. V.V. Boyko identifies several key characteristics that significantly impact communication. These include intellectual, value, ethical, aesthetic, emotional, sensory, ergodynamic, and behavioral attributes. According to Boyko, the integrative function of these characteristics plays a pivotal role in shaping relationships between individuals and influences their levels of aggressiveness or tolerance within the communication dynamic. Society is concerned about the following question: what can be done against such influence? First of all, systematic training of children, teenagers and young people in family and school for constructive communication, formation of their communicative and psychological competence, development of social intelligence.

The concepts of kindness and evil, along with the categories of morality and objective information (knowledge), constitute essential components in the process of forming an individual's personality. These elements come into play when individuals interact with others, manifesting in distinct capacities. It is within these relationships that specific moral values, acknowledged within society, become apparent and are reaffirmed through interpersonal dynamics. Indeed, mastering values and learning to apply them is a complex process that extends beyond mere lectures. To effectively instill these values, it is essential to integrate special interactive psychological games, trainings, and exercises into the learning and entertainment experiences. Incorporating such interactive elements into various educational programs for teenagers enhances their engagement and provides

practical contexts for the application of moral values.

The testimony of various experts underscores that intensive and simulation games play a crucial role in organizing interpersonal relations and developing communicative competence. These games offer a unique avenue for learning moral norms, principles, and values. Moreover, they facilitate the development of spiritual needs, foster cooperation, establish partnerships, enhance understanding of oneself and others, and enable individuals to fine-tune their potential for success in both personal and professional relationships.

Absolutely, role-playing games and training sessions create a unique opportunity for individuals to "follow someone else's path," fostering the development of empathy. Participants in these activities often experience a heightened sense of kindness and compassion toward others, including fellow participants, animals, and nature.

Discussion of scientific results. Experience shows that success in interpersonal and business relationships, as well as in interaction during learning, is possible only through constant training to develop the necessary characteristics and competencies. In the process of such training, communication is successfully carried out during group interaction, both as independent technologies, and in accordance with traditional teaching methods, using all kinds of game technologies, role-playing and simulation games, creative and heuristic exercises, game design and repeated training.

The familial dynamics, particularly during the formative years of 0-6, serve as a cornerstone for a child's subsequent interactions with peers during adolescence, representing the establishment of an emotional foundation. Adolescents, in their interactions with peers, tend to replicate behaviors and values acquired from their parents, subsequently assimilating these learned elements into their own interpersonal relationships. Research indicates that teenagers who experience parental neglect and immerse themselves in their own world often form connections with peers exhibiting a diminished

respect for parental authority. Furthermore, adolescents raised in environments characterized by strict and authoritarian parenting styles are inclined to gravitate towards groups seeking mutual support [7,148].

The formation of a teenager's identity is significantly shaped by their relationships with friends and peers, a realm that, according to research, wields a greater influence on the development of values and self-confidence compared to family dynamics during this stage. Interactions within friendship groups play a pivotal role as adolescents navigate the recognition of their own emotions and those of others. Additionally, these peer relationships contribute to the healing process of previously formed psychological traumas, highlighting the profound impact of social connections on the adolescent's psychological well-being and identity formation [8,186].

Personality often becomes evident in the context of interpersonal relationships. S.K. Roshchin underscores that communicative endurance is among the paramount characteristics defining an individual. This trait gauges the extent to which a person subjectively tolerates or withstands unfavorable or unpleasant personal attributes, such as actions, habits, behavior styles, and thinking stereotypes, exhibited by their partners in the relationships they cultivate. Communicativeness depends on the characteristics of communicators and their partners. V.V. Boyko attributes the following to the main characteristics of a person that influence communication: intellectual, value, ethical, aesthetic, emotional, sensory, energodynamic, behavioral. According to the author, the integrative function of these characteristics determines relationships between people, their aggressiveness or tolerance.

A human being comes into existence through the biological union of two adults, and subsequently, the formative relationships in one's life shape the trajectory of ongoing connections. In the context of existential psychology, it is acknowledged that an individual is inherently and continuously engaged in relationships[9,138].

This perspective posits that when a person is afforded recognition, consideration, and responsiveness to their needs, requests, and aspirations from early childhood onward, they evolve into and sustain their identity as a person worthy of continued consideration and acknowledgment throughout their life.

In the realm of relationships, a person experiences comfort when endowed with freedom. Erich Fromm delineates freedom into two distinct types. "Freedom from" refers to the liberation from constraints or limitations, while "Freedom for" encapsulates the individual's capacity to assume responsibility and engage in the creative act of bringing something into existence[10,288]. For instance, embodying the ethos of being a "brick" as articulated by Abay, entails living in acknowledgment of one's intrinsic self and actively creating values from one's life experiences. This endeavor demands a profound sense of responsibility, involving the attentive listening to one's inner voice, the fulfillment of personal desires, and an authentic engagement with life. It is in this context that individuals may often lean towards "Freedom from" — a form of freedom directed at liberating oneself from external influences such as parental or governmental authority.

Conclusion. From the moment of birth until the end of life, an individual navigates the symbolic space of diverse interactions and relationships with others. These interactions are intricately influenced by their goals, configurations, and transitions. Whether engaging in paired interactions, participating in small group dynamics, or connecting directly or indirectly through various communication modalities and diverse forms of art, the nature of human interactions exhibits a multifaceted complexity shaped by an array of factors. Individuals and entire populations engage in social contact, encompassing a spectrum of partner interactions, ranging from emotional-personal and business connections to social-official engagements and beyond. The significance lies in the acknowledgment that an individual's relationship with their world is intricately linked to their

interactions with others, and that his material activity itself is included in a much wider process called communication. Communication is a special form of interaction of people with others as members of society. Ultimately, communication is the interaction of two or more people with the purpose of exchanging information: thoughts, feelings, actions. Social tasks of people are realized in communication.

The modern professional activity of a person is based almost entirely on interaction for the exchange of information, that is, on communicative competence (conversations, negotiations, debates, speeches, meetings, presentations or virtual communication on the Internet, etc.). In order to acquire the necessary communication skills, specialists (teachers, doctors, managers, lawyers, bankers, sales representatives, public relations specialists, dispatchers, tax officials, secretaries, etc.) will

have to undergo special trainings, participate in interactive games, invite psychologists and consultants to the organization to conduct negotiations and resolve conflict situations. It is much more effective to develop communicative competence in childhood. Presently, conducive circumstances prevail for the enhancement of communication skills. An ample cadre of specialists, including psychologists and communication instructors, is available to impart knowledge through a variety of platforms such as the Internet and distance learning. The contemporary landscape witnesses the widespread development and demand for intensive and interactive technologies, including simulations, business and role-playing games, case studies, trainings, as well as creative and heuristic methodologies, offering unprecedented opportunities for effective communication education.

References

1. Moldabajkyzy, N. Өзге бұлақ: балаға қараудың екзистенциалдық негіздері [Another source: existential foundations of child care] – Nur-Sultan, 2022.
2. Lengele, A. Voploshchennaya ekzistenciya. Razvitie, primeneniye i koncepty ekzistencial'nogo analiza. Materialy dlya psihoterapii, konsul'tirovaniya i kouchinga. [Embodied existence. Development, application and concept of existential analysis. Materials for psychotherapy, counseling and coaching] – Kharkiv, 2019.
3. Frankl, V. Doktor i dusha: Logoterapiya i ekzistencial'nyj analiz [Doctor and soul: Logotherapy and existential analysis]. –Moscow, 2018.
4. Toleukhankyzy, A. Менің атым бала [My name is Bala] – Almaty, 2023.
5. Lisina, M.I. Formirovanie lichnosti rebenka v obshchenii [Formation of a child's personality in communication] – St. Petersburg, 2009.
6. Butenko, V.N. Osebnosti mezhlichnostnykh otnoshenij v raznovozrastnykh gruppah doshkol'nikov [Features of interpersonal relationships in different age groups of preschoolers] Author's abstract. Ph.D., –Moscow, 2007.
7. John C. Coleman, Leo B. Hendry «The Nature of Adolescence». 2010.
8. John Janeway Conger, Nancy L. Galambos, Adolescence and Youth. Longman 1997.
9. Zhaubaj, E., Moldabajkyzy, N. Қазақтұң zhazyлмаған psihologiyasy – salt-dәstүrlerdің, ұлттық oյyndardың psihologiyalyқ astaryna taldau [Kazakh unwritten psychology - analysis of the psychological underpinnings of traditions, national games]– Nur-Sultan: "Mukaba", 2020.
10. Fromm E. Begstvootsvobody / Perv. sangl. A.V. Aleksandrovoj [Escape from freedom / Translation from English by A.V. Alexandrova]– Moscow, AST, 2021.

Material received on 29.01.24

Ж.Д. Дидар, А.С. Жумадилова

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАТЫНАС

Аңдатпа. Бұл мақалада қарым-қатынас мәселелеріне құзыреттілік қатынас барысы жан-жақты қарастырылған. Адамның үнемі қарым-қатынаста тіршілік етуінің шарттары мен әдістері, өзімен, өзгемен, әлеммен, өмірмен, өмірінің мәнімен арқатынасы талданған. Қарым-қатынас құралдары механизмінің қалыптасуы мен қызмет етуі, тұлғаның даму процесі баяндалған. Адамның қазіргі заманғы кәсіби қызметі айтарлықтай түгелдей ақпарат алмасу үшін өзара әрекеттесуге, яғни коммуникативтік құзыреттікке негізделген. Қарым-қатынастың түрлері адамның дүниеге келген күнінен бастап жас ерекшелік деңгейінде қоршаған ортаның ықпалына байланысты дамиды. Балалардың өзара қарым-қатынасының түрлері, өзара арақатынасы барысында адам тіршілігіне қажетті қабілеттердің қалыптасуы мен бала болмысының қалыптасуындағы алғышарттары негізделген. Тұлға аралық және іскер қарым-қатынаста, сондай-ақ оқу барысында өзара әрекеттесуде табысқа жету қажетті сипаттамалар мен құзыреттерді дамыту үшін үнемі жаттығу арқылы жету мүмкіндігі көрсетілген.

Тірек сөздер: қарым-қатынас, құзыреттілік, құндылық, бала, ата-ана.

Ж.Д. Дидар, А.С. Жумадилова

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМАМ ОБЩЕНИЯ

Аннотация. В данной статье комплексно рассматривается компетентностный подход к вопросам общения. Анализируются условия и способы постоянного общения человека, его взаимоотношения с самим собой, другими людьми, миром, жизнью, смыслом его жизни. Описано формирование и функционирование механизма средств общения, процесс развития личности. Современная профессиональная деятельность человека практически полностью основана на взаимодействии по обмену информацией, то есть на коммуникативной компетентности. Типы взаимоотношений складываются со дня рождения человека в зависимости от влияния окружающей среды на уровне возрастной специфики. В ходе взаимоотношений детей основываются виды взаимоотношений детей, формирование необходимых для жизнедеятельности человека способностей и предпосылки формирования личности ребенка. Было показано, что успех в межличностных и деловых отношениях, а также в учебном взаимодействии достижим посредством регулярной практики развития необходимых характеристик и компетенций.

Ключевые слова: взаимоотношения, компетентность, ценность, ребенок, родители.

Cite the article:

Didar, Z.D. Competence based approach to communication problems [Text] / Z.D. Didar, A.S. Zhumadilova // Dulatory University Bulletin. – 2024. – No.1. – P. 97-104. <https://doi.org/10.55956/TFZA3153>

P.A. Cano-Jiménez *

PhD, Lecturer
University of Huelva, Spain
pabloantonio.cano@ddi.uhu.es

M. J. Hermosín-Mojeda

Lecturer
University of Huelva, Spain
manuel.hermosin@dedu.uhu.es

ATTENTION, INTEREST, DESIRE AND ACTION MODEL APPLIED TO EDUCATION FIELD THROUGH THE IMAGE, QUESTION AND ANSWER METHODOLOGY

Abstract. *This article presents the development and result of a reflection and study on the application of the method of attention, interest, desire and action in the teaching-learning process. It begins with a conceptualization and analysis of the current paradigm of education with the advances that neuroscience and constructivism have contributed to education in recent years. Next, the phases of the process are presented and described through the IQA methodology in the educational field. The results reflect the need to consider the emotional phases of students and the need to use methodologies that enhance meaningful, efficient and effective learning. It concludes with the reflections, contributions, and final considerations of this study.*

Keywords: *teaching-learning process, AIDA method, meaningful learning, IQA methodology, students' emotions, individualised teaching*

Introduction. As societies have evolved, sharing new values in contexts in which uncertainty predominates, the demands placed on educational institutions in accordance with social changes -increasingly accelerated- require solutions in accordance with and adapted to the new profiles of professionals who must occupy different social positions.

In this sense, a trend is perceived, especially in higher education, towards new teaching paradigms with methods and techniques that empower and put students at the focus of the teaching-learning process. It has always been taught for the students, obviously, but teaching had been standardised and decanted, most of the time, with transmissive models in which knowledge management always started from the teaching staff -considered experts-, relegating the students to mere passive spectators, who were only allowed to participate in the later courses,

when they had already acquired a certain degree of knowledge.

The introduction of elements of reflection such as the European Higher Education Area led to new options being considered that were having success at lower levels and that could be transferred and applied to university education. In this way, apart from working with the students' ideas, the issue of individual differences in learning is also beginning to be taken into consideration. Each person has their own characteristics that make them be and learn differently from the rest, and therefore, the process of individualization of teaching becomes one of its essential aspects.

Various authors such as Coll, Esteban-Guitart and Iglesias (2020) define this phenomenon as:

A set of proposals, strategies, resources and actions aimed at connecting learning with the interests, decisions, projects and experiences of

the learner, the ultimate aim being that the learner can give meaning and personal value to what they learn (...) It is that activity, practice or experience that links the interests, objectives and options of the learners with the educational objectives and activities based on their participation-implication in the control-choice of the processes involved (what, how and when to learn) (pp. 9-35).

This personalisation, which emanates from different spheres, focuses on the individuality of each person to guide the teaching-learning processes. From the educational point of view, knowing and considering the development of the brain and how it learns is fundamental in order to know how to transmit and generate real, deep and meaningful learning. The characteristics that we must consider about learning are that it must be stimulating and progressive according to the neural development of each student and taking into consideration their own learning pace. In the words of Carrillo Vásquez, Pérez Ton, Rojas Rueda and Blanco Ayala (2023),

The human being learns by natural condition and not by a single way. To the extent that each person is aware of their learning process, recognizes their style and keeps the desire to learn alive, they are able to maximise their own learning (p. 50).

These thoughts outlined above can relate to neuroscience, specifically some of the brain's learning principles. In fact, referring to the brain that learns, for BullónGallego (2017), advances in neuroeducation have brought about great changes in the way we understand the teaching-learning process. The student has gone from being a mere receiver of information (behaviourism) to being the builder of his own learning (constructivism). Neuroeducation has contributed to education the importance of educating through emotions and the repercussions it has on the student's learning process.

Therefore, neuroscience provides information and analyses the development of the human brain and its reaction to stimuli, in order to achieve knowledge. In this sense, the generation of curiosity and motivation for learning are essential to achieve successful results.

The principles on which these assertions are based are mentioned by Caine et al. (2005), among which we can indicate the following:

– *The brain is a complex adaptive system*: Thoughts, emotions, imagination, predispositions and physiology operate concurrently and interactively as the whole system interacts and exchanges information with its environment.

– *The brain is a social entity*: People begin to be shaped as their receptive brains interact with the environment and interpersonal relationships are established. In this way, collaborative teaching enhances the development of learning and, consequently, learning and the development of self-esteem are influenced by the nature of the social relationships within which students find themselves.

– *The search for meaning is innate*: At its core, the search for meaning is driven by personal goals and values. The search for meaning is organised from the need to feed and find security, through the development of interpersonal relationships and a sense of identity, to an exploration of one's own potential and search for what is transcendent for the person. Which points out the consideration that learning is more effective when it is meaningful.

– *Learning involves both focused attention and peripheral perception*: The brain absorbs information from what it is directly aware of, and also from what lies beyond the immediate centre of attention. Even unconscious signals that reveal inner attitudes and beliefs have a powerful effect on people.

– *Learning is a developmental process*: In many respects, there is no limit to growth or the abilities of human beings to learn. Neurons remain capable of making and reinforcing new connections throughout life. Therefore, learning is, in general terms, an action that lasts throughout life.

In the educational process, stimulation and activation are perceived in the reaction of students to external stimuli to generate a transformation of what is transmitted to the learner and convert it into new knowledge that is added and integrated into the learner. In other words, as stated by

Velázquez Peña, Ulloa Reyes and Hernández Mujica (2009), it is important to consider that one does not learn from others, if not by incorporating what the other offers within a process of analysis, meaning and personal elaboration; everyone who is learning, in order to really learn, has to participate actively, reflexively and creatively in the construction and reconstruction of their meanings (p. 51).

Taking these parameters into account, to ensure that learning becomes meaningful, we must consider key aspects such as emotion, curiosity and motivation, so that the pedagogical action is creative and enjoyable, with teaching that begins with capturing the attention of the students. Attention, according to Villarroya and Muiños (2018), "it is a complex phenomenon present in all activities of a multifaceted nature that involves the body using organisational strategies to identify information in its environment and distribute it appropriately to optimally perform certain tasks" (p. 2).

If we incorporate the AIDA model (which comes from the world of marketing and was formulated by Elias St. Elmo Lewis at the end of the 19th century) to the educational field, we appreciate that it involves following the phases of attention-interest-desire-action -which would be the process described for the process of a purchase-, starting from the concrete work in the aspect of attention, to passing through the desire to learn certain contents and, in the end, learning them. As we have already ventured, according to Elvira Valdés (2011), understanding the content requires the application of strategies that are new for the student; Routine and repetition lead to fatigue and loss of interest. Instructions that are given in a clear, concise and brief manner are better understood. The diversification of learning strategies appeals to the teacher's inventiveness and awakens curiosity in the student, because novelty stimulates attention. The task then becomes a pleasurable and rewarding activity in itself. From a physiological point of view, this is positively reinforcing (pp. 108-109).

In line with the above, in this article, we intend to share with education professionals a teaching strategy through the AIDA method as an aid to respond to the attention of individualities, in line with the universal design of learning and that serves as a guide for sequencing the teaching-learning process.

In the application of the AIDA method in education, we separate the elements of sales strategies because the aim is not for students to carry out commercial transactions, but to manage their learning from a teaching model that prioritises attention and relates it to emotions in order to give rise to significant learning. With the use of the AIDA model, the aim is to sequence the teaching-learning process and the transmission of content, from the consideration of individualities, in which the design open to all students predominates through the choice of resources and methodologies that promote meaningful, effective and efficient learning, as a result of the applied methodology.

The main contribution focuses on transmitting the sequencing of learning through the application of active methodologies that involve university students, in this case, towards the search for information, the analysis of that information, the search for solutions and the application of those solutions in which, in addition, routines and thinking strategies that promote creative thinking are applied. In this sense, the inclusion of the Image, Question and Answer (IQA) methodology, designed by González-Losada in 2019 at the University of Huelva (Spain), contributes to achieving the teaching objectives, giving prominence to the students. As Valdés (2011) points out, the integration of the knowledge provided by neuroscience and motivation provides some keys that must be considered, such as the purpose of teaching, the establishment of goals and the presentation of the material, added to the approach to educational content.

We therefore consider that the AIDA model enables teaching to be managed in order to achieve efficient and meaningful learning for

students. This method allows us to know the steps to establish the actions to be taken in the teaching-learning process, which we could summarize as follows:

1. Promote, stimulate and create curiosity in the learner in order to capture their attention.
2. Generating and activating interest in what is being presented.
3. Encourage the desire to aspire to knowledge.
4. To cause motivation towards the action of learning.

Conditions and methods of research. As already mentioned, the AIDA method was originally created for the field of marketing, with various scientific fields that have used it. However, after reviewing the existing scientific literature on the Internet, there are still not many experiences of its use in the educational field in Spanish, except for one in early childhood education -“AIDA Method in the care of five-year-old children of the Educational Institution «Smart Kids»”, carried out by Mayhua Bravo & Ramón Puente, in 2021- and another in distance education -Virtual Escape Rooms: a ramification tool to enhance motivation in distance education, proposed by Padilla Piernas, Parra Meroño & Flores Asenjo, in 2024- both in Latin America; while a few more references have been found in other places, such as in China -Liu (2015) “The Application of «AIDA» Model to Economic Classes”-, to address issues such as bullying in Secondary Education in Indonesia -Budimansyah, Fitriyani, Iswandi, Muthaqqin & Yudistira (2019), “AIDA Model PC Extension (Attention, Interest, Desire, Action, Based Project Citizen) to Address the Practice of Bullying among Students in the Regency of Pangandaran”- and, finally, references about how to use the AIDA model to promote courses, especially in the virtual environment, in which this model is used as a marketing technique and not specifically in the line that other experiences have provided.

Getting into the subject, the AIDA method, as we understand it for use in education, constitutes an ordered sequence where the phases or steps that are developed in the teaching-learning

process are described, either specifically in the tasks or activities, classroom, or also as a system to be used throughout didactic programming.

In this sequencing we not only pay attention to organizational factors, but we also pay attention to the emotions and states that the students must go through in the learning process, that is, this strategy shows the different phases that the students go through when they are ready to carry out tasks and activities that the teachers present in the classroom and for which special attention has been paid to capturing the students' attention.

When we talk about attention, we are referring to the fact of attracting the pupils' senses and their focus on a certain point or aspect, specifically what is being presented to them. Therefore, it is necessary to arouse their curiosity and use some techniques to facilitate this task. Getting the students' attention, therefore, is essential if we want to initiate a meaningful and profitable process, so the task or activity we present must be stimulating and generate curiosity in the students.

To make the process stimulating and capture attention, it can be done through the use of active methodologies that enhance the student's curiosity and their involvement in the teaching-learning process for the generation of knowledge. In this case, the use of the voice, the materials, instruments and tools with which the teachers work are of great relevance. Luelmo (2018) points out that active methodologies are governed by principles that seek to promote teaching in which learning prevails over instruction, in which students participate in the construction of knowledge, not being mere passive recipients and teachers give the students the role of protagonist, also trying to attend to their interests and needs; where the promotion of autonomy and collaboration are the catalyzing force of the work, where the student's process is recognized in its evaluation and that as a final objective, students manage to develop skills and values and not just knowledge. The use of some active methodologies such as the flipped class, gamification -where ICT can be very present-, project-based learning or

problem-based learning, among others, will contribute to this student involvement.

In our case, in addition to the previous proposals, some of which have a long history because they emerged at the beginning of the 20th century, we bring into consideration the IQA methodology (Image, question, answer) which, as has already been advanced, was proposed by González Losada in 2019 and developed by Cano-Jiménez and Hermosín-Mojeda in 2021.

The IQA methodology is conceived as a teaching and evaluation proposal, in which the students take part from the beginning of their learning process, working autonomously and collaboratively, thus giving them the leading role in it. Through IQA, the student is involved in their learning process and promotes critical thinking.

With the IQA methodology, the aim is to awaken curiosity about learning by showing the content through meaningful images on which to ask appropriate questions and answers to these questions. Like any other methodology, this must be presented to students at the beginning of the course or prior to its first use, so its use can be generalized once a short training period has finished, in such a way that its use will be richer, as the student gets used to using it. When it comes to improving student attention, the IQA methodology will help focus attention on what is new and on the new way of working with the content. In short, it is about creating curiosity and stimulating attention to the topic to be discussed by presenting it in an interesting way.

Once the student's attention has been aroused and captured, which is the first step, the second step consists of generating interest through the presentation of more information on the subject to be dealt with, which maintains the involvement of the students and their activation. In a review of the literature related to learner interest, Engel, Vizquerra and Solari (2021), tell us that,

Interests "include cognitive and emotional components", which are closely interrelated. Without these two components, there is no interest, given that in order to be interested in something, the person has to know about it, have a

representation of that content or activity and, at the same time, that content or activity has to arouse some emotion in order to become involved in its realization (p. 44).

In this phase, the use of images in the IQA methodology has the particularity that they can be selected by the teacher, but also by the students themselves, which means that they become involved in the learning process from the very beginning and their interest in the process becomes greater and more significant, given that everyone can contribute to the development of the subject being dealt with at any given moment.

Once attention and interest have been captured, it is time to create the desire to acquire knowledge. Thus, a predisposition to learn is generated in the pupil, an aspect that Rousseau warned us about in his famous *Emile*, or of education, published in the 18th century: "Give the child this desire [to learn] (...) any method will be good". Motivation for learning is one of the components that we have already pointed out above and for which we have already mentioned, neuroeducation, aware of this reality, offers teachers the keys to understanding the student's motivational states and awakening their desire to learn. Motivation is the driving force of behavior. A neurobiological, cognitive and emotional process that drives us to put into action a pattern of responses to perform a task. It is closely linked to learning (UNIR, 2020).

In the IQA methodology, which allows students to ask questions, emotional factors are also taken into consideration, since all students can intervene and where their questions can be considered, regardless of their degree of depth, accuracy and relevance. This is because we know that questioning is part of learning and the generation of questions by students is one of the constructive strategies that enrich their educational process. As Aflalo (2018) indicates, the questions that students ask play a crucial role in meaningful and motivational learning, in this way, the approach to evaluation has a greater impact on their learning.

The student concretizes the learning process in action, taking the initiative of his educational process and being the protagonist of his own learning through practice in what we know as "learning by doing." Opting for learning processes involves doing and practicing with sufficient internal motivation (purposes, goals, interests) to work on the content that is being proposed for acquisition, as well as increasing external motivation with a motivating didactics and teaching style, and with safe, attractive and motivating learning environments.

In the use of the IQA methodology, the teacher invites the students to ask questions directly related to the images, as mentioned above, and then they themselves are the ones who answer them appropriately, because these answers must be precise and related to the contents that are being addressed and that must be linked to said images.

In this way, the questions asked by the students are evidence of how they process and complete the activity by providing their response to a topic. For development, the process of selecting images and their visualization is followed to subsequently discuss in collaborative groups about the relevance of said images with the content being discussed. Next, after the process of clarifying the questions, those that have the best relationship with the image are chosen and that, when answered, can best develop the contents, emphasizing the accuracy, precision and relevance of said questions with the image in question. Finally, in the action phase of the AIDA model, the responses are prepared, on which another debate is generated, to ensure that these responses are suitable and that they take into account all the aspects that were intended to be addressed in the process.

In this process, as has been seen, the involvement and performance of the students during each of its phases reinforces the involvement and acquisition of content that, without a doubt, will favor learning.

Research results. Throughout the study, mention has been made of some of the phases that the student goes through in their educational

process and that we have been able to identify them with the phases of a purchasing process. Being aware of this development in the students by the teachers, as well as the management of the students' emotions throughout the process, will contribute favorably to having a better notion of the educational action and will allow them to deal with teaching in a better way.

The implementation of the AIDA method in education, after its assessment and evaluation, is considered very positive, since the students are considered the "client" who receives the service from education professionals, who have taken into account their needs, interests and motivations. The affective and emotional factors, present throughout the process, become facilitators of learning and, in turn, guide the teaching process for teachers.

It is appreciated that stimulating and creating curiosity are important aspects of attention, thus increasing the receptive power of new knowledge, as demonstrated by the opinions of the students, for the most part, when they are asked about the suitability of this method. In fact, according to the results obtained in research and published in 2021, by the authors of this article, which highlights that, from the testimonies of the students, 95% of them have pointed out that IQA methodology enables learning in a more meaningful way, allowing the collective and interactive construction of knowledge. The skills development and the conceptualizations learned through this strategy are easy to remember and can be recreated through the action of association (p. 1288).

Creating interest in learning triggers the activation of the organism which becomes relevant by having a positive impact on the senses and perception towards learning and directly influences cognitive performance. By generating interest in the content with the use of active methodologies, students become more involved in their learning experience and, consequently, better understand the meanings and expected outcomes of their learning. The desire generates aspiration for knowledge and motivation makes the educational action in "learning by doing" more

meaningful, so the teaching and learning process becomes more effective and efficient.

From our experience, the use of the active IQA methodology, inserted in the four phases of attention–interest–desire–action, as has been observed, contributes to capturing attention from the moment curiosity is awakened, an essential element of successful learning, and the sensory and cognitive stimulation of wanting to do something, learn. This has been done by placing images as a stimulating element that awakens curiosity.

Subsequently, the interest and desire to learn has been activated as the students themselves generate the questions, answer them or provide other images, gradually participating in the development of the contents. By incorporating collaborative work in the selection of images, the preparation of questions and the answers, interactive processes and involvement and cohesion in the group are favored, which is motivated by common objectives.

In addition to this, being able to work at different levels also allows the application of the Universal Design of Learning in the proposal of activities, facilitating respect for the pace of the students and their greater or lesser personal involvement. For teachers, the knowledge of students and their scope in the acquisition of content is also facilitated, since different levels of response are established, both collective and individual. In this way, teachers who are reluctant to evaluate group work can provide images individually, or ask that images be added to the questions, or that questions and answers be prepared about given images.

In this way, the results indicate that the steps of attention, interest, desire and action using active methodologies such as IQA promote and increase the student's awareness of what they learn, the relevance of the content, making them meaningful and contributing to a comprehensive process and evaluation assuming the individualities found in the classrooms.

One more fact is that collaborative work versus individual work in the use of

methodologies has a positive impact on academic performance, and the inclusion of internalizing the evaluation as part of the process helps to truly assess the student's performance. In fact, as we analyzed in our study (Cano-Jiménez & Hermosín-Mojeda, 2021),

We have also observed that working with IQA can bring great dynamism to the class and great methodological richness. It is proposed and recommended to do group activities, where each one of them presents an image or several to the rest and among them agree and elaborate the question and its answer. In fact, given the option of being able to examine themselves with an IQA proposal or through a traditional written 'questions and answers' exam, more than 90% of students prefer to do it using the IQA approach. Through the student's satisfaction questionnaire with this assessment practice, students report advantages in the interaction generated in the classroom, where group learning stands out - produced by the questions and answers generated in the IQA activity-, which it also helps reduce test anxiety levels (p. 1289).

Discussion of scientific results. According to UNESCO (2022), in pedagogical action there is a relationship where both students and teachers are in a pedagogical framework in which some learn and others share their knowledge about content and use a didactic methodology for the transmission and acquisition of these. Pedagogical meetings, therefore, become transformative moments that allow for the intentional sharing of knowledge. Professionals must effectively manage the art, craft and science of teaching, nurturing in the student the curiosity and interest to explore, create and interact with the known and unknown.

This helps to understand and define the AIDA model in education and the application of active methodologies as a strategy for its use. With the assumption that stimulated and motivated behavior is a biological response activated towards the achievement of certain goals (Valdez, 2011), specifically academic achievements and knowledge generation.

In addition, Ropero-Padilla et al. (2021) indicate the need to evolve towards styles and strategies that make participants more active, with cooperative learning strategies as opposed to individual ones, as well as attending to the diversity and individuality of education. Learning must be configured on the basis of goals that the students themselves assume, but teaching strategies must also take into account emotions, motivation and involvement in learning.

The use of active methodologies are those that start from the stimulation of learning to the attainment of knowledge, as has been seen in the use of IQA, which is part of the AIDA model. Moreover, students, with the use of these methodologies, must necessarily assume an active role in the classroom. Finally, and taking into account, once again, the objectives pursued, we can see how all the activities proposed in an active teaching-learning process must be based on the real world (Luelmo, 2018) for learning to be meaningful.

Conclusion. Wallace (2023) says that in educational processes, as in sales, “the key is to understand the target audience—their needs and motivations—and design the program accordingly. If used correctly, AIDA will motivate learners so they maximize the value of the overall learning experience.”

In the trinomial teacher, student and content, it must always be kept in mind that the latter must be made available to the characteristics and particularities of the students, putting them at the centre of the action and understanding the mental processes that occur for it to occur meaningful learning.

In this article we have tried to highlight the phases that the student goes through in their learning process, providing active methodological strategies that have been successfully experimented and that are easily applicable in almost any context, especially in the learning of subjects related to social sciences. Developing the four phases of the AIDA model allows the teaching-learning process to be sequenced in an appropriate way, in which the individual

differences and processes of each student are considered.

In line with the above, students, in their learning process, go through different progressive and sequential stages. If education professionals know how to analyze each of these stages and adapt the teaching process, we will be able to guide the student, in a way effectively, through these until it produces the expected learning results. Likewise, we must continue working to make it a constant to make the process effective and efficient.

Focused attention to learning is based on awakening intrinsic curiosity as one of the main learning mechanisms of the brain, together with emotion, memory and sensory perception. Therefore, it is proposed to create these positive emotions that the AIDA method proposes around the learning process and the educational environment. Thanks to this, the student's neurons will create an association between the enjoyment of learning and education, which will promote more meaningful and long-lasting learning.

It is necessary to take this method into account since it serves as a basis to have knowledge of the phases that the students go through to implement the training action received. As an evaluation, when using this method through applying active methodologies such as the IQA methodology, it can be said that the result is positive, since it is possible to work on attention, interest, desire and the practice of content, increasing involvement and self-esteem of the students.

The analysis of the results must be taken in consideration as a key aspect that should not be ignored in the educational process. When applying the AIDA method, each of the steps must be reviewed to verify to what degree it has served to strengthen the teaching-learning process and its implication in practice. It is important to highlight that its approach is a tool to detect the evolution of students' emotions; this is achieved by taking advantage of their opinions in order to have valuable feedback to preserve or modify the pertinent elements of the method.

Likewise, it is important to ensure the involvement of the students and keep them in a state of readiness to learn, which must be seen as a cycle each time a new content, subject, or course is started to generate attention and interest again, as well as desire and action of learning. In fact, as we concluded in our other study, in general, when you consider your students' opinions and they can participate in most of the processes they have to perform, the results reach a high level of success. Active methodologies need new ways to assess students' knowledge about the subject they are involved in, because it is a contradiction to

promote cooperative learning, for example, or flipped learning and still follow using a traditional exam at the end (Cano-Jiménez & Hermosín - Mojeda, 2021, pp. 1291-1292).

Finally, it should be said that this sequencing of attention, interest, desire and action brings into play, in turn, as has been observed, the inference of the process of stimulation, activation, aspiration and movement of student learning.

References

1. Aflalo, E. Students generating questions as a way of learning. *Active Learning in Higher Education* // Sage 2018, P 1-13. Sage. <https://doi.org/10.1177/146978741876912>
2. Budimansyah, D.; Fitriyani, S.; Iswandi, D.; Muthaqqin, I. & Yudistira, R. AIDA Model PC Extension (Attention, Interest, Desire, Action, Based Project Citizen) to Address the Practice of Bullying among Students in the Regency of Pangandaran. *Proceedings of the 5th UPI International Conference on Technical and Vocational Education and Training (ICTVET 2018)*, 2019. doi:10.2991/ICTVET-18.2019.120
3. Caine, R. N., Caine, G., McClintic, C., & Klimek, K. 12 brain/mind learning principles in action: The fieldbook for making connections, teaching, and the human brain. Corwin Press, 2005.
4. Cano-Jiménez, P.A. & Hermosín-Mojeda, M.J. Assessment methodology proposal through IQA: Image, Question and Answer. In Gómez, G.; Cruz, J. C.; Rodríguez, C. & Ramos, M. (Coords.). *Teoría y práctica en investigación educativa: una perspectiva internacional*, (pp. 1282-1294), Dykinson, 2021.
5. Coll, C., Esteban-Guitart, M. & Iglesias, E. (2020). *Aprenentatge amb sentit i valor personal. Estratègies, recursos i experiències de personalització educativa*. Graó, 2020.
6. Elvira Valdés, M. A. Motivación y Neurociencia: Algunas implicaciones educativas // *Acción pedagógica*, 2011, Vol. 20, No. 1, P 104-109.
7. Engel, A.; Vizquerra, M. I. & Solari, M. Trabajar con y a partir de los intereses de aprendizaje del alumnado // *Cuadernos de Pedagogía*, Wolters Kluwer, 2021, P 43-49.
8. Liu, Chaojie. The Application of "AIDA" Model to Economic Classes. *Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences*. 2015, No. 7. P 77-83. doi:10.14529/ped1504011.
9. Luelmo, C. M. J. Origen y desarrollo de las metodologías activas dentro del sistema educativo español // *Encuentro*, 2018, No 27. P 4-21. <http://hdl.handle.net/10017/37586>
10. Padilla Piernas, J. M., Parra Meroño, M. C., & Flores Asenjo, M. P. Virtual Escape Rooms: a gamification tool to enhance motivation in distance education // *RIED-Revista Iberoamericana de Educación a Distancia*, 2024, Vol. 27, No. 1, P 61-85. <https://doi.org/10.5944/ried.27.1.37685>
11. Ropero-Padilla, C., Rodríguez-Arrastia, M., & Sanahuja Ribés, A. Aproximación a los estilos y estrategias de enseñanza del profesorado de la ESO y Bachillerato de ciencias experimentales y tecnología: un estudio de caso // *Revista Iberoamericana de educación*, 2021, Vol. 1, No. 87, P 73-94. <https://doi.org/10.35362/rie8714450>
12. UNESCO (2021). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. UNO. Access mode: <https://doi.org/10.54675/ASRB4722>. Date of access: 02/18/24.
13. UNIR (2020). *Neuroeducación: una apuesta segura para la motivación en el aula*. *Revista de Educación de la UNIR*. Access mode: <https://www.unir.net/educacion/revista/motivacion-en-el-aula/>. Date of access: 02/17/24.
14. Villarroig, L., & Muñós, M. (2018). *La atención: principales rasgos, tipos y estudio*. Trabajo Final de Grado inédito. Universitat Jaume I. Access mode: https://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/177765/TFG_2018_VillarroigClaramonte_Laura.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Date of access: 02/16/24.

15. Wallace, D. (2023). Use AIDA to Develop Killer Learning Content. Access mode: <https://www.td.org/atd-blog/use-aida-to-develop-killer-learning-content>. Date of access: 02/10/24.

Material received on 19.02.24

П. А. Кано-Хименес, М. Х. Эрмосин-Мохеда

Уэльва университеті, Уэльвақ, Испания

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА СУРЕТ, СҰРАҚ ЖӘНЕ ЖАУАП ӘДІСТЕМЕСІ АРҚЫЛЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН НАЗАР, ҚЫЗЫҒУ, ҚАЛАУ ЖӘНЕ ӘРЕКЕТ ҮЛГІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада зейін, қызығушылық, тілек және іс-әрекет әдісін оқу-тәрбие процесінде қолданудың рефлексияларымен зерттеулерінің эволюциясымен қорытындылары қарастырылады. Бөлім неврологиямен конструктивизмнің соңғы жылдардағы жетістіктерін ескере отырып, қазіргі білім беру парадигмасын талдаудан басталады. Одан кейін білім берудегі IQA әдістемесін қолданатын процесс қадамдары ұсынылады және сипатталады. Нәтижелер оқушылардың эмоционалдық күйлерін есепке алудың маңыздылығын және оқытудың мәнін, ұтымдылығын және тиімділігін арттыратын әдістерді қолдану қажеттілігін көрсетеді. Қорытындыда осы зерттеудің нәтижелері, үлестері және қорытынды ойлары берілген.

Кілт сөздер: оқыту-білім беру процесі, AIDA әдісі, мазмұнды оқыту, IQA әдістемесі, оқушының эмоциялары, жеке оқыту.

П. А. Кано-Хименес, М. Х. Эрмосин-Мохеда

Университет Уэльва, г. Уэльва, Испания

МОДЕЛЬ ВНИМАНИЯ, ИНТЕРЕСА, ЖЕЛАНИЯ И ДЕЙСТВИЯ, ПРИМЕНЯЕМАЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ МЕТОДОЛОГИИ ИЗОБРАЖЕНИЯ, ВОПРОСА И ОТВЕТА

Аннотация. В этой статье рассматривается эволюция и выводы из размышлений и исследований о применении метода внимания, интереса, желания и действия в учебном процессе. Раздел начинается с анализа современной парадигмы образования с учетом достижений, внесенных нейробиологией и конструктивизмом за последние годы. Затем представлены и описаны этапы процесса с использованием методологии IQA в образовании. Полученные результаты подчеркивают важность учета эмоциональных состояний учащихся и необходимость применения методов, способствующих повышению значимости, эффективности и результативности обучения. В заключении приводятся выводы, вклады и заключительные соображения данного исследования.

Ключевые слова: процесс обучения-преподавания, метод AIDA, значимое обучение, методология IQA, эмоции студентов, индивидуализированное обучение.

Cite the article:

Cano-Jimenez, P.A. Attention, interest, desire and action model applied to education field through the image, question and answer methodology [Text] / P.A. Cano-Jiménez, M. J. Hermosín-Mojeda // Bulletin of Dulaty University. – 2024. – No.1. – P. 105-114. <https://doi.org/10.55956/LYXY7380>

А. Бақдәулетұлы *

Магистрант

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Астана қ., Қазақстан*b.ayan.10@bk.ru**Т.Т. Машан** *х.ғ.к., профессор м.а.**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Астана қ., Қазақстан*

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада орта мектептерде химия пәнін оқытуда интербелсенді әдістердің қолданылуы мен тиімділігі зерттелген. Бірқатар тәжірбиелер мен талдаулар арқылы оқушылардың сабақ барысында белсенділіктерін арттыру мен оқу мақсаттарына интербелсенді әдістерді қолдана отырып, оңай жету жолдары зерттелді. Сонымен қатар, интербелсенді әдістердің тиімділігін бағалау және басымдылық беру үшін аналитикалық иерархиялық (ағыл. *analyticalhierarchyprocess*) әдісі қолданылды. Зерттеу барысында 7-сынып оқушыларына *TimedroundRobin* әдісі, *Quizwhizze* ойыны, *дебат*, *сағат дос*, *дөңгелек үстел* әдістері химия пәнін оқытуда қолданылды. Интербелсенді әдістердің химия пәнінде қолдану оқушылардың сабақта белсенділігін, пәнге деген қызығушылығын, ақпарат қабылдау және алмасу дағдысын, білім сапасын арттырады. Зерттеу нәтижесінде қолданылған интербелсенді әдістердің тиімділіктелі салыстырылып, теориялық тұрғыдан сипатталды.

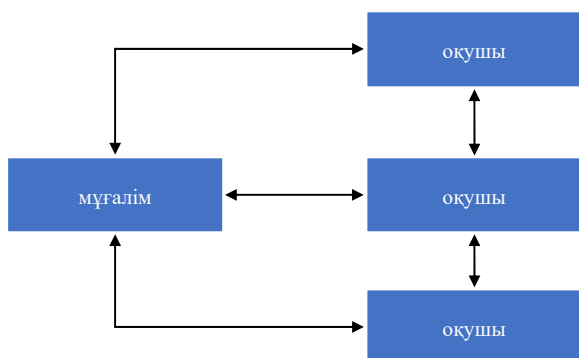
Тірек сөздер: химия, интербелсенді әдістер, оқыту, аналитикалық иерархиялық үдеріс

Кіріспе. Қазіргі уақытта интернет желісін мұғалімдер химия пәнін оқытуда, әсіресе сабақ жоспарларын құруда, тапсырмалар әзірлеуде үшін қолданады. Кейбір мұғалімдер сабақ барысында химиялық молекулалардың үш өлшемді (3D) суреттерін және бейне-таспалар көрсету үшін пайдаланады [1]. Химия пәнін оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қолданудың мақсаты оқушылардың оқу мақсатына тез, әрі тиімді жету. Білім беруде технологияны пайдалану оқу үрдісін белсендірек, тартымды, оқушыларды ынталандыратын және оқушыға шынайы өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Мысалы, PowerPoint презентациялары, анимациялық бейнелер бүкіл әлем бойынша сыныптарда кеңінен қолданылды. Бұл технологияның мәселелері оқу процессінде пассивті элементі болып қалуда [2]. Сондықтан, ақпараттық технологиялар

оқушылардың сабақ барысында белсенді қатысуын мақсат ету керек.

Оқытудың интербелсенді әдісі бұл әрекет көмегімен үйрену, яғни іс-әрекет көмегімен қомақта нәтижеге жеткізетін ең тиімді оқыту әдісі болып есептеледі. Себебі, оқушы жадында бірнеше мезетте тек өзінің әрекеті мен өз қолымен жасағаны ғана қалады. Таным іс-әрекеттерін ұйымдастырудың арнаулы әдістемесі ретінде интербелсенді оқыту білім игеру процесінде оқушылардың және мұғалімнің тиімді қарым-қатынасына негізделген. Ағылшын тілінен “interactive” мағынасы, “inter” дегеніміз “өзара”, ал “act”- “әрекет ету” деп аударылады. Басқаша айтқанда “интербелсенді” деп білім беру үрдісінде оқытушы мен оқушының бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Яғни, өзара қарым-қатынасқа (коммуникацияға) негізделген

оқыту, диалог арқылы үйрету, “мұғалім-оқушы”, “оқушы-мұғалім”, (1 - сурет) форматында бірлесе жасаған іс-әрекеттер. [3]

Сурет 1. Оқытудағы интербелсенді әдістің моделі.

Интербелсенді оқыту жүйесінде мұғалімнің сабақ барысындағы рөлі дәстүрлі оқыту жүйесінен бірнеше айырмашылықтар бар. Интербелсенді оқыту жүйесінде мұғалім бірнеше рөлдерде болады.

Мысалы, Сарапшы рөлінде мұғалім топтардың жұмыстарын талдайды және туындаған мәселелерді оқушылармен бірлесе шешеді. Ал, кеңесші рөлінде мұғалім оқушылардың алдыңғы білімдерін қолдана отырып мәселелерді шешуге көмектеседі [6].

Оқытудағы интербелсенді әдістер білім беру үрдісінде келесідей міндеттері бар:

1. Барлық оқушыларға бірлескен оқу үрдісіне белсенді қатысуға мүмкіндік беру.

2. Әрбір оқушының өз білімі мен өзінің үйренгенін басқа оқушылармен бірлесе талқылап, ой толғауына мүмкіндік беру.

3. Оқушылар білімді өздігімен құрастыратын орта құру [4].

Мектептерде химия пәнін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану арқылы білім алушылардың химия пәніне деген қызығушылығын, жаратылыстану-математика бағытындағы функциональдық сауаттылығын, оқу материалдарын меңгеру сапасын артыруға, сыни ойлау, пікір алмасу, өз идеясын ұсыну, мәселерді шешуде тапқырлық танытуға ықпалын тигізеді. [5].

Қазіргі кезде интербелсенді әдістердің жіктеудің көптеген нұсқалары бар. Бұндай

жіктеулер интербелсенді әдістерді әр қырынан түрлендіреді: құрылысы, қолданылуы, мақсаты, технологиялық сипаттары бойынша. М.Новик оқытудағы интербелсенді әдістерді келесідей жіктеді [3].

Кесте-1.

Интербелсенді әдістердің М.Новикбойыша жіктелуі.

Тектері	Түрлері
Имитациялық	Проблемалық лекциялар
	Проблемалық семинарлар
	Топтық пікірталас
	Ой қозғау
	Дөңгелек үстел
Имитациялық а) Ойын түрінде емес	Нақты ситуацияларды талдау
	Имитациялық жаттығулар
	Тренингтер
ә) Ойын түрінде	Рөлдік ойындар
	Іскерлік ойындар - Блиц-ойындар - мини-ойындар - компьютерде өткізілетін ойын сабақтары
	Өндірістік ойындар
	Зерттеу ойындары
	Ойын түрінде жобалау

Панина Т.С., Вавилова Л.Н. интерактивті оқытудың келесі жалпы нәтижелері мен әсерлерін атап көрсетеді:

1. Оқытудың интерактивті әдістері практикалық есептерді шешуде білімді түсіну, меңгеру және шығармашылықпен қолдану процесін белсендіруге мүмкіндік береді.

2. Интерактивті оқыту әдістері қатысушылардың ынтасын және талқыланатын мәселелерді шешуге қатысуын арттырады, бұл қатысушылардың кейінгі ізденіс белсенділігіне эмоционалдық серпін береді, оларды нақты іс-әрекеттерге ынталандырады, оқу процесі мазмұнды болады.

3. Интерактивті оқыту әдістері ерекше ойлау қабілетін, проблемалық жағдайды, одан шығу жолдарын өзінше көре білуді қалыптастырады; өз ұстанымдарын, өмірлік құндылықтарын негіздеу; қарсыластарына төзімділік пен ізгі ниет таныта отырып, басқа көзқарасты тыңдай білу, тіл табыса білу, серіктестікке түсу сияқты қасиеттерді дамытады.

4. Оқытудың интерактивті әдістері ұйымдастыру тәсілдерін, қарым-қатынасты, тәжірибені беруге мүмкіндік береді. Интерактивті іс-әрекеттер білім, білік, әрекет және қарым-қатынас әдістерін арттыруды ғана емес, сонымен қатар студенттердің жана мүмкіндіктерін ашуды қамтамасыз етеді, білім беру процесіне қатысушыларды білім беру процесіне қосу арқылы құзыреттіліктерді қалыптастыру мен жетілдірудің қажетті шарты болып табылады. тәжірибе жинақтау, құндылықтарды түсіну және қабылдау үшін жеке және ұжымдық іс-әрекеттердің мағыналы тәжірибесі.

5. Интерактивті оқыту технологияларын қолдану білімнің игерілуін бақылауға және алынған білім мен дағдыларды әртүрлі жағдайларда икемді және ізгілендіруге мүмкіндік береді[8].

Зерттеу шарттары мен әдістер.

Интербелсенді әдістерді химия пәнін оқыту мақсатында тиімділігін анықтау үшін тәжірбие қаңтар, ақпан айларында жүргізілді. Тәжірбие қатушылар 7-сыныптың оқушылары. Зерттеу барысында «§13 химиялық элементтердің жіктелуі», «§14 периодтық кестенің құрлымы», «§15 химиялық элементтердің табиғи топтары» тақырыптары келесідей интербелсенді әдістер қолдана отырып жүргізілді: TimedroundRobin әдісі, Quizwhizze ойыны, дебат, Сағатдос әдісі, Дөңгелек үстел.

Таймд раунд Робин (ағыл. TimedroundRobin) әдісі бұл топтық жұмыстың бір түрі. Бұл әдісте бір топ төрт оқушыдан тұрады. Бір топтағы оқушыларды 1А және 1 В, 2А және 2В деген белгілер береді. Сабак барысында мұғалім әр топтан бір белгідегі оқушыларға бір тақырып беріп, сол тақырып

бойынша басқа топ мүшелеріне 30 секунд ішінде түсіндіруін сұрайды. Мысалы, «Химиялық элементтердің табиғи топтары» тақырыбында келесідей қолдансақ болады. 1А – Сілтілік металдар; 1 В – негізгі және қосымша топша элементтері; 2А – галогендер; 2В – инертті газдар. Белгісі айтылған оқушы 30 секунд ішінде өзіне берілген тақырыпты басқа оқушыларға түсіндіруі қажет.

Quizwhizze ойыны бұл жеке немесе топтық ойын әдісінің бір түрі. Бұл ойында оқушылар сұрақтарға жауап бере отырып, мәреге жету керек.

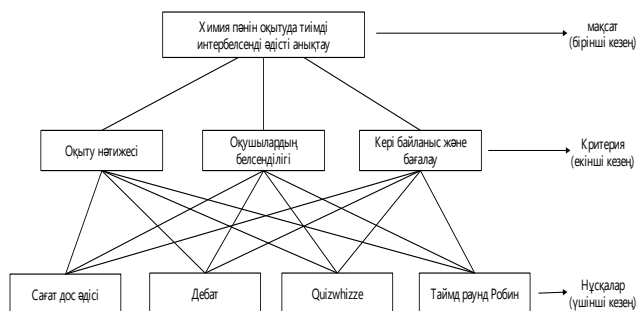
Сағат дос – бұл жұптық жұмысқа негізделген интербелсенді әдіс. Бұл әдісте оқушы сағаттың тілдеріне достарының атын жазады. Мұғалім бір сағатты айтқанда, оқушы сол сағат тілінде орналасқан досымен бірге берілген апсырманы орындайды.

Дөңелек үстел - оқушыларға белгілі бір проблеманы өрістетіп, ақпаратты алуды арттыруға әсер ететін және олардың өзіндік позициясын бекемдейтін, әрі олардың танымдық қызметін ұйымдастырудың белсенді формаларының бірі, шешім қабылдауда қателіктен қашып құтылудың амалы – дискуссияны логикалық және шығармашылық мәдениетпен жүргізе білуге тәрбиелеудің төте жолы [7].

Қолданылған интербелсенді әдістердің тиімділігін салыстыру мақсатында аналитикалық иерархиялық үрдіс (ағыл. analyticalhierarchyprocess) әдісі қолданылды. Бұл әдісті 1970 жылы американдық ғалым Томас Л. Саати ұсынған, содан бері әр-түрлі салада кең қолданысқа ие. Білім беру саласында бұл әдісті химия пәнін оқытуда сәйкес оқу әдістерін анықтауда, білім беру сапасына әсер ететін факторлар мен жүйелерді бағалауда, пән ерекшеліктеріне қарай сәйкес оқыту құралдарын таңдайда қолданылады.

Аналитикалық иерархиялық үрдіс әдісі бойынша алдымен зерттеу мақсатын қойылады. Сол мақсатты анықтау үшін, критерийлер жасалады. Критерийлер негізінде нұсқалар іріктеріп алынады (2- сурет).

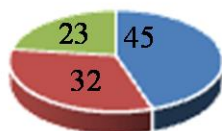
Бұл зерттеудің мақсаты химия пәнін оқытудағы тиімді интербелсенді әдістерді анықтау.

Сурет 2. Оқыту әдістерін тандау үшін АНР иерархиялық шеңбері.

Жоғарыда сурет 2-де берілгендей, интербелсенді әдістерге келесідей критерийлер қойылды: оқыту нәтижесі, оқушылардың сабақ уақытындағы белсенділігі, кері байланыс пен бағалау.

Зерттеу нәтижелері. Ең алдымен критерийлерді салыстырып, басым критерийлерді пайыздық өлшеммен көрсетеміз.

- Оқыту нәтижесі
- Оқушылардың белсенділігі

Сурет 3. Критерийлердің басымдылығы (% - көрсетілген).

Тәжірбие барысында әр әдіс берілген критерийлер бойынша бақыланды және аналитикалық иерархиялық үрдіс (ағыл. analytical hierarchy process) әдісі бойынша талданып келесідей нәтижелер алынды (Сурет 3).

Сурет 4. Әдістердің әр критерий бойынша тиімділіктері (% - көрсетілген).

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Тәжірбие барысында берілген әдістер химия пәнін 7-сынып оқушыларына «§13 химиялық элементтердің жіктелу», «§14 периодтық кестенің құрлымы», «§15 химиялық элементтердің табиғи топтары» тақырыптарын оқыту барысында қолданылды. 1-диаграмма бойынша, таңдалған критерийлердің көлемдің үлестері көрсетілген. Ең көп басымдылықты оқыту нәтижесі – 45% алды, ал оқушылардың белсенділігі - 32%, кері байланыс және бағалау - 23% болды. Яғни, қолданылған әдістер ең алдымен оқушылардың оқу мақсатына жетуін қамтамасыз ету керек.

2-диаграмма бойынша әр әдістің берілген критерий бойынша басымдылықтары көрсетілген. Оқыту нәтижесі бойынша ең тиімді әдіс – сағат дос 37% болды. Бұл критерий бойынша ең аз көрсеткіш Quizwhizze 10% болды, дегенмен бұл әдіс кері байланыс пен бағалау критерийі бойынша ең жоғары (50%) пайызды көрсетті. Оқушылардың сабақта белсенділігі критерийі бойынша дебат әдісі 39%-ды көрсетсе, Quizwhizze 14% болды.

Қорытынды. Интербелсенді әдістерді қолдану химия пәнінде оқушыларды белсендірек етеді. Зерттеу мақсатына сәйкес химия пәнінде интербелсенді әдістердің қолданылуы мен тиімділіктері зерттеліп, сипатталды. Зерттеу нәтижесінде ең тиімді интербелсенді әдістер ұсынылды. Интербелсенді әдістерді химия сабағында қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын,

ақпаратты бөлісу және қабылдау дағдыларын, білім сапасын арттырды.

Әдебиеттер тізімі

1. Varjola, I. Use of the internet in the teaching of chemistry in finnish schools: a case study – Chemistry education: Research and practice in Europe vol. 1 - 2000, pp. 121-128
2. Samarth, S., Sameer B., Praroop G. Augmented chemistry: Interactive education system – International Journal of Computer Application. Vol. 49, No.15 – 2012
3. Тойбазарова, Н.А. Интербелсенді оқыту технологиясы [Мәтін]: Оқу құралы / Н.А. Тойбазарова –Нұрсұлтан, 2019 – 89 б.
4. Әлімов, А.Қ. Интербелсенді оқу әдістемесін мектептерде қолдану [Мәтін]: Оқу құралы / А.Қ. Әлімов–Астана, 2014 – 188б.
5. Алтынбеков, М.О. Органикалық химияны оқытуда интербелсенді әдістердің ерекшеліктер [Мәтін]: Алтынсарин оқулары / М.О. Алтынбеков, М.Н. Жунаева – Қостанай, 2022 - 35-40б.
6. Хайновский, С.Е. Интерактивные методы обучения и их актуальность на сегодняшний день [Текст] / С.Е. Хайновский // Pedagogical Journal. Vol.12 – 2022, 296-304с.
7. Хущенко, Т.Г. Интерактивные методы обучение в профессиональном образовании [Текст]: учебное пособие / Т.Г. Хущенко, Е.В. Макарова, А.Л. Макаров. – Ульяновск: УГСХА им. П.А. Стольпина, 2012 – 77с.

Материал редакцияға 21.02.24 түсті

А. Бақдәулетұлы, Т.Т.Машан - Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ХИМИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность использования интерактивных методов преподавания химии в школе. посредством серии экспериментов и анализов были изучены способы легкого достижения целей обучения учащихся с использованием интерактивных методов. Кроме того, для оценки и расстановки приоритетов эффективности интерактивных методов использовался метод аналитической иерархии (англ. analyticalhierarchyprocess). В ходе исследования при обучении химии учащихся 7 классов использовались метод «круговая система на время», игра «Викторина», «Дебаты», «Час друзей». Использование интерактивных методов по предмету химия для повышения активности учащихся на уроке, контроля над предметом, умения получать и обмениваться информацией, уровня знаний.

Ключевые слова: химия, интерактивные методы, образование, процесс аналитической иерархии

A. Bakdauletuly, T.T.Mashan - L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan

THE USE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING CHEMISTRY

Abstract. This article examines the effectiveness of using interactive methods of teaching chemistry at school. Through a series of experiments and analyses, ways to easily achieve student learning goals using interactive methods were explored. In addition, the analytical hierarchy process was used to evaluate and

prioritize the effectiveness of interactive methods. During the study, when teaching chemistry to 7th grade students, the “timed round robin system” method, the game “Quiz”, “Debate”, and “Friends Hour” were used. The use of interactive methods in the subject of chemistry to increase student activity in the lesson, control over the subject, the ability to receive and exchange information, and the level of knowledge.

Keywords: chemistry, interactive methods, education, analytical hierarchy process.

References

1. Varjola I. Use of the internet in the teaching of chemistry in finnish schools: a case study – Chemistry education: Research and practice in Europe vol. 1 - 2000, pp. 121-128 [in English]
2. Samarth S., Sameer B., Praroop G. Augmented chemistry: Interactive education system – International Journal of Computer Application. Vol. 49, No.15 – 2012 [in English]
3. Toibazarova, N. A. Interbelsendi оқыту tekhnologiyasy [Technology of interactive learning] [Text]: manual / N. A. Toibazarova –Nur-Sultan, 2019-89 p. [in Kazakh]
4. Alimov, A. K. Interbelsendi оқу әdistemesin mektepterde қoldanu [Application of interactive teaching methods in schools] [Text]: manual / A. K. Alimov– Astana, 2014 – 188p. [in Kazakh]
5. Altynbekov, M. O. Organikalық himiyany оқытуда interbelsendi әdisterdің erekshelikter [Features of interactive methods in teaching organic chemistry] [Text]: Altynsarin readings / Altynbekov M. O., Zhunaeva M. N. – Kostanay, 2022 - 35-40p. [in Kazakh]
6. Hainovsky, S. E. Interaktivnye metody obucheniya i ih aktual'nost' na segodnyashij den' [Interactive methods of training and their relevance today] [Text] / S. E. Hainovsky // Pedagogical Journal. Vol.12 – 2022, 296-304 p. [in Russian]
7. Khashchenko, T. G. Interaktivnye metody obuchenie v professional'nom obrazovanii [Interactive methods of training in professional education] [Text]: educational post / T. G. Khashchenko, E. V. Makarova, A. L. Makarov - Ulyanovsk: Ugshaim. P. A. Stolpina, 2012-77 p. [in Russian]

Мақалаға сілтеме:

Бақдәулетұлы, А. Химия пәнін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану [Мәтін] / А. Бақдәулетұлы, Т.Т. Машан // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 115-120. <https://doi.org/10.55956/KIYC6193>

МРНТИ 15.41.39

<https://doi.org/10.55956/BZRM3342>

Н.К. Токсанбаева

доктор психологических наук, профессор
Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ СОВМЕСТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

***Аннотация.** В статье рассматривается вопрос о психологических направлениях развития особенностей профессионального общения личности в процессе совместной деятельности. Вступить в отношения с другими людьми, нуждаться в них – это и есть социализация человека в обществе. Поэтому, прежде всего, восприятие другого в совместной деятельности как факторы социализации развиваются в процессе общения. Это: черты характера, темперамент, жизненная позиция, вкусы, интересы, ценностные ориентации. Профессиональное общение, изучение особенностей эмоциональных состояний (коммуникабельность, эмпатия, способность контролировать свои эмоции, коммуникативные барьеры, конфликт, агрессивность и т.д.) для систематизации совместной деятельности в межличностном общении имеет большое значение в профессиональной деятельности, жизни в целом. Развитие культуры профессионального общения в личностном становлении молодого специалиста осуществляется через психологические направления совместной деятельности (просветительская, диагностико-коррекционная, профориентационная, профессиональная консультация, социальная адаптация, профессиональная деформация).*

Ключевые слова: общение, совместная деятельность, профессиональное общение, социализация, культура.

Введение. Основа совместной деятельности в общении связана с созданием зоны мотивационной потребности личности. Здесь для раскрытия личностной специфики необходимо определить познавательные действия, эмоциональные состояния, психические свойства, значимость собственных ценностей, пути, направленные на общее развитие, активность.

Общество – это совместная среда обитания людей. На каждого члена коллектива, объединенного в процессе

человеческих отношений и жизни в целом в групповой, совместной деятельности (трудовой, учебной), возлагается постоянное выполнение определенного дела. Таким образом определяется место, функция и социальная роль каждого человека в обществе. Сказанное выше позволяет обосновать следующее утверждение: одним из актуальных вопросов является улучшение качества подготовки квалифицированных специалистов в связи с проводимыми в стране социально - экономическими реформами.

Материалы и методы. Польза общения для общества в систематизации совместной деятельности заключается в том, что оно формирует всесторонне развитую новую личность, в которой созревают потребности позитивного реагирования на других людей, на общество. Чувство «Я», которое зарождается в человеке в процессе физиологического роста, формирует в подростке социальную деятельность, которая является основной для общества, оно также формирует способность войти в мир взрослых и проявить себя в обществе, показать свое «Я» и т.д. Одной из задач, стоящих перед социально развитым обществом, является формирование социальной активности подрастающего поколения и самореализации в обществе, воспитание чувства самообладания. Общение - это многоплановый процесс развития связей между людьми, обусловленный необходимостью совместной деятельности. Согласившись с новой концепцией, рассматривающей общение как фактор систематизации совместной деятельности, уточним содержание этого процесса следующим образом:

а) психические качества участников совместной деятельности, составляющих коммуникативные стороны общения, формируются посредством обмена информацией между ними;

б) взаимодействие в общении, характеризующее интерактивные аспекты совместной деятельности, формирует познавательные способности личности;

б) перцептивная сторона общения строится на основе восприятия и эмоциональных состояний людей в совместной деятельности. Целостный организационный подход в этих трехсторонних отношениях – это совместная деятельность и взаимодействие в ней людей.

В казахстанской психологической науке очень важна концепция С.М. Жакупова в изучении механизмов смысла, мотива и целеобразования во взаимодействии и

общении в совместной деятельности людей [1].

Особое место в вопросах изучения проблем взаимоотношений в общей и возрастной психологии занимают теоретико-экспериментальные работы М.М. Муканова, К.Б. Жарыкбаева, С.М. Елеусизовой; в вопросах изучения особенностей развития общения детей в дошкольных учреждениях через тренинговые работы - в трудах Х.Т. Шеряздановой, Ж.Ы. Намазбаевой; по вопросам этнопсихологии – в научных работах С.К. Бердибаевой, О.Х. Аймаганбетовой и др.

В психологии рассматривается и доказывается важность общения для повышения сущности совместной деятельности (А.А. Леонтьев, А.А. Бодалев, Я.Л. Коломинский, А.Б. Добрович, Н.П. Ерастов, Е.П. Ильин, В.А. Кан-Калик, Г.А. Ковалев, С.В. Кондратьева, и др.). Лишь в некоторых исследованиях изучалось влияние личностных коммуникативных характеристик личности на значимость совместной деятельности, успешность руководства и управления (Н.Н. Обозов, О.В. Аллахвердов, А.Л. Журавлев, Ю.А. Ханин). В работах, в которых рассматривается сам стиль общения, он либо анализируется независимо от влияния на эффективность совместной деятельности, либо оценивается его влияние на эффективность совместной деятельности в сфере нематериального производства (Е.Г. Злобина, Т.Б. Беляева).

В межличностных отношениях известные ученые (Б.Г. Ананьев, В.Н.Мясищев) выделяли три конкретных компонента; признание людьми друг друга, вид эмоционального общения, их взаимоотношения в совместной деятельности, которые закладывают основу методологической актуальности темы исследования.

Обсуждение результатов. Теоретические исследования составляют теоретико-методологический и экспериментально-эмпирический анализ общения в зависимости от трех основных факторов систематизации

совместной деятельности (познавательных, личностных качеств, эмоциональных состояний).

Во-первых, анализом проблемы познавательных процессов и общения в совместной деятельности занимались Л.С. Выготский [2], А.В. Брушлинский [3], помимо отмеченного, Н.Н.Обозов исследовал взаимосвязь коммуникативного мышления в системе словарных значений [4].

С.М. Жакупов проанализировал отражение единства мышления, речи и эмоций как в содержательных структурах, так и в совместном диалогическом мышлении [5], С.К. Бердибаева исследовала структуру познавательно-творческого речевого диалога в коммуникативно-интерактивном характере [6], О.Х. Аймаганбетова рассматривала проявление межнациональных отношений как этнический стереотип [7].

Во-вторых, личностные качества как второй фактор систематизации общения в совместной деятельности рассматривала К.А. Абульханова-Славская [8], А.П. Панфилова изучала психические процессы и состояния общения личности, в действии, так как считала, что они служат личностной чертой [9]. С.М. Жакупов проанализировал развитие способностей в результате взаимодействия личностей, рассмотрел развитие и взаимосвязь видов совместной деятельности [1, с.35-78].

В-третьих, эмоциональные факторы, изучаемые С.Л. Рубинштейном [10], М.И. Тимофеевым [11], определяют совокупность внутренних реакций человека на явления, происходящие в действительности. Именно из этих направлений выявляются факторы систематизации отношений в совместной деятельности, а экспериментальное исследование развивает теоретические основы.

По мнению Ш.Т. Турдалиевой и В.Н.Сарбасовой, причиной совместности деятельности является предвидение того, как партнер отреагирует на то или иное действие своего собеседника, для позитивного

взаимодействия с другими людьми, является причиной гармоничности отношений [12].

В совместной деятельности особенности профессионального общения характеризовались через психологические направления развития личности. Это: просветительская, диагностико-коррекционная, проблемно-ситуативная, профессиональная ориентация, профессиональная консультация, социальная адаптация, профессиональная деформация личности. Продолжена организация работы по развитию направлений через психологический тренинг. Психологический тренинг состоял из развивающих заданий с испытуемыми экспериментальной группы по направлениям данного этапа. При планировании тренинговых заданий самым главным было ознакомить молодых специалистов с особенностями профессионального общения в трудовой деятельности. Таким образом, систематизация через общение совместной деятельности молодых специалистов, вновь вовлеченных в труд, эффективно отражается на психологических тренингах.

Система психологического тренинга, основанная на общении в совместной деятельности, заключается в решении специалистами-профессионалами необходимых им профессиональных компетентностных задач:

1. Изучение элементов общения в ходе практической совместной деятельности, развитие коммуникативности, овладение новым типом общения.

2. Овладение всей системой общения в совместной деятельности и опытом профессиональной деятельности.

Овладение в процессе совместной деятельности профессиональными навыками и деловыми жестами на публике как вербальными формами общения. Особенности профессионального общения – это умение начать разговор, отдавать приказы, вступать в коллектив, раскрытие своих теоретических знаний, усвоение требований профессии и т.д.

Реализация целей и задач по обеспечению доведения молодых специалистов до уровня профессионала посредством совместной деятельности на втором этапе нашей исследовательской работы проводится в виде организации для молодых специалистов психологических тренингов.

Проводимые тренинги конкретизируются с целью воздействия на познавательную деятельность, психические качества и эмоциональное состояние личности, направляя испытуемых на овладение профессиональными качествами.

Задания тренинга, использованные в программе модуля, проводились по следующим направлениям:

1. *Просветительская* - проведен психологический тренинг как поиск ответа на вопрос «Как работать» с испытуемыми. Просветительство, как следует из самого названия, заключается в том, чтобы научить молодого специалиста быть готовым в любой ситуации к профессиональной деятельности, повышать свою профессиональную квалификацию.

2. *Диагностико-коррекционная*. Этот подход ограничивается расходом всех сил практического психолога на молодого специалиста, а также на направление работы со специалистами, имеющими проблемы в развитии эмоциональных и психических качеств различного характера. Он направлен на создание коррекционно-развивающей программы со специалистами, имеющими опыт работы по решению актуальных психологических проблем различных направлений, постдиагностической работы. Последовательные действия психолога такого направления можно обозначить как психокоррекцию.

Достижения такого подхода:

- квалифицированную и оперативную психологическую помощь получают те, кому она особенно нужна;

- четко обозначены обязанности психолога и молодого специалиста;

3. *Проблемно-ситуативный*. Отношения между участниками любой совместной деятельности устанавливаются не сразу. Это может быть связано с индивидуальными чертами и коммуникативными способностями людей, вступающих во взаимодействие. Эти типы действий анализируются в таблице 1, представленной ниже:

Таблица 1 –
Анализ видов деятельности в процессе общения в результате совместной деятельности

Роли, связанные с заданием в группе	Роли, связанные с групповой помощью
1. Мотивация. Предлагаются новые идеи и подход к решению проблемы и решению задачи. Изменение отношения к проблеме.	1. Поощрение. Поддерживать и поощрять участие других. Понимает идеи и мысли других.
2. Совершенствование. Совершенствует идеи и предложения других участников.	2. Гармонизация. Разница между различными взглядами и мыслями участников общения.
3. Дополнение. Добавляются идеи, а рекомендации дополняется членами команды.	3. Приходящий к согласию. Поддерживает идеи, предложенные на основе групповой гармонии других, может донести свои идеи
4. Осведомленность. Посредством оценивания прошлого поворачивает группу в нужном направлении.	4. Защитник. Поддерживает других, контролирует путь общения.
5. Стремящийся к действию. Мотивирует и подталкивает группу к действию.	5. Следующий - спокойный. К группе относится спокойно. При принятии решения во время группового обмена мнениями консультирует слушателей

Мы установили, что эти виды будут продуктивными и непродуктивными целями для группы! Виды непродуктивных действий: бегство, поиск, быть выше других, агрессия, монологика. В соответствии с временем выполнения задания по истечении 15 минут действия партнера рассматриваются в группе.

В ходе анализа процесс общения делится на две деятельностные функции: необходимо решать и поддерживать задачу по отношению к продуктивной деятельности.

Функция задачи – это способы решения проблемы. Задачи, выявленные в поведении: реализация рекомендаций, действия, мнения и информация. Они мобилизуют стремления группы для достижения целей во время совместной деятельности.

Поддерживающая функция связана с социальной и эмоциональной ситуацией. Они образуют межличностное общение и целостность в совместной деятельности, то есть достижение групповой цели.

Трудности в отношениях:

- трусость;
- многословие;
- замкнутость:

Наблюдатели следили за поведением группы. Эффективные и сложные моменты, которые происходили на каждом этапе, и имели место между группами и подгруппами (лидерство, активность, согласие, избегание и т. д.) были выявлены и объединены в группы.

В конце упражнения группы изобразили особенности коммуникативного характера в собственной совместной деятельности в виде скульптуры. В целом упражнения были организованы в шуточной форме. Но основная задача заключалась в том, что проделанная работа послужила точкой для осознания сложностей общения в совместной деятельности.

4. *Профессиональная ориентация.*

Выполнение упражнений, описанных выше, эффективно. В этом упражнении нет четкой постановки задачи или оборудования, а

вместо этого создается возможность переориентироваться на стресс, который человек испытывает при общении с другими в совместной деятельности. У многих людей могут быть проблемы во время отношений. Как только вы настроитесь на нужный лад, вы сможете помочь не только себе, но и другим. А второй вариант переориентации – это разговор о сущности неоправданных переживаний. Этим человек достигает степени познания окружающего мира.

5. *Профессиональная консультация.*

Проводятся тренинги как среди отдельных лиц, так и среди широкой общественности. У них есть известная особенность: личность в группе может принимать контрпродуктивные действия от окружающих, кто – то говорил о себе, о чем он слышал и раньше; в группе могут быть как новые, так и контрпродуктивные формы поведения, в общении другие помогают индивиду понять наличие подобных проблем. Затем показатель степени тревоги утихает; групповая лекция помогает найти друга. Тем не менее, следует отметить, что групповая лекция может нанести вред некоторым (лицам с физическим изъяном или лицам, которые находятся в состоянии сильного горя, переживания, стресса). Им следует читать лекцию по специально разработанному плану.

Овладение человеком профессиональной деятельностью свидетельствует о достаточной осведомленности по вопросам особенностей общения. Например, непонимание слов партнера по общению приводит к коммуникативным барьерам. А преодоление таких препятствий характеризуется тем, что в отношениях важно уметь правильно задавать вопросы. Для этого использование следующих слов будет эффективным при сборе информации: «я вас понял .....», «Как вы думаете .....», «Так ты думаешь ....» и т.д. Так, в ходе работы с испытуемыми осуществлялась консультационная техника.

Консультирование и психотерапия часто называют «искусством говорить». В

некоторых случаях использование этого языка само по себе будет большим подспорьем для человека. Это потому, что он постоянно использует только одно слово, чтобы вспомнить то же состояние или чувство и прошлое, связанные с этим словом. В то же время, если одни люди только одним словом и с незначительным описанием могут изобразить различные ситуации, то другие представляют только одну ситуацию с помощью нескольких слов и различных описаний.

Вступая в отношения, человек узнает себя и другого. А общение в любой совместной деятельности требует использования собственных приемов.

Различные эмоциональные ситуации, затрудняющие общение, зависят от индивидуальных особенностей личности. Стресс, с которым человек сталкивается вначале, бывает разным. Из них жалобы, такие как «я чувствую себя лишним в группе», «я чувствую себя подавленным», «я чувствую себя немного другим» часто встречались в ответах испытуемых. На такие ответы собиралась информация, посредством следующих встречных вопросов: «почему, по вашему мнению, в группе вы чувствуете себя лишним», «почему вы чувствуете себя подавленным?», «Чего вы боитесь?», «Почему вы чувствуете себя по-другому?», «Когда вы выражаете свои мысли, что бы вы думали, если бы окружающие слушали вас с вниманием?».

Беспокойство и чувства во время отношений будут завышенными, но, используя разные действия, вы можете указать на следующие варианты: чувство неполноценности по отношению к другим, собственное разочарование по сравнению с окружающими, потребность в других, отсутствие мыслей и т. д.

б. Социальная адаптация. Важное место в адаптации молодых специалистов к профессиональной деятельности занимает влияние психолога того же учреждения. Адаптация человека к профессиональной

деятельности состоит из нескольких этапов: первая адаптация, стадия стабилизации, дезадаптация возможностей, вторая адаптация, возрастное снижение адаптационных возможностей. Процесс адаптации – это непрерывная, активирующая согласованность в системе «субъект труда – профессиональная среда».

Адаптация – это не только установка на успешное служение этой среде, но и ее способность к психологическому, личностному, социальному развитию в будущем. Поэтому адаптация молодого специалиста к этой среде также связана с его способностью осваивать профессию. Конечно, это объясняется прежде всего особенностями общения в совместной деятельности.

Профессиональная адаптация включает в себя признаки и процессы адаптации в регуляции производственных, физиологических, психологических и социальных факторов. Профессиональная адаптация это и производительность труда, состояние, высокое качество, безопасность профилактика и т.п. Психологическая адаптация – это эмоциональная сдержанность, твердость, управление эмоциями в профессиональных достижениях и неудачах и т. д., а социальная адаптация заключается в усвоении и принятии норм поведения и своей социальной роли в группе. Таким образом, данное направление нашей исследовательской работы посвящено оказанию психологической поддержки в процессе профессиональной адаптации специалистов через общение.

Впечатлительность, умение создавать новые образы, легкость возникновения состояния общности настроений, богатство словесных ассоциаций и т.п. компоненты проявляются в результате совместной деятельности в процессе общения человека, вошедшего в эту новую среду. Любая адаптация должна пройти большой путь развития, чтобы стать, прежде всего, отношениями. Каждый человек в процессе своего развития проходит период повышенной чувствительности в усвоении того или иного

вида деятельности, под тем или иным влиянием.

7. *Профессиональная деформация личности.* В совместной деятельности общение – это самостоятельное взаимодействие специалиста с другими людьми в трудовой деятельности и развитие профессиональных взаимоотношений. Кроме того, трудности в общении в любой среде, результативность совместной деятельности также зависит от рабочей среды и восприятия коллег. Они представляют собой профессиональные барьеры на разных стадиях, когда трудности различного характера мешают человеку гармонично взаимодействовать между собой. Иногда наши слова, действия правильно произносятся, но неправильно воспринимаются человеком или коллегой, который находится рядом с нами. Поэтому создается эмоциональное перенапряжение, снижение трудоспособности, деперсонализация. Поэтому такие действия приводят к возникновению различных профессиональных деформаций у коллег.

Систематизация совместной деятельности через общение эффективно отражается в специально организованной развивающей работе. Она реализуется на основе составления программы психологического тренинга. Проанализировав общую систему организации и проведения психологического тренинга, были рассмотрены условия, способствующие совершенствованию познавательной деятельности молодых специалистов, формированию их умственных качеств и эмоционального состояния, совершенствованию особенностей общения молодых специалистов, вновь включенных в трудовую деятельность. Также определена важность сосредоточения внимания на психологических тренингах профессионалов (упражнения, игры и т.д.):

- установление сроков создания и проведения психологической тренинговой группы;

- раскрытие содержания программы тренинга, направленного на систематизацию совместной деятельности через общение;

- учет индивидуальных особенностей участников тренинга;

- повышение интереса к участию до конца тренинга.

Задания тренингов призваны способствовать раскрытию особенностей общения в совместной деятельности по приобретению общего профессионального мастерства и навыков испытуемых.

Эффективность совместной деятельности во многом зависит от благоприятного осуществления личностных и групповых возможностей. Благоприятная деятельность в коллективе влияет не только на продуктивность его результатов, но и перестраивает человека, открывает ему новые возможности. В связи с этим возникает необходимость гармоничной организации стиля взаимодействия.

Заключение. Общение является социально-психологическим феноменом, определяемым как основной фактор систематизации совместной деятельности членов общества между личностями, развитием личностных качеств, эмоциональных состояний, познавательных особенностей и двусторонней деятельности участников. Кроме того, общение как фактор систематизации совместной деятельности с одной стороны, оказывает дополнительное влияние на совместную деятельность, выявляет, анализирует ее структуру своим содержанием, характеризуется своеобразной системой процесса общения, его интенсивностью, т. е. тем, как оно влияет на коллектив, определяется качеством процесса общения. С другой стороны, общение влияет не только на познание, но и на действие использования мотивационно – мыслительной составляющей, определяет действие общения, а также способствует формированию социальной среды через управление личностными качествами молодых

специалистов и их эмоциональным состоянием
в процессе усвоения важных закономерностей
развития общества.

Список литературы

1. Джакупов, С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения [Текст]: Учебное пособие / С.М. Джакупов. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 117 с.
2. Выготский, Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.2. Проблемы общей психологии [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
3. Брушлинский А.В., Поликарпов В.А. Мышление и общение [Текст] / А.В. Брушлинский, В.А. Поликарпов. - Минск: Университетское, 1990. - 214 с.
4. Обозов, Н.Н. Психология межличностного взаимодействия: автореф. дисс. ... док. психол. наук. – Ленинград, 1979. – С. 8-9.
5. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения [Текст] / С.М. Джакупов. – А.: Қазақ университеті, 2004. – 312 с.
6. Бердібаева, С.Қ. Тұлға психологиясы [Мәтін]: Оқу құралы / С.Қ. Бердібаева. – А.: Алла прима ЖШС, 2008. – 155 б.
7. Аймағанбетова, А.Х. Мотивация как одна из психологических составляющих готовности к профессиональной деятельности психолога [Текст] / А.Х. Аймағанбетова // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №1 (56). 2016
8. Абульханова-Славская, К.А. Личностный аспект проблемы общения [Текст] / К.А. Абульханова-Славская. - В кн.: Проблемы общения в психологии. М., 1981. - С. 218-241.
9. Панфилова, А.П. Психология общения [Текст]: учебник / А.П. Панфилова. - М. : Издательский центр «Академия», 2020. - 208 с.
10. Рубинштейн. С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - М.: Знание, 1976. - 416 с.
11. Тимофеев М.И. Деловое общение [Текст]: Учеб. Пособие / М.И. Тимофеев. – М.:Издательство РИОР, 2004. – 125 с.
12. Турдалиева, Ш.Т., Трансформация самосознания личности в новых реалиях [Текст] / Ш.Т. Турдалиева, В.Н. Сарбасова // Dulary University Хабаршысы. 2023, №3 С.93-113

Материал поступил в редакцию 18.02.24

Н.Қ. Тоқсанбаева - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТТЕ КӘСІБИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада тұлғаның бірлескен іс-әрекетте кәсіби қарым-қатынас ерекшеліктерін дамытудың психологиялық бағыттары туралы мәселе қарастырылған. Басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсу, оны қажет ету - бұл адамның өзінің қоғамда әлеуметтенуі. Сол себепті, ең алдымен әлеуметтенудің бірлескен іс-әрекетте басқаны қабылдау факторлары қарым-қатынас процесінде дамиды. Олар: мінез-құлық ерекшеліктері, темпераменті, өмірлік ұстанымы, талғамы, қызығушылығы, құндылық бағдары. Кәсіби қарым-қатынас Тұлғааралық қарым-қатынаста бірлескен іс-әрекетті жүйлендіру үшін эмоциялық күйлерінің (тіл табысқыштығы, эмпатия, эмоциясын басқара алу қабілеті, қарым-қатынастық кедергі, конфликт, агрессивтілігі т.б.) ерекшеліктерін зерттеу, кәсіби іс-әрекетте, жалпы өмірде маңыздылығы жоғары. Жас маманның тұлғалық қалыптасуында кәсіби қарым-қатынас мәдениетін дамыту бірлескен іс-әрекетті психологиялық бағыттары

(ағартушылық, диагностикалы-коррекциондық, кәсіби бағдар, кәсіби кеңес беру, әлеуметтік бейімделу, кәсіби деформация) арқылы жүзеге асырылады.

Тірек сөздер: қарым-қатынас, бірлескен іс-әрекет, кәсіби қарым-қатынас, әлеуметтену, мәдениет.

N.K. Toxanbayeva - Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

PSYCHOLOGICAL DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE FEATURES OF PROFESSIONAL COMMUNICATION IN THE PROCESS OF JOINT ACTIVITY

Abstract. The article considers the question of the psychological directions of the development of the features of professional communication of an individual in the process of joint activity. To enter into relationships with other people, to need them – this is the socialization of a person in society. Therefore, first of all, the perception of the other in joint activities as factors of socialization develop in the process of communication. These are: character traits, temperament, life position, tastes, interests, value orientations. Professional communication, the study of the characteristics of emotional states (sociability, empathy, the ability to control one's emotions, communicative barriers, conflict, aggressiveness, etc.) for the systematization of joint activities in interpersonal communication is of great importance in professional activity, life in general. The development of a culture of professional communication in the personal development of a young specialist is carried out through psychological areas of joint activity (educational, diagnostic and correctional, career guidance, professional counseling, social adaptation, professional deformation).

Keywords: communication, joint activity, professional communication, socialization, culture.

References

1. Dzhakupov, S.M. Upravleniye deyatel'nost'yu studentov v protsesse obucheniya [Management of students' activities in the learning process] [Text]: Textbook / S.M. Dzhakupov. - Almaty: Kazakh University, 2002. -117 p. [in Russian]
2. Vygotsky, L.S. Sobraniye sochineniy [Collected works: In 6 volumes. 2. Problems of general psychology] [Text] / L.S. Vygotsky. – M.: Pedagogy, 1982. – 504 p. [in Russian]
3. Brushlinsky A.V., Polikarpov V.A. Myshleniye i obshcheniye [Thinking and communication] [Text] / A.V. Brushlinsky, V.A. Polikarpov. - Minsk: Universitetskoe, 1990. - 214 p. [in Russian]
4. Obozov, N.N. Mezhlichnostnogo vzaimodeystviya [Psychology of interpersonal interaction]: abstract. diss. ... doc. psychological sciences. – Leningrad, 1979. – pp. 8-9. [in Russian]
5. Dzhakupov S.M. Psikhologicheskaya struktura protsessa obucheniya [The psychological structure of the learning process] [Text] / S.M. Dzhakupov. – A.: Kazakh University, 2004. – 312 p. [in Russian]
6. Berdibaeva, S.K. Tulğa psixologiyası [Psychology of personality] [Text]: Oku kuraly / S.K. Berdibaeva. – A.: Alla prima ZHSHS, 2008. – 155 p. [in Kazakh]
7. Aimaganbetova, A.H. Motivatsiya kak odna iz psikhologicheskikh sostavlyayushchikh gotovnosti k professional'noy deyatel'nosti psikhologa [Motivation as one of the psychological components of readiness for professional activity of a psychologist] [Text] / A.H. Aimaganbetova // Bulletin of KazNU. Psychology and Sociology series. №1 (56). 2016. [in Russian]

8. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. Lichnostnyy aspekt problemy obshcheniya [The personal aspect of the problem of communication] [Text] / K.A. Abulkhanova-Slavskaya.- In the book: Problems of communication in psychology. M., 1981. - pp. 218-241. [in Russian]
9. Panfilova, A.P. Psikhologiya obshcheniya [Psychology of communication] [Text]: textbook / A.P. Panfilova. - M. : Publishing Center "Academy", 2020. - 208 p. [in Russian]
10. Rubinstein. S.L. Problemy obshchey psikhologii [Problems of general psychology] [Text] / S.L. Rubinstein. - M.: Znanie, 1976. - 416 p. [in Russian]
11. Timofeev M.I. Delovoye obshcheniye [Business communication] [Text]: Textbook. The manual / M.I. Timofeev. – Moscow: RIOR Publishing House, 2004. – 125 p. [in Russian]
12. Turdalieva, Sh.T., Transformatsiya samosoznaniya lichnosti v novykh realiyakh [Transformation of self-awareness of personality in new realities] [Text] / Sh.T. Turdalieva, V.N. Sarbasova // Bulletin Dulary University. 2023, No.3, pp.93-113. [in Russian]

Ссылка на статью: *Токсанбаева, Н.К. Психологические направления развития особенностей профессионального общения в процессе совместной деятельности [Текст] / Н.К. Токсанбаева // Вестник Dulary University. – 2024. - №1. – С. 121-130. <https://doi.org/10.55956/BZRM3342>*

V.V. Khitruk*

*Doctor of Pedagogical Sciences, Profes
M.Tank Belarusian State Pedagogical University
Minsk., Republic of Belarus
3577058@gmail.com*

M.S. Tileubayeva

*PhD psychology, senior lecturer
J. Washington University, Washington, USA
ai_arum@mail.ru*

DEVELOPMENT OF METHODS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract. *The purpose of the study is to organize psychological services that ensure their quick and optimal integration into the normal process by increasing the effectiveness of special conditions focused on students with special educational needs in educational organizations. Modern psychological strategies focused on the free development, effective socialization and successful learning of students with special educational needs were used and as a result of conducting experiments, a methodology of psychological support was developed. This has led to new results-oriented work of educational organizations, supplementing psychological and pedagogical support services for students with special educational needs with innovations. Expected results from the implementation of the tasks set within the framework of the research: achievement indicators of students with special educational needs will be compiled; educational organizations create psychological models for improving the interaction of "special" students with the environment; effective psychological strategies to influence them positively are created; a series of individual and group trainings focused on the "special" student and learners' classmates will be prepared; programs for regulating behavior problems of "special" students will be created; neuropsychological strategies to overcome their learning difficulties are developed; modern technologies of professional-psychological support of families and teachers are created.*

Key words: *special educational needs, psychological support, successful education, effective socialization.*

Introduction. The modern educational paradigm, as one of the main tasks of education, is focused on the process of improving the social skills of schoolchildren and adapting them to real life situations. At the same time, maximum coverage and psychological-pedagogical support for the integration of students with special needs into the normal educational (SSEN) space is a global requirement. The professional experiences of the research group on inclusive education are the prerequisites for the development of this project. It is planned to implement the process of developing the methodology of psychological support for students with special educational needs in three directions: improving the student's interaction with the environment, regulating

behavior problems, and overcoming learning difficulties. For successful socialization and effective learning, an individual educational trajectory is determined, taking into account the child's development potential. This activity is carried out on the basis of the joint action of the teacher-psychologist with the class leader, subject teachers, special specialists and social pedagogue. The project aims to increase the effectiveness of psychological-pedagogical support in educational organizations, providing the process of psychological support with modern strategies. To focus on students, gradually reducing the technology of special educational needs for them; stabilization of the result; turning the process into a normal phenomenon by increasing the quality

and effectiveness of the special situation organized by the SSEN in educational organizations – for this purpose, it is considered to study the psychological causes of special educational needs of students of SEN and to compile modern indicators of achievements.

The creation of programs for the regulation of problems in the behavior of students in the SSEN is carried out on the basis of active methods of applied psychology. Calming the children's nervous system through retraining methods and meditative techniques contributes to the stabilization of the psyche. Daily, systematic, continuous practice of these methods and the addition of affirmations and visualization are believed to increase effectiveness. Therefore, with the help of school psychologists, conducting psychocorrective sessions for a period of 6-7 weeks for 1 academic year and interim monitoring of the child's condition of the SSEN every quarter is a prerequisite to create a modern psychological program for regulating behavioral problems. In order to create psychological-pedagogical strategies for overcoming learning difficulties, the levels of development of mental processes of students of secondary school are diagnosed and subjects that are difficult to master are identified. It is planned to implement the process of increasing the child's mental ability through neuropsychological strategies. It is also, necessary to revive the practices of teaching differentiation and critical use of technologies of the pedagogical team based on the features of perception, thinking operations, attention stability, memory and reproduction processes. In educational organizations, SSEN is provided by educational resources of students, professional and psychological support of their families and teachers. In order to increase the effectiveness of this process, schemes for mentoring tools and using coaching technologies are considered within the project.

Research conditions and methods.

Psychological-pedagogical support is an organized activity aimed at creating conditions that provide the opportunity to solve the students' actual problems. Its main principles are to provide

timely help to the individual of SEN, to influence the student to independently overcome the difficulties of this process and to take a responsible approach to personality formation. V.M. Tolstosheina emphasized that the process of psychological support of students SEN in educational organizations is considered as a unity of actions of all participants in the educational process in order to create conditions for positive development of the child while preserving the freedom and responsibility of the child's personality [1].

Researchers E.I. Gaidarova, E.V. Kuzmicheva determined that the main goal of the psychological and pedagogical support service for students of the SSEN is "to ensure the successful entry of the child into the new social conditions of development before adapting the child to education" [2].

In the case of inclusive education, depending on the content of the organization of psychological and pedagogical support services, researchers have different opinions. For example, E.V. Gorshkova suggests that psychological and pedagogical support of students SEN in educational organizations should be carried out in four directions: the first direction is called the period of adaptation, giving priority to work with the child and his family members; the second direction is defined as mobilization of the process of regulating the student's relationship; the third direction is called the period of orientation to the teaching process; The fourth direction indicates that it should include work with the pedagogical team [3].

In N.V. Basalaeva, T.V. Kazakova, Z.A. Levshunova's works, the most important thing in the system of psychological support of SSEN is the development of students' motivation to study, increasing the desire to acquire knowledge, and focusing on ensuring academic success; and other results go hand in hand with this task, and the main goal is the priority of achieving high-quality education of the child" [4].

Researchers L.P. Fetalieva, E.A., such as Abdulatipova attribute informative, guiding and developmental functions in educational

organizations, the main services of psychological-pedagogical support of students of the SSEN. Highlighting the position of "mutual dialogical action and collegiality" as one of the main principles of psychological support, it is concluded that this determines the joint actions of specialists participating in this process, within the framework of a single system of values, on the basis of mutual respect. According to the authors, it is necessary to "regularly monitor the psychological status of students in the class and changes in personality" [5].

On the basis of the above examples and general experience, distinguishing the gaps formed in the process of psychological support of students of the SSEN, the degrees of novelty of the scientific results achieved during the implementation of this project are formulated:

– firstly, the approach to the process of creating SSEN, a student's personal educational trajectory will be transformed: until now, psychological support has done according to the child's capabilities, and within the framework of the proposed project, this process will be based on his potential; because opportunity is measured by limitation, and potential is characterized by development;

– secondly, in educational organizations, a common method of psychological support of students with disabilities, SEN is developed: improving the student's interaction with the environment, regulating behavior problems, and overcoming learning difficulties.

The importance of the results of the proposed project is characterized by a number of social effects. In modern Kazakhstan, the idea of "forming a new identity of the nation" is relevant; and in the framework of this process, revitalization of inclusive education and modernization of psychological activities are of great importance. Because today's students are distinguished by their intelligence, which quickly accepts new things, and their sensitivity, which knows what to say. The successful integration of students SEN in such an environment of intensive development requires the full functioning of the process of psychological support. Therefore, the

psychological-pedagogical support service in educational organizations should be based on a strategic goal aimed at improving the quality of the nation, meeting the cognitive and social demands of the children of the new generation [6].

The differences of the project idea from world analogues are characterized by its orientation to the development of national identity. For example, since the necessary equipment for the laboratory of psychological support of students SEN of the National Academy of Sciences is made in other countries, it is alienating from Kazakh knowledge. In order to increase the quality of the nation, we need effective tools to accelerate the formation of the Kazakh identity. It is not enough just to translate them from world-class popular languages. Approaches developed in other social and cultural environments do not always correspond to the national worldview of the Kazakh people, and even opposite aspects may be encountered. Therefore, the creation and implementation of modern psychological tools and content in the native language, based on the Kazakh consciousness, for the students of the SEN is a strategic content for the future of the nation.

Research results. The problem of psychological support of students of the SEN arose due to the unsatisfactory situation of inclusive education in educational organizations. Currently, in the vast majority of schools, the trajectory of individual education of students of SEN is formally determined, so its effectiveness is also lacking. In 2022, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan approved "Principles of psychological and pedagogical support in educational organizations".

The weakness of the psychological and pedagogical support service implemented on the basis of this rule depends on several factors.

1. Educational organizations still work according to the principles of "free space" and "safe environment". As a solution to the existing situation, within the framework of the project, it is planned to create a rationale for the relationship of "comfortable environment" oriented to prosperity.
2. Non-equipment of educational space in

educational organizations in accordance with the cognitive needs of students of SEN. As a solution to this problem, within the framework of the project, models of inclusive education classrooms according to the age characteristics of children are proposed;

3. There are inadequate potential of specialists who work with students SEN of primary school. Within the framework of the project, it is planned to organize 2 areas of professional development courses: "Methodology of psychological-pedagogical support service" for school psychologists and "Methodology for developing an individual trajectory of student-oriented education of SWEN" for teaching staff.

4. There is low demand and demand from parents. As a solution to this problem, it is recommended to create family support centers near educational organizations.

In accordance with the main scientific problems of the project, a research strategy was defined: for pedagogues-psychologists of educational organizations, to determine the main directions of psychological support of students of the SWSEN. The research team predicts the effectiveness of implementing this process in three directions: psychotherapy for regulating problems in the student's behavior in the SEN; training to improve children's interaction with the environment and neuropsychology of overcoming learning difficulties.

In accordance with the main scientific problems of the project, a research strategy was determined: for pedagogues-psychologists of educational organizations, to determine the main directions of psychological support of students of the SWSEN. The research group predicts the effectiveness of implementing this process in three directions: psychotherapy for regulating problems in the behavior of the student of SEN; training to improve children's interaction with the environment and neuropsychology of overcoming learning difficulties.

In educational organizations, for successful socialization and effective learning of students with special needs, an individual educational trajectory is created, taking into account the

child's development potential. This activity is carried out on the basis of the joint action of the teacher-psychologist with the class leader, subject teachers, special specialists and social pedagogue.

The research hypothesis: if the process of psychological support in educational organizations is provided with methods and modern strategies oriented to specific solutions, the school is equipped according to the requirements, systematic and continuous professional services are provided, the use of technologies with special educational needs for the SEN students of primary and secondary schools will gradually decrease, academic results will stabilize, and the child will join the normal process.

It is planned to study the psychological causes of the special educational needs of the students and compile modern indicators of achievements in order to achieve the set goals. During psychological and pedagogical diagnostics, I.G. Eliseeva, A.K. Ersarina examines the formation of components of educational activities (motivation, self-organization, planning, execution and control of educational activities), work capacity, pace of activity, and what forms of educational work help students better understand educational material. (written, oral, practical actions, illustrative material, etc.), concludes that priority should be given to the selection of the most suitable teaching methods and approaches and the need to respond to the mechanisms of organizing the child's activities during the lesson [7]

One of the important research methods used within the project is neuropsychological research. After all, learning difficulties of children with ADHD are often the result of attention deficit. Therefore, the reasons why hyperactive students of SEN are unable to learn basic reading skills such as writing, reading and counting are identified in order to overcome learning difficulties. For this purpose, it is necessary to monitor students' abilities to use effective mnemonic strategies, give abstract definitions of words, analyze linguistic metaphors, and pay attention to describing the thoughts and feelings

of characters in children's oral and written stories. Also, it is necessary to be able to solve mathematical problems with several methods, to use different units of measurement and to have the ability to calculate them backwards. Learning activity of SWSEN changes not only the cognitive activity of students, but also their relationship with others and the nature of their self-esteem.

Discussion of scientific results.

Neuropsychological diagnosis is a study conducted using a set of special tests in order to establish the relationship between the characteristics of high mental function and the morphofunctional state of the brain [8].

It is related to the diagnosis, especially in A.V. Semenovich's "replacement ontogeny" methodology, as well as T.A. Fotekova, K.A. Bogomolova, A.V. Tsvetkov, N.B. Shumakova aimed at the development and regulation of cognitive functions, the components, so there will be created individual neuropsychological programs based their methods [9-12].

Development works are planned to be carried out 3 times a week during the academic year. The duration of the sessions is 20-40 minutes, depending on the age characteristics of the students of the SWSEN. The content of neuropsychological programs includes sensorimotor adjustment, cognitive development, and psychoemotional regulation. Monitoring of results is carried out through initial, intermediate and final diagnostics.

It is assumed that the neuropsychological research will contribute to obtaining approximately the following indicators: the level of self-control of the students of the EDPS will increase; the volume of attention increases, concentration, stabilization increases; the level of voluntary memory increases; intellectual abilities develop; abilities of abstract thinking, generalization and categorization are formed; interest in learning activities, perseverance, independence, independence begin to be recognized; completing tasks will no longer be a problem; the number of errors in writing is significantly reduced; the ability to understand hidden and figurative meaning improves.

Data processing is carried out using statistical methods.

In educational organizations, the work of regulating the personality problems of the students of the SWSEN is carried out on the basis of active methods of applied psychology. It is believed that regular use of children's nervous system calming programs, through retraining approaches and meditative techniques, can contribute to mental stabilization. Regular practice of these methods and the addition of affirmations and visualization techniques will undoubtedly increase productivity. Therefore, with the help of school psychologists, there is a reason to conclude that conducting psychocorrective sessions and periodic monitoring of the child's condition by the SSEN every quarter will lead to the regulation of behavioral problems.

There are often cases of retardation of mental development among students of primary school; it is often the result of inattention. At the same time, such children often have negative behavior such as restlessness, nervousness, impulsiveness of actions, feverishness. All of these hinder the interaction of students with the environment of SSEN. Within the framework of the project, it is planned to determine the psychophysiological nature of such children, the nature of their features and the scope of their interests, and to create psychological models for their improvement.

For this purpose, in consultation with the student's family, effective psychological strategies of positive influence on the children of the SSEN will be created: a series of individual and group trainings focused on the EDPS student and his classmates will be developed and conducted once a week during the school year. Based on the results, models of "interaction with the environment" are developed.

Conclusion. The strategic goal of the proposed project is to study the psychological activities that ensure their quick and optimal integration into the normal process by increasing the effectiveness of the special situation aimed at students with the SEN in educational organizations. For this purpose, modern psychological strategies focused on the free development, effective socialization and

successful study of students with SEN are used, and as a result of conducting experiments, a methodology of psychological support is developed. This educational institution complements the psychological and pedagogical support of SSEN with innovations and leads educational organizations to work in a new and result-oriented manner.

Expected results from the implementation of the tasks set within the project include 2 directions: the process of psychological support of the students of the SEN and the process of implementing the research results into production.

Expected results from the tasks set in the first direction:

- The psychological reasons for the special educational needs of the students of the primary school are going to be distinguished;

- Indicators of students' achievements of the SSEN will be compiled;

- In educational organizations, psychological models for improving the interaction of students of primary education with the environment are created;

- effective psychological strategies of positive influence on children of the SEN will be created;

- A series of individual and group trainings is prepared for the student of the SEN and his classmates;

- the main tool of control experiment - reflection techniques is developed;

- programs for regulating problems in the behavior of students with the SEN will be created;

- neuropsychological strategies for overcoming learning difficulties are created;

- modern technologies of professional-psychological support of the families of students and teachers of SEN will be created.

There are 2 directions of implementation of project tasks - expected results in the process of implementation of research results into production:

- A laboratory for psychological support of students with SEN will be equipped;

- the qualifications of the research group related to inclusive education will be increased;

- SSEN is presented at scientific conferences on the environment of psychological support for students;

- educational programs of professional development courses for teachers and psychologists of educational organizations will be created;

- the first step of project commercialization is the creation of a training site;

- seminars on research results are going to be held in experimental bases;

- training courses for teachers and psychologists are going to be organized;

- recommendations, rules and methodological guidelines for establishing family support centers will be developed by educational organizations;

- family support centers will be opened in experimental bases;

- An international scientific conference will be organized on the topic "Psychological aspects of inclusive education: from research to practice".

The potential for commercialization of the received scientific results is high: conducting psychological consultations for students with the SEN and their parents in "face-to-face" or "on-line" mode; organization of group trainings; improving the qualifications of psychologists and teachers.

References

1. Tolstosheina, V.M. Analysis of the concept of "psychological support" in Russian literature // Psychological approaches to the study of personality in the "person – society" system: an international collection of scientific articles. – Sofia: Sveti Nikole, 2018. Pp. 165-169.
2. Gaidarova, E.I., Kuzmicheva, T.V. Features of psychological and pedagogical support of inclusive education in preschool educational organizations // Innovative scientific research. – M., 2021. No. 4-2 (6). Page 112-118. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4782038>

3. Gorshkova, E.V. Psychological and pedagogical support for students with special educational needs in conditions of inclusion // International Scientific Bulletin. – 2016. – No. 5-3. URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=15950> (date of access: November 20, 2023).
4. Psychological support for children with special needs: textbook / N.V. Basalaeva, T.V. Kazakova, Zh.A. Levshunova; edited by Zh.A. Levshunova. – Krasnoyarsk: Sib. federal univ., 2020. – 77 p.
5. Fetaliyeva L.P., Abdulatipova E.A. Psychological and pedagogical support for children with special needs and educational needs in inclusive education // Education and Law: Pedagogical Sciences, № 5. Moscow, - 2020. Pp. 249-253.
6. Tokhayev K.K. Kazakhstan in the new situation: the stage of activity. Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people. - Astana, 2020.
7. Psychological and pedagogical support for children with special educational needs in a comprehensive school: method. Recommendations. Eliseeva I.G., Yersarina A.K. – Almaty: NNPC KP NSPC RK , 2019. – 118 p.
8. Obidina O.K. Methods of neuropsychological diagnostics. Educational and methodological manual. - Bishkek: Kyrgyz-Russian Slavic University, 2017. - 114 p.
9. Batrakova, M.A. Possibilities of neuropsychological correction in overcoming learning difficulties in younger adolescents with attention deficit hyperactivity disorder // Young scientist. - 2022. - № 20 (415). - pp. 208-210. URL: <https://moluch.ru/archive/415/91672/> (date of access: November 20, 2023).
10. Semenovich A.V. Corrective work program at school. Psychological and pedagogical support of the educational process. – M.: Bustard, 2015. 112 p. ISBN: 978-5-358-14570-2.
11. Fotekova T.A. Dynamics of higher mental functions in early adolescence // Eurasian Union of Scientists. 2020. № 5. pp. 10–12.
12. Tsvetkov A.V. Methods of neuropsychological correction of attention deficit hyperactivity disorder // Moscow Psychological and Social Institute. 2010. № 4. pp. 33–40.

Material received on 28.02.24

Хитрюк В.В - *М.Танк ат. Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті, Минск, Беларусь*
Тилеубаева М.С. - *Дж.Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ*

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР ОҚУШЫЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ ӘДІСТЕМЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты білім беру ұйымдарында ерекше білім қажеттігі бар оқушыларға бағдарланған арнайы жағдайдың тиімділігін арттыру арқылы, олардың қалыпты үрдіске жылдам әрі оңтайлы қосылуларын қамтамасыз ететін психологиялық қызметті ұйымдастыру. Ерекше білім беру қажеттігі бар оқушылардың еркін дамуы, тиімді әлеуметтенуі және табысты оқуына бағдарланған заманауи-психологиялық стратегиялар қолданылып, эксперименттер жүргізілуі нәтижесінде, психологиялық сүйемелдеу әдістемесі әзірленеді. Бұл ерекше білім беру қажеттігі бар оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау қызметін инновациялармен толықтырып, білім беру ұйымдарының нәтижеге бағдарлана, жаңаша жұмыс істеулеріне әкеледі. Зерттеу аясында белгіленген міндеттерді жүзеге асыру барысынан күтілетін нәтижелер: ерекше білім беру қажеттігі бар оқушылардың жетістіктерінің индикаторлары құрастырылады; білім беру ұйымдарында «ерекше» оқушылардың ортамен өзара әрекеттесуін жақсартудың психологиялық модельдері жасалады; оларға оң әсер етудің тиімді психологиялық стратегиялары құрылады; «ерекше» оқушы мен оның сыныптастарына бағдарланған жеке және топтық тренингтер сериясы дайындалады; «ерекше» оқушылардың мінез-құлқындағы мәселелерді реттеу бағдарламалары құрылады; олардың оқу қиындықтарын еңсерудің нейрпсихологиялық стратегиялары әзірленеді; отбасыларды және ұстаздарды кәсіби-психологиялық қолдаудың заманауи технологиялары жасалады.

Тірек сөздер: қақтығыс, қатынас, трансформация, тұлғааралық, жанжал, жауапкершілік, мінез-құлық, құндылық.

Хитрюк В.В. - Белорусский государственный университет им. М.Танка, г.Минск, Беларусь
Тилеубаева М.С. - Университета им. Дж.Вашингтона, Вашингтон, США

РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация. Целью настоящего исследования является разработка методики психологического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями, так как современная психологическая служба в организациях образования не достаточно ориентирована на потребности учащихся, и не обеспечивает гибкое включение. В процессе реализации поставленных задач, ожидается: составление индикаторов достижений учащихся с особыми образовательными потребностями; разработка нейропсихологических стратегии преодоления трудностей обучения; формирование психологической модели взаимодействия «особых» учеников с сверстниками; выработка современных технологий психологического сопровождения семьи.

Ключевые слова: особые образовательные потребности, психологическая поддержка, успешное обучение, эффективная социализация.

Cite the article: Khitruk, V.V. *Development of methods of psychological support for students with special educational needs [Текст] / V.V. Khitruk, M.S. Tileubayeva // Bulletin of Dulaty University. – 2024. – No.1. – P. 131-138*
<https://doi.org/10.55956/PRYW1836>

М.П.Оспанбаева*

*Психология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
Omachabbat@mail.ru*

Г.Ү. Оралымбетова

*магистр, аға оқытушы
М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
Oralymbetova-g@mail.ru*

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАТЫНАС ТЕОРИЯСЫ АЯСЫНДА ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ ШЕШУДІ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада тұлғааралық қақтығыстарды психологиялық қатынас теориясы аясында шешуді зерттеу жолдары талданды. Экспериментке қатысқан жұптардың өзара қарым-қатынастарындағы шиеленістер деңгейі, субъектілердің өздерінің бағалаулары бойынша анықталды. 2 ай мерзімінде жүргізілген психотерапиялық әсерлерден кейінгі нәтижелерді де, сынаушылар дербес анықтау мүмкіндігіне ие болды. Зерттеу барысында тұлғааралық қақтығыстар сипаты көріну дәрежелеріне, мерзіміне, өзара қатынас мазмұнына қарай топтастырылды. Қақтығыстар үрдісінде екеуара шиеленістердің шешілу дәрежесі «жасырын мерзімнің» ұзақтығына қатысты екені белгілі болды. Күрт тұтанып, тез өришті және респонденттердің өте даулы деп таныған жанжалдары психотерапиялық әсерге оңай икемделетіні анықталды. Ал, керісінше, ашық дау-дамай көрінісі білінбейтін және тым жоғары өршу дәрежесінде емес деп бааланатын қақтығыстардың қажырлы араласуды қажет ететіні қорытындыланды. Зерттеу М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінде жүргізілді. Эксперименттердің аралық нәтижелері Жамбыл облысы психологтарының «Медиацция институтын дамытудағы психологиялық қызметтің рөлі» тақырыбындағы семинарында баяндалып, талқыланды.

Тірек сөздер: қақтығыс, қатынас, трансформация, тұлғааралық, жанжал, жауапкершілік, мінез-құлқы, құндылық.

Кіріспе. Тұлғааралық қақтығыстарды шешудің заманауи психологиялық стратегиясы – орын алған келеңсіздікке жеке қатынасты өзгерту. Адам мінез-құлқы сырқы әсер ықпалынсыз немесе сол әсерге өзіндік қатынасы өзгермейтіні белгілі. Классикалық физиканың заңдылығы бойынша «егер оған күш әсер етпесе, жансыз зат әрқашан біркелкі және тұрақты жылдамдықпен қозғалатыны» анық. Демек, үдеу заңының негізінде, жылдамдықтың өзгеруіне әкелетін шама күш болып табылады. Ал, енді осы постулатты психологиялық кеңістікке трансфор-

мациялағанда, оның адам мінез-құлқына қатынасы қандай деген сауал туындайды [1].

Адам әлеуметтік тіршілік иесі болғандықтан, оның мінез-құлқына айналдырылған жандарды қабылдау әсер етеді. Оның басқаларды қалай және қаншалықты қабылдайтыны немесе бірін-бірі бағалаулары, өзара түсінісу деңгейі, тіл табысу дәрежесі, т.б. субъективті факторлар тұлғааралық қатынастарды анықтайды. Ал өзара қарым-қатынас үрдісінде, бірі екіншісін місе тұтпау немесе құнсыздандыру сынды психологиялық мәселелер, адамдар арасында алауыздықтың туындауына әкеледі. Демек, тұлғааралық

қақтығыстардың алғышарты өзара қарым-қатынас үрдісі екені анық. Сондықтан, қақтығыс түйінін тарқату және оны реттеудің психологиялық тетіктерін саралау үшін, тұлға аралық қарым-қатынастағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтап, оны психологиялық қатынас теориясы аясында зерттеу болжамы құрылды [2].

Тұлғааралық қақтығыстарды, олардың себептеріне қатынасты өзгерту арқылы шешу болжамы, Маттиас Дж.Коорнстра зеттеулері негізінде жүзеге асырылды. Оның жағдайға таңдауды өзгерту арқылы, болмысқа оң ықпал ету туралы зерттеуін, қақтығысты даудамайсыз шешудің заманауи психологиялық стратегиясы ретінде қабылдауға болады. Автор сыналуды сезімдерін, реакцияларын және валенттілік шкалаларының әмбебаптық қасиеттерін эксперименталды зерттеу нәтижесінде, оларды бейімделу нүктелері ретінде тұжырымдап, психологиялық мәселені шешу тетігіне балады. Мысалы, белгілі бір психоэмоционалды жағдайды, мақсатты түрде дәл соған бағытталған әсердің көмегімен, бастапқы қалыпқа түсіру негізінде, нәтижелілікке жету ықтимал. Демек, осы тұжырым аясында, қақтығыс жағдайындағы тұлға ахуалы мен оның бастапқы жағдайының арақатынасын салыстырып, көрсету әсері зор; сондай-ақ қақтығыс себебіне олардың әрқайсысының жеке қатынасын анықтап, көздерін жеткізу нәтижесінде, оппоненттердің таңдауларын өзгерту мүмкіндігі туындайды. М.Коорнстра концепциясы тұлғааралық қақтығыстарды үшінші жақтың араласуынсыз шешуге ықпал ететіндіктен, оның тиімділігі жоғары [3].

Қақтығыс барысында тұлғалардың келісімге келуіне ерекше ықпал етіп, оларды барынша жақындастыратын жағдай – оппоненттердің барлығына тиесілі ортақ мүдделерді ұғынуы. Бұл – тұлғааралық қақтығыстарды, нысанаға қатынасты трансформациялау арқылы шешу маңызын тұжырымдайды. Осындай зерттеулердің бірі – өзара қатынасқа қарағанда, жанжал нысанына қатысты көзқарастар сәйкессіздігін

қарастыратын С.Левин еңбегі. Бұл зерттеуде оппоненттердің өзара әрекеттестік барысына қанағаттанбаудан туындайтын қатынас факторы дәлелденіп, олардың себептері ретінде өзара құндылықтардың сәйкессіздіктері, білім деңгейлеріндегі алшақтықтар, ортақ сенім және үйлесім жоқтығы тұжырымдалған [4].

Тұлғааралық қақтығыстар туралы психологиялық теорияларда мінез-құлық нормативі үлкен мәнге ие екеніне Н.Леонов баса назар аударды. Ол өз зерттеуінде әлеуметтік-психологиялық мәселелердің сипаты және олардың түрліше қарастырылатыны туралы атап көрсетті. Оппоненттердің қақтығыс барысындағы мінез-құлықтық ауытқулары, белгілі бір мәдениеттердің даму шарттары екенін, сондықтан, жалпы мәселелер шеңберінде әртүрлі тәсілдерді қарастыру қажеттігін тұжырымдады [5].

Өзара түсініспеушіліктен туындайтын тұлғааралық қақтығыстар табиғатын зерттеп, олардың ықтимал себептерін анықтау нәтижесінде, дау-жанжалдарды оңтайлы шешу мүмкіндігі күннен-күнге артып келеді. Соңғы жылдары елімізде осы психологиялық ахуалдың әлеуметтік сипаты белең алуда. Бұл үрдіс Г.Ниетбаева зерттеуінде қарастырылып, ресми татуластыру қызметінің өзегі ретінде, тараптардың қалаулары орталық мәнге ие екені талданды. Оппоненттердің талаптарын қанағаттандыру мақсатында, татуластырушылық қызмет те тұлғааралық қарым-қатынастағы себеп-салдарлық байланыстарға негізделетіні анықталған [6].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Адамдар арасындағы психологиялық қатынас салыстырмалы сипатта болғандықтан, оппоненттердің мінез-құлқына байланысты абсолют ақиқат болмайтыны анық. Сондықтан да, тұлғааралық қарым-қатынастардағы шындықтар шартты түрде бағаланады. Бұл мәселе туралы Гронинген университетінің психологы Вим Хофсти «мінез-құлық пен жеке тұлғаны бағалау көп ретте қиын болатынын» атап өткен-ді. Мысалы, сарапшы

біржақты болуы мүмкін, ал бағаланатын субъект жорта жалған сөйлеуі кәдік. Ғаламда бәрі салыстырмалы деп тұжырымдаған Вим Карел Бернхард Хофсти – тұлға болмысы шеңберіндегі сарапшы-психолог, 1990-жылдары нәсілшілдікке қарсы ұлттық комитеттің төрағасы болды. Оған иммиграция бөлімінде қолданылған психологиялық сынақтарды талдау ұсынылды. «Адамның мінез-құлқы туралы абсолют шындықты алу өте қиын» деген психологиядағы қанатты тұжырым осы кезде туындаған-ды: «Бұл әсер туралы әр психолог біледі; бұл – мамандар әрдайым ескеруі тиіс айнымалылық» [7-8].

Бұл мысалдың келтірілуі біріншіден, өз мағынасында берілген тура тұжырыммен байланысты болса, екіншіден, «психологиялық қатынас» терминінің қазақ тілді айналымдағы баламасына қатысты. Физикада «relevance theory» атауымен танымал терминнің қазақ тілді психологиялық кеңістікте «салыстырмалылық теориясы» ретінде қолданылуы, қарастырылып отырған мәселені ақиқаттан адастырады. Тұлғааралық қақтығыстарды тиімді шешуді зерттеу үшін, сыналушылардың психологиялық қатынас теориясын ұғынулары аса маңызды. Сондықтан, «относительно» терминінің «салыстырмалы» сөзімен берілуі, зерттелетін мәселе аясын басқа бағытқа бұра тарпай, дәл мағынасында ашылуы үшін, бұл ұғым осы мақалада «субъективті» баламасымен ұсынылады. Бұлай тұжырымдаудың екі себебі бар:

біріншіден, релеванттылық жағдайға сәйкестіктің дәл сол сәттегі дәрежесін білдіреді, демек уақытты қабылдауға қатысты субъективтілік [9];

ал уақыттың өзгермелі (тұрақты емес) шама екенін ескерер болсақ, адамдар арасындағы қақтығысты шешу барысында оның аса маңызды фактор екені даусыз;

екіншіден, тұлғааралық қарым-қатынас үрдісінде, оған қатысушы жақтардың субъективті қатынасына негізделеді; яғни, сыналушылардың жағдайды қабылдауларына қатысты сәйкестіктердің субъективті мәні.

Зерттеуді жүзеге асыру кезеңінде тұлғааралық қақтығыстарды нысанаға қатынасты трансформациялау тактикасы арқылы шешу тиімділіктері талданды. Бұл – түпкі нәтижесі сыналушылардың ой-саналарын кеңейту үрдісіне бағытталу болып табылатындықтан, қақтығыстың түбегейлі шешілуіне ықпал ететін оңтайлы тәсіл. Оның тиімділігі келесі факторлармен анықталады:

– оппоненттің қатысуын қажет етпейтіндіктен, жанжалдасу жағдайларының алдын алады;

– дауласудың орнын алмастыратын түсіну феномені сыналушы жауапкершілігін дамытатындықтан, тура осындай себептегі қақтығыстарды қайта болдырмайды.

Зерттеудің негізгі концепциясы жеке қатынасты трансформациялау нәтижесінде тұлғааралық қақтығыстарды шешу болғандықтан, оны тәжірибеде қолданудың психологиялық стратегиялары жасалды: қарсыласқа оң әсер етудің түрлі тетіктері қарастырылды және жеке сананың кеңеюі арқылы рухани өсу факторлары талданды. Зерттеу барысында алынған қолданбалы нәтижелер ғылыми басқосулар барысында талқыланып, апробацияланды: «Медиация институтын дамытудағы психологиялық қызметтің рөлі» облыстық семинарында. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті және «Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы» коммуналдық мемлекеттік мекемесі, Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы жанындағы білім беру ұйымдарының медиаторлар кеңесімен бірлесе отырып, ұйымдастырылған ғылыми іс-шарада «Тұлғааралық қақтығыстарды шешудің психологиялық стратегиялары» баяндалды [10].

Зерттеу идеясының әлемдік аналогтардан айырмашылығы – оның өңірлік сипатымен, кеңқамтылымдығымен және ұзақмерзімге бағдарланған стратегиялық әлеуетімен анықталады. Тұлғааралық қақтығыстарды жағдайға қатынасты өзгерту арқылы шешу – сыналушылардың орын алған жайтқа кеңінен қарауды қажет ететіндіктен, оларды жеке

жауапкершілік пен жоғары саналылыққа ынталандырады. Зерттеудің осы концепциясы, көпұлтты Жамбыл облысының түрлі этносаралық топтары арасында қордаланған әлеуметтік-психологиялық қатынастар мәселелерін де жаңғыртуға оң әсер етері сөзсіз. Өйткені, өңірлерде ауыл мәдениетін қалыптастыруға барынша тиімді ықпал ететін аймақтық инновациялық хаб – университеттер болып табылады. Сондықтан, түпкі мақсаты ұлт сапасын арттыруға бағытталған тұлғааралық қақтығыстарды заманауи трансформациялаудың психологиялық стратегияларын әзірлеу үрдісіне М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Педагогикалық психология» және «Әлеуметтік психология» кафедралары жұмылдырылды. Зерттеуді жүзеге асыру үрдісінде университет қорындағы материалдық-техникалық база және мамандар әлеуеті пайдаланылды: студенттер үйінде орналасқан «Жан сыры» психологиялық орталығы және профессор-оқытушылар құрамы мен студенттердің «Психологиялық-педагогикалық қолдау орталығы» зертханасы.

Зерттеу нәтижелері. Қақтығыстың бірлескен іс-әрекет барысында ортақ нысанаға байланысты туындайтыны, тұлғаның іс-әрекеттегі даму теориясына негізделеді. Бұл аспект конфликтология ғылымында жан-жақты зерттелінген. Мақала аясында құрылған зерттеу болжамына сәйкес алынған нәтижелердің жаңалық деңгейі, ұсынылған концепцияның бірегейлігіне байланысты: қақтығысты жағдайға қатысты, сыналұшының қарсыласына кері эмоциясын, оның себептерін түйсіну негізінде басып, қайта оны оң әсерге айналдыру ықтималдығы, сыналұшының қалыптасқан жағдайдан біршама жоғарылап, рухани өсуі нәтижесінде, шиеленісті тиімді әрі түбегейлі шешуге әкеледі.

Зерттеу барысында сыналұшылардың қақтығыс үрдісіндегі жағымсыз эмоцияларының себептері терең талданып, мәселенің байыбына жету арқылы, қарсыласына негативті қатынастың бір ұшы өзінде жатқанын түйсінуге жұмылдырылды.

Орын алған қақтығыс түйіні тұтастай тарқатылуы үшін, жағдайды жалаң түйсіну аздық етеді. Сыналұшы қақтығыс себептерін саналы түрде түсініп, қабылдауы қажет. Сонда ғана мәселеге «жоғарыдан қарау» күйі туындайды. Осы сәттен ары қарай сыналұшының қарсыласына жағымсыз эмоциялары ыдырап, бойын кернеген келеңсіз сезімдерден арылып, жеңілдейді.

Эксперимент жоспарына сәйкес, тұлғааралық қатынаста қақтығыстарды қолдан тудырып, жағдайды шиеленістіруден, яғни зерттеу үшін қажет әсерлерді жасанды түрде дайындауды болдырмай, жорта ұйымдастырылатын эксперименттік әсерге тосқауыл қойылды. Мұның негізгі себебі – жасанды эксперимент қақтығыс динамикасын тудыра алмайды. Біздің зерттеуіміз, шиеленісті шешу тетігі ретінде, сыналұшының ой-санасын кеңейтуді көздейді. Сондықтан, психиканың икемділігін қажет ететін осы маңызды үрдіс шынайы эксперимент арқылы ұйымдастырылды.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Психологиялық-педагогикалық қолдау орталығы» зертханасында эксперимент жиіні қалыптастырылды. Эксперименттің алғашқы кезеңінде «клиенттік оқиғалар» базасы жасақталып, кейстер құрастырылды. Тұлғааралық қақтығыстарға себеп болған субъективті факторлар анықталып, өзара қарым-қатынастарды реттеудің психотерапиялық, коучингтік, менторлық құралдары белгіленді.

Экспериментке 20 жұп қатысты. Сыналұшылардың өмірінде орын алған нақты мәселелерге байланысты, психотерапиялық әсерлер жүргізілді. Жұптардың жағдайды қабылдау және мәселені түсіну мүмкіндіктеріне қарай, эксперименттік әсерлер едәуір уақытқа созылды: 20 күннен 2 айға дейін. Эксперимент нәтижелілігіне сыналұшылардың қарсыластың қатысынсыз зерттелулері игі әсер етті. Олар экспериментке жұп болып қатысқандарымен, сынақтар, яғни психологиялық әсерлер үшін бір ғана

сыналушының танымдық-эмоциялық белсенділігі жеткілікті болды.

Эксперименттің алғашқы анықтау және соңғы бақылау кезеңдерінде шкалалау әдісі қолданылды. Эксперименттік әсерді өлшеу үшін оңтайлы болып табылатын шкалалық әдістің ауызша, жазбаша, сандық, әріптік, «бояулар палитрасы» деген тәсілдері жүргізілді. Сыналушылардың психологиялық әсерге дейінгі күйлері «бастапқы қалып» деп аталып, жұбымен арадағы қақтығыстың шарықтау шегі зерттелді. Эксперименттің екінші – қалыптастыру кезеңінде психотерапиялық әсерлерге бағдарланған дамыту іс-шаралары жүргізілді: жеке, топтық жұмыстармен қатар, сыналушылардың дербес орындайтын «үй тапсырмалары» да болды. Олар: психогимнастика, аутотренинг, аффирмация, медитация және ребефингтік жаттығулар. Бұл әсерлер сыналушылардың еріктік-эмоциялық салаларының тынышталып, жүйке жүйелерінің реттеліп, ой-сананың біршама тазаруына әкелді. Экспериментатор көмегімен жүргізілген психотерапевтік сеанстар, коучингтік сессиялар және менторлық сүйемелдеу сынды іс-шаралар сыналушылардың ойларының тереңдеп, саналылықтың артуын тудырды. Әсіресе Дж. Виталионың «20 сауал» техникасы және Р.Дилтстың «нейрологикалық деңгей» тәсілдерін құрал ретінде қолдану нәтижелілігі жоғары болды [11-13].

Эксперименттен кейінгі зерттеулер сыналушылардың жағдайларының қаншалықты өзгергендігін анықтау мақсатында жүргізілді. «Қорытынды өлшеу» бақылау экспериментінің нәтижелерін анықтауға ықпал етті. Тұлғааралық қақтығыстарды психологиялық қатынас теориясы аясында зерттеу үрдісінде, өзара қарым-қатынастағы қақтығыстардың қазіргі – заманауи жағдайлары туралы тың деректер алынды. Тәжірибе барысында қақтығыстарды шешудің трансформациялық тетіктері, оңтайлылығымен тиімді болып табылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Эксперимент барысында алынған нәтижелерді

талдау кезінде, назар аударуға тұрарлық бір заңдылық анықталды: тұлғааралық қақтығыстарды шешу олардың тұтану сипатына, ал анығында мерзіміне байланысты екендігі. Мысалы экспериментке қатысқан 5 жұптың (2: А.-М., 3: Г.-Т., 4: М.-А., 6: Л.-Ф., 9: К.-Т.) екеуара қақтығыстарының тамыры тым тереңде жатқаны өздеріне де беймәлім болған. Өйткені, сыналушылардың қақтығыстарының жасырын уақыты өте ұзаққа созылған. Оның басты себебі – әңгімелеспеу. Өзара қарым-қатынасқа сызат түсе бастағанын сезе тұра, еш шара қолданбағандары: немқұрайдылық тұйықталуға ұласқан. Нәтижесінде, бір-бірімен ашық сұхбаттасып, ортақ мәселелерді бірге талқылаудың орнына, аралары алшақтай берген. Зерттеу барысында экспериментке қатыса отырып, психотерапиялық көмекті қоса алған бұл 5 жұп ерлі-зайыптылар болатын. Олардың өзара қақтығыстарын шешудің күрделілігі жылдар бойы жиналған негативтерге байланысты еді. Бір кездердегі жылы сезімдердің орнын басқан ортақ көңіл қалудың себебі – сенімнің азаюы. Сыналушылардың бұл тобымен жүргізілген психокоррекциялық жұмыстар 14-18 сеанс аралығын қамтыды. Психотерапиялық әсерлер көп ретте коучингтік технологиялар арқылы және ішінара геймификация түрінде берілді.

Сыналушылардың келесі тобын (1: С.-М., 5: Г.-Л., 7: Ж.-М., 11: С.-Ш., 12: Б.-П., 13: Т.-А., 19: А.-П.) анасы мен қызы (1), әкпелі-сіңілілер (5), әкесі мен баласы (7), әкесі мен қызы (11), абысындар (12), келін мен енесі (13, 19) сынды туыстық қатынастар біріктіреді. Олардың өзара қақтығыстарының ерекшеліктері – жасырын кезеңнің болмауы; ортақ келіспеушіліктің салдарынан тұтанған жанжал соңы қатты ұрыс-керіске ұласқан. Бұл жұптардың дау-дамай нысандары анықталған кезде және екі жақтың да наразылықтары ортақ жағдайға байланысты екені белгілі болғанда, нақты алгоритм негізінде жұмыс жасалды. Психотерапиялық тәжірибеде сынақтан өткен құрал – тұлғааралық қақтығысты нысанаға қатынасты трансформациялау тактикасы арқылы шешу

кейсі қолданылды. Нәтижесінде, сыналушылардың өзара қақтығыстары 3-4 сеанста шешілді. Психотерапиялық әсер тиімділігі кездейсоқ және кейде тым күшті катарсис арқылы көрінді.

Экспериментке қатысқан қалған 8 жұп сыналушыларын (8: Ә.-Ә., 10: Ж.-Р., 14: С.-Р., 15: Ү.-М., 16: Б.-С., 17: Т.-Қ., 18: М.-С., 20: Т.-Б.) көршілер (15, 17, 18) әріптестер (10, 16), құрбылар (8, 14), достар (20) құрады. Олардың араларындағы кикілжің себептері бірі екіншісінің іс-әрекетін құнсыздандыру арқылы жеке басын місе тұтпаудан туындаған. Кінә тағу, өкпелеу, 3-адамдардың араласуы өзара қақтығысты ушықтырған кездер де болған. Тұлғааралық қақтығыс табиғаты талданған

соң, олардың пайда болу себептері анықталды. Өзіндік қатынастарды трансформациялау негізінде қақтығыстардың салдарлары тарқатылып, түйіндерін шешу жеңілдеді. Жағдайды қабылдау, қателігін мойындау, қарсыласын түсіну, оппоненттің орнына ойша өзін қойып көру арқылы, жағдайға қатынасын өзгерту – өзара қарым-қатынастағы келеңсіздіктің келелілікке ауысуына ықпал етті. Демек, жұптар арасында оң қатынастың орнығуына өз іс-әрекетіне сын көзбен қарау және мінез-құлқы үшін жауапкершілік ала білу құндылықтары қаланды.

1-кесте: Эксперименттен кейінгі шкалалау нәтижесі

N	1-топ					2-топ								3-топ						
	2	3	4	6	9	1	5	7	11	12	13	19	8	10	14	15	16	17	18	20
А. Э.	9	9	8	8	9	10	9	8	9	9	9	9	10	9	10	10	10	10	9	10
Б.Э.	1	1	2	2	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Δ	8	8	6	6	8	10	9	8	8	9	9	9	10	9	10	10	9	10	9	10

1-кестеде эксперимент нәтижесі берілді.

Мұндағы: N – сыналушылар,

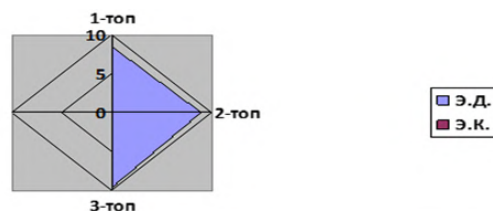
А.Э. – анықтау экспериментінің нәтижесі,

Б.Э. – бақылау экспериментінің нәтижесі,

Δ - нәтижелердің айырмашылықтары.

Сыналушылармен жүргізілген тәжірибелік жұмыстардың нәтижелері «экспериментке дейін» және «эксперименттен кейін» шартты атауларымен 1-суретте бейнеленді. Мәселен, анықтау кезеңінде жұптардың өзара қақтығыстарын бағалау деңгейлері мен бақылау кезеңіндегі шкалалау деңгейлерінің салыстырмалы нәтижелерін талдар болсақ, мүмкін болатын 10-дық нысаннан 8,75-ке төмендеген. Дәлірек көрсетер болсақ, сыналушылардың тұлғааралық қақтығыстарының шамасы анықтау экспериментінде 9,2 баллды құраса, бақылау экспериментінде бұл көрсеткіш 0,45 балл болған. Назарда ұстайтын жайт – жұптардың

өзара қарым-қатынастарындағы қақтығыс деңгейін шкалалау үрдісінде, олардың әрқайсысының бағалау көрсеткіштерінің орташа мәні есепке алынды. Эксперимент нәтижелері бойынша тұлғааралық қақтығыстардың толыққа жуық шешілуі 3-топта болса (96,25%), шиеленістердің жақсы шешілуі 2-топта (88,5%), қанағаттанарлық нәтижені 1-топ (72%) көрсетті.

1-сурет: Сыналушылардың тұлғааралық қатынастарындағы қақтығыстардың экспериментке дейінгі және кейінгі көрінісі

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері тұлғааралық қарым-қатынастардың табыстылығының екеуара құрмет, бірін-бірі бағалау, сыйластық сезімдерімен қатар, ауызбірлікке де байланысты екенін көрсетті. Өзара ынтымақтастықтың құлдырауы араның сууына, ал салқындық нәтижесі біртіндеп, қарым-қатынастың төмендеуіне әкеп соғады. Тұлғааралық қақтығыстар, адамдардың бір-біріне деген қызығушылықтарының орны немқұрайлықпен алмасқан кезде, өрши бастайды. Бастапқыда тындамау немесе жүре тындау, түсінуге тырыспау, уақыт бөлмеу, мән бермеу сынды, бір қарағанда ұсақ-түйек боп көрінетін мінез-құлық көріністері келе-келе бірін-бірі қабылдамау, жеткілікті бағаламау, місе тұтпау, құнсыздандыру, тіл табысудан қалу, алауыздық, сынды жанжалдық факторларға жалғасады. Өзара келісімге келуге кедергі болатын психологиялық мәселе – қатынас; яғни, бір адамның екіншісін өз дәрежесінде қабылдамау. Бұл – ашық талқыланбайтын, бірақ маңызы жоғары аспект. Мәселені зерттеу барысында қақтығыс табиғаты психологиялық қатынас теориясы аясында қарастырылды. Бір адамның екінші біреуге «іш тартуы», «бүйрегі бұруы» немесе «іші жылымауы» орын алған оқиғамен байланысты болғанымен, екеуара қатынасқа

қатысы жоқ үшінші жанға да әсерін тигізуі мүмкін. Демек, қатынас теориясын физикалық жазықтықтан психологиялық кеңістікке тасымалдау немесе бейімдеу арқылы, тұлғааралық қатынастардың субъективті себептерін анықтап, қақтығысты объективті түрде шешу мүмкіндігі эксперименталды дәлелденді.

Деректерді өңдеу қолданыстағы статистикалық тәсілдер арқылы жүргізілді. Зерттеу жиыны бір ғана эксперимент тобынан тұратындықтан, екі топтың эксперименттік әсерін салыстыру үшін қолданылатын корреляциялық өңдеу қарастырылмады. Зерттеуді қайта жаңғырту эксперимент жоспары мен зерттеу құралдарын еш өзгеріссіз, сол қалпында қолданған кезде және дайын кейстер негізінде жүргізгенде мүмкін болады. Дегенмен, эксперимент әуел бастан психологиялық қызмет тұтынушысы және сыналудың бағдарланған қосарлы әсерге құрылғандықтан және ең бастысы – зерттеу нысаны адамның қатынасы сынды үнемі өзгеріс жағдайындағы акт болғандықтан, сандық нәтижелердің берілген күйінде шығу мүмкіндігі төмен болатыны даусыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Фридман, Я. Человеческое поведение и теория относительности А.Эйнштейна. Открытая онлайн-лекция Московского института психоанализа [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=Oq-wNxHqXo> Дата обращения: 31.05.2021г.
2. Оспанбаева, М.П. Салыстырмалылық теориясын психологияда қолдану ерекшеліктері [Мәтін] / М.П. Оспанбаева // Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы: Психология сериясы. – Алматы, №2 (63), 2020, 69-75 бб. http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20210108115023.pdf
3. Matthijs J. Koornstra Changing Choices Psychological Relativity Theory. ISBN 978 90 8728 018 5 NUR 770, Leiden University Press, 2007. Page 301-398.
4. Левин, С. Разрешение конфликтов: от конфликта к сотрудничеству [Текст] / С. Левин. – Москва. 2018. – 246 с.
5. Леонов, Н.И. Психология конфликтного поведения [Текст] / Н.И.Леонов. – Ярославль. 2022. – 445с.
6. Ниетбаева, Г.Б. Медиация мәселелерінің кейбір психологиялық аспектілері [Мәтін] / Г.Б. Ниетбаева, Ә.Қ. Қапас // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, «Психология» сериясы. – Алматы, №2(63), 2020, 243-248 бб.
7. Психологическая теория относительности Вима Хофсти (1936-2021) [Электронный ресурс] Кіру режимі: <https://dzen.ru/a/YqchwZdoYmkqOOIv> Жүгінген күні: 10.12.23.

8. Willem K.B. Hofstee, and others. Karakteristieken van personen. De Psycholoog, juli-augustus 2020. <https://www.researchgate.net/profile/Willem-Hofstee-2>
9. Когнитивный принцип релевантности: теория релевантности. Архивная копия от 1 октября 2020 на Wayback Machine, Sperber & Wilson p.249, p.254.
10. Алимбекова С.Ш., Сматова К.Б., Оспанбаева М.П., Асанқызы А. Нысанаға қатынасты трансформациялау арқылы, шиеленістерді шешудің заманауи психологиялық стратегиялары [Мәтін] / С.Ш. Алимбетова, К.Б. Сматова // Абай ат. ҚазҰПУ хабаршысы, Психология сериясы №3 (76), 2023ж. 139-146 бб. <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/19/121>
11. Дилтс, Р. Стратегии гениев. Том 2. Альберт Эйнштейн: Некоторые психологические аспекты теории относительности [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.libma.ru/psihologija/strategii_geniev_tom_2 Дата обращения: 10.12.23.
12. Тұрдалиева, Ш.Т. Қарым-қатынас – тұлғаны әлеуметтендірудің тиімді құралы [Мәтін] Ш. Т. Тұрдалиева. – Тараз, 2019. – 211б. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/21>
13. Слободчикова, Ю.В. Психологические стратегии решения конфликтов в управлении организацией [Мәтін] / Ю.В. Слободчикова, И.В. Семчук // Проблемы современного образования. 2021. № 6. С. 35-47. DOI: 10.31862/2218-8711-2021-6-35-47

Мақала редакцияға 18.02.24 түсті

М.П. Оспанбаева*, Г.У. Оралымбетова

М. Х. Дулати, Таразский региональный университет Тараз, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗРЕШЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ В РАМКАХ ТЕОРИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В настоящей статье исследованы пути изучения разрешения межличностных конфликтов, в рамках теории психологической относительности. Степень напряженности во взаимоотношениях пар, участвовавших в эксперименте, определялся по собственным оценкам испытуемых – методом шкалирования; так же как и результаты после психотерапевтических воздействий, проведенных в течение 2 месяцев, респонденты оценивали самостоятельно. В ходе исследования характер межличностных конфликтов группировался по степени проявления, срокам, содержанию взаимоотношений. Оказалось, что уровень разрешения конфликтных ситуаций зависит от продолжительности «скрытого срока». Было обнаружено, что конфликты, которые резко вспыхивают, быстро обостряются и констатируются самими испытуемыми как сверх сложными, на самом деле легко поддаются разрешению – психотерапевтическим воздействиям. И наоборот, было установлено, что конфликты, которые оцениваются как непреднамеренные и не в слишком высокой степени обострения, требуют кропотливого вмешательства.

Исследование проводилось в Таразском региональном университете им. М.Х. Дулати. Промежуточные результаты эксперимента были представлены и обсуждены на областном семинаре психологов Жамбылского региона, по теме «Роль психологической службы в развитии института медиации».

Ключевые слова: конфликт, ссора, поведение, межличностный, отношение, трансформация, ответственность, ценность.

STUDY OF INTERPERSONAL CONFLICT RESOLUTION WITHIN PSYCHOLOGICAL ATTITUDE THEORY

Abstract. Ways of solving interpersonal conflicts within the framework of the theory of psychological relations were analyzed in the article. The level of tensions in the relationships of the couples who participated in the experiment was determined by the subjects' own assessments. The test subjects had the opportunity to determine the results independently after the psychotherapeutic effects carried out in a period of 2 months. The nature of interpersonal conflicts was grouped according to the degree of visibility, duration, content of interaction in the course of the research. It became known that the degree of resolution of bilateral tensions is related to the length of the "hidden period" in the process of conflicts. It was found that conflicts, which flare up quickly and escalate quickly which are recognized by the respondents as highly controversial whom are easily amenable to psychotherapy. On the other hand, it was concluded that the conflicts, which do not have the appearance of an open conflict are assessed as not having too high a degree of escalation, require intensive intervention. Research It was conducted by M.Kh. Dulaty Taraz Regional University. The intermediate results of the experiments were reported and discussed at the seminar of Zhambyl region psychologists on the theme «The role of psychological activity in the development of the Mediation Institute».

Key words: conflict, relationship, transformation, interpersonal, strike, responsibility, behavior, value.

Refernces

1. Friedman, Ya. Human behavior and A.Einstein's theory of relativity. Open online lecture of the Moscow Institute of Psychoanalysis [Electronic resource] Access mode: https://www.youtube.com/watch?v=_Oq-wNxHqXo Date of appeal: 05/31/2021 [in Russian]
2. Ospanbayeva, M. P. Salystyrmalyk theory of psychology, koldan yerekshelikteri [Features of the application of The Theory of Relativity in psychology] [text] / M. P. Ospanbayeva // Abai. Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University: psychology series. - Almaty, №2 (63), 2020, 69-75 P. [in Kazakh]
3. Matthijs J. Koornstra Changing Choices Psychological Relativity Theory. ISBN 978 90 8728 018 5 NUR 770, Leiden University Press, 2007. P. 301-398. [in English]
4. Levin, S. Conflict resolution: from conflict to cooperation [Text] / S. Levin. – Moscow. 2018. – 246 p [in English]
5. Leonov, N.I. Psychology of conflict behavior [Text] / N.I.Leonov. – Yaroslavl. 2022. – 445 p. [in English]
6. Nietbaeva, G. B. Mediation of masselerinin keybir psychologiyalyk aspektleri [Some psychological aspects of mediation] [text] / G. B. Nietbaeva, A. K. Kapas // Bulletin of Abai Kaznpu, series "Psychology". - Almaty, №2(63), 2020, 243-248 P. [in Kazakh]
7. Psychological theory of relativity by Wim Hofsti (1936-2021) [Electronic resource] Kiru regime: <https://dzen.ru/a/YqchwZdoYmkqOOIv> Jugingen kuni: 10.12.23. [in English]
8. Willem K.B. Hofstee, and others. Karakteristieken van personen. De Psycholoog, juli-augustus 2020. <https://www.researchgate.net/profile/Willem-Hofstee-2> [in English]
9. The cognitive principle of relevance: the theory of relevance. Archived copy from October 1, 2020 on Wayback Machine, Sperber & Wilson p.249, p.254. [in English]

10. Alimbekova S.S. Nysanaga katynasty transformationalau arkily, shielenisterdi sheshudin zamanai psixologiyalyk strategiialary [Modern psychological strategies for resolving conflicts through the transformation of attitudes towards the target] [Text] / S. Sh.Alimbetova, K. B. Smatova // Bulletin of KazNPU, Psychology Series No. 3 (76), 2023 pp. 139-146. <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/19/121> [in Kazakh]
11. Dilts, R. Strategies of geniuses. Volume 2. Albert Einstein: Some psychological aspects of the theory of relativity [Electronic resource] Access mode: http://www.libma.ru/psihologija/strategii_geniev_tom_2 Date of application: 10.12.23. [in English]
12. Turdalieva, Sh.T. Karym-katynas – tulgans aleumettendirudin tiimdi kuraly [Communication is an effective means of socialization of the individual] [Text] Sh. T. Turdalieva. – Taraz, 2019. – 211p. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/21> [in Kazakh]
13. Slobodchikova, Yu.V. Psychological strategies for conflict resolution in the management of an organization / Yu.V. Slobodchikova, I.V. Semchuk // Problems of modern education. 2021. No. 6. pp. 35-47. DOI: 10.31862/2218-8711-2021-6-35-47 [in English]

Мақалаға сілтеме:

Оспанбаева, М.П. Психологиялық қатынас теориясы аясында тұлғааралық қақтығыстарды шешуді зерттеу [Мәтін] / М.П. Оспанбаева, Г.Ү. Оралымбетова // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 139-148. <https://doi.org/10.55956/FIWU9911>

А.А. Иманбаев*

Старший преподаватель,
Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати,
Тараз, Казахстан
Oskar1962-1990@mail.ru

Д.Д. Омирзакова

Старший преподаватель,
Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати,
Тараз, Казахстан
dinao-80@mail.ru

ОТЧАЯНИЕ КАК ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

***Аннотация:** В статье рассматривается основной аспект бессознательного, отчаяние, которая является одной из главной мотивации человеческого поведения и творчества. Данная работа исследует взаимосвязь между отчаянием и творчеством, обращая внимание на то, как сильные эмоциональные переживания могут стать катализатором для выражения исключительных идей и искусства. В работе рассматриваются примеры из жизни и творчества различных деятелей культуры, которые, погруженные в состояние отчаяния, нашли в нем вдохновение для создания произведений, способных тронуть глубинные струны человеческой души. Анализируются механизмы преобразования отрицательных эмоций в источники силы и вдохновения, а также обсуждаются практические подходы к использованию отчаяния как творческого импульса. Эта статья призвана расширить понимание роли эмоций в процессе творчества и выделить положительные аспекты, которые могут возникнуть из сложных чувств, таких как отчаяние. Отчаяние, как эмоциональное состояние, часто воспринимается как негативное и разрушительное, однако оно может служить источником творческой деятельности, также статья исследует, как интенсивные эмоциональные состояния, такие как отчаяние, могут стать стимулом для художественного выражения. Автор рассматривает примеры из искусства и литературы, демонстрируя, как творческие произведения могут возникнуть из глубоких эмоциональных переживаний. Обсуждаются механизмы трансформации отчаяния в творческий импульс, подчеркивая позитивные аспекты, которые могут возникнуть из сложных эмоциональных состояний. Данная работа призвана подчеркнуть, как отчаяние может служить вдохновением и топливом для художественного творчества.*

***Ключевые слова:** бессознательное, отчаяние, рефлексия, вдохновение, плодотворное напряжение, развитие, эмоции, творчество, самореализация.*

Введение. В мировой истории философии проблему отчаяния глубоко не исследовалась. Если и рассматривалась, то выделялась, как один из аспектов бессознательного т.е. в западной философии эту проблему затрагивали представители философского направления, как экзистенциализм.

Проблема отчаяния очень остро отражает современное психическое состояние современного человечества, в особенности у молодежи.

Фетишизация материальных ценностей в современном развитии общества, привело к тому, что человек все свои усилия прилагает для того чтобы удовлетворить свои телесные потребности, Перед ним стоит выбор: всю свою внутреннюю возможность, весь свой потенциал реализовать для удовлетворения своих материальных или же духовных потребностей. Перед человеком стоит свобода выбора какой дорогой ему идти, но в тоже время он осознает, что материальные потребности необходимы для реализации своих духовных потребностей. Это состояние приводит человека к отчаянию.

Безисходной ситуации, в состоянии апатии, не найдя выхода из создавшего положения (не реализованности своего духовного потенциала), человек впадает в глубокое депрессивное психическое состояние, которую датский философ С. Кьеркегор, отражал в таких экзистенциальных понятиях, как «сомнение», «трепет», «страх».

Это приводит человека к неуверенности, к сомнениям и страху перед будущим. Следует также отметить, что человек зависим от социума не справедливость, не понимание окружающих людей его внутреннего мира и т.д. также влияют на стрессовое состояние человека, которые приводят его к состоянию отчаяния.

Выход из этого «тупикового» состояния человек находит в следующих

направлениях: в религии или же человек ломается и ищет выход из отчаяния в наркотиках и спиртном: если это не помогает остается крайний выход - суицид.

Есть сложный выход из состояния отчаяния – творчество. Посредством творчества, человек заново переосмысливает свои принципы, ценности, идеалы и ставит перед собой новые цели, что помогает ему обрести смысл своего существования

Методы исследования. Для анализа проблемы отчаяния использовались общенаучные методы – анализ, синтез, восхождение от абстрактного к конкретному.

Результаты исследования. Выступление с докладом на научно-практической конференции, где обсуждалась данная проблема.

В западной философии, многие мыслители пытались дать анализ такому психическому состоянию как отчаяние. Особенно глубоко раскрыли проблему отчаяния представители экзистенциализма. Представители данного направления утверждали, что все переживания человека исходят не из рационального, а иррационального аспекта человеческой психики.

Выход из состояния отчаяния, как показывает жизненный опыт человечества, в следующих направлениях творческой деятельности:

1. Не реализованность духовного потенциала субъекта при достижений поставленных целей;

2. Субъект делает попытку разобраться со своим духовным миром, что приводит к тому, что приводит его в состояние отчаяния или же он переоценивает свои духовные ценности и ставит перед собой новые цели.

В иррациональных чувствах человека открывается особый уровень психики – бессознательное, где скрыты потаенные желания, которые человек не может понять

посредством разума и «... она даже противоречит рациональной полезности. Бессознательные стороны человеческой психики горе и раскаяние, на первый взгляд могут показаться бессмысленными».[1]

Иррациональные аспекты человеческой психики содержат в себе два аспекта: «горе» и «раскаяние», которые являются главным мотивом человеческой деятельности. «Горе» является стимулом для продолжения жизни, а «раскаяние» духовно укрепляет человека».[1] и дает путь к творчеству.

Выход из состояния отчаяния посредством творчества стимулирует человека для дальнейшей деятельности, посредством которого он реализует свои новые планы и достигает определенных успехов, т.е. ставит новые цели, новые духовные ценности, что в свою очередь дает вдохновение для реализации своих потенциалов.

В истории развития философской мысли при рассмотрении проблемы «отчаяния», можно выделить следующие общие признаки:

- В любой деятельности, в особенности в творческой, человек не может избежать стрессовой, безвыходной ситуации.

- В творческой деятельности, человек должен собрать «в единый кулак» свою волю и приложить все усилия для достижения поставленной цели.

- Надо приложить все свои качества, весь свой внутренний потенциал, чтобы достичь цели.

- Выход из «тупиковой» ситуации возможно при переоценке своих «старых» ценностей и постановке «новых», что в свою очередь приводит к достижению новой поставленной цели.

Рассматривая проблему отчаяния на бессознательном уровне можно сделать вывод о том, что это состояние приводит человека к творческой деятельности. Выход из «отчаяния» означает, что человек осознает безвыходность своего положения. Необходимо приложить все свои усилия для

выхода из этого «тупикового» состояния на основе переосмысления своих ценностей, принципов, идеалов. Переосмыслив человек должен понять, что «старые» жизненные установки не дают возможность для реализации своих возможностей.

Человек понявший свое состояние и причину этого состояния (отчаяние) находит выход и реализует весь свой творческий потенциал в любой сфере деятельности.

Человек, нашедший выход из «отчаяния», как показывает и доказывает история человеческой деятельности, становится творческой личностью.

Следовательно, «отчаяние» это выход из «тупиковой» жизненной ситуации, это источник творческого вдохновения, это реализация своего духовного потенциала.

«Большинство из нас хотя бы раз в жизни испытывало чувство полнейшей безысходности и фрустрации. Подобное аффективное состояние получило название «отчаяние», и, люди совершенно по-разному реагируют на него: кто-то паникует в безумном возбуждении, кто-то склонен к апатии и подавленности, а кто-то остается хладнокровным и рассудительным»[1].

«Потеря работы, предательство, уход близкого человека, серьезная болезнь... Именно в это время начинает меняться мировоззрение, появляется другое видение окружающей действительности, открываются иные картины и варианты действий. Человек ищет пути выхода из создавшего положения. Отчаяние является главным стимулятором выхода из дискомфортного внутреннего состояния». [1]

«Что же такое "отчаяние"? Отчаяние - состояние, связанное с утратой надежды; крайняя степень чувства безысходности. Но так ли это безнадежно на самом деле? Существует распространенное мнение, согласно которому, психические процессы протекают только на уровне сознания. Однако наука это опровергла. У каждого человека имеется некоторая скрытая область мышления, где протекает множество

процессов, не контролируемых сознанием. Эта область называется «бессознательное»[1].

В состоянии отчаяния в человеческой деятельности выделяются два аспекта:

1. Человек в своей деятельности не может добиться своих поставленных целей, тем самым не может реализовать свой духовный потенциал;

2. Человек впадает в депрессию, потому что он не может реализовать свой творческий потенциал, тем самым, теряет смысл своей творческой деятельности.

В первой деятельности - в стрессовой психической ситуации сознание человека на первоначальном этапе находится в состоянии замешательства, но в тоже время ищет выхода из этого «тупикового». Этот выход связан с переоценкой своих духовных ценностей, человек перестраивает свои духовные ценности, ставит перед собой «новые» цели на основе переосмысления «старых», что приводит к появлению вдохновения, интереса, т.е.«... само отчаяние освобождает человека от причин для отчаяния».[2]

Во втором аспекте деятельности – «отчаяние» наоборот приводит человека к безысходной ситуации, к стрессу. Отчаявшийся, впадает в стресс в процессе «потери» своих внутренних идеалов и которые находятся в противоречии с внешними идеалами, что приводит к осознанию человека своей нереализованности.

Осознания этого состояния является очень ценным и вдохновляет человека на переоценку своих ценностей, человек в приступах отчаяния активно рефлектирует, анализируя свою жизнь, решения, поступки и противопоставляя то, что было тогда, с тем, что есть сейчас, а страдание в такой ситуации создает плодотворное напряжение, заставляя взглянуть на себя совсем с другой стороны»[2].

В некоторых жизненных ситуациях бессознательные аспекты человеческой

психики позволяют найти выход из создавшегося положения, а разум бессильна, она входит в «тупик».Для разума человека, иррациональные аспекты психики человека, «как«горе» и «раскаяние», могут показаться бессмысленными»[2].

Следует отметить то обстоятельство, что «горе» является мотивом для творческой деятельности, а «раскаяние» дает уверенность человеку, освобождает человека от прошлых ошибок.

«Раскаяние способно, как пишет Шелер, растопить вину: вина не будет снята с того, кто провинился, но сам он, морально переродившись, воскреснет» [2].

Человек переосмыслив свое внутреннее состояние и преодолев их, как будто рождается заново, переосмысливает свои «старые» ценности осознает новые духовные ценности, которые в свою очередь будут лейтмотивом для достижения новой цели. Это и является главным смыслом человеческого вдохновения и творчества.

Иррациональные чувства человека дают возможность заново переосмыслить реальность, осмотревшись назад на пройденный жизненный путь найти причины отчаяния и выйти из него духовно обновленным.

«Но лишь на поверхностный взгляд может показаться противоречием возможность внутренне отмежеваться от какого-то поступка в акте покаяния и, проживая внутреннее событие раскаяния, сделать внешнее событие в моральном плане главной»[3, 25 с.] мотивацией своей жизни.

Новые ценности помогают преодолеть стрессовое состояние и удовлетворяет духовные потребности человека, делает его намного умнее, т.е. «отчаяние»позволяют творческому человеку выйти из депрессии и, что в свою очередь, дает возможность удовлетворить духовные потребности творческой личности. Человек становится намного мудрее, духовно сильным и обогащенным.

«Раскаяние» - помогает человеку переосмыслить внешние моральные установки, убрать все «ненужное» противоречащее его внутренним моральным нормам, а «горе» помогает человеку переосмыслить духовные ценности «прошлого». Тем самым эти иррациональные аспекты человеческого сознания, как «горе» и «раскаяние», диалектически связывают духовные ценности «прошлого» и «настоящего».

«Когда человек пытается отвлечься от своего несчастья или заглушить его, он не решает проблему, не устраняет из мира свое несчастье - из мира он устраняет только прямое последствие несчастья, свое состояние недовольства или боли. Отвлекаясь или заглушая боль, он «заставляет себя не знать». Он пытается бежать от действительности и ищет прибежища в той или иной форме» [3] абстрагирования от реальности.

Общие характерные черты «отчаяния»:

- В некоторых случаях ситуация оправдана жизненной ситуацией.

- Надо преодолевая все трудности идти к намеченной цели, только так можно достичь новых ценностей, новой цели.

- Надо перебороть в себе стрессовое состояние, переосмыслить свой внутренний мир и идти к новой цели.

Если «отчаяние» означает дословно вдохнуть что-то новое, пережить или почувствовать, новые идеи и новый опыт. Вдохновение - состояние самозабвения, противоположное тревожному размышлению и беспокойству»[3].

В истории деятельности творческих личностей можно привести множество примеров. Возьмем для примера следующее высказывание: «Я просто хочу, чтобы усталый человек, глядя на мою живопись, вкусил отдых и покой»[3], - говорил Матисс. В этом высказывании следует то, что отчаявшему человеку можно помочь т.е. выход из этого состояния он видит в искусстве.

«Михаил Врубель был не только талантливым художником с уникальной манерой рисунка, а также, человек с непростыми характером и судьбой. Сильным ударом для Врубеля стала смерть 2-летнего сына».[3] Такое депрессивное состояние приводило «... его к буйствам, мания величия - припадками самоуничужения. Вместе с безумием к художнику пришло и признание»[3], т.е. переосмыслил свои ценности и нашел выход из состояния «отчаяния» в творческой деятельности.

Если «отчаяние» является главным мотивом человеческого творчества, то появляется необходимость, в чем является суть и смысл этого творчества.

Люди, которые осознали свое внутреннее состояние и переоценили свои возможности, и свои духовные потенциалы в жизни находят свою дорогу где полностью реализуют свои возможности, тем самым постигают смысл своего существования. Сегодня мы восхищаемся гениальными творениями личностей, которые реализовали весь свой творческий потенциал.

Другой пример «вдохновения»: Творческий реализовался великий немецкий философ Ф. Ницше во время путешествия по Европе. Переосмыслив свои ценности и найдя выход из состояния «отчаяния» он написал свои философские труды, т.е. реализовался как личность в творчестве.

Из приведенных примеров следует вывод о том, что «отчаяние» является источником вдохновения, что позволяет реализоваться человеку как личности и в свою очередь поднимает человека на новую ступень в творческой деятельности.

«Отчаяние» укажет путь к свободе. Чувство «полной» свободы, которую ощутил внутри себя «отчаявшийся» творческая личность, поможет найти ему «новый» путь достижения «новой» цели. Посредством реализации своего внутреннего творческого потенциала, что в свою очередь, поможет обрести смысл

жизни. Как показывает исторический опыт великих личностей – это сложно, но возможно.

Заключение. Иррациональные проблемы человеческой психики требуют дальнейшего более глубокого исследования. В этом плане западная философия

намного определила отечественную философию.

Исходя из анализа данной проблемы можно с уверенностью сделать вывод о том, что иррациональные, бессознательные аспекты человеческой психики играют большую роль в творческой деятельности человека, чем рациональные.

Список литературы

1. Бубер, М. Проблема человека [Текст] / М.Бубер. - М.: Республика, 1995, 157 с.
2. Шестов, Л. Киркегард и экзистенциальная философия [Текст] / Л. Шестов. - М.: Прогресс-Гнозис, 1992, 304 с.
3. Гагарин, А. С. Экзистенциализм человеческого бытия: одиночество, смерть, страх. (От античности до Нового времени). Историко-философский трактат [Текст] А.С. Гагарин. - ЕкатеринбургУральский государственный университет, - 2002, 45 с.

Материал поступил в редакцию 31.01.23.

А.А. Иманбаев*, Д.Д. Өмірзақова

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

ҮМІТСІЗДІК – ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Аңдатпа: Мақалада адамның мінез-құлқы мен шығармашылығының негізгі уәждерінің бірі болып табылатын санасыз, торығудың негізгі қыры зерттелген. Бұл еңбекте торығу мен шығармашылықтың өзара байланысы зерттеліп, күшті эмоциялық тәжірибенің ерекше идеялар мен өнерді білдірудің катализаторы бола алатынына назар аударылады. Шығармада әр түрлі мәдениет қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығынан мысалдар зерттеледі, олар торығу жағдайына бағышталып, онда адам жанының терең жолдарын қозғай алатын шығармалар жасауға шабыт тапты. Жағымсыз эмоцияларды күш және шабыт көздеріне айналдыру механизмдері талданады, сондай-ақ шығармашылық импульс ретінде торығуды пайдаланудың практикалық тәсілдері талқыланады. Бұл мақала шығармашылық процестегі эмоциялардың рөлі туралы түсінігімізді кеңейтуге және торығу сияқты қиын сезімдерден туындауы мүмкін жағымды жақтарын бөліп көрсетуге бағытталған. Торығу, эмоциялық күй ретінде көбінесе теріс және бүлдіршін ретінде қабылданады, бірақ ол шығармашылық қызметтің қайнар көзі бола алады, ал мақалада қаншалықты қауырт эмоциялық күйлердің, мысалы, торығудың көркемдік өрнегіне стимул бола алатыны зерттеледі. Автор өнер мен әдебиеттен алынған мысалдарды зерттеп, шығармашылық шығармалардың терең эмоциялық тәжірибеден қалай пайда болатынын көрсете біледі. Күрделі эмоциялық күйлерден туындауы мүмкін жағымды жақтарға баса назар аудара отырып, торығуды шығармашылық импульске айналдыру тетіктері талқыланады. Бұл шығарма торығудың көркемдік жасампаздыққа шабыт пен отын ретінде қалай қызмет ете алатынын бөліп көрсетуге бағытталған.

Тірек сөздер: бейсаналық, үмітсіздік, рефлекс, шығармашылық, даму, көңіл-күй, өз мүнкілішікті іске асыруы

A. Imanbayev*, D.D.Omirzakova

M.Kh. Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan

DESPAIR AS A SOURCE OF HUMAN INSPIRATION

Abstract. : The article examines the main aspect of the unconscious, despair, which is one of the main motivations of human behavior and creativity. This work explores the relationship between despair and creativity, drawing attention to how strong emotional experiences can be a catalyst for the expression of exceptional ideas and art. The work examines examples from the life and work of various cultural figures who, immersed in a state of despair, found inspiration in it to create works that can touch the deep strings of the human soul. The mechanisms of transforming negative emotions into sources of strength and inspiration are analyzed, as well as practical approaches to using despair as a creative impulse are discussed. This article aims to broaden our understanding of the role of emotions in the creative process and highlight the positive aspects that can arise from difficult feelings such as despair. Despair, as an emotional state, is often perceived as negative and destructive, but it can serve as a source of creative activity, and the article explores how intense emotional states, such as despair, can be a stimulus for artistic expression. The author examines examples from art and literature, demonstrating how creative works can arise from deep emotional experiences. The mechanisms of transforming despair into a creative impulse are discussed, emphasizing the positive aspects that can arise from complex emotional states. This work aims to highlight how despair can serve as inspiration and fuel for artistic creation.

Key words: unconscious, despair, reflection, inspiration, fruitful tension, development, emotions, creativity, self-realization.

References

1. Buber M. Problema cheloveka [Human problem]. Moscow, Respublika Publ., 1995, 157 p. [in Russian]
2. Shestov L. Kirkegard i ekzistentsial'naya filosofiya [Kirkegard and Existential Philosophy]. Moscow, Progress-Gnosis Publ., 1992, 304 p. [in Russian]
3. Gagarin, A. S. Ekzistentsializm chelovecheskogo bytstvo: odinochestvo, smert, strah [Existentialism of human being: loneliness, death, fear]. (From Antiquity to Modern Times). Historical and Philosophical Treatise [Text] by A.S. Gagarin. - Ekaterinburg, Ural State University, - 2002, 45 p. [in Russian]

Ссылка на статью:

Иманбаев, А.А. Отчаяние как источник творческой деятельности [Текст] / А.А. Иманбаев, Д.Д. Омірзақова // Вестник Dulaty University. – 2024. - №1. – С. 149-155 <https://doi.org/10.55956/MFMZ6152>

Г.К. Ранова

Докторант

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

Алматы, Казахстан

gulnara-ranova@mail.ru

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ И ИЗУЧЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНЦЕВ

Аннотация. В статье дано понятие политических ценностей в политической науке, также концептуальным и теоретическим исследованиям, практическому изучению политических ценностей, в частности, политических ценностей казахстанцев. Прежде всего, в статье акцентируется внимание на особенностях исследования абстрактных понятий, таких как ценности. Работа посвящена обобщению методов, используемых в исследовании политических ценностей анализирует и вносит предложения. Поскольку ценности являются частью системы убеждений индивида, важно использовать междисциплинарные методы для изучения этой темы в практическом ключе. В этом контексте в статье приводятся качественные методы исследования, дополняющие методологию изучения политических ценностей. Кроме того, в статье анализируются политические ценности казахстанского общества, дается обзор исследований по данной теме и останавливается на социальной значимости политических ценностей. При исследовании политических ценностей казахстанцев предложено проводить социальный анализ с учетом культурных и этнических особенностей граждан. В статье подчеркивается необходимость акцентировать внимание на том, что сам народ признает политическими ценностями, которые базируются на анализе политических ценностей казахстанцев, таких понятий, как демократия, равенство, справедливость, независимость личности, участие в выборах.

Ключевые слова: политические ценности, политическое поведение, политическая культура, методы изучения ценностей, политические ценности казахстанцев.

Введение: В современном мире политические ценности играют ключевую роль в формировании общественного мнения, определении политических предпочтений и социо-культурной идентичности. Казахстан, как страна с богатой историей и разнообразным этническим составом, предоставляет уникальную возможность для изучения политических ценностей его населения. Настоящая статья направлена на анализ понятия политических ценностей и исследование их в контексте казахстанского общества.

1. Политические ценности: определение и теоретический фреймворк. Политические ценности представляют собой ключевые убеждения и принципы, которые ориентируют

индивида в политической сфере. Такие ценности формируются в результате воздействия культурных, социальных и исторических факторов. Для более глубокого понимания политических ценностей в контексте Казахстана используется теоретический фреймворк, включающий работы классиков политической науки, таких как А. Ингельхарт, Р. Ингельхарт и других.

2. Исторический контекст политических ценностей в Казахстане

Исследование политических ценностей казахстанцев требует внимания к историческим событиям и трансформациям, которые оказали влияние на формирование национальной идентичности. Анализ периода независимости Казахстана, распада Советского

Союза и развития многопартийной системы являются важными аспектами, определяющими современные политические убеждения.

3. Этнические особенности и политические ценности

С учетом многолетнего этнического разнообразия в Казахстане необходимо изучить, как этническая принадлежность влияет на формирование политических ценностей. Анализ различий между этническими группами позволит выявить особенности восприятия политических институтов и системы ценностей.

4. Влияние глобализации на политические ценности

Современное общество подвержено воздействию глобальных процессов, что оказывает влияние на политические ценности индивида. Исследование воздействия глобализации на политические убеждения казахстанцев предоставит понимание того, насколько местные ценности адаптируются под влиянием мировых тенденций.

5. Перспективы исследования и заключение

Исследование политических ценностей казахстанцев представляет собой сложную задачу, требующую комплексного анализа социокультурных, исторических и глобальных факторов. Понимание этих ценностей не только даст представление о современной политической ситуации в стране, но и предложит основу для разработки эффективных стратегий социальной и политической адаптации.

Политические ценности граждан являются важной темой для изучения для относительно молодой, этнически разнообразной страны, такой как Казахстан. Однако работ на эту тему в нашей стране написано не так много. В последнем социологическом исследовании на тему «Ценности казахстанского общества» политические ценности рассматривались как часть системы общих ценностей казахстанцев, и этой теме был посвящен раздел книги [1]

В данной работе стремились определить направление, в котором развивается казахстанское общество между традициями и современностью, путем изучения системы ценностей. В этой статье мы проанализируем понятие ценностей в теоретическом ключе, в том числе и то, как объяснить политические ценности. Данная статья относится к работам в рамках политологии. Как измерить политические ценности казахстанцев в соответствии с теориями в этой области? Каковы политические ценности казахстанцев? Что такое понятия политических ценностей, каково их влияние на поведение граждан и политическую систему в стране? Кроме того, мы сосредоточимся на методологических вопросах в исследовании политических ценностей граждан. Материалы и методы: Ученые придерживаются одного из двух основных подходов к изучению политических ценностей. Во-первых, это концептуально-аналитический анализ понятия «политические ценности». Посредством этого метода раскрывается и дополняется смысл данного понятия в рамках историко-философских традиций. Второй метод заключается в предоставлении и анализе определения политических ценностей через непосредственное управление различными общественными институтами и событиями. Без концептуального анализа невозможно провести эмпирическое исследование без разработки теоретической концепции понятия. Статья основана на теоретических и эмпирических работах, посвященных политическим ценностям и политическому поведению [2]. В этих работах дается теоретическое определение политических ценностей. Аргументы, представленные в статье, сосредоточены на аспектах прежних политических ценностей, которые не были учтены или раскрыты не в полной мере в исследовании, и акцентированы на особенностях, которые учитываются при изучении политических ценностей казахстанского общества. В этой статье мы используем оба метода. Теоретический обзор

позволяет определить параметры политической ценности, а также аспекты эмпирических исследований в Казахстане, которые не изучаются в казахстанских политологиях в данном направлении. Политическая культура. Понимание политической ценности рассматривается в рамках исследования политической информации. На важность изучения политической ценности первых граждан указывали люди Алмонда и Верба [3]. Они посвятили свою работу изучению различных политических систем. Для того, чтобы понять политические системы, недостаточно обращать внимание на их институциональный и конституционный характер, говорят ученые, важно учитывать политические взгляды индивидов, создающих систему. Ранее при разъяснении различных политических решений обращалось внимание только на государственные институты и законодательные организации.

Методы исследования. Для анализа данной темы использовались общенаучные методы. Проведение групповых обсуждений с участием представителей различных этнических групп для выявления общих трендов и особенностей в восприятии политических ценностей.

Результаты исследования. В проведенном исследовании мы сосредотачивались на анализе понятия политических ценностей и изучении их в контексте казахстанского общества. Полученные результаты позволяют сделать несколько важных выводов, которые имеют существенное значение для понимания политической динамики в Казахстане.

Во-первых, выявлено, что политические ценности казахстанцев представляют собой сложный комплекс убеждений,

сформированных в результате их исторического опыта, этнической принадлежности и воздействия глобальных тенденций. Исследование исторического контекста, а также влияния этнических особенностей на политические предпочтения, подчеркнуло важность комплексного подхода к изучению политических ценностей.

Во-вторых, результаты также указывают на изменчивость политических ценностей в условиях глобализации. Взаимодействие с мировыми процессами влияет на восприятие политических институтов и формирует новые аспекты политической идентичности. Это свидетельствует о необходимости постоянного мониторинга и адаптации политических стратегий в контексте глобальных изменений.

В-третьих, использование разнообразных методов исследования, таких как анкетирование и фокус-группы, дало возможность получить более глубокое понимание разнообразия политических ценностей среди различных социальных групп. Этот многоуровневый подход позволяет лучше учесть динамику и изменения в политических предпочтениях.

Заключение. Исследование политических ценностей казахстанцев представляет собой важный вклад в анализ политической культуры и идентичности этого уникального региона. Полученные данные могут быть использованы для разработки более точных стратегий социальной и политической адаптации, учитывающих многообразие ценностных ориентаций в современном обществе. В свете динамичных изменений в мировой политике и социокультурной среде, понимание политических ценностей становится ключевым аспектом развития устойчивых и инклюзивных обществ.

Список литературы

1. Исмуханова, Г., Шарипова, Д., Туреханова, Б., Ракишева, Б., Насимова, Г., Ермаханова, С., Килыбаева, Ш., Умбеталиева Т., Гуревич Л. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении//Фонд им.

- Фридриха Эберта. Представительство в Казахстане, Алматы: Издательство ТОО DELUXE Printery, 2019. – 140 с.
2. Eugene, J. Meehan. The Study of Political Values. International Political Science Review. 1982. – Vol.3. – No 2. – Norms and Values (1982).
  3. Almond, Gabriel A., Sidney, V. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton. – N. J. : Princeton Univ. Press, 1972.

Материал поступил в редакцию 29.01.24

Г.К. Ранова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҰҒЫМЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада саяси құндылықтар ұғымы, сондай-ақ концептуалды және теориялық зерттеулер, саяси құндылықтарды, атап айтқанда, қазақстандықтардың саяси құндылықтарын практикалық зерттеу ұсынылған. Ең алдымен мақалада құндылықтар сияқты абстрактілі ұғымдарды зерттеу ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Шығарма саяси құндылықтарды зерттеуде қолданылатын әдістерді қорытуға арналған, талдау жасап, ұсыныстар жасайды. Құндылықтар жеке тұлғаның наным-сенім жүйесіне кіретіндіктен, бұл тақырыпты практикалық жолмен зерттеу үшін пәндераралық әдістерді қолданудың маңызы зор. Бұл тұрғыда мақалада саяси құндылықтарды зерттеу әдістемесін толықтыратын сапалы зерттеу әдістері ұсынылған. Сонымен қатар, мақалада қазақ қоғамының саяси құндылықтары талданып, осы тақырыптағы зерттеулерге шолу жасалып, саяси құндылықтардың әлеуметтік маңызына тоқталды. Қазақстандықтардың саяси құндылықтарын зерттеу кезінде азаматтардың мәдени және этникалық ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік талдау жүргізу ұсынылады. Мақалада қазақстандықтардың саяси құндылықтарын, демократия, теңдік, әділеттілік, жеке адамның тәуелсіздігі, сайлауға қатысу сияқты ұғымдарды талдауға негізделген халықтың өздері саяси құндылықтар деп танығанына назар аудару қажеттігі атап көрсетіледі.

Тірек сөздер: саяси құндылықтар, саяси мінез-құлық, саяси мәдениет, құндылықтарды, қазақстандықтардың саяси құндылықтарын зерттеу әдістері.

G.K. Ranova - Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF POLITICAL VALUE AND STUDY OF POLITICAL VALUE OF KAZAKHSTAN'S CITIZENS

Abstract. Article is based on the understanding of political value in political subjects, as well as conceptual and theatrical studies, practical examination of political value, in particular, political value of Kazakhstanis. Above all, the article emphasizes the focus on the peculiarity of the study of abstract concepts, such as price. The work is aimed at the study of the political value and introduces proposals. The price is

part of the integral system, it is important to use interdisciplinary mechanisms for the study of these themes in practical key. In this context, the article introduces quality research methodologies to study political value. In addition, the article analyzed the political value of the Kazakh society, and the study on this topic and remains on the social significance of the political value. In the study of the political value of Kazakhstan; it is proposed to conduct a social analysis of cultural and ethnic peculiarity of citizens. Article emphasizes the need to pay attention to Because the nation recognizes the political value that is based on the analysis of the political value of Kazakhstan, such concepts as democracy, race, expression, personality independence, participation in elections.

Key words: political value, political statement, political culture, study of prices, political value of Kazakhstan.

References:

1. Ismukhanova, G., Sharipova, D., Turekhanova, B., Rakisheva, B., Nasimova, G., Ermakhanova, S., Kilybaeva, Sh., Umbetalieva T., Gurevich L. Values of Kazakhstan's Society in the Sociological Dimension. Representative office in Kazakhstan, Almaty: DELUXE Printery LLP Publishing House, 2019. 140 p. [in Russian]
2. Eugene, J. Meehan. The Study of Political Values. International Political Science Review. 1982. – Vol.3. – No 2. – Norms and Values (1982). [in English]
3. Almond, Gabriel A., and Sidney Verbas. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton. – N. J. : Princeton Univ. Press, 1972. - No 2. [in English]

Ссылка на статью: *Ранова Г.К. Анализ понятия политических ценностей и изучение политических ценностей казахстанцев [Текст] / Г.К. Ранова // Вестник Dulary University. – 2024. - №1. – С. 156-160. <https://doi.org/10.55956/QVJE5473>*

А.А. Козырева*

Студент
Таразский региональный университети имени М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан
Anastasia10082001@mail.ru

А.М. Мукаева

магистр искусствоведческих наук, ст.преподаватель
Таразский региональный университети имени М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан
mukaeva_1970@mail.ru

РАЗРАБОТКА ФИРМЕННОГО СТИЛЯ ДЛЯ КОМПАНИИ «COMPASS»

Аннотация: В статье рассмотрена теория проектирования фирменного стиля, особенности создания фирменного стиля. Рассмотрены аналоги, подобраны шрифтовые сочетания, выполнен поиск цветового решения, Разработан дизайн логотипа и другие элементы фирменного стиля.

Ключевые слова:фирменный стиль,логотип,мудборд, шрифт, цвет, социальные сети.

Введение:В условиях колоссального роста рынка и насыщенностью продаваемыми товарами и услугами множество брендов стали теряться среди более крупных конкурентов. Решением такой проблемы, единственным и верным, будет выделиться на их фоне. Наиболее эффективным инструментом для достижения поставленной задачи считается – продажа своего имени [1].

Но важно отметить один факт, фирменный стиль так же создается не только для привлечения потенциальных потребителей той или иной услуги, товара, но и для создания положительного имиджа самой компании. Она создана для воспитания лояльного потребителя и стимулирования многократных покупок услуг или товаров. Ведь это и является главной целью любой компании.

Концепция фирменного стиля для маркетингового агентства представляется в создании корпоративного дизайна, котором содержится такой стиль, как минимализм. В настоящее время, минимализм - очень популярный стиль, как в рекламе, так и в создании логотипов для различных брендов и компаний [2]. Данный проект основан на

создании современной айдентики, которая в последующем популяризует данную компанию, среди их конкурентов. Минимализм, как стиль, даст хорошую возможность будущим клиентам понять цель, философию и серьезность агентства. Пример показан на рисунке 1.

Рисунок 1. Пример оформления печатной продукции.

Условия и методы исследований:Для разработки концепции фирменного стиля был разработан мудборд. Мудбордом является «доской настроения», здесь собираются все элементы концепции, которые помогли в

создании фирменного стиля: фотографии, цветовые гаммы, иллюстрации, паттерны и т.д.

Мудборд создается с целью объяснения того, как будет выглядеть дизайн: веселым, элегантным и серьезным, а так же какие образы будут взяты за основу создания корпоративной символики.

На рисунке 2 показан мудборд, разработанный для маркетингового агентства «Compass».

Рисунок 2. Дизайн мудборда.

В мудборде расположены изображения, которые являются ассоциациями к выбранным фирменным цветам, шрифт, а так же будущая форма логотипа и его элементы. Так же здесь визуально показана информация, с которой ассоциируется маркетинг и реклама.

Перед тем, как разработать фирменный стиль для маркетингового агентства, были проанализированы аналоги корпоративных стилей для рекламно – маркетинговых агентств. Данные рекламно – маркетинговые агентства являются агентствами из различных стран Азии, Европы и Америки. Эти налоги были выбраны для анализа дизайна, чтобы понять, какие элементы дизайна (шрифты, цвета) и стили были выбраны для их фирменного стиля.

Когда создается фирменный стиль для любых агентств, брендов и компаний, важным остается главное – нужно на всех этапах придерживаться единства в стиле. Это поможет повысить узнаваемость и запоминаемость компании в глазах потенциальных покупателей и отличаться от конкурентов [3].

Существуют определенные принципы для правильного формирования фирменного стиля, а именно:

- Индивидуальность
- Яркость
- Понятность
- Запоминаемость
- Технологичность
- Информативность

Основными правилами при создании корпоративного стиля, являются:

1. логотип и знак создаются при помощи векторной графики;
2. разработка нескольких эскизов;
3. выбранный заказчиком вариант снабжается модульной сеткой;
4. выбор цветовой гаммы;
5. выбор фирменных шрифтов;
6. обзор вариантов исполнения фирменных символов, которые запрещены [4].

Использование в дизайне такого стиля, как минимализм, очень часто оказывается недооцененным. Тем не менее, данный стиль является фаворитом в различных странах. Благодаря данному стилю, появляется возможность в креативной подаче и идеи, в простом применении в дальнейшем. Этот стиль прекрасно показывает такие качества в дизайне, как простоту и лаконичность. Он показывает идею агентства, при помощи минимального количества элементов и при этом, использует различные геометрические формы, нейтральные или яркие оттенки цветов и природные текстуры.

Данный стиль был выбран для проекта с той целью, что он поможет привлечь внимание и запомниться будущим клиентам. Они не будут отвлекаться на другие детали, а обратят свое внимание на главное, а значит, спокойно найдут данное агентство среди других [5].

Для разбавления строгого дизайна в логотипе, можно добавить ярких цветов, что бы показать не только серьезность компании, но и ее креативность в работе на рисунке 3.

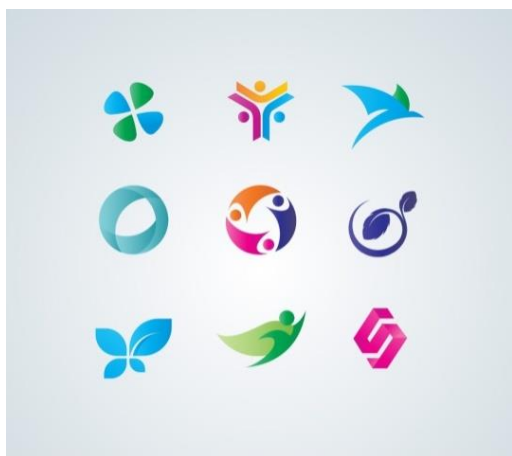

Рисунок 3. Пример минимализма с добавлением ярких цветов.

Для того чтобы клиенты в будущем хорошо ориентировались в предложенных услугах компании, им на помощь придет информация на сайтах компаний и в их профилях на различных социальных сетях, показанные на рисунке 3.

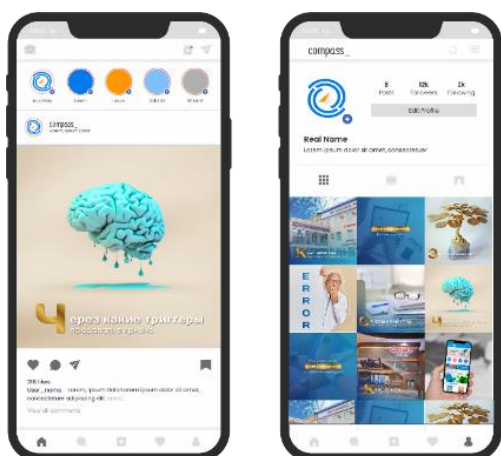

Рисунок 3. Примерный вариант оформления в социальной сети Instagram.

Благодаря яркости фирменного стиля можно показать себя с доверительной стороны не только для покупателей, но и для будущих партнеров. Единство всего фирменного стиля рассказывает о надежности бренда, ее цель и на ее результат, на эффективную работу со своим персоналом и многое другое.

В связи с этим следует вывод, что для разработки правильного, успешного и креативного фирменного стиля необходимо начать с правильно построенной концепции,

что бы в дальнейшем она положительно сказалась на имидже агентства.

Чтобы сделать идеальный вариант логотипа для рекламно – маркетинговых агентств или PR – компаний, нужен оригинальный и своеобразный подход. Такой подход поможет компании не просто показать свои возможности, но и даст идеальную возможность показать себя и выделиться среди конкурентов на крупных рынках. Поэтому, в сфере рекламно – маркетинговых агентств часто присутствуют текстовые и комбинированные логотипы (символ и текст). А для создания фирменных элементов, дизайнеры используют геометрические и абстрактные фигуры, линии и стилизацию растений и животных, а для текста чаще предпочитают обычные шрифты без засечек и рукописные стили [6].

Все рекламно – маркетинговые агентства в мире в большинстве случаев выбирают двухцветные логотипы, но так же часто попадаются и логотипы в одном цвете. Поэтому, для данного проекта были выбраны два самых подходящих цвета – оранжевый и синий, а так же их оттенки. Хотя цветовая гамма, для такой сферы, содержит в себе так же серые, черные, красные цвета и их оттенки.

Форма для логотипов данной сферы многогранна, тут используют и геометрические фигуры, и различные линии, и абстрактные элементы.

Прежде чем выбрать форму для своего логотипа, необходимо узнать, что эта форма визуально ассоциирует. К примеру:

- круг или овал считают дружелюбием;
- объемные линии – интрига, расслабление и игривость;
- геометрические фигуры – доминирование или лидерство, надежность и безопасность;
- шипы и острые углы – резкость, агрессию и необычность;
- горизонтальная линия – несет в себе стабильность и надежность; вертикальная линия – процветание и успех [7].

Исходя из данной информации, был создан логотип, с использованием такой геометрической фигуры, как круги, так как такой вид геометрической фигуры вызывает чувство защищенности и дружелюбия.

Каждый шрифт передает определенное настроение, а так же индивидуальность компании: утонченность, серьезность, игривость, небрежность. Компании, связанные с рекламой и маркетингом, предпочитают мягкие и простые шрифты. Поэтому, в рекламных носителях были выбраны такие шрифты, как «IntroHeadНBase» и «Ante». Данный вид шрифтов мягкий, без засечек, без углов, округленные и современные.

Яркие цвета и милые персонажи в период экономической нестабильности очень помогают сохранять спокойствие. Поэтому в некоторых рекламных носителях, таких как плакат, наружный баннер, флаер и листовка, был представлен милый 3д персонаж – девушка. Что бы таким образом показать, что данная компания хоть и серьезная, но с креативными идеями.

Минимализм, яркие цвета и геометрические фигуры – это составляющие для создания интересного и креативного логотипа. Поэтому, соединив данные составляющие, был получен серьезный логотип, но с изюминкой в виде ярких цветов.

Маркетинг – это одновременно и серьезная и креативная сфера деятельности, в которую включают так же рекламу для средних и мелких компаний. Исходя из этого, было принято решение создать такой логотип, который визуально будет показывать одновременно два главных качества этого агентства – серьезное отношение к клиентам и креативное отношение к их дальнейшему продвижению [8].

До разработки логотипа, было исследовано множество различных стилей и вариантов логотипов других агентств, как более мелких, так и более крупных компаний, с целью анализа того, почему та или иная компания более известна, чем другая. Результат данного исследования показал, что

такие компании предпочитают видеть в своих логотипах строгие с яркими цветами, или мягкие округленные шрифты с нейтральными оттенками цветов. Исходя из этого, было принято решение использовать в разработке логотипа геометрические фигуры, яркие цвета и строгий шрифт. Таким образом, после множества неудачно разработанных вариантов, был выбран один, наиболее подходящий для данного агентства, вариант логотипа, который сочетает в себе его характер и философию.

Маркетинговое агентство «Compass» предоставляет услуги маркетинга и рекламы, поэтому данное решение для разработки логотипа было правильным. В ходе разработки, были рассмотрены следующие шрифты:

- ArialRoundedMTBold
- Arial
- ArialBlack
- Ante
- CenturyGothic
- IntroHeadНBase
- Shnobel
- Bell MT

Из рассмотренных вариантов был выбран шрифт «BellMT», потому что он соответствует характеру агентства. Он так же символизирует подход к работе данного агентства, а именно целеустремленность, перспективность, серьезность и пунктуальность. Шрифт «BellMT» является отличным вариантом для повышения значимости данного агентства.

В следующем этапе было необходимо показать креативность, поэтому встал вопрос в разработке некой отличительной черты. Разработав множество различных вариантов значка, был выбран вариант в виде двух кругов, которые разделены под 65°, а внутри будет расположена стрелка, которая направлена вверх, таким образом, показывая, что данное агентство возвысит бренд своего клиента. Так же данный значок символизирует компас, который указывает путь и непосредственно относится и к самому названию агентства [9].

Следующим пунктом стал вопрос о цвете. Так как для сфер маркетинга и рекламы наиболее присущими являются черный, серый, оранжевый, синий, красный цвета и их оттенки, было принято решение изучить как тот или иной цвет влияет на восприятие людей. Изучив каждый предложенный цвет, были выбраны два самых подходящих цвета, а так же идеально сочетающиеся друг с другом – это синий и оранжевый. Кроме этих двух цветов, для контраста, были выбраны два дополнительных родственных цвета – нежно голубой и серовато – голубой.

Синий цвет в сфере маркетинга символизирует логичность, спокойствие, безопасность. Его выбирают для того, что бы вызвать у клиента доверие. Часто применяется в корпоративном бизнесе из-за хорошей нейтральности и продуктивности, а самое главное, показывает чувство доверия и безопасности к агентству [18]. Данный цвет так же можно встретить в логотипах различных крупных компаниях, банках, платежных системах, товаров для здоровья и т.д.

Оранжевый цвет представляет собой цвет энергии, дружелюбия, приносит позитивные эмоции, связан с творчеством. Так же данный цвет выражает призыв к действиям по типу подписаться, купить и продать. Данный цвет прекрасно способствует в увеличении продаж [10]. Применяется так же в логотипах социальных сетей, продуктов питания, мобильных связей и т.д.

Собрав все данные элементы воедино, был получен комбинированный логотип, который включает в себя название компании на английском языке, а так же значок, который заменяет английскую букву «о», тем самым становясь той самой отличительной чертой среди других логотипов. Название выполнено синим цветом, а вот значок выполнен в оранжевом цвете, но с двух цветной стрелкой посередине. В стрелке представлены такие цвета, как синий и серовато – голубой цвет. Такой выбор был сделан для того, что бы

осветлить вторую часть стрелки, тем самым не слить ее с цветом названия агентства.

Данный логотип является основным элементом и будет использоваться для разработки элементов фирменного стиля. В фирменный стиль маркетингового агентства будут входить такие элементы, как:

- Типография (визитка, флаер, плакат, листовка, бланк письма)
- Наружная реклама (указатель, вывеска, наружный баннер)
- Реклама в социальной сети Instagram
- Сайт
- Сувенирная продукция (кружка, футболка, календарь, ручка, блокнот)

Результаты исследования: В графическом редакторе CorelDRAW были разработаны варианты будущего логотипа маркетингового агентства, показанные на рисунке 4.

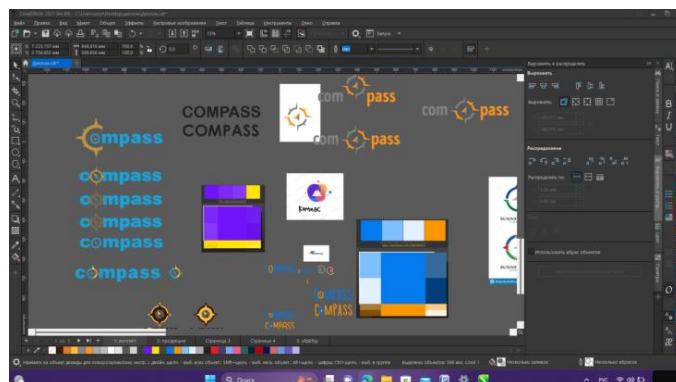

Рисунок 4. Первичные варианты логотипа.

Данные логотипы отличались друг от друга шрифтом, знаками и цветами. Приоритет был в создании интересного, но не слишком строгого логотипа. Поэтому предпочтение отдавалось таким цветам, как синий, оранжевый, голубой и желтый. Но в дальнейшем предпочтение в цветах сократилось до двух – синий и оранжевый цвет, показанный на рисунке 4. Шрифты выбирались более мягкие, округленные. Но такие шрифты плохо сочетались со строгими углами значка, поэтому было принято решение выбрать более строгий шрифт, а изюминкой оставить яркие цвета. Такое решение сделало

логотип и строгим и креативным, показано на рисунке 6.

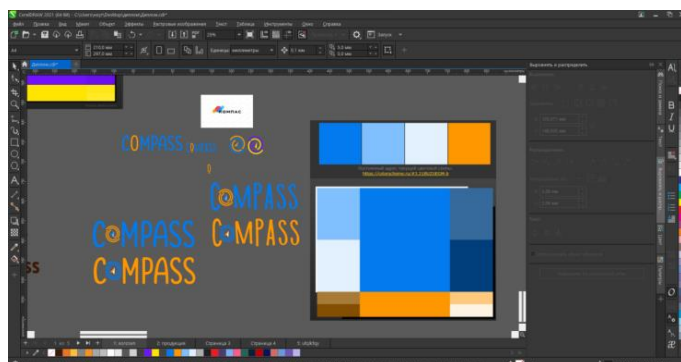

Рисунок 5. Вторичные варианты логотипа.

COMPASS

Рисунок 6. Конечный вариант логотипа.

После предстояла работа над созданием элементов фирменного стиля для маркетингового агентства. Заключенный вид логотипа стал неотъемлемой частью при создании корпоративной символики. Для разнообразия цветов в фирменных элементах, были добавлены два дополнительных нейтральных цвета – нежно голубой (#80C0FE) и серовато – голубой (#E3F1FE). Данные цвета были добавлены с целью разбавления ярких цветов рекламных и сувенирных носителях. Так же, в печатной продукции использовались более мягкие и округленные шрифты – «Ante» и «IntroHeadNBBase». Они были так же добавлены с целью контраста со строгим шрифтом в логотипе.

Затем детально разрабатывались элементы фирменного стиля: деловая продукция, сувенирная продукция, наружная реклама и реклама в социальных сетях. Далее, на рисунках 7,8 представлены дизайны макетов деловой документации.

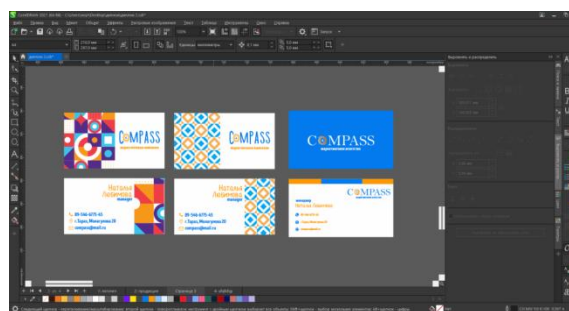

Рисунок 7. Варианты дизайна визитной карты.

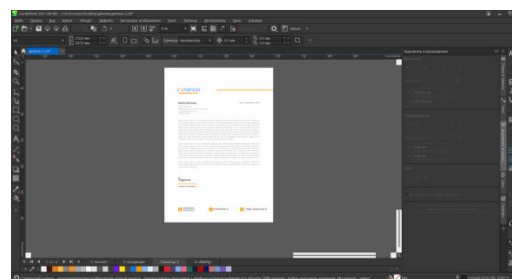

Рисунок 8. Примерный дизайн бланка письма.

Затем, были разработаны варианты наружной рекламы. На рисунках 9, 10 и 11 представлены примерные дизайны.

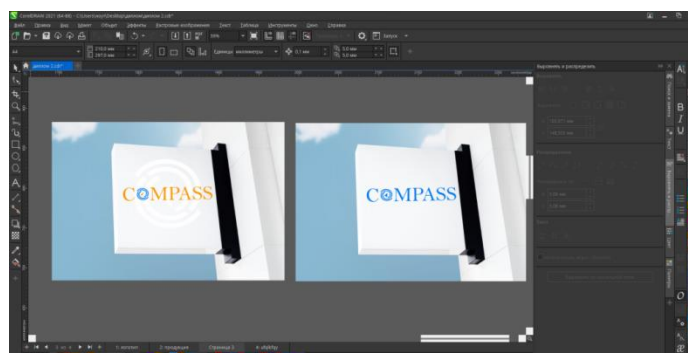

Рисунок 9. Примерный вариант дизайна вывески.

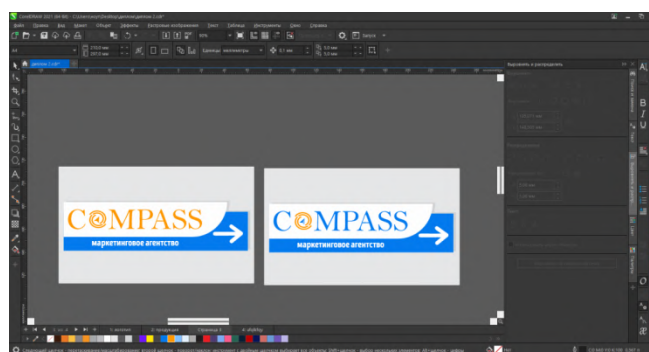

Рисунок 10. Примерный вариант дизайна

указателя.

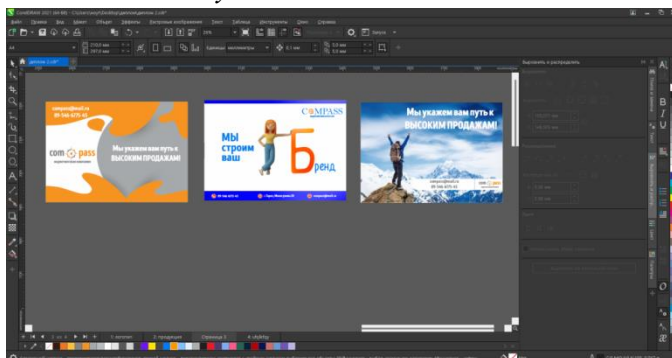

Рисунок 11. Примерный вариант дизайна наружного баннера.

На рисунках 12, 13 представлен примерный вариант дизайна аккаунта социальной сети instagram и сайт агентства. социальная сети instagram была выбрана для дизайна аккаунта, так как данная социальная площадка очень популярна в данное время, поэтому все компании часто предпочитают заявлять о себе в данной социальной сети.

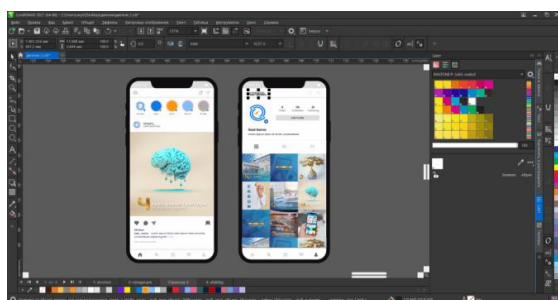

Рисунок 12. Примерный вариант дизайна аккаунта в социальной сети.

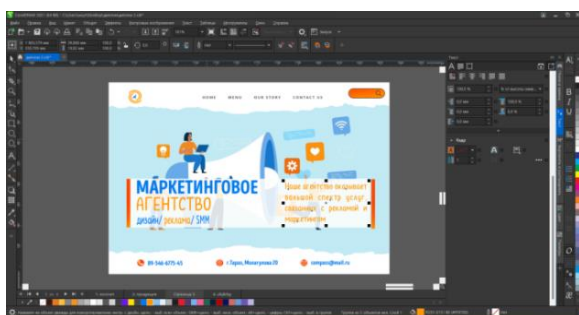

Рисунок 13. Примерный дизайн сайта.

На рисунках 14, 15 и 16 представлены варианты дизайна сувенирной продукции.

Рисунок 14. Дизайн фирменной футболки.

Рисунок 15. Дизайн фирменной кружки.

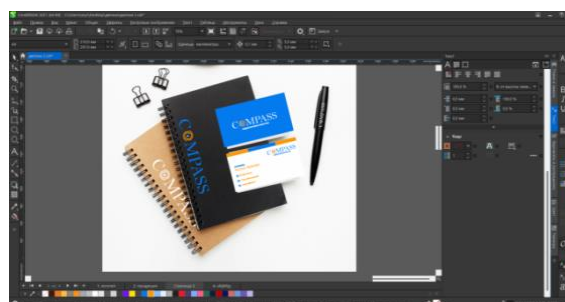

Рисунок 16. Дизайн фирменного блокнота и ручки.

На рисунке 17 представлены дизайны односторонней листовки и двухстороннего флаера.

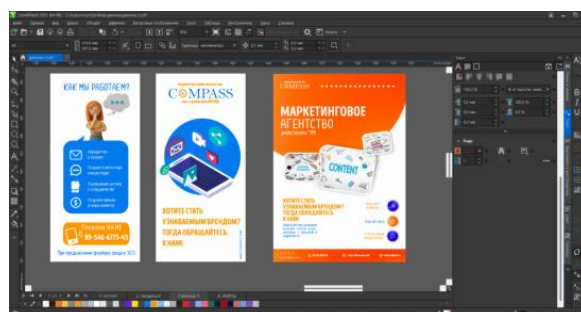

Рисунок 17. Двухсторонний флаер и односторонняя листовка.

Используя все требования к разработке корпоративного стиля для маркетингового агентства, в данном разделе были предложены различные варианты дизайна различных элементов фирменного стиля: деловая продукция, наружная реклама, сувенирная продукция и т.д. На основе этих дизайнов, были разработаны готовые макеты.

Заключение. Фирменный стиль в жизни компаний, агентств и брендов имеет огромное значение, так как он тесно связан с индивидуальностью, имиджем, популярностью и формированием представления о них.

Поэтому визуальная составляющая фирменного стиля обязана быть на высоком уровне. Логотип в корпоративном стиле находится на первом месте. Так как любой потенциальный клиент сначала смотрит на логотип, чтобы получить первое впечатление о агентстве. Логотип и весь фирменный стиль должен давать клиенту необходимую информацию, надежность и визуальную эстетику.

Список литературы

1. Сокольникова Н.М. Основы дизайна и композиции. – М.: Издательский центр «Академия», 2019. – 160 с.
2. Шарлотта Ф. и Петер Ф. Графический дизайн XXI века. – М: Издательство «Астрель», 2008. – 191 с.
3. Овчиникова Р.Ю. Дизайн в рекламе. – М.: Юнити – Дана, 2009. – 239 с.
4. Усатая Т.В., Дерябина Л.В. Дизайн - проектирование. – М.: Издательский центр «Академия», 2020. – 288с.
5. Дерябина Л.В., Усатая Т.В. Подготовка дизайн – макета к печати (публикации). – М.: Издательский центр «Академия», 2020. - 272 с.
6. Домасев М.В. Цвет, управление цветом, цветовые расчеты и измерения. – М.: Питер, 2009. – 219с.
7. Устин В.Б. Композиция в дизайне. Методические основы композиционно – художественного формообразования в дизайнерском творчестве. – М.: Астрель, 2007. -240 с.
8. Писаревский Д. А. Шрифты и их построение. – М.: Архитектура. 2014. – 168 с.
9. Лаптев В.В. Просто дизайн. – М: Аватар,2008. – 176с.
10. Уиллер А. Индивидуальность бренда. Руководство по созданию, продвижению и поддержке сильных брендов. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 235с
11. Сисенбердиева, А. Ж. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. Оқулық [Мәтін] / А.Ж. Сисенбердиева. – Алматы. -2011, -13-14 б.

Материал поступил в редакцию 22.11.23.

А. А. Козырева, А. М. Мұқаева

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

«COMPASS» КОМПАНИЯСЫНА АРНАЛҒАН ФИРМАЛЫҚ СТИЛЬДІ ӨЗІРЛЕУ

Аңдатпа: Мақалада фирмалық стильді жобалау теориясы, корпоративтік стильді құру ерекшеліктері қарастырылады. Аналогтар қарастырылды, қаріп комбинациялары таңдалды, түс схемасын іздеу жүргізілді, логотип дизайны және корпоративті стильдің басқа элементтері жасалды.

Кілт сөздер: фирмалық стилі, логотип, мүдборд, қаріп, түс, әлеуметтік медиа.

A.A. Kozyreva, A.M. Mukaeva

M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

CORPORATE IDENTITY DEVELOPMENT FOR COMPASS «COMPANY»

Abstract: *The article considers the theory of corporate identity design, the features of corporate identity creation. Analogs are considered, font combinations are selected, a search for a color solution is performed, a logo design and other elements of corporate identity are developed.*

Keywords: *corporate identity, logo, mudboard, font, color, social networks.*

References

1. Sokolnikova N.M., *Osnovy dizajna i kompozicii [Fundamentals of design and composition]*. – M.: Publishing center "Academy", 2019. – 160 p. [in Russian]
2. Charlotte F. and Peter F., *Graficheskij dizajn XXI veka [Graphic design of the XXI century]*. Moscow: Astrel Publishing House, 2008. – 191 p. [in Russian]
3. Ovchinnikova R.Yu. *Dizajn v reklame [Design in advertising]*. – M.: Unity – Dana, 2009. – 239 p. [in Russian]
4. Usataya T.V., Deryabina L.V., *Dizajn - proektirovanie [Design engineering]*. - M.: Publishing center "Academy", 2020. – 288 p. [in Russian]
5. Deryabina L.V., Usataya T.V. *Podgotovka dizajna – maketa k pečati (publikacii). [Preparation of a design layout for printing (publication)]*. – M.: Publishing center "Academy", 2020. - 272 pp . [in Russian]
6. Domasev M.V., *Cvet, upravlenie цветом, цветovые расчety i izmereniya [Color, color management, color calculations and measurements]*. – M.: Peter, 2009. – 219 p. [in Russian]
7. Ustin V.B. *Kompoziciya v dizajne. Metodicheskie osnovy kompozicionno – hudozhestvennogo formoobrazovaniya v dizajnerskom tvorčestve [Composition in design. Methodological foundations of compositional and artistic shaping in design creativity]*. – M.: Astrel, 2007. -240 p. [in Russian]
8. Pisarevsky D. A. *SHrifty i ih postroenie [Fonts and their construction]*. – M.: Architecture, 2014. – 168 p. [in Russian]
9. Laptev V.V. *Prosto dizajn [Just design]*. – M: Avatar, 2008. – 176s.
10. Willer A. *Individual'nost' brenda. Rukovodstvo po sozdaniyu, prodvizheniyu i podderzhke sil'nyh brendov. [The individuality of Brenda. Leadership on creation, promotion and support of silver brands]*. - M.: Alpina business Buks, 2004. – 235 p. [in Russian]
11. Sisenberdieva, A. *Zh. Dene tərbiyesi teoriyası men ədistemesi [Theory and methodology of Physical Education]. Textbook [Text] / A. J. Sisenberdiva. - Almaty. -2011, - 13-14 p. [in Kazakh]*

Ссылка на статью:

Козырева, А.А. Разработка фирменного стиля для компании «Compass» [Текст] / А.А. Козырева, А.М. Мукаева // Вестник Dulaty University. – 2024. - №1. – С. 161-169 <https://doi.org/10.55956/OAJQ3912>

К.Т. Ыбыраимжанов *

*Д.п.н., профессор
Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан*

А.С. Таурбекова

*Преподаватель-лектор
Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан*

С.А. Фейзулдаева

*PhD
Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан*

Б.К. Кыстаубаева

*Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан
botik8181@mail.ru*

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ

***Аннотация.** В статье анализируются и систематизируются теоретические основы развития творческих способностей, показывающие картину совершенствования их профессионального потенциала посредством поиска и исследования в ходе подготовки будущих учителей начальных классов. В первую очередь основной проблемой считается повышение интереса студентов к получению знаний по своей специальности. С научной и теоретической точки зрения, систематическая целенаправленная деятельность направлена от поиска к исследованию посредством данного психологического явления. В то же время она дает фундаментальные представления о том, какова конечная цель такой исследовательской деятельности – раскрытие и развитие творческих способностей будущих специалистов. Иначе говоря, исследовательская компетенция трактуется как педагогическая деятельность, являющаяся основой развития творческих способностей личности. Статья написана в рамках грантового научно-исследовательского проекта на 2023-2025 годы на тему АР 19678345 «Развитие творческих способностей будущих учителей начальных классов через исследовательские компетенции».*

***Ключевые слова:** будущий учитель начальных классов, профессиональный потенциал, интерес, исследование, творческие способности.*

Введение. Одной из задач современного образования является подготовка педагога, профессиональный потенциал которого соответствует предъявляемым требованиям и который имеет возможность реализовать свои творческие способности в рамках

профессиональной деятельности, а также имеет развитую исследовательскую компетентность.

Полноценное формирование профессиональных компетенций будущих учителей и полное проявление их профессионального

потенциала будут зависеть от развития творческого потенциала в педагогической деятельности каждого педагога. Ведь творчество – это индивидуальная способность.

Процессы подготовки педагогических кадров базируются на теоретической и методической системе, выполняемой педагогами, осуществляющими педагогическую деятельность по каждому предмету, руководствуясь содержательной структурой и особенностями. Основной проблемой при подготовке будущих учителей является необходимость систематизации образовательной траектории, соответствующей базовому профессионализму, и повышения интереса обучающихся к содержанию теоретических и методических знаний, получаемых в данном направлении. Это связано с тем, что при отсутствии интереса невозможно подготовить будущих учителей, которые являются хорошими профессионалами, обладают высокими знаниями и умениями, полностью закреплены профессиональными компетенциями, имеют высокий профессиональный потенциал, сформированы и развиты творческие способности. Это естественная закономерность. Человеку без своего энтузиазма трудно заставить работать, а даже если такая работа будет выполнена, нельзя сделать вывод, что результат полностью удовлетворит спрос. Считается, что это отражение психологического образа в стремлении к полной сосредоточенности на основе собственного личного поведения и энтузиазма и растущего интереса к нему.

Если руководствоваться описанными выше различиями в содержании и структуре подготовки будущих педагогических специалистов по отдельному предмету, то становится ясно, что вопрос подготовки учителей начальных классов базируется на своих сложных теоретико-методических принципах и законах. Необходимость организации педагогического процесса в период начального образования и проведения занятий по различным предметам,

целенаправленная подготовка будущего учителя начальных классов к профессиональной деятельности и необходимость воспитания его личности[1].

Ведь каждый учитель начальной школы несет ответственность за обучение каждого ученика и его удовлетворение, исходя из потребностей и интересов каждого из них, это возможно только в том случае, если вы умеете находить новые потребности и интересы, составляющие основу поведения и действий ученика. Реализации этого принципа помогут глубокие знания педагога по педагогической психологии.

Понимание признаков мировоззрения школьника на научной основе является основной задачей. Учащиеся младших классов занимают большое место в структуре их познавательно-поисковой деятельности, в системе пробуждающих ее ведущих сил потребность, интерес, желание, идеал, вера. То есть социальная значимость деятельности учителя начальных классов заключается в его профессиональном потенциале и духовных убеждениях, в его существе принадлежит особое место. Это научное познание через образование, вера – субъективное представление объективной реальности, овладение коллективным и индивидуальным опытом людей. Благодаря образованию мировоззренческие понятия, идеи, ограничения становятся для человека близкими, влиятельными, а некоторые из них могут оставаться буквальными знаниями. Приобретение научно обоснованной веры в познание мира через образование - определяют отношение человека к миру, к людям, к самому себе, управляют его поведением и действиями.

Такая деятельность по интересу стимулирует исследования, становится ядром исследовательской деятельности или внутренней силой воздействия и повышает активность. Например, исследовательская деятельность может осуществляться в двух направлениях: первое основано на тематических исследованиях и изменении

личностного отношения к ситуации или проблема в исследовании заключается в изменении ситуации или индивидуального подхода к ней, и новое понимание начинает происходить в познании. В основе этой исследовательской деятельности лежит необходимость познавательного функционирования, устойчивости человека в сложных, динамичных, постоянно меняющихся условиях и возникновение новой перспективы [2].

То есть возникающая в силу необходимости активность исследовательской деятельности создает возможности для развития исследовательских способностей, которую А. И. Савенков рассматривает как «в основном деятельность, направленную на изучение объекта с психической потребностью в исследовании». Во-вторых, исследовательская деятельность, формируемая посредством исследования и любопытства, позволяет получить широкое научное мировоззрение из необычных ориентированных ситуаций. Это не просто действие, происходящее в условиях неопределенности, а процесс, сопровождающийся проявлением всех умений, формируемых исследовательским обучением в расширении мировоззрения, т.е. умений и навыков оценивания ситуации, проектирования и эскизирования, прогнозирования, построения исследовательской деятельности в самосознании. То есть под ним можно понимать преподавание и обучение, происходящую на основе исследовательской деятельности [3].

Исследовательскую деятельность необходимо понимать как разновидность попытки откликнуться научными понятиями в распознавании неизвестных ситуаций и явлений, загадочных в мировоззрении окружающего мира.

Условия и методы исследований. Проведение детального анализа понятий «исследовательская деятельность» и «исследовательская компетентность» с

использованием методов сравнительного анализа, классификации и интерпретации. Это включает в себя анализ существующих теорий и определений этих понятий в литературе и научных источниках.

Проведение систематического обзора современных исследований и практик по развитию творческих способностей будущих учителей начальных классов через развитие исследовательских компетенции. В этом методе могут использоваться литературный обзор, анализ педагогических практик и интервью с педагогами.

Краткое описание научной и практической значимости: Применение метода литературного анализа для выявления научной значимости исследования, это позволяет подкрепить выводы научными фактами и предложить рекомендации для практического применения результатов исследования.

Результаты исследований. Анализируя особенности исследовательской деятельности и понимая ее собственное содержание и структуру, мы понимаем, что она будет иметь иной характер, чем ранее сложившееся понимание. Например, до этого исследовательская деятельность должна «строго следовать полученным знаниям, руководствоваться общепринятыми понятиями, однозначной ясностью и т.д.». Имелись резюме в особенности умелого использования источников данных, выявленных в существующей теории и практике. Однако исследовательская деятельность – это способность действовать не только в условиях неопределенности, но и в условиях неизвестности целей. Исследовательская деятельность направлена на сбор эмпирической информации в неопределенных целях и условиях, где ее лучше понимают как составную часть индивидуальной деятельности, направленную на цель более высокого уровня. «Совершенный исследователь» — это человек, способный непрерывно, качественно и количественно преобразовывать образцы

внешнего воздействия, он может получать в ходе каждого эксперимента бесконечно большое количество эмпирической информации» [4].

Успех исследовательской деятельности будущих учителей зачастую обеспечивается правильным планированием вида и формы задач, использованием эффективной системы задач, а также умелым руководством этой деятельностью профессорами.

Содержание поисково-исследовательской деятельности будущего учителя можно рассматривать следующим образом:

- проанализировать способности, деятельность педагогов, обеспечивающие приобретение теоретических и методических знаний и уровень развития познавательного мышления в знаниях, предоставляемых различными предметными системами в зависимости от специальности профессии;

- компетентность и деловая способность организовывать учебный процесс по отдельным предметам, организовывать индивидуальные и коллективные виды исследований;

- человек, способный проводить глубокий анализ содержательных структур учебных предметов с основ отдельной науки, умеющий путем сравнительного анализа дифференцировать передовые теоретические и методологические научные мнения в этом направлении, умеющий формулировать проблемные ситуации на уровне своего исследования, уметь прогнозировать будущие ситуации и по-деловому решать их.

Студентам необходимо овладевать научными знаниями и усваивать новые информационные понятия, формировать на основе своей деятельности деловые умения и навыки, систематически проводить исследования самостоятельно для освоения способов мыслительной деятельности.

Интеллектуальное развитие будущих специалистов напрямую связано с усвоением знаний, предоставляемых комплексом преподаваемых по специальности предметов, и особое место занимает их исследовательская

деятельность. Поэтому основными задачами в организации педагогического процесса вузов являются привлечение студентов к научно-исследовательской деятельности и укрепление их профессионального потенциала за счет развития творческих способностей при одновременном совершенствовании преподавания и самоорганизации процессов обучения с научно-методической точки зрения [5].

Можно назвать следующие механизмы и признаки развития творческих способностей будущих специалистов при формировании их исследовательских способностей:

- постановка научной мировоззренческой проблемы в новых знаниях и определение цели исследования;

- самостоятельная исследовательская работа студентов;

- возникновение исследовательской деятельности путем поиска, анализа и сравнения новых знаний, полученных студентами на основе чтения и самостоятельного изучения;

- реализация мероприятий, направленных на реализацию дидактических, развивающих и творческих способностей педагогов в конкретных тематических исследованиях в сфере образования и обучения.

Обсуждение научных результатов. В результате научно-исследовательской работы будущих специалистов формируются следующие компетенции:

должны знать:

- методологические основы науки отдельного предмета;

- знать содержание и виды использования методов исследования и возможности их применения в научных исследованиях;

- обсуждение логических норм научного языка, создание научного стиля и способов их понимания;

- требования к системе тематических задач, направленных на организацию учебного процесса различных предметов;

- основное содержание и методы базового предметного знания;

- пути и средства профилактики типичных ошибок по отдельным предметам в зависимости от специальности;

должны уметь:

- применять научную теорию по отдельным и профильным предметам на практике;

- применять исследовательскую деятельность, правильно демонстрировать имеющиеся знания и обосновывать их с точки зрения научного понимания;

- демонстрировать умение логически строить логически грамотные исследования и исследования в направлении целенаправленного действия, что является основой развития творческих способностей;

- уметь выявлять ошибки будущих специалистов в их профессиональной компетентности в научно-исследовательской деятельности и формулировать пути и инструменты их предотвращения;

должны овладеть:

- методологией и техникой исследования;

- различными методами исследования;

- культурой мышления, этикой исследования, письмом в логической системе;

- основными методами математического рассуждения и общенаучными методами исследования, используемые при обучении и решении научных задач;

- методами составления совокупности знаний и систематизации изменений при решении научно-учебных познавательных задач.

Заключение. Таким образом, исследовательские компетенции принимаются за основу формирования и развития творческих способностей будущих учителей и на основе этого можно прогнозировать следующие проблемы.

1. Определяется неадекватность или противоречивость теории науки, которая является объектом исследовательской деятельности будущих педагогов, что позволяет обосновать направленную цель, являющуюся основой правильного развития творческих способностей в будущем;

2. Выявление и прогнозирование возможности применения комплекса действий для научного понимания и интерпретации истины и реальности при определении тематической проблемы;

3. Определить возможности постановки и решения задач в исследованиях, с комплексным использованием методов научного исследования, получения результата, вывода и его научного обоснования.

XXI век – это период организации и осуществления научной и исследовательской деятельности личности, необходимо создать возможность творческого развития личности и стремиться к достижению высокого уровня зрелой личности и профессионала.

Список литературы

1. Обухов, А.С. Развитие исследовательской деятельности учащихся [Текст] / А.С. Обухов. – М.: Прометей МПГУ. – 2006. – 224 с.
2. Савенков, А.И. Исследовательское обучение – возможность преодолеть «образовательный предел» [Текст] / А.И. Савенков // Директор школы. – 2003. - №10. – С.38.
3. Савенков, А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников [Текст] / А.И. Савенков. – М.: Ось-89. – 2004. – 265 с.
4. Поддьяков, А.Н. Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, противодействие, конфликт [Текст] / А.Н. Поддьяков. – М.: Эребус. – 2000. – С.17, 35.

5. Николаева, М.В. Особенности личностного и профессионального развития учителя начальных классов в педагогической деятельности [Текст] / М.В. Николаева // Начальная школа плюс До и После. – 2004. - №12. – С.4-7.

Материал поступил в редакцию 26.01.24

К.Т. Ыбыраимжанов*, А.С. Таурбекова, С.А. Фейзулдаева, Б.К. Кыстаубаева

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқыту барысында ізденіс, арқылы кәсіби әлеуетін арттырудың көрінісі көрсетіліп, шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздері талданып, жүйеленген. Ең алдымен студенттердің өз мамандығы бойынша білім алуға деген қызығушылығын арттыру басты мәселе болып саналады. Ғылыми-теориялық тұрғыдан алғанда жүйелі мақсатқа бағытталған іс-әрекет берілген психологиялық құбылыс арқылы ізденуден зерттеуге бағытталады. Сонымен қатар, мұндай ғылыми-зерттеу қызметінің түпкі мақсаты – болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін ашу және дамыту туралы іргелі идеяларды береді. Басқаша айтқанда, зерттеушілік құзыреттілік жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізі болып табылатын педагогикалық іс-әрекет ретінде түсіндіріледі. Мақала ИРН АР 19678345 «Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттіліктері арқылы шығармашылық қабілеттерін дамыту» тақырыбында 2023-2025 жылдарға арналған гранттық ғылыми жоба аясында жазылған.

Тірек сөздер: болашақ бастауыш сынып мұғалімі, кәсіби потенциал, қызығушылық, зерттеу, шығармашылық қабілеттер

K.T. Ybyraimzhanov* , A. Taurbekova , S.A. Feyzuldayeva , B.K Kystaubaeva

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS THROUGH RESEARCH COMPETENCIES

Abstract. The article analyzes and systematizes the theoretical foundations of the development of creative abilities, showing the picture of improving their professional potential through search and research during the training of future elementary school teachers. First of all, the main problem is considered to be the increase of students' interest in obtaining knowledge in their specialty. From the scientific and theoretical point of view, systematic purposeful activity is directed from search to research through this psychological phenomenon. At the same time, it provides fundamental insights into what the ultimate goal of such research activity is - the discovery and development of creative abilities of future specialists. In other words, research competence is interpreted as a pedagogical activity that is the basis for the development of creative abilities of an individual. The article is written within the grant research project for 2023-2025 years on the

theme AR 19678345 "Development of creative abilities of future elementary school teachers through research competencies" .

Keywords: future elementary school teacher, professional potential, interest, research, creative abilities

References

1. Obuhov A.S. Razvitie issledovatel'skoi deiatel'nosti uchashihhsa [Development of students' research activities]. – Moscow: Prometei MPGU. – 2006. – 224 p. [in Russian]
2. Savenkov A.I. Issledovatel'skoe obuchenie – vozmozhnost' preodolet' «obrazovatel'nyi predel» [Research training is an opportunity to overcome the "Educational limit"] // Direktor shkoly. – 2003. – No.10. – p.38. [in Russian]
3. Savenkov A.I. Soderzhanie i organizatsia issledovatel'skogo obucheniia shkolnikov [The content and organization of research education for schoolchildren]. – Moscow: Os'-89. – 2004. – 265 p. [in Russian]
4. Poddakov A.N. Issledovatel'skoe povedenie: strategii poznaniia, pomoshch', protivodeistvie, konflikt [Research behavior: strategies of cognition, help, counteraction, conflict]. – Moscow: Erebus. – 2000. – p.17, 35. [in Russian]
5. Nikolaeva M.V. Osobnosti lichnostnogo i profesionāl'nogo razvitiia uchitel'ia nachal'nykh klasov v pedagogicheskoi deiatel'nosti [Features of personal and professional development of primary school teachers in teaching activities] / M.V. Nikolaeva // Nachalnaia shkola plus Do i Posle. – 2004. – No.12. – p.4-7. [in Russian]

Ссылка на статью: Ыбыраимжанов, К.Т. Развитие творческих способностей будущих учителей начальных классов через исследовательские компетенции [Текст] / К.Т. Ыбыраимжанов, А.С. Таурбекова, С.А. Фейзулдаева, Б.К. Кыстаубаева // Вестник Dulary University. – 2024. – №1. – С. 170-176.
<https://doi.org/10.55956/FJSG5782>

Қ.А. Шолпанқұлова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Тараз Қазақстан

sholpankulova1980@msil.ru

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ – НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ

Аңдатпа. Мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төреқұлов қоғамдық және саяси өміріміздің әр саласында еңбек етіп, сол арқылы әрқайсысының түптің түбінде ұлттық тәуелсіздігімізге қол жеткізуге әрекет жасағандығын аңғарамыз. Н.Төреқұловтың қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби, білікті дипломат, елші болғандығын және оның есімі сол кезде, көзі тірісінде-ақ халықаралық деңгейде танылғандығын, жоғары бағаланғандығын бүгін үлкен мақтанышпен айтуға тиістіміз. Нәзір Төреқұлов азабы мен абыройы қатар түсіп жатқан, қатал да қатыгез тағдыр кеіті. Оның өмір жолына қарап отырсақ, қоғамдық және саяси қызметінің барлық белестерінде алдымен ұлтына, туған халқына аянбай көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Керек болса, осы мақсатта қолына қалам алып ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тіл ғылымы мен баспасөзі үшін, бір сөзбен айтқанда, жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін қаншама құнды дүниелер жазып тастап кетті.

Тірек сөздер: Мемлекет, қоғам, қайраткер, ұлт, қазақ, тәуелсіздік, дипломат.

Кіріспе. Нәзір Төреқұлов-кеңестік партия және мемлекет қайраткері, дипломат, журналист, филолог. Білімі аяқталмаған жоғары экономикалық, өйткені 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан кезде ол Г.В.Плеханова атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің экономика факультетінде оқыды. Батыс майданда, содан кейін Торғай облысында Бүкілресейлік земство одағында нұсқаушы болып жұмыс істеді. 1917 жылдан солшыл Социалистік революционерлер партиясының қатарына қосылды. 1918 жылы Қоқан Кеңесі атқару комитетінің хатшысы болып тағайындалды. 1918 жылы қыркүйекте Коммунистік партияның мүшесі болды, Қызыл Армия қатарына қызмет етуге өз еркімен жазылды, Түркістандағы атқыштар армиясының саяси басқармасының бастығы болып тағайындалды. Осы сәттен бастап оның

революциялық және партиялық мансабының қарқынды өсуі басталды. Сонымен қатар, Төреқұловтың публицистикалық таланты өркендеді, ол өзін мәдени-бұқаралық және ағартушылық жұмыстардың көрнекті ұйымдастырушысы ретінде көрсетті. Қоқан совдеп мүшесі бола отырып, ол өзінің «Халық газеті» баспа органын құруға белсенді қатысады, Түркістан Компартиясы ОК органының "Инкилоб" журналының бірінші нөмірін шығаруды ұйымдастырады. Осы және басқа басылымдардың редакция алқасының мүшесі ретінде ол аударманың сапасын көп өңдеп, бақылап қана қоймай, олардың беттерінде үнемі жарияланып отырады. Сол кездің өзінде оның мақалалары түсінікті тереңдігімен, аналитикалығымен және керемет стилімен ерекшеленді [2].

1918 жылдың көктемінде Қоқан совдеп ревкомының хатшысы болып сайланған Нәзір Төреқұловтың билік басына көтерілуі шынымен де қарқынды болды. Үш жылдан кейін ол партиялық және мемлекеттік иерархияның ең жоғарғы сатысында болды, 1921 жылы мамырда Түркістан қаласының төрағасы, РКП (б) Орталық Азия бюросының мүшесі және Түркістан майданының реввоенсоветінің мүшесі болды. Осы уақыт ішінде ол Скобелево қаласының Облыстық ревком Төралқасының мүшесі, Түркістандағы ат әскері саяси басқармасының бастығы, Түркістанның ағарту комиссары, Түркістан КП ОК жауапты хатшысы, бірқатар газет-журналдардың редакторы, соның ішінде «ағарту және коммунистік мәдениет хабаршысы» болды. 1920 жылы облыстық мұсылман бюросының органы "Истракюн" (Ташкент) газетінің редакторы, 1920-1921 жылдары Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын халық ағарту комиссары.

Шын мәнінде, Түркістан басшыларының бірі бола отырып, Н.Төреқұлов осы кең республиканың әртүрлі аймақтарына жиі барып, жергілікті жерлерде жаңа билік алдында туындайтын мәселелердің мәнін түсінуге тырысты, ол түрлі съездерде сөз сөйледі, жиналыстар мен митингілерде жұмысшылармен кездесті. Сонымен қатар, ол басынан бастап өзі үшін Халық басшысының маңызды қасиеттерінің бірі-бұқараның дауысын тыңдау және әр адамға мұқият болу қабілеті екенін білді. Оның тыныш үні мен өзгермейтін саяси дұрыстығы келушілер оған өз жанын төгуден ұялмайтын жағдай туғызды.

1922 жылдан 1928 жылға дейін Шығыс халықтары орталық баспасының басқарма төрағасы (Центроиздат), Шығыс баспасын

басқарды. Бүкілодақтық Шығыстану ғылыми қауымдастығы Төралқасының мүшесі. КСРО халықтарының орталық баспасының басқарма төрағасы ретінде ол ағартушылық пен кітап ісін дамыту үшін көп жұмыс жасады. Ол орыс және түркі тілдеріндегі кітаптарды редакциялады, жеке басылымдар 1928 жылы маусымда Орталықтандырылған басылымның бес жылдығына арналған мерейтойлық отырыста алғысөздерімен шығарылды, оның төрағасы мақтанышпен атап өтті: «...Орталықтандыру Одақтың әртүрлі ұлттарының миллиондаған долларлық массасын кеңестік мәдениетке енгізуді бастады және қысқа мерзім ішінде басқа елдер мүлдем білмейтін кітап өнімдерінің негізін қалады. Бес жыл ішінде ол 50-ден астам ұлт тілдерінде 59 959 713 оқу, ғылыми-көпшілік, қоғамдық-саяси, көркем, ауыл шаруашылығы және басқа да әдебиеттер шығарды. Мерзімді емес басып шығаруды құрумен, нығайтумен және дамытумен қатар, орталықтандыру ұлттық мерзімді басылымдарды құру, жақсарту және тарату мәселелеріне үлкен көңіл бөледі. Қазіргі уақытта олар 12 тілде 21 мерзімді басылым шығарады деп айту жеткілікті» [3].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Нәзір Төреқұлов Түркі жазуларын романизациялау мәселесімен айналысқан, түркі әліпбиін романизациялау жобасының авторы, Жаңа түркі әліпбиінің жобасын ұсынды (1923-1928). Ол сондай-ақ 1-ші Бүкілодақтық түркология конгресінің белсенді қатысушысы болады (Баку, 1926). Жалпы, Нәзір Төреқұлов өзін ірі филолог ретінде көрсетті. Ол «орыс-өзбек тілінің элеуметтік-саяси сөздігінің» авторы (Ташкент, 1922). Сондай-ақ түркі жазуларын романизациялау мәселесімен айналысты, түркі әліпбиін романизациялау

жобасының авторы болды, осы мәселеге «Ұлттар өмірі», «Жаңа Шығыс» журналдарындағы бірқатар мақалаларды арнады. Нәзір Төреқұлов алғашқы редакторлардың бірі, Мәскеудегі баспаның негізін қалаушылардың бірі, Шығыс халықтарының Орталық баспасын басқарды.

20-шы жылдары жарияланған өзбек газеттері мен журналдарының жиектерінде оның публицистикалық мақалаларын ғана емес, сонымен қатар «Дервиш» бүркеншік атымен жарияланған өлеңдерін де табуға болады. Нәзір Төреқұлов тағы бір талантқа ие болды – ол суретшілік таланты. Оның бірнеше қарындаштары мен суреттері сақталған. Бұл аңызға айналған адам өзін-өзі тәрбиелеуден жалықпады. Бұл жарқын, жігерлі, жас, харизматикалық қайраткерді ел басшылығы байқамай қалуы мүмкін емес еді. 1922 жылы қазанда ол Мәскеуге Шығыс халықтарының орталық баспасының (орталықтандыру) басқарма төрағасы қызметіне ауыстырылды. Төреқұлов өзінің жаңа жұмысының маңыздылығын және баспагердің, редактордың, ағартушының, публицисттің, ғалым – лингвистің барлық күш – жігері мен талантын жақсы түсінді. [4].

Жоғарыда айтқанымыздай, Орталық басылымды басқара отырып, Төреқұлов Шығыс халықтары институтында оқытушылық жұмыс жүргізді және басқалармен қатар Наркоминдель резервіне енгізілді. Кәрім Хәкімовті Арабияда жартылай өкіл ретінде ауыстыру қажеттілігі туындаған кезде, Нәзір Төреқұловтан басқа жақсы кандидатура табылмады. 1925 жылы өткен І Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде ол «ұлттық мәселе және мектеп» тақырыбында баяндама жасап, онда ұлттық мәдени-ағарту мекемелерінің,

өңірлерде ұлттық мектептер үшін ғимараттар салудың, әйелдер жалпы мектептерде оқи алмайтын ұлттық республикаларда және облыстарда әйелдер білімін дамытудың проблемаларын көтерді, арнайы кәсіптік техникалық және ауыл шаруашылығы мектептерін құру және т.б. бұл мәселелер делегаттардың мақұлдауымен съезд қарарына енгізілді. Айта кету керек, Нәзір Төреқұлов Кеңес өкіметі орнағаннан кейін дінге қиғаш қараған басшылардың көпшілігінен айырмашылығы, исламның адамзат тарихына әсері туралы ойлады. Оның демалыс күнін жексенбіден жұмаға ауыстыру туралы Қаулыға қол қою туралы шешімі ғана оның азаматтық батылдығын көрсететін шара болып табылады. Сондай-ақ, жиырмамыншы жылдардың басында Төреқұлов Құрбан айттың үш күнін – Құрметті мұсылман мерекесі – демалыс деп жариялаған жарлық шығарды [5].

«Халық газетін» ұйымдастырып, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысты. 20 жыл Кеңес өкіметіне қызмет етіп, бірнеше рет қазақ және ислам мүдделерін қорғады. Бұл ҚР ҰҒА академигі Рахманқұл Бердібайдың жазбасының дәлелі: «Кеңес өкіметі орнағаннан кейін басшылық лауазымдар дін мәселелерінен бас тартты. Бірақ Төреқұлов басынан бастап діннің адамзат тарихы үшін маңыздылығын терең түсінді, сондықтан олардың қатарында болмады, діннің қадір-қасиетін жоғары бағалады. Біз оның көптеген мақалалары мен баяндамаларынан оның бұл туралы өткір түсіндірмелерін көреміз. «Ислам және коммунизм» мақаласында Нәзір исламның пайда болу тарихы, діннің арқасында ұлттар мен ұлыстардың бірігуі, адамның ар-ожданы мен еркін сенімінің шегін белгілеу туралы баяндайды».

Большевик бола отырып, ол Алаш зиялыларымен жылы қарым-қатынаста болды және ол ешқашан ұлттық мүдделерден бөлінбеді. 1917 жылдан бастап Әлихан Бөкейхановпен хат алмасып, оның тапсырмаларын орындады. Нәзір большевиктер қатарына Алаш үкіметі құрылған кезде ғана кірді. Кенес үкіметін Бөкейханов басқарған топ мойындағаннан кейін Нәзір олармен бірінші болып байланыс орнатты.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінде елімізде қоғамның тарихи санасын жаңғырту бойынша мақсатты жұмыстар жүргізілуде. Тек өз халқың мен еліңнің тарихын біле отырып, өткен ғасырдың соңында алынған Тәуелсіздіктің ерекше құндылығын түсіне бастайсың. Қазақ халқының тарихы еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес ешқашан тоқтамағанын көрсетеді. Бұл ғасырлар бойғы күресте ХІХ және ХХ ғасырлар тоғысындағы ұлттық зиялы қауым өкілдері де маңызды рөл атқарды. Қазақ басқарушы элитасының, ғылыми және шығармашылық зиялы қауымның өкілдері қазақ мемлекеттілігінің негізін қалады, Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу және қазақ жерлерін біріктіру процесіне белсенді қатысты [11].

Көрнекті қайраткер Н.Төреқұловтың мұрасы мұнымен шектелмейді, біз оның жекелеген тұстарына ғана тоқтала алдық. Оның мұрасын Қазақстан мен Орта Азияның тарихы бойынша ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы күрделі деректанулық аспектіде қарастыру қазіргі тарихтың өзекті мәселесі деп білемін.

Көптеген талантты ғалымдар, қоғам және мемлекет қайраткерлері қуғын-сүргінге ұшырап, есімдері көпке дейін белгісіз болып келді. Бұл ұлт ой-санасының жетілуі мен дәстүр сабақтастығына орасан зиянын тигізді. Ұлт

дамуының күретамыры – рухани салада «ақтаңдық» беттер көбейді. Осы қиянат ұзақ жылдарға созылып, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана тарихтан өздеріне тиесілі бағасын ала бастады. Солардың бірі-қоғам және мемлекет қайраткері, қазақтар шыққан тұңғыш кәсіби дипломат Н.Төреқұлов.

Отандық дипломатының, бұл күндері жиі айтылып жүрген дала дипломатиясының тамыры тереңде жатыр, яғни дала дипломатиясының тарихы мемлекетіміздің қалыптасу тарихымен тығыз байланысты. Осыдан бес ғасыр бұрын құрылған Қазақ Ордасына кең байтақ жерімізді, әскери күшін, саудасаттық қатынасын сақтап-қорғау оңайға түскен жоқ. Халқымыз осы жолда талай қанды қырғынды, жойқын соғысты басынан кешірді. Бұл ретте ел тыныштығын сақтаудың кепілі мемлекетімізге көршілерімен бейбіт қарым-қатынас жасау екені белгілі. Сондықтан Қазақ Ордасын құрып көш бастаған Қасым хан, Тәуекел хан, Есім хан, Абылай хан мен Әбілқайыр хан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би қашанда сыртқы саясатты тиімді жүргізуге мән берген. Елдестірмек елшіден деп ой түйген көсемдеріміздің Ресей мен Қытайға елшілер жіберіп, дипломатиялық қарым-қатынас жасағанын дәлелдейтін құжаттар аталмыш мемлекеттердің мұрағаттарында сақтаулы. Небір күрделі кезеңді басынан кешірген халқымыз бүгінде егемендігін алып, дербес сыртқы саясатын жүргізіп отыр. Осы аралықта ұлтымыз арасынан талай тарихи тұлғалар, ақыл-ой алыптары өсіп шықты. Олардың үлкен шоғыры кешегі кеңестік дәуірде ғұмыр кешті.

...Солардың бірі – көрнекті мемлекет қайраткері, дипломат һәм ағартушы Н.Төреқұлов екені бәрімізге белгілі.

Н.Төреқұловтың мемлекеттік биік лауазымды қызметімен қатар дипломатиялық мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу бүгінгі болашақ ұрпақтың еншісінде.

Нәзір Төреқұлов алыптар тобының бірі болды, ол қаншалықты қысымға ұшыраса да, халықтың рухани қазынасын және еуропалық өркениеттің бесігінде тербелген өлмес рухты көрсетті. Ол өзінің ерекше өмір салты үшін де, шығармашылық мұрасы үшін де есте қалды. Н. Төреқұлов полиглот ғалымы болғандықтан, оның мұрасы кең аумақты қамтиды. Ол қоғам қайраткері, дипломат, корреспондент, әдебиеттанушы, журналист, ғалым, баспагер, жалынды публицист, сыншы, ақын. Қоғам қайраткерінің осы баға жетпес мұрасы туралы алғашқы іргелі идеяларын айтқан ғалымдарымыздың бірінің үлкен жұмысын атап өтпеу мүмкін емес, деп жазды мақалалар. Ол барлық қазақстандық журналистердің ұстазы, еңбекқор, көрнекті әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожекеев болды. 80-ші жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың басында ғалым бұл тақырыпты терең және жан-жақты зерттеді.[10]

Н.Төреқұловтың қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби, білікті дипломат, елші болғандығын және оның есімі сол кезде, көзі тірісінде-ақ халықаралық деңгейде танылғандығын, жоғары бағаланғандығын бүгін үлкен мақтанышпен айтуға тиістіміз. Бұл биік дәрежеге Н.Төреқұлов үлкен белестерден өтіп келді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Нәзір Төреқұлов қысқа ғұмыры ұрпаққа ұлағат, өшпес өнеге. 1892 жылы өмірге келіп, қылшылдаған 45 жасында жаланың құрбаны болған дарынды тұлға Нәзір

сынды ел ардағының атқарған қызметі де, тындырған ісі де толағай. Жиырмасыншы жылдары Түркістан Орталық Атқару комитетінің төрағасы, Түркістан Коммунистік партияның бірінші хатшысы, Түркбюро мүшесі. Орта Азия бюро мүшесі, Халық ағарту комиссары сияқты білікті де жауапты қызметтер атқарды. 1928-1932 жылдар арасында Н.Төреғұлұлы Кеңес Одағының Сауд Арабиясындағы Бас консулы, 1932-1936 жылдары өкілетті елшісі, Қарапайым қазақ баласының осыншалық дәрежеге көтерілуі қазақ елі мәртебесінің биік болғанын көрсетеді.

Нәзір Төреқұлов басылым бетінде сын мақалалары, өлеңдері, бірнеше ғылыми талдаулары жарық көрген. Осыдан-ақ, ол кісінің қайраткерлігі мен қаламгерлігі тең тұрған терең парасатын байқаймыз. Нәзір жайлы көп ғалымдар кітап жазып жатыр, жазыла бермек те.

Тарихи ірі тұлғаны түнектен арамызға оралтып қана қоймай, КСРО-ның Таяу Шығыстағы дипломатиясы тарихының тұтас бір қабатын жарқырата көрсете алғандығында. Осы орайда Қазақстанның Мәскеудегі елшісі қызметін жемісті атқарған Тайыр Мансұров оны ғылыми жұмыспең ойдағыдай ұштастыра білді, соның айқын айғағының бірі — Арабия түбегіндегі кеңестік дипломатияның аса қызғылықты беттерінің бірін қамтыған осынау зерттеу» деп атап көрсетуі терең ойды, жоғары бағаны меңзейді.

Тайыр Мансұровтың Нәзір Төреқұлов жайындағы кітабы арқылы шетелдік оқырмандар ерді ғана емес, едді де танып отыр. Әйтпесе, айдаладағы араб азаматы Қазақстандай елді танымас еді.

Көнеден келе жатқан мынандай даналық сөз бар. «Тамыры терең ағаш қана жайқалып өседі» дейді. Сол айтқандай, біз де өткен тарихымызды, елдің келешегі

үшін қызмет еткен арыстарымыз бен ардақтыларымызды білмей, алысқа бара алмаймыз.

Қорытынды. Нәзір Төреқұлов қазақ тарихында шын азаматқа тиісті барлық шарт-міндеттерді орындаған, шет елде ұзақ жыл елші болған бірінші қайраткеріміз. Бұған дейінгілердің өзі ауыз толтырып айтарлық болғаны үстіне жаңадан іргесі қаланып, әлемді тек мұнайымен ғана емес, рухани байлығымен аузына қаратқан Сауд Арабиясына СССР-дың елшісі болу әшейінгі кезекті қызмет емес еді. Бұл елге елші таңдаудың өзі үлкен саясаттың жемісі болатын. Бәрі де ескеріліпті. Әуелі -мұсылмандығы, содан ікейін -қабілеті, білім дәрежесі дегендердің ішінде СССР-ды мекендеген халықтардың, әсіресе, өз Несібесіне омыраулап қол созбай қағылып қала беретін қазақ халқының өкілі екені де ескерілді. Оның үстіне Түркістан Автономиясында оқып, білім алғаны, қызмет істегені еске алынды. Нәзір арқылы Мәскеу қазақтарды риза қылды, Түркістанның қыбын тапты. Сонымен азаматымыз алып империяның

өкілі ретінде шетелде қайраткерлік көрсетті.

Қазір бір жарым миллиардқа жеткен мұсылмандар ол кезде сан жағынан аз болып, Мекке мен Мединеге қажылыққа барғандар арқылы күн санап молайып, әсіресе, ғылым мен білімнің шыңына шыққандардың ислам дінін қабылдауы арқасында абыройы артуының арғы бастауында қазақ азаматы Нәзірдің пәрменді қайраткерлігі жатқанын біреу біледі, біреу білмейді.

Адам мен адамның сөйлесуі, мемлекет пен мемлекеттің жақындасуы, әрине, қолайлы сәтке ғана емес, соны ынғайластыра білетін елшіге байланысты. "Жауластырмақ — жаушыдан, елдестірмек — елшіден" дейтін қазақ мақалы өмірден алынғанын Нәзір өзінің пәрменді ісімен айқын дәлелдеді. [14]

Елі үшін еңіреп өткен сондай біртума дарынның, көрнекті мемлекет қайраткерінің бір ғана халықтың немесе бір ғана республикалық емес, тұтас Орта азияның мақтанышы айналғаны мәлім.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұмат, Ж. Ғибратты ғұмыр [Мәтін] / Ж. Жұмат. – Шымкент. 1995.
2. Мансұров, Т. Елші Нәзір Төреқұловтың арабия дастаны [Мәтін] / Т. Мансұров. - Мәскеу. 2001.
3. Бердібай, Р. Нәзірдің жұлдызы. Дипломат Нәзір Төреқұлов [Мәтін] / Р. Бердібай. - Алматы, Қазақстан, 1997. – 336 бет.
4. Тұрсын, Х. Түркістан (Қоқан) автономиясы: қалыптасуы мен күйреуі. Т.ғ.к. дисс. Авторефераты. - Алматы, 2001.
5. Құдайбердіұлы, Ш. Түрік, қырғыз-қасақ һәм хандар шежіресі [Мәтін] /Ш. Құдайбердіұлы. – Алматы: Қазақстан. - 1991.
6. Тынышбаев, М. История казахского народа [Текст] /М. Тынышбаев. – Алматы: Қазақ университеті. 1993.
7. Асфандияров, С.Д. История Казахстана (с древнейших времен) [Текст] / С.Д. Асфандияров – Алматы. Қазақ университеті. 1993.
8. Дипломат Нәзір Төреқұлов. Шығармалар [Мәтін] / құрастырған «Нәзір қорының» шығармашылық тобының мүшелері Ы.Ысмайылұлы. – Алматы. Қазақстан, 1997.
9. Мырзахметов М. Қазақ зиялысы Нәзір Төреқұлов. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / М.Мырзахметов. – Алматы: Ел шежіре. - 2007.
10. Құлымбетов, Е. Халқымыздың асыл перзенті. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / Е. Құлымбетов. – Алматы: Ел шежіре. - 2007.

11. Айтаханов, Қ. Асылдың қалған сынығы. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / Қ. Айтаханов. – Алматы: Ел шежіре 2007.
12. Тоқаев, Қ. Нәзір Төреқұлов хәм отандық дипломатия. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / Қ. Тоқаев. – Алматы: Ел шежіре 2007.
13. Рүстемов, Н. Нәзір Төреқұлов: арабия жылнамасының бір қыры. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / Н. Рүстемов. - Алматы: Ел шежіре 2007..
14. Бердияр Қ.Т. Нәзір Төреғұлұлының ата қонысы. Шығармаларының көп томдық жинағы [Мәтін] / Қ.Т. Бердияр. – Алматы: Ел шежіре. 2007.
15. Нәзір Төреқұлов шығармалары [Мәтін]. - Алматы, «Қазақстан», 1997.
16. Әлмашұлы, Ж. Нәзір Төреқұлұлы [Мәтін] / Ж. Әлмашұлы. – Алматы: Жеті жарғы. 1996 .

Материал редакцияға 7.12.23 түсті

К.А. Шолпанкулова - *Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан*

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ НАЗИР ТОРЕКУЛОВ

Аннотация. Мы видим, что государственный и общественный деятель Назир Торекулов трудится во всех сферах общественной и политической жизни, тем самым, в конечном счете, предпринимая попытки добиться нашей национальной независимости. Сегодня мы должны с большой гордостью сказать, что Н.Торекулов был первым профессиональным, квалифицированным дипломатом, послом казахского происхождения, и его имя было признано и высоко оценено на международном уровне в то время, еще при жизни. Назир Торекулов постигла жестокая и жестокая судьба, в которой его боль и достоинство шли рука об руку. Глядя на его жизненный путь, мы видим, что на всех этапах его общественной и политической деятельности он сначала стремится к самоотверженной помощи своей нации, своему родному народу. С этой целью он также занимался наукой, литературой и журналистской деятельностью, взяв в руки ручку. Благодаря этому он написал много ценных вещей для казахской литературы и искусства, для казахской языковой науки и прессы, одним словом, для казахской истории и духовности в целом.

Ключевые слова: Государство, Общество, деятель, нация, Казах, независимость, дипломат.

К.А. Sholpankulova - *M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan*

THE STATESMAN AND PUBLIC FIGURE NAZIR TOREKULOV

Abstract. We see that the statesman and public figure Nazir Torekulov is working in all spheres of public and political life, thereby, ultimately, making attempts to achieve our national independence. Today we must say with great pride that N.Torekulov was the first professional, qualified diplomat, ambassador of Kazakh origin, and his name was recognized and highly appreciated internationally at that time, during his lifetime. Nazir Torekulov suffered a cruel and cruel fate, in which his pain and dignity went hand in hand. Looking at his life path, we see that at all stages of his social and political activities, he first strives for selfless help to his nation, his native people. To this end, he also engaged in science, literature and journalism, picking up a pen. Thanks to this, he wrote many valuable things for Kazakh literature and art, for Kazakh language science and the press, in a word, for Kazakh history and spirituality in general.

Keywords: State, Society, figure, nation, Kazakh, independence, diplomat.

References:

1. Zhumat, Zh. Fibratty ғұмыр [Instructive life] [Text] / Zh.Zhumat. - Shymkent. 1995.
2. Mansurov, T. Elshi Nəzir Tөрeқұlovтың arabiya dastany [The Arabian saga of Ambassador Nazir Torekulov] [text] / T. Mansurov. - Moscow. 2001.
3. Berdibay, R. Nəzirdiң zhұldyzy.Diplomat Nəzir Tөрeқұlov [The star of Nadir.Diplomat Nazir Torekulov] [Text] / R. Berdibay. - Almaty, Kazakhstan, 1997. - 336 p.
4. Tursun, H. Tүrkistan (Қоқан) avtonomiyasy: қалыптасуы мен күйреуі [Autonomy of Turkestan (Kokand): formation and collapse.] Ph. D. diss. Abstract. - Almaty, 2001.
5. Kudaiberdiuly, Sh. Tүrik, қырғыз-қасақ һәм handar shezhiresi [Turkish, Kyrgyz-Chronicles of Kasak and Sam Khans] [text] /Sh. Kudaiberdiuly. - Almaty: Kazakhstan. - 1991.
6. Tynyshbayev, M. Istoriya kazahskogo naroda [History of the Kazakh people] [text]/.M. Tynyshbayev. - Almaty: Kazakh University. 1993.
7. Asfandiyarov, S. D. Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen) [History of Kazakhstan] [text] / S. D. Asfandiyarov – Almaty. Kazakh University. 1993.
8. Diplomat Nəzir Tөрeқұlov. SHyғarmalar [Diplomat Nazir Torekulov. Works] [text] / compiled by members of the creative group "Nazir Foundation" Y. Ismailuly. - Almaty. Kazakhstan, 1997.
9. Myrzakhmetov M. Қазақ ziyalysy Nəzir Tөрeқұlov. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [Kazakh intellectual Nazir Torekulov. A multi-volume collection of works] [text] / M. Myrzakhmetov. - Almaty: El shezhire. - 2007.
10. Kulymbetov, E. Halqymyzdūң asyl perzenti. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [The noble son of our people. A multi-volume collection of works] [text] / E. Kulymbetov. - Almaty: El shezhire. - 2007.
11. Aitakhanov, K. Asyldūң қалған synуғу. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [The remaining fragment of Asyl. A multi-volume collection of works] [text] / K. Aitakhanov. - Almaty: El shezhire 2007.
12. Tokayev, K. Nəzir Tөрeқұlov һәм otandyқ diplomatiya. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [Nazir Torekulov and domestic diplomacy. A multi-volume collection of his works] [text] / K. Tokayev. - Almaty: El shezhire 2007.
13. Rustemov, N. Nəzir Tөрeқұlov: arabiya zhylnamasynūң bir қуру. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [Nazir Torekulov: one of the facets of the annals of Arabia. A multi-volume collection of works] [text] / N. Rustemov. - Almaty: El shezhire 2007..
14. Berdiyay, K. T. Nəzir Tөрeғұлұlynūң ata қонысу. SHyғarmalaryнұң көр tomдық zhinaғы [The ancestral home of Nazir Toregulovich. A multi-volume collection of works] [text] / K. T. Berdiyay. - Almaty: El shezhire. 2007.
15. Nəzir Tөрeқұlov shyғarmalary [Works of Nazir Torekulov] [text]. - Almaty, Kazakhstan, 1997.
16. Almashuly, Zh. Nəzir Tөрeқұлұly [Nazir Torekulovich] [Text] / Zh.Almashuly. - Almaty: Zheti zhargy. 1996 .

Мақалаға сілтеме:

Шолпанқұлова, Қ. Мемлекет және қоғам қайраткер – Нəзір Төрeқұлов [Мəтін] / Қ.Шолпанқұлова // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б.177-184. <https://doi.org/10.55956/LZMN6345>

Л.Н. Ералиева

Тарих пәнінің оқытушысы, тарих магистры
Тараз теміржол көлік және коммуникация колледжі
Тараз қ., Қазақстан
lale.eralieva@mail.ru

АЛАШТЫҢ АРДАҚТЫ ҰЛЫ – СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВ

***Аңдатпа.** Смағұл Сәдуақасов (1900-1933) — кеңестік мемлекет, саяси, мәдениет қайраткері. Бұрынғы Көкшетау облысы, Ақжар ауданы, Жарқын ауылында дүниеге келген. С.Сәдуақасов небәрі 33 жыл шамасында қысқа ғұмыр кеңседе қазақтың азаттығы мен теңдігіне бас күш жігерін арнады. Ол өзінің қысқа ғұмырын қазақ елінің ел болып өркендеуіне қызмет атқарды. С.Сәдуақасов өмірлік ұстанымдары мен мінезінің керемет қасиеттеріне ие болған ерекше және талантты тұлға, жарқын публицист, көрнекті жазушы және сыншы, Мәдениет қайраткері, қазақ театрының ұйымдастырушысы, трибуна-спикер және жастардың тәлімгері ретінде танымал.*

***Тірек сөздер.** Кеңестік мемлекет, ҚазОАК (Қазақ орталық атқару комитеті), РЖКО (Ресей жастарының комсомол комитеті), мемлекет, саяси және мәдени қайраткері, "Еңбекші қазақ" газеті.*

Кіріспе. Смағұл Сәдуақасов көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері небәрі 33 жыл өмірін сүрді. Бірақ осы аз уақыт ішінде өз елі үшін көп нәрсе істей алды, сондықтан ол патриот және туған жерінің тәуелсіздігі үшін жалынды күрескер ретінде халықтың жадында мәңгі қалды. Болашақ қоғам және мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасов ХХ ғасырдың басында Ақмола облысы Шарлақ уезінің Жарық ауылында дүниеге келген. Әкесінің қолдауымен оның бастауыш білімі молда үйретер сауаттылықтан бастау алған. Содан кейін Полтавка ауылында екі сыныпты бастауыш орыс мектебін оқыды, содан кейін ата-анасы жас жігітті Омбыға жіберді. Онда Смағұл орман шаруашылығы училищесіне оқуға түсіп, 1915 жылы бітіріп шықты. Омбыда оқыған жылдары алыс ауылдағы жігіттің Қазақ шығармашылық және ғылыми зиялыларының өкілдерімен танысуымен

толықты. Олардың арасында Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Қошмұхамед Кемеңгеров болған. 1917 жылғы ақпан төңкерісі алдындағы уақытта Смағұл Сәдуақасовтың Қазақ халқының болашағы туралы идеялары қалыптаса бастады. Ол пікірлестермен бірге Жас қазақ патриоттарын біріктірген "Бірлік" үйірмесін құрады. Үйірме мүшелері Омбыда қазақ студенттері арасында белсенді жұмыстарын жүргізді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін Сәдуақасов басқа белсенділермен бірге Омбы өзін-өзі басқару комитетінің жұмысына қатысады, ал 1918 жылы мамырда бір кездері заңсыз жұмымыс жасаған "Бірлік" үйірмесі ресми түрді жұмысын жалғастырып, Бүкілқазақ жастар съезін шақыратынын жария етті. Онда "Жас азамат" жаңа ұйымының дүниеге келгені туралы жарияланды. Большевиктердің идеяларын барлық

жағынан қолдамаса да, Смағұл Сәдуақасов 1920 жылы Бүкілодақтық Коммунистік партия қатарына қосылды. Бұл шешімге большевиктердің ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы туралы ұраны әсер етті, бұл тәуелсіз мемлекеттің болашағы үшін негіз қалауы мүмкін. Бастапқы кезеңде жаңа билік бұрынғы Ресей империясының барлық халықтарына автономия беруге, сондай-ақ экономиканың, өнеркәсіптің, білім мен мәдениеттің дамуына ықпал етуге уәде берді. Большевиктер партиясының қатарына әрең кірген Смағұл Сәдуақасов дереу партиялық және Мемлекеттік жұмысқа қосылады. Ол РЖКО-ның Қазақ өлкелік бюросының хатшысы лауазымын атқарып, жастармен жұмыс істеуге жауапты болды. Ол "Жас азамат" жастар газетін құрудың бастауында тұрды. Оның белсенді ұстанымының арқасында Қазақстанда Қазақстан комсомолының өлкелік бюросы құрылды, сондықтан ол Республиканың жастар қозғалысына жауапты болды деп айтуға болады. Ал республика кеңестерінің бірінші съезінде оны ҚазОАК-ның төралқасына, содан кейін БОАК-ның мүшесі етіп сайлайды. Жас әрі келешегі зор Смағұл Сәдуақасов қандай табыстылықпен жұмыс істеп жатқанын көріп, оны жаңадан құрылған Қазақ автономиялық республикасы ағарту халық комиссарының орынбасары етіп тағайындайды, ал біраз уақыттан кейін ол ҚазАССР халық ағарту комиссары болады. Мұның бәрі жиырма бес жаста. Сонымен қатар, Сәдуақасов республиканың Түркістан АССР өкілі, ҚазОАК хатшысы болды. Ол шығармашылық жұмыс туралы да ұмытпады. Смағұл Сәдуақасов Қазақстанның көптеген журналдарымен және газеттерімен ынтымақтастық жасады.

Зерттеу нәтижелері. Газеттер мен журналдардың беттерінде Сәдуақасов орталықтың жергілікті жерлердегі ұлттық саясатының мәселелерін тынымсыз қозғады, большевиктердің ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы туралы ұранын еске түсірді, олар жеңіске жеткеннен кейін ұмытылмаса да, екінші орынға шыға бастады. Сәдуақасов үшін Қазақстанның шынайы тәуелсіздігі бұрынғыдай өзектілігін жоғалтпады. Мұнда оның республиканың аумақтық тұтастығын қалыптастырудағы рөлін ерекше атап өткен жөн. 1920 жылы Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік республикасы құрылған кезде болашақ мемлекеттік білім берудің шекаралары туралы қызу пікірталастар басталды. Дәл осы жылдары Орталық Азия мен Қазақстанда ұлттық-аумақтық межелеу деп аталатын процесс орын алды. Қазақ халқы өмір сүрген барлық жерлерді Республика құрамына енгізу қажеттілігі айтылды, бірақ бұл бірқатар қиыншылықтарды туындатты. Кейде бұл жерде белгілі бір халықтың мүдделері емес, саяси компонент пайда болды. Бүгін, шамамен 100 жылдан кейін, Смағұл Сәдуақасовтың азаматтық ерлігінің арқасында Қазақстанның құрамына Петропавл округі мен Адай уезі кіргені анық. XX ғасырдың 20-шы жылдарында ҚазАССР астанасын Орынбордан Қызылордаға көшіру, сондай-ақ Орынбор облысын тіпті Қазақстан құрамынан шығару көптеген дауларды туғызды. Орал, Ақтөбе және Қостанай облыстарының 18 болысының айналасында да қызу пікірталастар болды. Смағұл Сәдуақасов орталықтың осы бастамаларына қарсылығын айқын білдірді. 1925 жылы 19 желтоқсанда Ол Қазкрайком Бюросының трибунасынан Мәскеудің ұлттық-аумақтық

саясатына, әсіресе қазақтар ғасырлар бойы көшіп келген даулы аумақтарды Орынбор облысының құрамына беру туралы шешімге қатты сын айтты. Бірақ оның үндеулері жартылай ғана естілді. Қазақстан құрамына Қобда өзені бойындағы жерлер, Орсктің оңтүстігіндегі аудан және Қостанай облысының солтүстік-батыс болыстары ғана кірді.

Мұндай белсенді азаматтық ұстаным, әрине, ел басшылығының назарынан тыс қалмады. Жиырмамыншы жылдардың ортасында әлі тұтқындау туралы әңгіме болған жоқ, бірақ оның сенімсіздігі туралы әңгіме болды. 1927 жылы ол ағарту халық комиссары және "Еңбекші қазақ" газетінің бас редакторы қызметінен босатылды, оның беттерінде Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Мұхтар Әуезовтың шығармалары жарияланды. Смағұл Сәдуақасов Мәскеудегі теміржол көлігі инженерлері институтына оқуға түсті. Диплом алғаннан кейін ол туған Қазақстанға оралмады. Сәдуақасов "Мәскеу-Донбасс" жаңа теміржолының құрылысында жұмысын бастады. 1933 жылдың күзі Смағұл Сәдуақасовтың өміріндегі соңғы күз болды. Воронежде Сәдуақасов іш сүзегімен ауырды. Мәскеу ауруханасында емделуіне қарамастан, ол 1933 жылы 16 желтоқсанда қайтыс болды. Смағұл Сәдуақасов Мәскеудің Дон зиратында жерленген. Тек 2011 жылы Смағұл Сәдуақасовтың сүйектері отанына жеткізіліп, қайта жерленді. Бүгінде қазақ халқының даңқты ұлының қабірі Тәуелсіз Қазақстан астанасының ескі зиратында орналасқан.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. С.Сәдуақасов өмірлік ұстанымдары мен мінезінің керемет қасиеттеріне ие болған ерекше және талантты тұлға, жарқын публицист, көрнекті жазушы және сыншы,

Мәдениет қайраткері, қазақ театрының ұйымдастырушысы, трибуна-спикер және жастардың тәлімгері ретінде дарындылықты біріктірді. Қазақстанда мемлекеттілік пен жаңа өмірдің бастауында тұрған Сәдуақасов олардың қалыптасуы мен дамуы үшін көп жұмыс жасады. Оның азаматтық әлеуеті 1925-27 жылдары халық ағарту комиссары қызметін атқарған кезде толық ашылды. Бұл кезең Қазақстанда голощекинщинаның таралу уақытымен тұспа-тұс келеді. Большевиктер билігінің алғашқы жылдарындағы нақты тәжірибені сезіне отырып, ұлттық зиялы қауым мен саяси элита экономикалық дамудың тенденциялары мен перспективаларын толық қанды түсіне бастады. Сонымен қатар, орталық билік органдары мен шеткі құрылымдардың басшылары арасындағы қақтығыстардың, КСРО құрылуының және Одақ субъектілерінің қарым-қатынасының бүкіл тарихы осы саяси жағдайларға әсер етті. Осыған байланысты КСРО-ның Білім туралы Шартына қол қойылғанға дейін тура 4 ай бұрын партия Бас хатшысының қолдауымен алғаш рет "ұлттық жалтару" деген атышулы термин пайда болғаны кездейсоқ емес. В.И. Лениннің атына жазған хатында И.В. Сталин былай деп жазды: "Азаматтық соғыстың 4 жылында, біздің араласуымызды ескере отырып, ұлттық мәселеде Мәскеудің либерализмін көрсетуге мәжбүр болған кезде, біз коммунистер арасында өз еркімізден басқа, нағыз тәуелсіздікті барлық жағынан талап ететін және ЖШП(б) орталық комитетінің Мәскеу араласуын алдау және екіжүзділік ретінде қарастыратын нақты және дәйекті әлеуметтік тәуелсіздіктерді тәрбиелей алдық". Міне, Сталиндік түсініктің мәні "ұлттық жалтару" [1].

Қазақстанда "Ұлттық жалтарушылыққа" бірінші болып Смағұл Сәдуақасовқа айып тағылды, оның қызметінде М.Жұмабаев пен А. Байтұрсыновтың идеялық байланыстары қаралды, бұл кездейсоқ емес. С.Сәдуақасовтың ұлттық-либералдармен идеялық-саяси жақындығы 1922 жылы Кеңестердің III облыстық съезі қарсаңында әлеуметтік-экономикалық қатынастарды қазіргі шындыққа эволюциялық бейімдеу мақсатында жалпыұлттық бірігу қажеттілігі туралы мәлімдеген кезде көрінді. "Еңбекші қазақ" газетінің беттерінде ол былай деп жазды: "Біз алашордалықтарды жұмысқа жақындатуымыз керек. Олардың көмегінсіз біз саяси мәселелерде жетім қаламыз. Алашордалықтардың жұмыс тәжірибесі мол. Әр түрлі мәселелерде олар берік және әрқашан бәріне қол жеткізеді. Өз үстемдігін күшейту үшін орыстар бізді және алашордалықтарды ажыратуға тырысады. Олар алашордалықтарды зиянды адамдар ретінде көрсеткісі келеді" [3]. 1923 жылы наурызда өткен III партиялық конференцияда ол өзінің ұстанымын осылай негіздеді: "... қазіргі уақытта ел дүрбелеңді емес, бейбіт және шығармашылық жұмысты күтіп отыр және оны жаңа экспроприациялар емес, еңбек пен ғылым құтқарады" [2].

С.Сәдуақасов жерге орналастыру мәселелерінде де ерекше орын алды. Мысалы, ол байырғы тұрғындардың бірінші кезектегі жер құрылысының жақтаушысы болғаны белгілі [4]. Партияның облыстық комитеті атынан ресми биліктің реакциясы бірден байқалды. Жоғарыда аталған партиялық конференцияда жұмыс барысында С.Смағұлов, қарар қабылданды, онда "қырғыз ұсақ буржуазиялық

зиялыларының жұқа қабаты әлеуметтік күшті элементтердің мүдделерін іс жүзінде көрсетіп, кедейлердің таптық санасының өсуін және Қырғыз (қазақ) халқындағы әлеуметтік қайшылықтарды атап, халықтың бірлігін уағыздайды және қоғамдық өмір құбылыстары туралы өзінің ұлтшылдық түсінігін алға қояды. Осының негізінде Алаш партиясы құрылды және ол ұйымдасқан түрде ыдырады, бірақ идеологиялық коммунизмге қарсы ағым ретінде сақталып, жас ұрпақты ұлтшылдық пен шовинизм рухында тәрбиелеуге тырысады. Осылайша, ұлтшылдық қырғыз (қазақ) кедейіне коммунистік ықпалдың өсуінің ең қуатты кедергі болып табылады" [2].

Партияның пленумдарындағы көптеген жиін сөздерінде, мақалаларында Смағұл Сәдуақасов партияның аймақтағы экономикалық саясатын егжей-тегжейлі талдап, атап айтқанда, экономикалық мәселелерді дұрыс шешуге "Одақ ұлттарының нақты теңдігі мәселелерін шешуге байланысты" екенін атап өтті [3]. БКП(б) ОК Орталық Азия бюросының төрағасы И.Зеленский мен Крайком хатшысы Ф.И. Голощекиннің дәлелдеріне қарсылық білдіре отырып, Сәдуақасов Қазақстанда шағын және орта өндіріс сияқты ірі өнеркәсіпті дамыту қажет емес деген ойды теріске шығарады. С.Сәдуақасов орталықтың тек шикізат базасы ретінде аймаққа қатысты саясатына қарсы болды. «... С.Сәдуақасов ұлт аумағында социалистік құрылыстың мәнін құрылыста екенін, жергілікті аумақта фабрикалар, зауыттар мен көліктерді дамытуда жөн көрді. Өйткені "өнеркәсіптің жетіспеушілігі немесе әлсіз дамуы ауыл шаруашылығының өсуін кешіктіреді, ауыл шаруашылығының тауарлық-материалдық құндылықтарын

дамытпай, кең интенсифтендіру жолына түсу мүмкіндігінен айырады" [3].

Қорытынды. Уақыт пен тарих мұндай пайымдаудың дұрыстығын толық көрсетті. Сталиннің қолшоқпары Ф.Голощекин Дала өлкесінде "Кіші қазан" саясатын жүргізді, осы варварлық саясаттың нәтижесінде қазақ ауылы, оның экономикасы, тұрмысы мен мәдениеті қайғылы жағдайға тап болғаны белгілі, оның жойқын салдары әлі осы күнге дейін өзін-өзі таниды және біздің жанымызда жалпыұлттық қайғы жаңғырығымен жауап береді.

Қорытындылай келе, публицистің, экономистің жарқын таланты, жоғары дәрежеде айтудан қорықпаймыз, мемлекетшінің таланты Сталиндік жүйеде талап етілмеді, ол өз билігін одан әрі нығайту мақсатында ұлттық зиялы қауымның үздік өкілдерін жоюға кетті. Өкінішке орай, қазіргі уақытта мұндай ерекше шығармашылық ойшыл публицистер, мемлекетшілер жетіспейді...

Әдебиеттер тізімі

1. Ефимов Е. Три процесса над старой интеллигенцией [Текст] / Е. Ефимов, Ю. Щетинов // Политическое образование. — 1989. — № 6. — С. 69–76.
2. Журавлев, И. С. Новые факты и документы из истории образования СССР [Текст] / И.С. Журавлев, К.М. Ненароков // Историки спорят. 13 бесед. — М., 1988.
3. Звелев, М. К. Истоки коммунизма [Текст] / М.К. Звелев. - Москва.: Новости, 1992
4. Смағұл Сәдуақасұлы – белгілі мемлекет және қоғам қайраткері [Электронды ресурс]: Кіру режимі:<http://kerey.kz/> №12443. Жүгінген күні: 18.12.23.

Мақала редакцияға 19.02.24. түсті

Л.Н. Ералиева - Таразский колледж железер дорожного транспорта и комуникации, Тараз, Казахстан

ПОЧЕТНЫЙ СЫН АЛАША-СМАГУЛ САДУАКАСОВ

Аннотация. Смағұл Садуақасов (1900-1933) - советский государственный, политический, культурный деятель. Родился в селе Жаркын Акжарского района Кокшетауской области. Всего около 33 лет С. Садвакасов посвятил свои усилия освобождению и равенству казахов. Свою недолгую жизнь он посвятил процветанию казахского народа. С. Садуақасов известен как уникальная и талантливая личность, яркий публицист, выдающийся писатель и критик, деятель культуры, организатор казахского театра, трибуна-спикер и наставник молодежи, обладавший замечательными жизненными принципами и качествами характера.

Ключевые слова. Советский государственный деятель, КАЗЦИК (казахский Центральный Исполнительный комитет), ККМР (комитет комсомола молодежи России), государственный, политический и культурный деятель, газета "Енбекши қазақ".

HONORARY SON OF ALASH-SMAGUL SADUAKASOV

Abstract. Smagul Saduakasov (1900-1933) was a soviet statesman, politician, and cultural figure. He was born in the village of zharkyn, akzhar district, kokshetau region. Only about 33 years old. Sadvakasov devoted his efforts to the liberation and equality of the kazakhs. He devoted his short life to the prosperity of the kazakh people. S. Saduakasov is known as a unique and talented personality, a bright publicist, an outstanding writer and critic, a cultural figure, an organizer of the kazakh theater, a tribune speaker and mentor of youth, who possessed remarkable life principles and character qualities.

Keywords. Soviet statesman, KAZCEC (kazakh central executive committee), COKYR (committee of the komsomol of youth of russia), statesman, political and cultural figure, newspaper "Enbekshi kazak".

References

1. Efimov E. Tri processa nad staroj intelligenciej [Three processes on old intelligentsia] [text] / E. Efimov, Y. Shchetinov // Political education. — 1989. - No. 6. pp. 69-76. [in Russian]
2. Zhuravlev, I. S. Novye fakty i dokumenty iz istorii obrazovaniya SSSR [New facts and documents from the history of education of the USSR] [text] / I. S. Zhuravlev, K. M. Nenarokov // Historians are arguing. 13 conversations. - M., 1988. [in Russian]
3. Zvelev, M. K. Istoki communism [The Origins of Communism] [text] / M. K. Zvelev. - Moscow.: Novosti, 1992 [in Russian]
4. Смағұл Сәдуақасұлы – белгілі мемлекет және қоғам қайраткері [Smagul Sadvakasuly is a well-known state and public figure] [electronic resource]: access mode:http://kerey.kz/ No. 12443. date of application: 18.12.23. [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме: *Ералиева, Л.Н. Алаштың ардақты ұлы – Смағұл Сәдуақасов [Мәтін] / Л.Н. Ералиева// Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 185-190*
<https://doi.org/10.55956/RDUB5191>

A.Топбаş *

PhD student

Karabuk University, Turkey

ahmettopbas@karabuk.edu.tr

K. Oktay

Prof. Dr.,

Kastamonu University, Turkey

koktay@kastamonu.edu.tr

CASTING A DIGITAL SPELL: HOW SOCIAL MEDIA INFLUENCERS SHAPE DESTINATION MARKETING

Abstract. *In a time when social media has taken the front stage, the travel and tourism industry has changed dramatically. The development of social media influencers as important players in destination marketing has been a major driving force behind this change. This essay aims to explore the significant impact these digital trendsetters have on destination marketing. It explores the strategies and achievements of influencer marketing efforts, demonstrating how these digital pioneers are changing the travel landscape and impacting the choices made by travelers. To investigate the impact of influencer marketing and provide a summary of studies in these areas, a review of the literature was conducted as part of this study.*

Keywords: *tourism industry, digital technologies, marketing, social networks, travel.*

Introduction. A significant transformation is underway in the travel and tourist industry in an age where social media is pervasive. The dynamic and powerful social media influencers who have emerged as key players in the field of destination marketing, are at the center of this change [28]. These influencers, who are digital trend setters, have enormous power that extends beyond conventional advertising avenues and radically changes the buying decisions of the customers with trusted messages [23].

The influencers have transformed into potent storytellers in the narrative of travel experiences, frequently admired for their creativity, authenticity, and well-curated material. Their

capacity to captivate viewers with aesthetically captivating and emotionally impactful content has propelled them to the leading edge of influencing travel decisions. Currently, the number of followers of an individual is often used to identify noteworthy hubs, providing an indicator for both network scope and popularity. As a result, having a larger number of followers has the ability to widen the reach of a message, enhancing the impact of this type of extensive word-of-mouth [7].

Modern customers have grown to rely heavily on the tactics used by celebrities in the digital sphere, which range from engaging images to immersive vacation narratives. The accomplishments and triumphs of influencer

marketing initiatives highlight the effectiveness of using these digital innovators to augment brand recognition, sway travel decisions, and eventually shape consumer conduct. Consumers who spend more time on social media want entertaining material, discount-related information, and interesting updates. They are dependent on influencers in a variety of fields, including regular people and celebrities, and they place a premium on consumer feedback. The fundamental motivation for following influencers on various social media is trust, which stems from neutral evaluations and a large follower base[8].

An in-depth examination of the literature was a critical component of this research in order to fully analyze the effect of influencer marketing. As an academic investigation, this analysis of the literature offers insights into the changing dynamics of influencer advertising in the travel and tourist industry.

The New Destination Marketing Paradigm

Any tourism destination has the potential to be perceived as the basis for tourism's existence, offering a combination of tourism products such as infrastructure, attractions, and events that react to the demands and desires of the visitor [5]. In addition, destinations are viewed as a set of items provided by a diverse range of partners such as, travel agencies, travel companies, lodging facilities and other service providers. The system of these actors determines the industry's competitive edge [6].

Social media influencers are one such actor. They are a new type of autonomous outsider promoter who uses tweets, blogs, and other social media platforms to influence customer attitudes [9]. The age of the internet has given regular individuals new options to get attention from the media, which can then be utilized into promotional attempts such as influencer advertising [4].

Influencer marketing is becoming increasingly crucial to companies as social media grows in popularity. Instead of pushing commercials to their wanted audience, corporations are resorting to reliable internet celebrities to publicize their products and messages[7]. A diverse variety of business sectors are represented in the influencer marketing landscape, although major categories including fashion, music, gaming, cars, health and fitness, food and drink, technology, parenting, and

travel are primarily highlighted. This strategy is especially advantageous for new and small firms with tight finances. As traditional advertising approaches struggle to get attention in a world where there is an abundance of material, well-planned influencer campaigns are a very powerful substitute[12].

Many social media users have attained online fame by constructing attractive and engaging social media profiles, supported by a huge number of followers. They established a strong online personality by first sharing their interests and thoughts on personal blog posts, then quickly switching to social media as social networking sites grew in popularity[14]. The basic explanation for influencer success is that the audience feels connected to the people in the images and believe what they say. Furthermore, a creatively produced photo portrays a more fun-loving and intriguing place, separating the images from other common online photographs available on hotel and vacation websites [20].

Social media as well as the latest methods of digital interaction are having a huge impact on holiday decisions regarding planning. Social networking channels and photo sharing or video streaming sites have grown in popularity hence they are seen as vacation planning websites. Examining the perspectives and help of other travelers has evolved into one of the most beneficial activities one can do online, especially during the online preparation stage. Considering that mobile devices are becoming more prevalent, having the capacity to utilize the Internet anywhere, at any time has an immense effect on holidaymakers' querying and planning conduct[28].

When a consumer is trying to make a purchase decision, interpersonal influence and word-of-mouth which could be among friends, family, or popular bloggers, are commonly acknowledged to be among the most reliable means of knowledge. These characteristics are especially significant for the tourist business since intangible products and services are challenging to assess prior to being utilized. With different sources like mass media and motivations such as self-interest or paying back for a favor, the originator spreads the information to the listener who makes the buying decision evaluating the data according to source

evaluation or brand familiarity, which may result in customer loyalty or product acceptance[16].

The notion of word of mouth has been expanded to the digital sphere when it comes to influencers. Influential individuals, who are viewed as highly skilled and who offer intimate and honest information with those who follow them, might gain more followers and exert more influence over their choices 14(Hudders et al., 2021).The confidence of followers in influencer generated content could be strengthened by the educational value of the influencers' posts and their credibility. The chance of making a purchase and brand recognition are subsequently influenced by this trust[17].

Influencer Marketing Strategies. Social media might be useful in the modern technological era for real people like travel bloggers having pioneered the investigation of how visitors transform their encounters into individually meaningful memories. Bloggers commonly personalize tales of risk, difficulty, novelty, and learning by emphasizing emotions and self-reflection, highlighting the need of a sophisticated knowledge of emotions in crafting meaningful experiences[3]. Another trustworthy source could be celebrities. A celebrity endorsement is defined as the promotion activities of those who has widespread public awareness and utilizes it to sell a consumer product by appearing in close proximity to it in a commercial [19]. Visit intentions towards the endorsed places are revealed to be highly favorably influenced by their impressions and consumers' ideal self-images. As a result, destination marketers should think about using them to advertise tourist-related products and locations [29].

Celebrity branding is often regarded as a successful commercial approach [1]. Related to celebrity branding, Online influencer marketing is an advertising strategy in which a firm selects and encourages online influencers to connect with their followers on social media in order to use these influencers' unique resources such as followers and their network, personal branding, material within their interaction and faith among followers to promote the company's offerings and ultimately improve the performance of the company [15]. Influencers come in several forms: micro-influencers, key opinion leaders, blog influencers,

social media influencers, and celebrity influencers [2].

It looks like becoming an influence is a simple task. Creating content takes an extended period of time. Moreover, the influencers must also deal with the attention and the frequent upload requirements. It is critical to consistently develop latest material and have the creativity or expertise to do so in order to attract attention and generate traffic, which results in success in the long run, establishes and sustains an audience. Not only is core talent required, but also extra talents such as entertaining and technical skills are needed. Furthermore, the skill sets of personality, dedication, and devotion are vital to consistently feed the audience. So as to be an influencer, one is required to possess the ability to put them out there, generate their own material, and express their thoughts [11].

Considering the substantial influence that social media influencers exert on the whole trip planning process once they gain credibility, strategic planning and techniques are required to improve destination marketing. By offering more reliable travel-associated data than other sources, influencers can enhance a place. Companies have an impact on customer choices because consumer confidence in influencers affects brand awareness, travel motivation and purchase decisions. They also improve the travel experience, which has a favorable effect on repeat business and client loyalty over the long run[23].

Businesses are able to manage the influencer marketing better when they choose influencers who align with their marketing goals. Then they observe the content production process of influencers, evaluate the process, and leverage influencers' content in company-driven advertising campaigns[15].Selecting the appropriate platform for influencer marketing is essential in an environment where attention is very competitive. Aligning with the audience's presence across several channels is necessary. It makes sense to do inexpensive campaigns on several channels. Various platforms accommodate a range of characteristics. Effective communication now requires video material, especially on sites like Reels, Instagram IGTV, and Tik Tok. Although live streaming has become more popular, especially on Instagram, LinkedIn, and Facebook

Live, YouTube is still a reliable source, but TikTok has grown significantly. Twitch used to be mostly used by gamers, but today a wider audience uses it. Furthermore, it is clear that incorporating influencer campaigns into other media such as magazines, billboards, and paid advertising helps produce real and compelling content [12].

Influencers prioritize authenticity when integrating advertising into their audience service and brand-building strategies, which help them make ethical judgments'. This entails choosing products that complement their image, creating material tailored to their audience, carefully scheduling pieces that aren't as relevant, and leaving out unpleasant experiences. These strategies are used by influencers to keep their audience relationships intact while meeting brand obligations [27].

One more way to promote products is to utilize micro-influencers. They are endorsers who don't qualify as celebrities but have significant and passionate communities that are typically more particular, with less than a few thousand followers [18]. Micro-influencer support of a product, as opposed to mega-influencer promotion, is related with a higher impression of authenticity. This increased authenticity results in higher positive ratings of the endorsed product resulting in influencer and product authenticity[21]. When publications from influencers with less followers are taken into account, the relationship between attitude towards the area and intention to visit is stronger among respondents[13].

Micro-influencers are available in a variety of channels and provide flexibility to work together. Once a micro-influencer has been chosen, assignments may be given to them, such as writing posts about services, posting online reviews, or showcasing the products on their profile. The main segment and audience of this company is no more than average. This allows them to have direct contact with the audience, as well as the ability to adjust content thanks to feedback from subscribers. This kind of interaction makes the job easier, since you are talking directly to the customers or, in this case, to the subscriber [2].

Truthful posts and reliable information increase the effectiveness of advertising. Direct interaction with the subscriber in the question-answer scheme allows the company to influence

the behavior of the main segment and change some elements of the process.. Thus, social influence is directly related to the process of delivering the final product. Micro-influencers also have the ability to influence the crowd, as a rule they work in various fields and advertise several products, but also create an atmosphere. A good influencer marketing strategy must have well-defined goals, a budget, and take influencer negotiations into account [22].

The platform selection offers a range of approaches for delivering brand value, which has advanced in recent years from merely raising awareness to really boosting sales. Product seeding, clever use of discount codes and the development of thorough campaign briefs are all successful strategies. Improved outcomes may be attained by comprehending the Instagram algorithm and determining the best periods for the audience to be online. To overcome the issues related to influencer marketing, campaign success demands strategic planning, a focus on organization and planning and the flexibility to allow influencers to highlight their skills[12].

Tourism destination managers could give preference to influencers whose content is considered valuable by their followers since trust in influencer-branded content has a significant influence on social networks users' brand views and purchasing intentions. The degree to which followers believe influencers to be reliable, appealing, and similar can be used to measure this trust. This knowledge might help authorities run more successful influencer marketing efforts rather than depending just on follower and engagement analytics data. Furthermore, travel companies looking to increase brand recognition among a wide range of potential customers could look for social media influencers that project a positive image and have specific knowledge related to the products or services the company provides. Additionally, since influencers produce content, marketers should make sure that their partnerships result in the production of educational material [17].

Influencers with competence, honesty, and the capacity to develop an impression of a relationship, intimacy, or connection with those who follow them, have a substantial influence on influencing their audience's travel preferences. To get a

competitive advantage, companies and planners must engage with influencers recognized for continuous, dependable, and honest content sharing. Recognizing that influencer's content has a significant influence on the choices made by the followers, marketers and planners should make an effort to understand the material made by influencers and regarded as valuable by potential visitors. Furthermore, influencers should prioritize not just raising their number of followers but also creating genuine and authentic posts to increase engagement and increase their followers' desire to travel. Despite an obvious inclination to attractive influencers, when it comes to travel intention, trustworthiness and knowledge, rather than appearance, have a considerable impact on followers [30].

When influencers have a relationship with a product, their endorsement message should make it clear adding advertising disclosure. Advertising disclosure is the information that informs people that a message is, in fact, an advertisement. Disclosures must be visible, strategically placed, and easily understood in order to convey their significance[10].A disclosure statement has the effect of increasing the attractiveness of the advertised message affecting the buying decision indirectly [26].

Case Studies. One case study illustrates how influencer marketing may effectively leverage smaller enterprises' adaptability as a competitive advantage. Sun Peaks, a Canadian ski resort, wanted to raise publicity of its wintertime attractions, which included free of congestion ski routes, seasonal events and natural beauty. Travel Mindset, an influencer company, coordinated a campaign aimed at those who enjoy adventure with Callum Snape, a leading outdoor photographer and Instagram endorser. The campaign's efficacy was evident in the stunning images, daily stories on Instagram, and video posts on Facebook that got more than two hundred thousand article hits spanning three minutes or more. Sun Peaks was intentionally promoted attracting attention away from crowded competitors such as Whistler[24].

The Istria Tourism Board in Croatia has used new marketing methods, by including notable bloggers, tourism journalists, and opinion leaders in its Share Istria campaign. to generate awareness,

interest, desire, and action by promoting Istria as an appealing year-round destination. The influencer-led campaign started in 2015, with the 2019 version including 16 world-renowned influencers reaching a total of 29 million social media followers with the cooperation of BMW and Turkish Airlines. The findings indicate the campaign's effectiveness in worldwide marketing and participation, demonstrating the increasing significance of social media in modern tourism[25].

Tamdrin, a Tibetan herdsman from Litang County in China, was featured in a viral video on Douyin, the Chinese TikTok, initiating a large tourism increase in the region. Tamdrin's genuine smile and the magnificent environment of his birthplace were included in the film, which received over 1.2 billion hits in four weeks. Chinese viewers were interested in Litang's distinctive culture and landscape, which were previously unknown to the general public. Recognizing the potential for tourism, Litang's tourist authorities picked him as its representative, which resulted in an increase in hotel reservations and visitor interest. Tourist officials also offered incentives like ticket cost exemptions and accommodation discounts, promoting tourism in Litang even more.

According to Zhang&Huang publishing house, in 2022, this trend became popular especially in tourism destinations during the COVID 2022 pandemic.

Also, the key moment in the media sphere regarding the trend was the Marriot hotels project. Marriot hotels were the first to use influencer marketing. The essence of the project was to attract a new audience through viral dance videos. The main focus was on entertainment through creativity, writes the publishing house Shakhter 2024.

Conclusion.

The field of tourism and travel has undergone significant changes as a result of the active use of social networks. Media personalities have played a crucial role in the development of social networks, as they influence the masses and can set a trend. It is difficult to overestimate the influence of celebrities on society, since their words, thoughts, behavior and what they are wearing are the main driving force of the trend. This direction has

knocked the concept of influence marketing into the lead.

With a clear plan with the right goals and the necessary budget with familiar faces, marketing has every chance of success. The choice of the media personality is also important, as the right choice of their segment and audience is important. Content creation is doomed to success if these factors are respected. Such marketing can serve not only for large corporations, but also for small and

medium-sized businesses. Such a scheme of work is actively used at all levels of tourism, from small hotels to huge chains of the hotel business.

Celebrities' experience, honesty and openness make them excellent candidates for advertising. With high popularity and linking of a certain product to a person, marketing does this and the company is in a position of dependence on them. Such a strategy builds proper business conduct and interaction.

References

1. Agrawal, J., & Kamakura, W. A. (1995). The economic worth of celebrity endorsers: An event study analysis. *Journal of Marketing*, 59(3), 56–62.
2. Baker, K. (2024). What will influencer marketing look like in 2024? How to Work with Influencers. <https://blog.hubspot.com/marketing/how-to-work-with-influencers>
3. Bosangit, C., Hibbert, S., & McCabe, S. (2015). “If I was going to die I should at least be having fun”: Travel blogs, meaning and tourist experience. *Annals of Tourism Research*, 55, 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2015.08.001>
4. Brooks, G., Drenten, J., & Piskorski, M. J. (2021). Influencer Celebri-fication: How Social Media Influencers Acquire Celebrity Capital. *Journal of Advertising*, 50(5), 528–547. <https://doi.org/10.1080/00913367.2021.1977737>
5. Buhalis, D., & Cooper, C. (1998). Competition or co-operation? Small and medium sized tourism enterprises at the destination. In *Embracing and managing change in tourism* (pp. 329–346). Routledge.
6. Capone, F. (2006). Systemic approaches for the analysis of tourism destination: Towards the tourist local systems. In *Tourism local systems and networking* (pp. 67–82). Routledge.
7. De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising*, 36(5), 798–828. <https://doi.org/10.1080/02650487.2017.1348035>
8. Dutta, K., Sharma, K., & Goyal, T. (2021). Customer’s digital advocacy: The impact of reviews and influencers in building trust for tourism and hospitality services. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 13(2), 260–274. <https://doi.org/10.1108/WHATT-09-2020-0123>
9. Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K., & Freberg, L. A. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public Relations Review*, 37(1), 90–92. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2010.11.001>
10. FTC. (2019). Disclosures 101 for Social Media Influencers. *Native Advertising: A Guide for Businesses*. https://www.bulkorder.ftc.gov/sites/bulkorder.ftc.gov/files/publications/1001a_influencer_guide_508_8_10_23.pdf
11. Gaenssle, S., & Budzinski, O. (2021). Stars in social media: New light through old windows? *Journal of Media Business Studies*, 18(2), 79–105. <https://doi.org/10.1080/16522354.2020.1738694>
12. Glenister, G. (2021). *Influencer marketing strategy: How to create successful influencer marketing*. Kogan Page.
13. Hernández-Méndez, J., & Baute-Díaz, N. (2023). Influencer marketing in the promotion of tourist destinations: Mega, macro and micro-influencers. *Current Issues in Tourism*, 1–11. <https://doi.org/10.1080/13683500.2023.2214354>
14. Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The commercialization of social media stars: A literature review and conceptual framework on the strategic use of social media influencers. *International Journal of Advertising*, 40(3), 327–375. <https://doi.org/10.1080/02650487.2020.1836925>
15. Leung, F. F., Gu, F. F., & Palmatier, R. W. (2022). Online influencer marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 50(2), 226–251. <https://doi.org/10.1007/s11747-021-00829-4>
16. Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29(3), 458–468. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.05.011>

17. Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer Marketing: How Message Value and Credibility Affect Consumer Trust of Branded Content on Social Media. *Journal of Interactive Advertising*, 19(1), 58–73. <https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1533501>
18. Main, S. (2017, March 30). Micro Influencers Are More Effective With Marketing Campaigns Than Highly Popular Accounts | Adweek. *Performance Marketing*. <https://www.adweek.com/performance-marketing/micro-influencers-are-more-effective-with-marketing-campaigns-than-highly-popular-accounts/>
19. McCracken, G. (1989). Who is the celebrity endorser? Cultural foundations of the endorsement process. *Journal of Consumer Research*, 16(3), 310–321.
20. Nafi, S. M., & Ahmed, T. (2019). The Ethical Standpoint of Social Influencers on Hotel EServicescape: A Theoretical Perspective on the Existing Literature. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 8(1), a17.
21. Park, J., Lee, J. M., Xiong, V. Y., Septianto, F., & Seo, Y. (2021). David and Goliath: When and Why Micro-Influencers Are More Persuasive Than Mega-Influencers. *Journal of Advertising*, 50(5), 584–602. <https://doi.org/10.1080/00913367.2021.1980470>
22. Peres, R., & Silva, M. (2021). The Role of Micro-Influencers in the Consumer Decision-Making Process in the Hospitality Field. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 11(1), 102–112. <https://doi.org/10.2478/ejthr-2021-0010>
23. Pop, R.-A., Săplăcan, Z., Dabija, D.-C., & Alt, M.-A. (2022). The impact of social media influencers on travel decisions: The role of trust in consumer decision journey. *Current Issues in Tourism*, 25(5), 823–843. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1895729>
24. Schachter, H. (2024). 20 Killer Examples of Influencer Marketing. *Travel Mindset*. <https://www.travelmindset.com/20-influencer-marketing-examples/>
25. Vlahov, M. M., & Vlahov, A. (2021). Travel influencers as a new strategic partners in tourism. *Proceedings of FEB Zagreb International Odyssey Conference on Economics and Business*, 3(1), 1249–1265.
26. Weismueller, J., Harrigan, P., Wang, S., & Soutar, G. N. (2020). Influencer Endorsements: How Advertising Disclosure and Source Credibility Affect Consumer Purchase Intention on Social Media. *Australasian Marketing Journal*, 28(4), 160–170. <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2020.03.002>
27. Wellman, M. L., Stoldt, R., Tully, M., & Ekdale, B. (2020). Ethics of Authenticity: Social Media Influencers and the Production of Sponsored Content. *Journal of Media Ethics*, 35(2), 68–82. <https://doi.org/10.1080/23736992.2020.1736078>
28. Xiang, Z., Magnini, V. P., & Fesenmaier, D. R. (2015). Information technology and consumer behavior in travel and tourism: Insights from travel planning using the internet. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22, 244–249. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2014.08.005>
29. Xu (Rinka), X., & Pratt, S. (2018). Social media influencers as endorsers to promote travel destinations: An application of self-congruence theory to the Chinese Generation Y. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35(7), 958–972. <https://doi.org/10.1080/10548408.2018.1468851>
30. Yılmazdoğan, O. C., Doğan, R. Ş., & Altıntaş, E. (2021). The impact of the source credibility of Instagram influencers on travel intention: The mediating role of parasocial interaction. *Journal of Vacation Marketing*, 27(3), 299–313. <https://doi.org/10.1177/1356766721995973>
31. Zhang, T., & Huang, X. (2022). Viral marketing: Influencer marketing pivots in tourism – a case study of meme influencer instigated travel interest surge. *Current Issues in Tourism*, 25(4), 508–515. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1910214>

Material received on 9.02.24

А. Топбаш - Карабук университетінің Шет тілдер мектебі, Түркия

Қ.Октай - Кастамону университетінің Туризм факультеті, Түркия

САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ: ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА МАҚСАТТЫ МАРКЕТИНГТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Әлеуметтік желілер қарқынды дамыған кезде саяхат және туризм индустриясы түбегейлі өзгерді. Әлеуметтік желілердің дамуы туризм маркетингіндегі өзгерістердің маңызды факторы ретінде әрекет етеді. Бұл мақаланың мақсаты-цифрлық технологиялардың туристік бағыттардың маркетингіне айтарлықтай әсерін зерттеу. Сонымен қатар туристік маркетинг стратегиясындағы цифрлық инновациялардың саяхатшылардың саяхат бағыттарын таңдауына қалай әсер ететінін қарастырады. Осы зерттеу аясында әлеуметтік желілердің мақсатты маркетингі қалыптастыруға әсерін зерттеу мақсатында әдебиеттерге шолу жасалды.

Тірек сөздер: Туризм индустриясы, цифрлық технологиялар, маркетинг, әлеуметтік желілер, саяхат.

А. Топбаш - Карабукский университет, Турция

К. Октай - Университет Кастамону, Турция

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ВЛИЯЮЩИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕЛЕВОГО МАРКЕТИНГА

Аннотация. В то время, когда социальные сети вышли на передний план, индустрия путешествий и туристической индустрии кардинально изменилась. Развитие социальных сетей выступает как важный фактор изменений маркетинга в туризме. Цель данной статьи - изучить значительное влияние цифровых технологий на маркетинг туристических направлений. В ней рассматриваются как эти цифровые инновации в стратегии маркетинга туризма оказывают влияние на выбор, который делают путешественники при выборе направлений путешествий. В рамках данного исследования, с целью изучения влияния социальных сетей на формирование целевого маркетинга был проведен обзор литературы.

Ключевые слова: индустрия туризма, цифровые технологии, маркетинг, социальные сети, путешествия.

Cite the article:

Topbas, A. Casting a digital spell how social media influencers shape destination marketing [Text] / A.Topbas, K. Oktay // Bulletin of Dumlupınar University. - 2024. - No.1. - P. 191-198
<https://doi.org/10.55956/FTEG9814>

М.Т. Кенжебаева

э.ғ.к., доцент

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан
marina.kenzhebayeva@list.ru

ҚАЗАҚСТАНДА ШАҒЫН БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ МИКРОҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа Мақала Қазақстандағы шағын несиелеуді перспективалық бағыты ретінде микро-қаржыландыруды жетілдіру жолдарын қарастыруға арналған. Зерттеу пәні қазіргі Қазақстан Республикасындағы кіші бизнесті кредиттеу болып табылады. Бұл мақалада кіші бизнесті кредиттеу құрылымының нәтижесінде сипаттайтын зерделеу түйіндісі, банк құрылымының, сонымен қатар бұл үдерісте мемлекеттің басты рөлі берілген. Зерттеудің басты түйіндісі кредиттеуді кеңейту және кіші бизнес үшін кредиттердің қолжетімділігін көбейту, мемлекеттік органдар мен басқару органдарының банктік несиелік шаруашылық субъектілерін ынталандырудың тиісті тетігін құру қажеттілігін дәлелді түрде анықтау болып табылады.

Тірек сөздер: шағын кәсіпкерлік, шағын және орта кәсіпкерлік, кәсіпкерлік, банктер, банктік несиелеу, несиелеуді мемлекеттік қолдау және несиелерге қолжетімділік, несиелерді субсидиялау механизмі

Кіріспе. Шағын кәсіпкерліктер (ШК) экономикада ерекше орын алып, еліміздің және оның аймақтарының экономикалық дамуына, еңбекке қабілетті халықты жұмыспен қамтуды кеңейтуге, орта тапты қалыптастыруға, қолда бар кәсіпкерлік әлеуетті іске асыруға ықпал етеді. Халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдей түсуі және әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында шағын бизнес инновациялық экономиканың өндіргіш күшіне айналуға, бұл шағын кәсіпорындар қызметінің инновациялық нысандарын экономиканың макро, мезо және микро деңгейлеріндегі қолдау мен ынталандырудың жаңа тетіктерін әзірлеу мүмкіндігі мен қажеттілігін білдіреді. Шағын кәсіпорындардың көпшілігінің қаржылық қауіпсіздігінің төмен деңгейі капиталды бастапқы жинақтаумен байланысты қиындықтармен түсіндіріледі, сондықтан олар үшін қолайлы шарттарда банктік несиелену мүмкіндігі ерекше маңызға ие. Демек, қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпкерлікке әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын коммерциялық

банктер шағын кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыруы керек.

Бүгінде несиелік кооперативтер мен басқа да несиелік емес ұйымдардың қаржылық қызметтеріне сұраныс банктік несиеленуден кем емес болып табылады, олардың қызметі республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейде көрсетілетін ойластырылған мемлекеттік қолдаудың арқасында барынша тиімді бола алады [1]. Міндет – бизнеске әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын әр түрлі қаржы институттарының жиынтығын тұтас және біртұтас жүйеге біріктіру. Бұл оның әртүрлі элементтері – банктер, микроқаржы ұйымдары, лизингтік компаниялар, факторингтік компаниялар және т.б. арасында қаржылық ресурстарды қамтамасыз етуге, сондай-ақ жинақтауға, ұтымды қайта бөлуге және, сайып келгенде, тартуға бағытталған тұрақты қаржылық қатынастар құрылса ғана мүмкін болады. Сонымен, тақырыптың өзектілігі экономиканы жаңғырту жағдайында маңызды экономикалық мәселелерді шешу үшін - шағын бизнесті қаржыландыру

жүйесінің тиімділігін қалыптастыру және жетілдіру.

Зерттеу шарттары (бастапқы материалдары) мен әдістері. Жұмыс материалдары Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Статистика Комитеті, Қазақстан Ұлттық Банкі, "Атамекен" ҰҚП-сы, Шағын бизнес ресурстары орталығының аналитикалық мәліметтері, қазақстандық коммерциялық банкері, Шағын кәсіпкерліктің жүйелі мәселелері ұлттық институты, Қазақстан микроқаржы орталығы, ғылыми-практикалық конференция материалдары, интернет-ресурстардың статистикалық деректерімен бірге пайдаланылады.

Зерттеу процесінің әдіснамалық аспекті диалектикалық әдіс және жүйелі көзқарасты кетті. Диссертацияны зерттеу кезінде жүйелік, факторлық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды; статистикалық мәліметтерді өңдеу әдістерінің бірлестігі; қарастырылатын құбылыстар мен процестерді графикалық түсіндіру әдістері. Статистикалық мәліметтерді талдау, топтастыру және салыстыру әдістері арқылы орындалды.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстандағы шағын кәсіпорындар меншік нысанына қарай мемлекеттік, жеке және аралас болып бөлінеді. Жеке кәсіпорындар барлық кәсіпорындардың 80%-ға жуығын құрайды. Өйткені, елде экономиканың түрлі салаларын қамтитын көптеген шағын және орта кәсіпорындарды құру арқылы ғана толыққанды нарықты қалыптастыруға болады. Сондықтан, бұл кәсіпорындар ішкі нарықты халық тұтынатын тауарлармен тез толтыра алады.

Шағын және орта бизнес 2022 ЖӨӨ-де шағын кәсіпкерлік үлесінің 16,3% - ға дейін, орта бизнес 4,7% - ға дейін өсуі есебінен жалпы өңірлік өнімнің 20,9% - ын өндіреді. Өңірлер бөлінісінде облыс 12-орынды алады.

Талдау процесінің нәтижесінде, жұмыс бойынша кәсіпкерлікті реттеу туралы жатқанын дәлелдеді. Талдауды жетілдірудің арқасында, даму мәселесін шешуді қажет ететін тұстарды толықтыруға бағыттау болды.

Мысалы, талдау шеңберінде тіркелген кәсіпкерлік субъектілерінің жұмысы басым болу мәселесін анықтау үшін де дайындалды. Бұл шағын кәсіпкерліктің дамуын тек кәсіп ашу сатысында ғана емес, сонымен бірге бизнестің өз ұстанымын нығайту кезінде реттеу қажеттілігін көрсетеді. Несиелеу және кепілдендірілген несиелерді талдау, сондай-ақ ШК субъектілері арасында жүргізілген сауалнама негізінде біз ШК-ті қаржыландыруды оңтайландыру және жетілдіру қажеттілігін анықтадық. Бұл құрал жұмыс істейді, бірақ танымал болмаса да, бизнес ашу процесінде салмақты көмек етеді. Біз, жаттамаларды жасау үшін "Даму-Микро" бағдарламасының динамикасын, ЕДБ мен МҚҰ-да бос қаражаттың динамикасын және сауалнамалар шығарылды. Бизнес ашу процесінде қалыптасуды және несие алу барысында бизнес тұрақтылығына әсер етпейді, сондықтан кейінгі кезеңдерде көбірек қозғалудан әзірленген жаралықтық тетіктерге жататып келмейді.[2].

Отанымызда кәсіпті ары қарай дамытып, өркендеуі үшін кәсіп жұмысын бастағаннан кейін, жан-жақты экономикалық дағдарыстар кезеңдерінде өрбу және еңсеруді зерттеп, бақылау қажет етеді. Немесе басқаша айтқанда, біз азаматтарымызды "американдық арман" терминіне сай қылып, оларға ұқсастырып тәрбиелеуіміз қажет деп ойлаймын, сол кезде Республикамыздағы, кәсіп құлдырамайды, түрлі сыртқы жағдайларға байланысты икемді, жылдам реакция жасауға қабілетті бола отырып, отанымыздың экономикалық негізін дамытады және қалыптастырады. Бірақ өнімділік көзі мен шағын бизнесті дамыту үшін несиелендіру кәсіпкерлерінің соңғы қадамын өлшемді талдау жасау қажет, бұл арқылы төмендегі дайындалу процесінің эффективтілігін бағалаймыз: бизнес ісімізді дамыту үшін бізді ынталандыру жолдарын тауып, өзімізді дамыту үшін қандай адамдарды қамтамасыздату үшін жаттамаларды пайдалануымыз керек. Осы пайдалану арқылы

бізнес ісімізді шағын бизнесті дамытуды ынталандыра аламыз. Сондай-ақ, бұл өлшемдік реттеу, - ол сәтсіздікке ұшырау кезіндегі банкроттық күйге немесе кәсіпорынның банкроттық болуына қауіп төндірместен болуы тиіс. Шағын бизнес, орта және ірі бизнес, сондай-ақ мемлекет арасында өзара ынтымақтастық ахуалын дамыту қажет. Қазақстанда Шағын бизнесті ел экономикасы қолдайтын экономикалық тұрақты деңгейге дейін дамыту перспективасы бар шағын бизнесті ашу оңай әрі табиғи болуы керек.

Пайданы көбейту және кіші кәсіпті ынталандыру үшін Қазақстан үкіметі дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне аса көп назар аударуға болады. Мысалы, ШБ дамыту және реттеу мәселесінде АҚШ тәжірибесін қолдануға болады. Онда кәсіпкерлік бастамалар арасындағы өзара әрекеттестік желісі, сондай-ақ әлсіз және күшті бизнес салаларын реттеу мен анықтауға бақылау жүзеге асырылады. Осылайша, SBA мысалында біз ШК-ті несиелендіруді жеңілдеті аламыз, қайтарылмау тәуекелін, сондай-ақ ЕДБ несиелендіруді тікелей емес қаржыландыру есебінен кәсіпкерлік субъектілеріне несиелеудің пайыздық мөлшерлемелерін азайта аламыз.

Қазақстан экономикасын дамытудың ағымдағы күйінде, шағын кәсіпкерліктерді қаржыландыру үшін едәуір бастау көздері шектеуленген. Бизнесті дамыту мақсатында несиелеушілер үшін кеңейту немесе жаңғырту бойынша түрлі іс-шараларды орындау арқылы, өзінің айналым активтерін толықтырудың тиімді мүмкіндігі бар. Қазақстанда шағын бизнесті дамыту мәселесін шартты түрде екі санатқа бөлуге болады: біріншіден, нарықтағы жағдай мен мемлекеттің экономикалық саясатына байланысты, жалпы экономикалық және банктер деңгейінде туындайтын, ал екіншіден, мемлекеттегі экономикалық проблемалардың шешімі туралы толық елеулі жасалған жағдайлар. Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту департаментінің ресми сайтының сауалнамасы бойынша нарықта ұсынылған несиелендіру 20% -дан аспайтын

шағын кәсіпкерлерді қанағаттандырды.

Несиелеу процесінде шағын бизнес және банктер іскерлік әріптестер болып айтылады. Олардың ынтымақтастығының тиімділігі бір-бірінің қажеттіліктері мен проблемаларын көру қабілетіне тікелей байланысты. Екі тараптың шағын бизнесті несиелендіруге көзқарасы айқын.

Проблемаларды көрсету үшін, мысалда, банктердің көзқарасы бойынша шағын бизнес өнімдеріне несиелеу беру кезінде көмек көрсетілгенін көздеу мүмкін[3]:

- дара кәсіпкерлердің бизнесті жүргізуінің ашықтық жолдары;

- жеке кәсіпкерлердің көпшілігінің экономикалық және заңды сауаттылығын тиімді болуы;

- шағын кәсіпкерлік субъектілерінде өтімді кепілдіктер мен кепілдемелердің дәл емес болуы;

- шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудың эффективті деңгейі;

- банктерге кәсіпкерлерден берілген несиелеу келісімдерін қайтармау механизмі.

Тұрғысынан, шағын бизнес үшін кредит алу кезіндегі басты проблемаларды көрсету үшін тапсырыс берілген. Олар:

- кредиттік ставкаларды жоғары болуы, бұлардан қатар, кредиттердің толықтырылмауын алмасу;

- кредит алу кезінде жағдайлардың қатаң болуы мен ақпаратты толтырудың басқаруын тиімді болмауы;

- өтінімді қарау кезіндегі мерзімдердің ұзаруы;

- шағын бизнесті мемлекеттік қолдау менің жеткіліксіз болмауы;

- кәсіпкердің несиелеу тарихында нашарлықтар болуы.

Банктер үшін шағын бизнеске берілген кредиттер туралы бекітілген пікірлер арасында ставкаларды төндету аталады, бірақ олардың сол деңгейдегі болуы кредиттерді қол жетімді етпейді. Көптеген ситуацияларда шағын кәсіпорындардың иелері кредит алуды тастаушы себептерге байланысты қайта байланыс айқындамайды, себебі олардың

кредит қабілеттілігін тексеруді көмек көрсету кезінде олардың банк талаптарына сәйкес келмейтінін көрсетуі мүмкін. Бұл кезде шағын кәсіпорындардың кредиттік қабілеттілігін бағалау критерийлері бизнесті кредиттеу кезіндегі талаптармен сәйкес айырмашылығы жоқ.

Қазіргі кезде банктер ұсынатын кредиттер кіші кәсіпті дамытуға үлкен әсер тигізіп, оларды дамыту, арттыру барысында. Мысалға, кіші бизнесті өрлеудің бірінші кезегінде кредит алу зор ықпал етеді және де өте маңызды, себебі ұзақ мерзімге созылатын инвестициялар үшін кредиттің ресурстар алу қажеттілігі сөзсіз, осыдан не үшін банктерден ұзақ мерзімді кредиттер талап етілуі анық. Сонымен қатар айналым қаражатының бір деңгейлі ұстау үшін қысқа мерзімді несиелерді де алу қажет. Бірақ Қазақстан Республикамыздың банктері кіші кәсіпке, әсіресе бизнестің қызметінің бастапқы кезеңінде көмек қолын созуға аса ұмтылмайды, олардың кредиттік тарихы олмаған себептен, болашақ кредиттік қабілеттілігін айқындау қиын. Банкке маңызды біраз шарттар бар:

- кәсіпорынды ресми тіркеп және бизнесті кемінде 6 ай жүргізу қажет;
- несиелер бойынша мерзімі өткен берешектің болмауы;
- кәсіпорын тұрақты табыс алып жатқанын дәлел болуы.

Кіші бизнесті кредиттеу секторын аса тез дамытуға және оны Қазақстан Республикасының аумағы бойынша түрлендіруге банктерге келесідей проблемалар кедергі жасайды:

- банктердің үлкен және кіші қарыз алушылармен жұмыс жасау кезіндегі операциялық шығындары бірдей болғанынан, кредиттік институттардың кіші бизнес субъектілерімен жұмыстеуі қолайсыз болып келеді;
- түрлі банктер кіші бизнес субъектілерін сенімсіз сонымен қатар тәуекелді клиенттер болып көреді. Сол себепті көптеген кредиттік

институттар үлкен компанияларға кредитті ешқандай қиындықтарсыз қарастырады;

- кепілсіз несиелер тарату практикасының тәуекелдерін өздері қарастыратын жақсы базалар жоқ.

Кіші кәсіптергенесие берудің маңызды проблемаларына кіреді:

Шағын бизнес бойынша бар статистиканың жеткіліксіздігі. Төлем қабілеттілігі, өмірлік цикл, шағын кәсіпорындардың банкроттығы, несиелерді қайтармау статистикасын әзірлеу үшін уақыт пен тәжірибе қажет. Соңғы жылдарға дейін банктер қызмет көрсетуде неғұрлым қарапайым ірі ұйымдармен жұмыс істеуді жөн көре отырып, осы сегменттен абстракцияланды. Бұл келесі проблемамен байланысты.

Әрбір жеке кредитті бақылау және бағалау қажеттілігімен ұштасқан жоғары операциялық шығындар. Мысалы, 100 миллион теңгені бір корпоративтік несие беру үшін шағын және орта бизнесте 1 миллион теңгеден 100 несиелен салыстырғанда аз шығын қажет. Сондай-ақ ұсақ кредиттердің көп санын сүйемелдеуге және бақылауға жұмсалатын шығындар да көп.

Көптеген банктерде шағын кәсіпкерлікті кредиттеу тәуекелдерін бағалаудың нақты және тиімді технологияларының болмауы. Заңнамаға сәйкес көптеген шағын кәсіпорындар бюджеттік және салық органдарына оңайлатылған жүйе бойынша есеп береді. Бұл олардың нарыққа кіруін және қызметін бастауын жеңілдетеді, сондай-ақ кәсіпорындардың өздерін артық есептілікпен жүктемейді. Алайда кредит алу кезінде оңайлатылған есептілік жағымсыз салдарға айналады, себебі ол бойынша банктер кәсіпорынның қаржылық жай-күйін объективті бағалай алмайды. Заттардың нақты жағдайын бағалау үшін арнайы жасалған, жинақталған тиімді технологиялар қажет.

2023 жылдың басында аяқталған банк активтерінің сапасын толық ауқымды тәуелсіз бағалау (AQR) қаржы секторының

тұрақтылығын одан әрі нығайтудың бастапқы нүктесі болды. AQR нәтижелері банктердің несиелік портфельдерінің сапасын диагностикалауға және банктердің қызметін жақсартудың және олардың бизнес-процестерін, саясаты мен рәсімдерін өзгертудің кейінгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. 2020 жылы банктер қаржы құралдарын жіктеу, несиелендіру және андеррайтинг, кепілді бағалау, провизияларды есептеу және басқа да салалар бойынша әдістемелерін әзірлеу және жаңарту жұмыстарын бастады.

2023 жылы банк секторының активтер сапасының жақсаруы жалғасты. Бұған банктердің AQR бөлігінде жүзеге асырған шаралары да, дәрменсіз ойын шыны жүйеден шығару және бірігу мәмілесі аясында ірі банктердің баланстарын тазартуы да ықпал етті.

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Шағын бизнесті дамытудың жоғарыда аталған проблемаларын, сонымен қатар шетел елдердің тәжірибелерін талдау барысында үш негізгі ұсынысты таңдап, оларды жұмысқа келтіруге талдау жасауды ұсынамыз.

Тіркелген ЖК субъектілерінің басым болу проблемасы белгіленген атқарылған жұмыстар негізінде. Ұсыныстар шеңберінде біз ірі, орта және шағын бизнес контекстінде бөлек несиелеу бойынша статистикалық және жедел деректерді құрылымдау мен бөлу бойынша ұсыныс беруді ұйғардық.

Мұндай қажеттілік осы магистрлік жұмыс аясында шағын кәсіпкерлікті қолдау және несиелендіру бойынша деректердің жоқтығынан анықталды. Ақпарат жалпы болғандықтан, жалпы бизнесті несиелендіру бойынша талдау жүргізілді. Дегенмен, деректерді шағын, орта және ірі кәсіпорындарға бөлген кезде біз дәлірек көріністі көре аламыз. Мұндай ұсыныс ЖК және ОК арасындағы ағымдағы жағдайды нақтырақ түсінуге ықпал етеді. Сондай-ақ, шағын және микрокәсіпкерлік дамуының нақты бейнесін ашуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекет пен бизнестің уақтылы,

оның ішінде тиісті деректерге негізделген алдын алу сипатындағы шараларды қабылдауына ықпал етеді[4].

Келесі ұсыныс, кредит беру және олар бойынша пайыздық мөлшерлемелер кіші кәсіпкерлікті реттеудің бастапқы қаржылық құралдарының бірі болып табылатындықтан, сондай-ақ кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларында маңызды рөлді атқаратындықтан, шағын бизнес субъектілері үшін альтернативті қаржыландыру шараларын енгізу ұсынылады. Толығарақ айтатын болсақ, бұл іс-шара стартап-жобалар үшін аса үстемді болады, оның себебіпайданы жоғалту қаупі жоғары болғандықтан, ЕДБ оларға несиелеуден бас тартады. Мұнда сіз P2P несиелеу жүйесінің аналогын, краудфандингтік қаржыландыруды пайдалана аласыз. Бұл қаржыландыру инвесторлар мен мүдделі тараптардан тікелей түскен кезде, екінші деңгейлі банктердің рөлін қоспағанда, интернет-платформалар арқылы жобаларды альтернативті қаржыландырудың бір түрі болып ұсынылады. Мұндай қаржыландыру біздің еліміздегі әлеуметтік жобалар, жоғары мамандандырылған жобалар саласында енгізілуде, бірақ әзірге тек бастапқы кезеңде ғана. Шағын бизнеске краудфандингтік қаржыландыруды тарату бизнесті құрудың бастапқы кезеңінде де, бизнесті нығайту кезеңінде де, жинақталған тәжірибе, бизнестің беделі (егер ол жаңадан құрылмаса), жауапты қарыз алушы ретінде де көмектеседі және жаңа жобалар үшін инвесторларды іздеуді жеңілдетеді.

Мұндай қаржыландыру кезінде бизнес-жоба қаржыландыруға өтінім беру кезеңінен өтеді, барлық тіркеу және тексеру процедураларынан өткеннен кейін қаражат жинау ашылады, жинау мерзімі мен көлемін жоба авторы анықтайды. Сонымен қатар, мұндай қаржыландыру бизнес үшін қолайлы, өйткені несиелеу кепілдігі жоқ, барлық қаражат жинау процестері қашықтан интернет-платформалар арқылы жүзеге асырылады, несиені мақұлдау немесе субсидиялауды күтудің қажеті жоқ. Инвесторлар көп болуы

мүмкін, инвесторлардың салымдары әртүрлі. Жобаның авторы ең төменгі және максималды үлесті ғана анықтайды. ‘Қаржы жинау лимиттері 20-30 миллион теңгеден 150 миллион теңгеге дейін негізделген. (мұндай лимиттерді АХҚО реттеушісі ЕҚДБ-мен бірге 2021 жылдың қарашасына дейін белгілейді). Арнайы номиналды шотқа қажетті сома жиналған бойда платформа, инвестор және жоба авторы арасында ЭЦҚ (Электрондық цифрлық қолтаңба) арқылы үш жақты келісім жасалады.’

‘Бұл құралды Қазақстан Республикасының кәсіпкерлері үшін барлық мемлекеттік қызметтер мен Мемлекеттік бағдарламалар жинақталған "бизнеске арналған үкімет" платформасында іске асыру ұсынылады. Аталған платформа ҚР Үкіметі мен "Атамекен"ҰКП қолдауымен бірлесіп құрылды. Ұсынылып отырған қаржыландыру түрін реттеу "Бизнеске арналған үкімет" платформасын пайдалана отырып, шағын бизнесті краудфандингтік қаржыландыру туралы норманы аталған бапқа толықтыру енгізу арқылы ҚР Кәсіпкерлік кодексінің 251-1-бабына сәйкес жүзеге асырылуы мүмкін.’

Инвесторлар үшін артықшылықтар мынада: барлық процестер интернет-платформаның көмегімен жүзеге асады және сіз басқа елде болған кезде нақты жобаларға инвестиция сала аласыз, мұндай инвестицияда жарналардың орнына, бартерлік жұмыс, жеңілдіктерді немесе өнімдерді алу, жобамен әзірленген тауарлар, қызметті жұмыс принципі жүреді. Инвестициялау, сондай-ақ % ставкамен, қайтару құқығымен болуы мүмкін, бұл ретте % ставканы және ақшаны қайтару мерзімдерін жоба авторы айқындайды және инвестор олар туралы алдын ала хабардар етіледі, яғни ол не ұсынылған шарттарға келіседі, не қаражат салмайды. Немесе инвесторлар кәсіпорынды одан әрі дамытуда компания пайдасының бір бөлігіне немесе капиталдың % -ына сене алады.

‘Мемлекет үшін мұндай қаржыландыру микро және шағын жобаларды субсидиялау

тұрғысынан бюджетті түсіретіндіктен ыңғайлы, стейкхолдерлердің үш жақты өзара іс-қимылы өзін-өзі реттей алатындықтан, мұндай қаржыландыру түрлі әлеуметтік жобаларды іске асыру үшін ыңғайлы.’

Үшінше ұсыныссымыз – ‘«Даму-Микро» бағдарламасы бойынша микро және шағын бизнес үшін несиелік кепілдіктер пайызын АҚШ-та қолданылатын деңгейге дейін арттыру.’

Несиелеудің бұл түрін таңдаудың салдарын көру үшін SWOT талдауы 1-кестеде берілген.

Кесте 1

Альтернативті несиелеуді жүзеге асырудың SWOT – талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
1.инвесторларды іздеудегі жаңадан бастаушы бизнес үшін жеңіл тәсіл	1.қызықты жобалардың болуының жеткіліксіздігі
2.мұндай қаржыландыруды реттеу оңайырақ, өйткені бәрі онлайн платформаларда жүргізіледі	2.халықтың мұндай қаржыландыру қағидаттары туралы түсінігінің жеткіліксіздігі
3.жобаны жүзеге асыру үшін қаражат жинаудың нақты негізі	3.сапалы қарыз алушылардың аз мөлшерде болуы
4.бизнесті дамыту сатысында тұрған маркетингтік үгіттерді алға жылжытады	

5.стартап жобаларды қаржыландырудың конкурстық әдісі	
Мүмкіндіктер	Қауіп-қатерлер
1."ауызша радио" принципі жұмыс істейді	1.форс-мажорлық жағдайлардың болуының жоғары қаупі
2.жасөспірімнің көбі өз ісін ашуға мүмкіндік алады	2.Жобаның сәтсіз аяқталу қаупі
3.толық пайдаланылмаған капиталдың жобаны инвестициялау мүмкіндігі	
4.инвестор базасы	
5.шаруашылық субъектісін емес, жеке жобаны қаржыландыру мүмкіндігі	
Ескерту: Талдаулар негізінде автор құрастырған	

АҚШ-тың халықаралық тәжірибесіне сәйкес, біз шағын бизнестің басымдылығын анықтадық, бұл ретте мұндай кәсіпкерлер үшін қаржыландыру бағдарламалары бойынша несиелерді кепілдендіру жоғары деңгейде, яғни 75 - 100% құрайды, сонымен қатар ШК

қорын қаржыландыру бағдарламаларына қайталама талдау жүргізілді.

Қорытынды. Несие кепілдігінің пайыздық ставкасын көтеруге жеткілікті соманы «Даму» көрсетті. Яғни, төбедейтылған ұсыныстардың негізінде 'МҚҰ мен ЕДБ-да' уақытылы бос ақша-қаражат есебінен микро және шағын кәсіпкерлік несиелері бойынша кепілдіктер пайыздық ставкасынтімді жасау ұсынылады. Бұл іс-шаракіші кәсіпкерлік субъектілерінің арасындағыаса белсенді кәсіпкерлердің санын арттырып, көбейтугезор мүмкіндік жасайды, олболса бюджет түсімдерінің көбеюіне, ШОБ субъектілеріндегі жұмыс беру үлесінің артуына, жұмыссыз халықтың азаюына және шағын және орта бизнес субъектілері үшін тиімді климаттың қалыптасуына үлкен ықпал әкеледі. Бұл міндеттер 'Президент Қасым – Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауына' сәйкес өзекті болып табылады, сол себепті бұл іс-шара болуы қажет деп санаймын. Және де шағын бизнесті дамыту Қазақстан үшін қажет, ал МҚҰ мен ЕДБ-де уақытша бос қаражат есебінен кредиттерді кепілдендіру пайыздық ставкасын арттыру қосымша қаржыландыруға келтірмейді, сондай-ақ МШБ дамытуға бюджет қаражатын Қос қаржыландыруды және бөлуді алып тастайды. Осының нәтижесінде 'ЕДБ мен МҚҰ-ға' бұл шара әсер береді, өйткені уақытша бос қаражат айналымда болады және міндеттемелерде тұрмайды[5].

Бұлайша, осы жұмысты талдау барысында біз үш ұсыныс жасадық: шағын кәсіп несиелеу бойынша статистикалық мәліметтерді жүргізуді жақсарту, микро және шағын бизнесті қаржыландыру мен дамытуды жақсарту, шағын кәсіп несиелері бойынша кепілдіктер пайызын арттыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мақыш С.Б. Ақша, несие, банктөртпәнінен практикум [Мәтін]:Оқу құралы / С.Б. Мақыш, Г.И. Сұпығалиева.-Алматы: Қазақуниверситеті, 2019.-22–26 бет.

3. Бизнесің жол картасы-2025ү. Қазақстан РеспубликасыҮкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысы <https://msb.atameken.kz/kk/1178>
4. Абдибеков Е., Ким А., Абдуллина Ж. Кредитные гарантии для малого и среднего бизнеса: решение проблемы нехватки залогов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.damu.kz/> Дата обращения: 10.12.23
5. Пенюгалова А.В. Кредитование малого бизнеса в современных коммерческих банках [Текст] / А.В. Пенюгалова, З.Х. Тупцокова // Финансы и кредит. – №28(604). – 2022. – С.2-11

Материал редакцияға 20.12.23 түсті

Кенжебаева М.Т. - Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МИКРОФИНАНСИРОВАНИЯ КАК ПЕРСПЕКТИВНОГО НАПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТОВАНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация:Статья посвящена рассмотрению пути совершенствования микрофинансирования как перспективного направления кредитования малого бизнеса в Казахстане. Предмет исследования кредитование малого и среднего бизнеса в современном Казахстане. В статье представлены результаты исследования, характеризующие развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса, основную роль банковской системы, а также государства в этом процессе. Основным результатом исследования является необходимость расширения кредитования и повышения доступности кредитов для субъектов малого бизнеса, создания надлежащего механизма государственных органов и органов управления для поощрения банковской кредитоспособности хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова:Малый бизнес, малое и среднее предпринимательство, предпринимательство, банки, банковское кредитование, государственная поддержка кредитование и доступность кредитов, механизм субсидирования кредитов.

М.Т. Kenzhebaeva - M.Kh.Dulaty Taraz Regional University

METHODS FOR IMPROVING MICROFINANCE AS A PROMISING AREA OF LENDING TO SMALL BUSINESSES IN KAZAKHSTAN

Abstract: The article is devoted to the consideration of ways to improve microfinance as a promising area of small business lending in Kazakhstan. The subject of the study is lending to small and medium-sized businesses in modern Kazakhstan. The article presents the results of a study characterizing the development of the system of lending to small businesses, the main role of the banking system, as well as the state in this process. The main result of the study is the need to expand lending and increase the availability of loans for small businesses, create an appropriate mechanism for state bodies and government bodies to encourage the bank creditworthiness of business entities.

Keywords: small business, small and medium-scale businesses, entrepreneurship, banks, bank lending, state support for lending and loan availability, loan subsidy mechanism.

Reference

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ZRK [Business code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 375-VZRK]

- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375> [in Kazakh]
2. Makysh S. B. Supygalieva G. I., Ақша, несие, банктерәнінен практикum [Practical training in the field of money, credit, banks].- Almaty: Kazakh University, 2019. - pp. 22-26. [in Kazakh]
  3. Biznestiң zhol kartasy-2025ү. Қазақстан RespublikasyҮkimetiniң 2019 zhylғы 24 zheltоқsandary № 968 қаулысы [Business Road Map-2025 resolution of the government of the Republic of Kazakhstan dated December 24, 2019 No. 968] <https://msb.atameken.kz/kk/1178> [in Kazakh]
  4. Abdibekov E., Kim A., Abdullina J. Kreditnye garantii dlya malogo i srednego biznesa: reshenie problemy nekhvatki zalogov [Loan guarantees for small and medium-sized businesses: solving the problem of lack of collateral] Access mode:<http://www.damu.kz/> [in Russian]
  5. Penyugalova A.V., Tuptsokova Z.H. Kreditovanie malogo biznesa v sovremennyh kommercheskih bankah [Small business lending in modern commercial banks] // Finance and Credit. – №28(604). – 2022. – p.2-11 [in Russian]

Мақалаға сілтеме: *М.Т.Кенжебаева. Қазақстанда шағын бизнесті несиелендірудің перспективалық бағыты ретінде микроқаржыландыруды жетілдіру әдістері [Мәтін] / М.Т. Кенжебаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 199-207 <https://doi.org/10.55956/JTMV8306>*

А.Н. Наренова *

Экон. ғылым. канд,
М.Х. Дулатиатындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
an.narenova@dulaty.kz

Е.С. Байтиленова

Экон. ғылым. канд,
М.Х. Дулатиатындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
es.bajtilenova@dulaty.kz

Г.К. Амирова

Бейіні бойынша докторы
М.Х. Дулатиатындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
gk.amirova@dulaty.kz

Г.Е.Амалбекова

Экон. ғылым. канд,
М.Х. Дулатиатындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
ge.amalbekova@dulaty.kz

ӨҢІРДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІПКЕРЛІККЕ ӘСЕРІ

***Аңдатпа.** Индустриалды дамыған елдердің тәжірибесі әлемдік нарықтағы жаһандық бәсеке жағдайында инновацияларды құру және енгізу үшін дамыған инфрақұрылымы бар және инновациялық қызметтің ең тиімді тетігіне иелік ететіндер міндетті түрде жеңетінін дәлелдеді. Елдің инновациялық экономикасының тиімді жұмыс істеуі инновациялық инфрақұрылымға негізделуі тиіс. Экономикалық реформа үдерісі елдің әлеуметтік-экономикалық өміріне өзгерістер енгізуді және инновациялық қызметті кеңейтуді талап етеді. Табиғи ресурстарға ие болу елдің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігіне кепілдік бермейді. Елдің тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз етудің және халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың негізгі факторы ретінде зияткерлік әлеуетпен және инновациялық белсенділікпен тығыз байланысқан экономикалық жүйеде инновациялық кеңістікті қалыптастыру қажет. Мақалада облыстағы кәсіпкерлік субъектілерінің инновацияның қазіргі жағдайы мен қолданылуы, проблемалары мен осы саланы одан әрі дамыту келешегі талданады.*

***Тірек сөздер.** Инновациялық экономика, инновациялық инфрақұрылым, инновациялық белсенділік, мемлекеттік қолдау, кәсіпкерлік.*

Кіріспе. Инновациялық экономиканы қалыптастыру 21 ғасырдың бірінші жартысындағы әлемдік экономиканың дамуының стратегиялық бағыты болып табылады. Әлемдік тәжірибе, инновациялық экономика құру елдің одан әрі дамуының ең

маңызды бағыты және алғы шарты екенін көрсетті. Тарихи қысқа мерзімде тиімді ұлттық инновациялық жүйелерді, оның ішінде мемлекет, бизнес, ғылым және білім арасындағы өзара іс-қимыл тетіктерін құра алған елдер жалпы ішкі өнімнің ғылымдық

сыйымдылығын айтарлықтай арттыруға қол жеткізетінін және өнім әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті екендігін әлемдік тәжірибе дәлелдеді.

Қысқа және ұзақ мерзімді келешекте экономикалық өсудің инновациялық түрі мемлекеттің дамуының негізі болып қалады. Соңғы жылдары инновациялық саясатты қалыптастыруға жүйелі бағыт алу маңызды болды. Республикада экономика салаларын әртараптандыру және инновацияларды енгізу, тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету және жалпы ішкі өнімді және инновациялық белсенді кәсіпкерлік субъектілерінің санын арттыру үшін жағдай жасалды.

Инновациялық экономикаға көшудің тәжірибелік міндеттері Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму Тұжырымдамасында, Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму Стратегиясында және басқа да бағдарламалық құжаттарда қарастырылған [1].

Бағдарламаларды іске асыруда және инновациялық экономиканы қалыптастыруда инновацияның негізгі көзі, жаңа шешімдердің генераторы қызметін атқаратын және экономиканың инновациялық дамуының алғышарттарын жасайтын шағын бизнеске маңызды рөл жүктеледі.

Президент Қ.-Ж. Тоқаев елдің индустриалды-инновациялық дамуы мәселелеріне арналған кеңесте қуатты өндірістің өсу келешегіне, индустрия 4.0 және инновация элементтерін дамытуға, индустрияландыруды қолдау құралдарының тиімділігін арттыруға ерекше тоқталды. «Жаңа экономиканың құрылысы өнеркәсіптің базалық салаларының инновациялық және ғылыми-техникалық дамуына, сондай-ақ «болашақ экономикасының» секторларын дамытуға негізделуі керек», - деп мемлекет Басшысы сеніммен айтқан [2].

Ең бастысы шикізат емес, жинақталған өндірістік қорлар емес, қаржылық капитал емес, тіпті инновациялардың өзі де емес.

Инновациялық экономикада дамудың негізгі көзі - бұл адамдар, олардың дағдылары, қабілеттері мен құзыреттері болып табылады [3]. Бизнес пен инвесторларға кез келген біліктілік деңгейіндегі мамандарды ұсына алатын адами капиталының деңгейі жоғары елдердің бәсекелестік артықшылығы жоғары. Қазақстанның адами капиталды дамытуда әлеуеті зор.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Кәсіпорындардың бәсекелестік артықшылықтары олардың жұмыс істейтін ішкі және сыртқы ортасына байланысты. Салалардың жаһандану процесі мемлекеттің және кәсіпорындар орналасқан аймақтың рөлі мен орнына әсер етті, ал олардың қатаң бәсекелестік жағдайындағы табысты қызметі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайына және отандық кәсіпорындардың көрсеткіштеріне байланысты. Инвесторлар өндіріс факторлары, инвестициялық, инновациялық және бизнес-климат, экологиялық жағдай және т.б. тұрғысынан аймақтың бәсекеге қабілеттілігіне қызуғышылық танытады.

Мемлекет басшысы кәсіпкерлер мен өңірлерді инновациялық экономикада өз орнын табуға, экономикалық өршіл болуға, шағын және орта кәсіпкерлікті (ШОБ) дамытудың түбегейлі жаңа идеологиясын құруға, облыстағы іскерлік ортаның бастамаларын жүзеге асыру үшін қолайлы жағдай жасауға шақырды [4].

Бүкіл әлемде жаһандану ықпалымен және жаңа технологиялардың енгізілу арқылы шағын кәсіпкерліктің маңыздылығы да, бұл сектордың макроэкономикалық дамуға қосатын үлесі де артып келеді. Бүінде шағын кәсіпкерлік ұлттық экономиканың құрылымдық-функционалдық элементі ретінде қоғамдық ұдайы өндіріс процесінің құрылымындағы ажырамас буын болып табылады, онсыз қоғамның табысты әлеуметтік-экономикалық дамуын, өндіріс тиімділігінің өсуін жәнехалықтың әл-ауқатын арттыруды қамтамасыз ету мүмкін емес [5].

Экономиканың кәсіпкерлік секторы – бұл

тұтыну нарығының әртүрлі салаларын байланыстыратын құрылым, жекелеген тауарлардың «шағын» өндірісін қамтамасыз етуге және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға қабілетті бірден-бір экономикалық күш. Кәсіпкерлікті ілгерілету және дамыту қоғамдағы саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты арттырудың маңызды стратегиялық міндеттеріне, оның дамуының заманауи үрдістерін ескере отырып, ел экономикасын жаңғыртудың негізіне айналуға.

Зерттеу нәтижелері. Кәсіпкерлікті дамыту ұлттық экономиканың тұрақты дамуының маңызды факторы болып табылады. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша 2019-2023 жж. жалпы ішкі өнімдегі шағын және орта бизнес (ШОБ) үлесінің 31,7%-дан 36,4%-ға дейін тұрақты өсуі байқалды. Бұл салада жұмыспен қамтылғандар саны 2023 ж. 23,8%-ға өсіп, 4,2 млн адамға жетті. Ел үкіметі шағын және орта бизнесті қолдауға қолайлы жағдай жасап отыр. 2023 ж. «Субсидиялау» құралы бойынша жеңілдікті қаржыландыру шаралары 1669 млрд несие сомасына 9 мың бизнес-жобаны және «кепілдік» құралы бойынша 1270 млрд 7 мың жобаны қамтыды [6].

Инвестициялық жобаларды сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін Жамбыл облысының негізгі басымдылықтары –

қолайлы географиялық орналасуы, бай пайдалы қазбалар қорының болуы, дамыған көліктік және инженерлік инфрақұрылымы, өндірістік инфрақұрылымның болуы. Облыс жоғары өндірістік, экономикалық, ғылыми және кадрлық әлеуетке ие және Қазақстанның ірі дәстүрлі мәдени орталықтарының бірі болып саналады.

Жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) 2022 ж. 12749,0 млрд құрады, ол соңғы 15 жылда тұрақты өсу динамикасына ие болды немесе жылына 17%. 2008 жылмен салыстырғанда ЖӨӨ 8,5 есе өсті (осы кезеңде 6,4 есе).

Облыста 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық кәсіпкерлікті дамыту жобасы аясында 10 мыңнан астам жобаны жүзеге асыруға 1260 млрд теңге бөлінді. Бүгінде 10 мыңнан астам шағын және орта бизнес субъектілері (2022ж. салыстырғанда 36,6%-ға өсті) бар, оларда 160 мыңға жуық адам жұмыс істейді. Жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлік субъектілерінің тең жартысын әйелдер басқарады. Өңірлік палата жанынан кәсіпкерлердің салалық кеңестері құрылып, олар бизнес қауымдастығымен мақсатты жұмыс жүргізеді. Индустриалды аймақтарды ашу жоспарлануда, олар инфрақұрылыммен толық қамтамасыз етіліп, өңірдегі өнеркәсіптің дамуына қуатты ынталандыру болады. ШОБ субъектілерінің негізгі көрсеткіштері бойынша деректер 1-кестеде келтірілген [7].

1-кесте

Шағын кәсіпкерліктің негізгі көрсеткіштері

	Белсенді субъектілер саны, бірлік			Жұмысшылар саны, мыңадам			Өнім шығару, млн. теңге		
	Шағын кәсіпкер-ліктің заңды	Жеке кәсіпкерлер	Шаруа немесе фермер шаруашылықтары	Шағын кәсіпкер-ліктің заңды	Жеке кәсіпкерлер	Шаруа немесе фермер шаруашылықтары	Шағын кәсіпкер-ліктің заңды туғалары	Жеке кәсіпкерлер	Шаруа немесе фермер шаруашылықтары
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2014 ¹⁾	1697	28493	15409	21255	40094	43504	112064	24350	68703
2015 ^{1),2)}	3891	43771	15788	28635	56489	33293	161065	39447	86749
2016 ^{1),2)}	4268	33953	15578	27591	49635	31793	172454	38067	103258
2017 ^{1),2)}	5231	37346	16064	30126	50634	31916	198857	47152	107987
2018 ^{1),2)}	5916	40677	16615	29768	58943	23684	206792	50653	123689

Өңірдегі инновациялық даму және оның кәсіпкерлікке әсері

2019 ^{1),2)}	6520	45290	18104	30609	64859	24982	227203	51706	157515
2020 ^{1),2)}	7304	44062	17928	33401	61999	24443	376387	55723	194170
2021 ^{1),2)}	8277	44984	17985	31763	61072	2435	340894	120166	250017

¹⁾Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік Кодексін есәйкес. No 375-V мемлекеттік статистика мақсатында шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызу критерийін тек қызметкерлердің орташа жылдық санына қарай пайдалануды көздейді.

²⁾Халықаралық тәжірибеге сәйкес, ШОБ субъектілерінің саны бойынша көрсеткіштерді қалыптастырудың бірыңғай тәсілдерін қолдану және Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің деректерімен сәйкессіздіктерді жою мақсатында 02.01. /2015 ж., «белсенді» емес, «жұмыс істейтін» субъектілер санының көрсеткіші жарияланды.

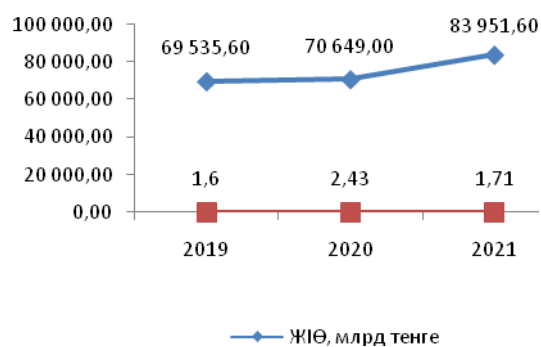
Елдің инновациялық экономикасы адами капиталдың сапасын арттыруға, өмір сүру деңгейін арттыруға, білімді қалыптастыруға, жоғары технологияларды, инновацияларды және жоғары сапалы қызметтерді өндіруге негізделген. Дамыған елдерде инвестицияның негізгі бөлігі адами капиталға бағытталады. Инновациялық экономика – бұл білімге, инновацияға, жаңа идеяларды, машиналарды, жүйелер мен технологияларды достық қабылдауға, оларды адам қызметінің әртүрлі салаларында іс жүзінде қолдануға дайындығына негізделген қоғам экономикасы. Ол, ең алдымен, ғылыми білім мен инновацияның ерекше рөлін атап көрсетеді. Инновациялық экономиканың негізгі жүйелеріне ақпаратты қабылдаудың, өңдеудің, берудің және өндірудің барлық құралдарын түрлендіретін, жобалау процесін автоматтандыруды және өндірісті технологиялық дайындауды жаңғыртуды жүзеге асыратын IT-технологиялар, компьютерлендірілген жүйелер мен жоғары өндірістік технологиялар, өндіріс барысын, бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікті жүргізуді, ұйымдастыру және басқару қызметін, диагностика және үлгіні тануды және т.б. бақылау жүйелері жатады. Пандемияға қарамастан, ҒЗТКЖ-ға және инновацияны ынталандыратын басқа салаларға инвестициялар өсуді жалғастырды. Дегенмен, олардың алдағы тұрақтылығы белгісіз, өйткені әлем жаңа сынақтарды кездестіреді.

Қаржы ресурстары шектеулі және олар үшін бәсекелестіктің күшеюі жағдайында инновация мен өнімділік арасындағы

байланысты анықтау маңызды. Өнімділікті арттыру және өмірді жақсы жаққа өзгерту үшін цифрландыру мен ғылымның әлеуеті зор [8].

Қазақстанның инновациялық-технологиялық даму деңгейі белгілі бір даму динамикасына ие, дегенмен ол әлі де тұрақсыз және мардымсыз көлемде. 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі 11,5%-дан 10,5%-ға төмендеді, кәсіпорындар саны 276 бірлікке, 2960 бірлікті құрады, тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің инновациялық өнімінің көлемі 1,7 трлннан 1,4 триллионға дейін түсті. (2019 жылы – 1,1 трлн).

Сала бойынша инновациялық белсенділіктің ең жоғары деңгейі көтерме және бөлшек саудада (24,2%), өңдеу өнеркәсібінде (18,2%) және денсаулық сақтауда (16,8%) байқалады. Еліміздің басқа аймақтарымен салыстырғанда Алматы мен Астана бизнесінің инновациялық белсенділік деңгейі жоғары [8]. ЖІӨ-ге қатысты инновациялық өнімнің үлесі 1-суретте көрсетілген.

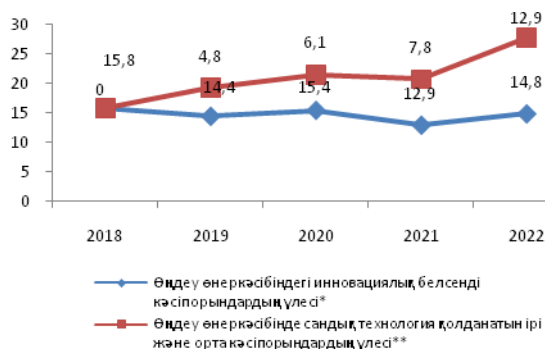

1-сурет. ЖІӨ-ге қатысты инновациялық өнімнің үлесі

ЖІӨ-дегі инновациялық өнімдердің үлесі төмен болып қалып отыр. 2021 жылға оның үлесі 1,71%-ды құрап, өткен жылмен салыстырғанда 0,72%-ға төмендеді. ҒЗТКЖ-ға салынған инвестициялар болашақ инновациялардың негізін қалады. Орташа алғанда, жаһандық ҒЗТКЖ шығындары ЖІӨ-нің 1,93% құрайды (2020). Елдер бойынша шығындардың максималды деңгейі ЖІӨ-нің 5%-дан астамын құрайды (Израильде – 5,4%, Оңтүстік Кореяда – 4,8%, Швецияда – 3,5%, Финляндияда – 2,9%, Жапонияда – 3,3%, Қытайда – 2,4%, Эстонияда – 1,8%). Қазақстанда ҒЗТКЖ шығындары төмен (ЖІӨ-нің 0,13%).

Негізгі үлесті соңғы үш жылда оң динамика көрсеткен ішкі шығындар алады: 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 22,8%-ға өсіп, олар 109,3 млрд. құрады [8].

2018 жылдан бастап өнеркәсіптегі инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі 2022 жылдың соңында 15,8%-дан 14,8%-ға дейін төмендеді. Бұл ретте орта және ірі кәсіпорындардың цифрлық шешімдерді өндіріске енгізуінде шағын оң өзгерістер бар. Өңдеу өнеркәсібіндегі инновациялық белсенділік көрсеткіштері 2-суретте көрсетілген [9].

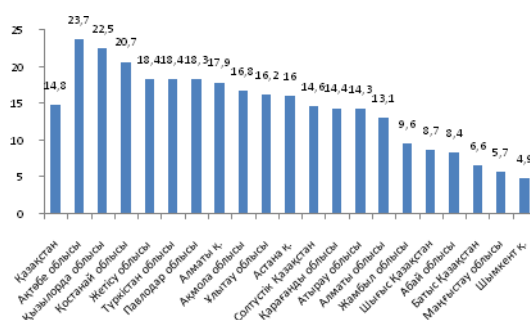

*көрсеткіш 2018 жылдан бері алғаш рет есептелді

**көрсеткіш 2019 жылдан бері алғаш рет есептелді

2-сурет. Өңдеу өнеркәсібіндегі инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі

Өңірлік бөліністе Ақтөбе (23,7%), Қызылорда (22,5%), Қостанай (20,7%), Жетісу (18,4%), Түркістан (18,4%) облыстарының өңдеуші өнім өндірушілері жоғары инновациялық белсенділігімен сипатталады. Өңірлік аспектідегі инновациялық белсенділіктің үлесі 3-суретте көрсетілген.

3-сурет. 2022 жылғы өңірлік аспектідегі инновациялық қызмет үлесі

2019-2022 ж.ж. кезеңінде өндірісте цифрлық технологияларды пайдаланатын өңдеу өнеркәсібіндегі ірі және орта кәсіпорындар үлесін арттырудың оң динамикасы байқалады.

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Кәсіпкерлік субъектілерінің инновациялық белсенділігін арттыру инновациялық экономиканың және қоғамның инновациялық әлеуетінің негізгі элементі болып табылатын қолданыстағы инновациялық инфрақұрылымға негізделген тиімді инновациялық экономиканы қалыптастырудың бірінші шарты болып табылады. Дәл инновациялық инфрақұрылым инновациялық экономиканың маңызды құралы мен жүйесі ретінде ел экономикасын жаңа деңгейге көтере алады. Инновациялық инфрақұрылым – бұл кәсіпорындардың инновациялық қызметін қолдайтын, халықтың материалдық әл-ауқатының өсуіне және ел экономикасының жоғары өсу қарқынына ықпал ететін өзара тәуелді, бір-бірін толықтыратын өндірістік-техникалық жүйелердің жиынтығы деп қорытынды жасауға болады. Өңірдегі

Өңірдегі инновациялық даму және оның кәсіпкерлікке әсері

инновацияның барлық түрлері бойынша кәсіпорындардың инновациялық қызметінің негізгі көрсеткіштері 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте

Инновацияның барлық түрлері бойынша кәсіпорындардың инновациялық қызметінің негізгі көрсеткіштері*

	Кәсіпорындар саны, бірлік	Оның ішінде	Инновациядағы белсенділік деңгейі, %	Есепті кезең соңындағы қызметкердің жалпы саны, адам
		Инновациясы бар		
Жамбыл облысы	774	42	5,4	79 060
Тараз қ.	486	27	5,6	53 013
Байзақ ауданы	28	1	3,6	1 849
Жамбыл ауданы	34	2	5,9	3 180
Жуалы ауданы	19	-	-	1 243
Қордай ауданы	55	2	3,6	3 133
Т.Рысқұлов ауданы	18	3	16,7	2 066
Меркі ауданы	36	-	-	2 638
Мойынқұмауданы	21	1	4,8	2 704
Сарысу ауданы	19	1	5,3	3 497
Талас ауданы	17	2	11,8	2 610
Шу ауданы	41	3	7,3	3 127

* Өнім мен бизнес-процестің инновациялары бойынша

Кестедегі өнім және бизнес-процесс инновациялары бойынша мәліметтерге сәйкес, Тараз қаласында кәсіпорындар саны 486 бірлікті, Қордай – 55 бірлікті, Шу – 41 бірлікті, Меркі – 36 бірлікті, Жамбыл – 34 бірлікті, Мойынқұм – 21 бірлікті, Байзақ – 28 бірлікті, Жуалы мен Сарысу – 19 бірлікті, Талас – 17 бірлікті құрады. Бұл кәсіпорындарда жұмыс істейтін жұмысшылардың саны 79060 адам. Өңірдегі инновациялық өнім көлемі мен сатылған инновациялық өнім көлемі 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте

Инновациялық өнім көлемі және сатылған инновациялық өнім көлемі

	Инновациялық өнім көлемі, барлығы	Сатылған инновациялық өнім көлемі	оның ішінде		Жалпы сағу көлемінен экспорт көлемі, барлығы	оның ішінде	
			Тауар нарығы жаңа немесе айтарлықтай жақсартылған	Ұйым үшін жаңа немесе		Тауар нарығы жаңа немесе айтарлықтай жақсартылған	Ұйым үшін жаңа немесе айтарлықтай жақсартылған
Жамбыл облысы	607 65,9	504 39,4	313 65,5	19 07	100 05,6	794 0,2	x
Тараз қ.	156 40,1	624 1,1	603, 7	56 37,4	x	-	x
Байзақ	82,1	82,1	-	82,1	-	-	-
Жамбыл	421 0,0	196 9,1	1 969, 1	-	-	-	-
Қордай	770 4,5	x	-	x	-	-	-
Т.Рысқұлов	x	x	-	x	-	-	-
Сарысу	x	x	x	-	-	-	-
Талас	142 76,5	207 21,1	199 17,4	80 3,7	724 4,7	724 4,7	-
Шу	557, 2	798, 6	798, 6	-	695, 4	695, 4	-

Шағын және ірі кәсіпорындар арасындағы өндірістік өзара іс-қимылдың кластерлік қағидаттарын пайдалану және инновациялық кәсіпкерлікті дамыту арқылы экономиканы әртараптандыру және жаңғырту процесінде шағын кәсіпкерлік маңызды рөл атқарады. Экономиканың бұл секторын дамыту бірқатар әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге бағытталған: мемлекеттің әлеуметтік-саяси тұрақтылығының басты кепілі – орта буынды қалыптастыру, әсіресе жастар мен қоғамның осал топтары үшін жаңа жұмыс орындарын құру арқылы жұмыссыздықты азайту, әлеуметтік шиеленіс пен экономикалық теңсіздік деңгейін төмендету, барлық деңгейдегі бюджет кірістерінің өсуі және т.б. [10]

2022 жылдың қаңтар-маусым айларына Жамбыл облысындағы шағын және орта бизнес келесі көрсеткіштермен сипатталады: шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерімен өндірілген өнім көлемі 7311,3 млрд. теңгені (113,4%), жұмыс істейтіндер саны 133,3 мың адамды (108,0%) құрады. 2022 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша белсенді ШОБ субъектілерінің саны 87,1 мың бірлікті құрады немесе 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 121,4%. Тіркелгендердің жалпы көлеміндегі жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің үлесі 85,6% құрайды. 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық кәсіпкерлікті дамыту жобасы бойынша қаржылық қолдаудың барлық құралдары бойынша 194,5 млрд сомасына 7 532 жоба жүзеге асырылуда, оның ішінде «Сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау бөлігі» құралы бойынша 146,1 млрд сомасына 3 864 жоба мақұлданды (2022 ж. – 17,5 млрд сомасына 1 216 жоба). «Несие/қаржылық лизингке кепілдік беру» құралы бойынша 26,7 млрд кепілдік сомасына 3 269 жоба іске асырылуда (2022 ж. – 9,2 млрд сомасына 1 389 жоба). «Өндірістік (индустриялық) инфрақұрылымды орнату» құралы бойынша 20,9 млрд сомасына 127 жоба жүзеге асырылуда (2022 ж. – 273,3 млн. теңгеге 8 жоба) [11].

2023 жылдың 7 айына облыста өнеркәсіп

өнімінің көлемі 2022 жылмен салыстырғанда өсіммен 510,1 млрд теңгемесе 7,8%-ды құрады. Облыста өңдеу өнеркәсібі дамыған, оның жалпы көлеміндегі үлесі 72% құрайды. Минералды тыңайтқыштар өндірісінде 3,2 есеге, қант 8,9%-ға, ірімшік пен сүзбе 5,9%-ға, аяқ киім 20,2 %-ға өскен. Жамбыл облысының негізгі капиталына салынған инвестиция көлемі 15,9%-ға ұлғайып, 241 млрд құрады [12].

Қорытынды. Қазақстанда инновацияға мемлекеттік қолдау көрсетіледі, оның ең маңызды құралы келесі бағыттар бойынша бөлінген инновациялық гранттар болып табылады:

- коммерцияландыруға арналған инновациялық гранттар.
- жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды технологиялық дамытуға арналған инновациялық гранттар.
- салаларды технологиялық дамытуға арналған инновациялық гранттар [13].

Мемлекеттік қолдау шаралары мен инвестициялық ахуалдың арқасында облыс ауыл тұрғындарының кәсіпкерлік әлеуеті жақсы дамып келеді. Бұған Қазақстан Республикасының аймақтары контекстінде Жамбыл облысындағы қаржыландырылған жобалардың саны мен көлемі дәлел [14].

Жамбыл облысы өзінің географиялық орналасуына байланысты үлкен табиғи және экономикалық ресурстарға ие. Кәсіпкерлік аймақ экономикасының негізіне айналуы тиіс, сондықтан облыс тұрғындарын шағын және орта бизнеске тарту көптеген мәселелерді – жаңа кәсіпорындарды құру, өнімнің кең ассортиментін шығару, ішкі нарықты толтыру, халықты жұмыспен қамту, халықтың кәсіпкерлік белсенділігі мен қаржылық сауаттылығын арттыру сынды мәселелерді шешеді. Инновациялық кәсіпкерлікті дамыту үшін мыналар қажет: жаңа форматтағы кәсіпкерлер арасында шығармашылық пен жаңа идеяларды тудыру қабілетін дамыту; үздіксіз даму және оқу үшін жағдай жасау; кәсіпкерлерде тәуекелдер мен сәтсіздіктерге дайын болуды және сыртқы ортаның

өзгерістеріне бейімделу қабілетін дамыту; дамуына ықпал ету.
күшті және өзара тиімді серіктестіктің

Әдебиеттер тізімі

1. Государственные программы Республики Казахстан // <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprogrames>
2. Токаев, К.Ж. У нас много товаров, которыми мы можем гордиться [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1812699-tokaev-provel-sovesanie-po-industrialno-innovacionnomu-razvitiu-strany/> Дата обращения: 20.11.23
3. Стратегический план 2025 // <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprogrames/stratplan-2025>
4. Послания Президента народу Казахстана // <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivo>
5. Алешенко В.В. Малое предпринимательство в условиях трансформации экономики : Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01: Омск, 2000 221 с. РГБ ОД, 61:01-8/728-X // <http://www.dslib.net/econom-teoria/maloe-predprinimatelstvo-v-uslovijah-transformacii-jekonomiki.html?ysclid=lqc0cxuq3g970633356>
6. 10 ноября 2023 года в Сенате Парламента РК обсудили вопросы развития предпринимательства [электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cdb.kz/sistema/novosti/10_novabrya_2023_goda_v_senate_parlamenta_rk_obsudili_voprosy_razvitiya_predprinimatelstva/ Дата обращения: 20.11.23
7. Об инновационной деятельности предприятий [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/region/zhambyl/spreadsheets/?industry=1473&year=2022&name=42655&period=year&type=spreadsheets> Дата обращения: 20.11.23
8. Национальный доклад по конкурентоспособности Казахстана. [электронный ресурс]. Режим доступа: https://economy.kz/documents/Analiz_konkurentospos/Doklads/2022_god.Nacionalnyj_doklad_po_konkurentosposobnosti_Kazahstana.pdf. Дата обращения: 20.11.23
9. Национальный доклад о состоянии промышленности Республики Казахстан. [электронный ресурс]. Режим доступа: https://qazindustry.gov.kz/images/docs/98/regdoc_ru-98-1700645530.pdf Дата обращения: 20.11.23
10. Лидинфа, Е.П. Инновационное предпринимательство в современных тенденциях развития экономики [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://odiplom.ru/lab/innovacionnoe-predprinimatelstvo.html> Дата обращения: 20.11.23
11. Итоги социально-экономического развития Жамбылской области за январь - сентябрь 2022 года [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/documents/details/55224?lang=ru&ysclid=lg8bypbxvg300635543> Дата обращения: 20.11.23
12. Объем инвестиций в Жамбылской области составил 241 миллиард тенге [электронный ресурс]. Режим доступа: https://tengrnews.kz/kazakhstan_news/obyem-investitsiy-jambylskoj-oblasti-sostavil-241-milliard-507354/ Дата обращения: 20.11.23
13. Инновацияларды мемлекеттік қолдау шаралары [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/article/details/2709?lang=kk> Дата обращения: 20.11.23
14. Жамбылская область занимает второе место по количеству профинансированных бизнес- проектов [электронный ресурс]. – Режим доступа: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.gov.kz%2Fuploads%2F2022%2F11%2F29%2Ff13d57a154a6d1ec877cbe6a1fa53c1b_original.64321.docx&wdOrigin=BROWSELINK Дата обращения: 20.11.23

Мақала редакцияға 26.12.23 түсті.

А.Н. Наренова, Е.С. Байтиленова, Г.К. Амирова, Г.Е. Амалбекова
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕГИОНЕ

Аннотация. Опыт промышленно-развитых стран доказал, что в условиях глобальной конкуренции на мировом рынке непременно выигрывает тот, кто обладает развитой инфраструктурой создания и реализации инноваций, кто владеет наиболее эффективным механизмом инновационной активности. Эффективное функционирование инновационной экономики страны должно быть основано на инновационной инфраструктуре. Процесс реформирования экономики требует изменений в социально-экономической жизни страны и расширения инновационной деятельности. Обладание природными ресурсами не служит гарантией конкурентоспособности страны на мировой арене. Необходимо формировать инновационное пространство в экономической системе в тесной взаимосвязи интеллектуального потенциала и инновационной деятельности, как основного фактора обеспечения устойчивого экономического развития и повышения уровня жизни населения страны. В статье проведен анализ современного состояния и использования инноваций субъектами предпринимательства в регионе, проблемы и перспективы дальнейшего развития данной сферы.

Ключевые слова. Инновационная экономика, инновационная инфраструктура, инновационная активность, государственная поддержка, предпринимательство.

A.Narenova, E. Baitilenova, G. Amirova, G.Amalbekova
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

INNOVATIVE DEVELOPMENT AND ITS IMPACT ON ENTREPRENEURSHIP IN THE REGION

Abstract. The experience of industrialized countries has proved that in the context of global competition in the world market, the one who has a developed infrastructure for creating and implementing innovations, who owns the most effective mechanism of innovation activity, will certainly win. The effective functioning of the country's innovative economy should be based on innovative infrastructure. The process of reforming the economy requires changes in the socio-economic life of the country and the expansion of innovative activities.

The possession of natural resources does not guarantee the country's competitiveness on the world stage. It is necessary to form an innovative space in the economic system in a close relationship between intellectual potential and innovative activities, as the main factor in ensuring sustainable economic development and improving the standard of living of the country's population.

The article analyzed the current state and use of innovations by business entities in the region, problems and prospects for the further development of this area

Keywords: Innovative economy, innovative infrastructure, innovative activity, government support,

entrepreneurship.

References

1. Gosudarstvennye programmy Respubliki Kazahstan [State programs of the Republic of Kazakhstan] // <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms> [in Russian]
2. Tokaev, K.J. U nas mnogo tovarov, kotorymi my mozhem gordit'sya [We have a lot of goods that we can be proud of] [electronic resource]. – Access mode: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1812699-tokaev-provel-sovesanie-po-industrialno-innovacionnomu-razvitiu-strany> Date of application: 11/20/23 [in Russian]
3. Strategicheskiy plan 2025 [Strategic Plan 2025] // <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025> [in Russian]
4. Poslaniya Prezidenta narodu Kazahstana [Messages of the President to the people of Kazakhstan] // <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivo> [in Russian]
5. Aleshchenko V.V. Maloe predprinimatel'stvo v usloviyah transformacii ekonomiki [Small business in the conditions of economic transformation] : Dis. ... candidate of Economic Sciences: 08.00.01: Omsk, 2000 221 p. RGB OD, 61:01-8/728-X // <http://www.dslib.net/econom-teoria/maloe-predprinimatelstvo-v-usloviyah-transformacii-jekonomiki.html?ysclid=lqc0cxuq3g970633356> [in Russian]
6. 10 noyabrya 2023 goda v Senate Parlamenta RK obsudili voprosy razvitiya predprinimatel'stva [On November 10, 2023, the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan discussed issues of entrepreneurship development] [electronic resource]. – Access mode: https://cdb.kz/sistema/novosti/10_noyabrya_2023_goda_v_senate_parlamenta_rk_obsudili_voprosy_razvitiya_predprinimatelstva/ Date of application: 11/20/23 [in Russian]
7. Ob innovacionnoj deyatel'nosti predpriyatij [On the innovative activity of enterprises] [electronic resource]. – Access mode: <https://stat.gov.kz/ru/region/zhambyl/spreadsheets/?industry=1473&year=2022&name=42655&period=year&type=spreadsheets> Date of application 11/20/23 [in Russian]
8. Nacional'nyj doklad po konkurentosposobnosti Kazahstana [National Report on Competitiveness of Kazakhstan]. [electronic resource]. Access mode: https://economy.kz/documents/Analiz_konkurentospos/Doklads/2022_god_Nacionalnyj_doklad_po_konkurentosposobnosti_Kazahstana.pdf. Date of application: 11/20/23 [in Russian]
9. Nacional'nyj doklad o sostoyanii promyshlennosti Respubliki Kazahstan [National report on the state of industry of the Republic of Kazakhstan.] [electronic resource]. Access mode: https://qazindustry.gov.kz/images/docs/98/regdoc_ru-98-1700645530.pdf Date of application: 11/20/2013 [in Russian]
10. Lidinfa, E.P. Innovacionnoe predprinimatel'stvo v sovremennyh tendenciyah razvitiya ekonomiki [Innovative entrepreneurship in modern trends in economic development] [electronic resource]. Access mode: <https://odiplom.ru/lab/innovacionnoe-predprinimatelstvo.html> Date of application: 11/20/23 [in Russian]
11. Itogi social'no-ekonomicheskogo razvitiya ZHambyl'skoj oblasti za yanvar' - sentyabr' 2022 goda [Results of socio-economic development of Zhambyl region for January - September 2022] [electronic resource]. Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/documents/details/55224?lang=ru&ysclid=lg8bypbxyg30063554> Date of application: 11/20/23 [in Russian]
12. Ob'em investicij v ZHambyl'skoj oblasti sostavil 241 milliard tenge [The volume of investments in Zhambyl region amounted to 241 billion tenge] [electronic resource]. Access mode:

https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/obyem-investitsiy-jambylskoy-oblasti-sostavil-241-milliard-507354/ / Date of reference: 11/20/23 [in Russian]

13. Innovativalardy memlekettik koldau sharalary [electronic resource]. Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/article/details/2709?lang=kk> Date of access: 11/20/23 [in Kazakh]
14. ZHambylskaya oblast' zanimaet vtoroe mesto po kolichestvu profinansirovannyh biznes- proektov [Zhambyl region ranks second in terms of the number of funded business projects] [electronic resource]. Access mode: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.gov.kz%2Fuploads%2F2022%2F11%2F29%2Ff13d57a154a6d1ec877cbe6a1fa53c1b_original.64321.docx&wdOrigin=BROWSELIN K Date of application: 11/20/2013 [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме: Наренова, А.Н. Өңірдегі инновациялық даму және оның кәсіпкерлікке әсері [Мәтін] / А. Н. Наренова, Е.С. Байтиленова, Г.К. Амирова, Г.Е.Амалбекова // *Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 208-218*
<https://doi.org/10.55956/WHUO8333>

Ж.О. Рыскулова

экономика ғылымдарының магистрі

Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан

zh.ryskulova@mail.ru

БӘСЕКЕЛЕСТІК САЯСАТ ЖӘНЕ ЭКСПОРТҚА БАҒДАРЛАНҒАН ӨНІМДІ ДАМЫТУ

Аңдатпа. Қазақстан экономиканың бәсекеге қабілетті моделін таңдап, экономикалық тұрғыдан мықты және гүлденген мемлекет құруға мүмкіндік беретін елдің индустриялық-инновациялық дамуына бағыт алды, өйткені елдің бәсекеге қабілеттілігі ұлттың, мемлекеттік институттар мен бизнестің бәсекеге қабілеттілігін білдіреді. Елімізде жүргізіліп жатқан бәсекелестік саясат осыған бағытталған. Қазақстан Республикасының өңдеу өнеркәсібі мен агроөнеркәсіптік кешенді дамыту, астық пен оны қайта өңдеу өнімдерінің экспортын едәуір ұлғайту, ет-сүт өнімдерінің, өсімдік майының, көкөністердің, жемістердің және мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығының басқа да өнімдерінің кең ассортиментін өндіру, яғни экспортқа бағдарланған ауыл шаруашылығы өндірісін қолдау және дамыту үшін үлкен әлеуеті бар. Ауылшаруашылық өндірісінің саласына экономикалық факторлар үлкен әсер етеді. Осы саланы мемлекеттік реттеу шикізат пен азық-түлік тауарларының сыртқы сауда әдістеріне негізделеді. Мақалада ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдау жүйесінің шаралары, агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін арттыру, Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының қазіргі жағдайы қарастырылады.

Тірек сөздер: бәсекелестік саясат, экспортқа бағдарланған өңдеу өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы өндірісі, даму факторлары, бәсеке қабілеттілігі.

Кіріспе. Іс жүзінде «бәсекелестік саясат» ұғымы әртүрлі елдерде және әртүрлі жағдайларда әртүрлі тәсілдермен қолданылады. Кең мағынада ол нарықтық бәсекелестікке қатысты барлық стратегияны, соның ішінде сауда саясатын, реттеу саясатын және үкіметтердің жеке және мемлекеттік кәсіпорындар қолданатын бәсекелестікке қарсы іс-шараларға қатысты қабылдаған шараларын қамтиды. Тар мағынада бұл ұғым тауар өндірушілердің бәсекелестікке қарсы практикасын реттейтін заңдар мен шараларға байланысты пайдаланылады.

Өлемдік экономикада орын алған процестер бәсекелестіктің күшеюіне және өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тетіктері мен құралдарын іздеу қажеттілігіне әкелді. Қазақстан

экономикасының құрылымы жалпы ел экономикасының сыртқы факторлардың әсерінен осалдығы және даму факторларының тұрақсыздығы туралы айтады. Бәсекеге қабілеттілікті күшейту мәселесі әсіресе республика экономикасының бірқатар секторларының, атап айтқанда өңдеуші салалар және ауыл шаруашылығының алдында тұр.

Елдің ауыл шаруашылығындағы толыққанды бәсекелестік көптеген шаруашылықтардың ашық бәсекелестік экономика шарттарына баяу бейімделуімен, күшті монополиялануымен, ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау тетіктерінің төмен нәтижелілігімен, отандық ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімсіздігімен және т.б. тежеледі [2]. Ауыл

шаруашылығы секторында жүргізілген нарықтық өзгерістерді назарға ала отырып, олардың нәтижелерін және отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ету дәрежесін бағалау, экономиканың осы секторын дамытудағы неғұрлым тар орындарды анықтау және ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру жөніндегі шаралар кешенін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Қазіргі жағдайда бәсекеге қабілеттілік инновациялар мен техника мен технологияларды жаңғыртуға негізделген тұрақты экономикалық өсудің негізгі көзі болып табылады. Жаһандану жағдайындағы елдің экономикалық дамуы көбінесе бәсекеге қабілеттіліктің «жұмсақ» деп аталатын факторларына - адам ресурстарының әлеуетіне, олардың біліктілігіне, жаңа білім, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар, іскерлік мәдениет пен бизнес ортасын құруға және жинақтауға байланысты.

Ауыл шаруашылығы ел экономикасындағы стратегиялық маңызды сала болып табылады, өйткені тамақ өнеркәсібімен бірге азық-түлік тауарлары нарығын қалыптастырады және мемлекеттік азық-түлік резервтерін қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылығы секторының даму деңгейі мен сапасына, ең алдымен, елдің азық-түлік қауіпсіздігі байланысты, оған соңғы жылдары ауыл шаруашылығы өндірісінің жаңа техника және технологиялармен жеткіліксіз материалдық-техникалық жабдықталуы, негізгі қорлардың жоғары тозу дәрежесі, өнімнің төмен сапасы, қаптаманың тартымсыздығы және әлсіз ассортименттік саясат, жоғары бағалар, басқару саясатының жетіспеушілігі әсер етті және маркетингтік дағдылар мен табиғи монополистердің тарифтерін реттеудің тиімді тетіктерінің болмауы, азық-түлік тауарларының ішкі нарығының әлсіз қорғалуы, сондай-ақ азық-түлік импорты көлемінің өсуі. Ауыл шаруашылығы өндірісінің даму жағдайы да ұлт денсаулығының көрсеткіші болып

табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Сауда мен бәсекелестік саясатының өзара әрекеттесуі туралы мәселе 1996 жылы Сингапурдағы министрлер конференциясында қабылданған шешімнен кейін Дүниежүзілік сауда ұйымының (ДСҰ) жұмыс бағдарламасында қарастырылды. Сауда мен бәсекелестік саясат арасындағы өзара ықпалға қатысты мәселелер, оның ішінде бәсекелестікке қарсы шаралар зерттелді, ДСҰ шеңберінде одан әрі қарауға лайықты проблемалар бөлінді [3].

2010-2021 жылдар аралығында жүргізіліп жатқан индустрияландыру саясаты өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының өндірісін 13,8 трлн. 13,2 трлн. дейін 3,4 есеге ұлғайтуға ықпал етті, бұл ретте осы кезеңдегі жалпы көлем шамамен 84,7 трлн. (индустрияландырудың 1-ші бесжылдығы жылдарында 26,1 трлн., 2-нде – 58,6 трлн) құрады [4].

Өңдеу өнеркәсібінің жалпы қосылған құны 2010 жылғы 2,5 трлн. 2021 жылы 10,8 трлн. дейін 4,3 есеге өсті. Қазақстанда алғаш рет жаңа өнім түрлерін өндіру жолға қойылды: жүк және жолаушылар вагондары, электровоздар, жүк, жеңіл автомобильдер мен автобустар, трансформаторлар, рентген аппаратурасы, жарықдиодты шамдар, титан құймалары мен слабтар, дәрілік заттардың жекелеген түрлері. Өнеркәсіп саясатын іске асыру жылдарында өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындары бюджетке салық аударымдарының сомасын 538,2 млрд. 2157,5 млрд. дейін 4 есеге ұлғайтты.

Саясатты іске асырудың оң нәтижелеріне қарамастан Қазақстан Республикасы өнеркәсібінің инновациялық-технологиялық дамуын келесідей сипаттауға болады:

-2020 жылы сала кәсіпорындарының негізгі қорларының тозуы 39,2% құрады;

-2021 жылы өңдеуші өнеркәсіп экспортының жалпы көлеміндегі жоғары технологиялық өнім экспортының үлесі 15,5% құрады, бұл төмен көрсеткіш болып табылады;

-2020 жылы өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіпорындардың инновациялық

белсенділігінің төмендігі 15,4% және ЖІӨ-дегі инновациялық өнімнің үлесі 2,1% құрады [4].

Зерттеу нәтижелері. Қазақстан Республикасының Үкіметі 2010 жылдан бастап жалпы ішкі өнімде өңдеуші өнеркәсіп үлесінің құлдырауына байланысты теріс процестерді тұрақтандыру және ұлттық экономиканы әртараптандыру үшін жағдайлар қалыптастыру мақсатында экспортқа бағдарланған өңдеуші өнеркәсіпті құруға бағытталған өнеркәсіптік және инновациялық даму саясатын іске асырады.

Отандық өңдеуші өнеркәсіптің жұмысы елге импортталатын және одан әрі оқшаулау перспективалары жоқ шикізат пен жинақтауыштарға байланысты. Қайта өңдеу өндірістерінде осындай аралық тауарлар импортының үлесі 50 және одан да көп пайызды құрайтындықтан жағдай ауыр. 2021 жылы өңдеуші өнеркәсіп өнімі импортының көлемі \$38,3 млрд құрады және 4729 тауардан тұратын өңдеуші өнеркәсіп тауарларының кең ассортиментімен ұсынылған, көлемі \$100 мыңнан асатын 3200 позиция импортты құрады. Оның ішінде көлемнің 80% 524 тауарға тиесілі. Экономикалық санаттар бойынша өңдеу өнеркәсібінің импортын талдау 2021 жылы аралық тауарлардың 44,6%, тұтыну тауарларының 31,6% және өндіріс құралдарының 23,8% әкелінгенін көрсетеді.

Одан әрі өндіріс үшін пайдаланылатын аралық тауарлардың импорты (шикізат, қосалқы бөлшектер) машина жасау (27%), металлургия (18%) және химия өнеркәсібі (16%) тауарларынан тұрады. Көбінесе автомобиль бөлшектері (\$556,0 млн), жалпақ прокат (\$418,8 млн), шанақтар (4 418,1 млн), полиэтилен (\$257 млн) әкелінеді [4].

Түпкілікті тұтыну пайдаланылатын тұтыну тауарлары машина жасау тауарларымен (29%), тамақ өнімдерімен (22%) және фармацевтика өнеркәсібімен (12%) ұсынылған. Тұтыну тауарларынан Қазақстан Республикасына жеңіл автомобильдер (\$1337,1 млн), дәрілік заттар (\$1092 млн), ұялы телефондар (\$768,8 млн) және т. б. әкелінеді.

Тауарлар мен қызметтерді (жабдықтар,

техника) өндіру процесіне қатысатын құралдар импортының 92%-дан астамын машина жасау тауарлары алады: деректерді өңдеудің цифрлық блоктары (\$1149,7 млн), есептеу машиналары (\$294 млн), бейнелер мен дауыстарды қабылдауға арналған аппаратура (\$257,4 млн) және т. б. [4].

Салалық құрылымдағы жағдай өңдеу өнеркәсібінің экономикалық қызметінің жекелеген түрлерінің дамуындағы біртектілікті көрсетеді. Кейбір салаларда импортқа тәуелділік 70%-дан асады және экспорттың төмен үлесімен сипатталады: жеңіл, жиһаз, машина жасау өнеркәсіптері, нәтижесінде реттелетін сатып алулардағы осы салалардың елішілік құндылығының төмен үлесі пайда болады. Ел үшін дәстүрлі салаларда (металлургия, химия өнеркәсібі) шетелге төмен өңделген өнімдерді жеткізумен сипатталатын экспорттан асып түседі [4].

Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту саясаты осы саланың дамуына оң әсерін тигізді (кесте 1) [5].

Кесте 1

Шағын, орта және ірі заңды тұлғалардың саны

	Жылдар					Ауытқу		
	2018	2019	2020	2021	2022	2020/2018	2021/2018	2022/2018
Қазақстан	4374	446687	461983	481732	507238	103,4	104,3	105,3
шағын	424796	437988	453343	472777	497995	103,5	104,3	105,3
орта	6490	6297	6235	6494	6685	99,0	104,2	102,9
ірі	2488	2402	2405	2461	2558	100,1	102,3	103,9

Кесте деректеріне сәйкес жыл сайын тіркелген заңды тұлғалар санының орта

есеппен 5%-ға өсуі байқалады, 2012-2022 жылдары олардың саны 317 926-дан 507 238-ге дейін өсті (189 312 бірлікке немесе 59,5%-ға ұлғайды). Негізгі өсім шағын заңды тұлғалар есебінен (жыл сайын орта есеппен 4,9%-ға ұлғаю) орын алады.

Шағын, орта және ірі заңды тұлғалардың динамикасынан айырмашылығы тұрақсыз сипатқа ие. Шағын заңды тұлғалардан айырмашылығы, орта және ірі заңды тұлғалардың серпіні тұрақты сипатта емес. Соңғы он жылда орта және ірі заңды тұлғалар санының жыл сайынғы өсуі аясында 2016, 2017 және 2019 жылдары олардың саны елеулі емес, бірақ төмендеді (тиісінше 1,3%, 1,4% және 3,1%).

Қазақстан Республикасының экспорты мен импортының тауарлық құрылымын қарастырайық (кесте. 2) [5].

Кесте 2

Экспорт пен импорттың тауарлық құрылымы, пайызбен

	Экспорт			Импорт		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Машиналар, жабдықтар, көлік құралдары, аспаптар мен аппараттар	2,8	3,3	4,6	46,4	40,3	40,5
Минералды тыңайтқыштар	66,0	65,9	67,8	5,6	6,6	6,5
Химия және онымен байланысты салалардың өнімдері (резеңке мен пластмассаны қоспағанда)	6,0	5,2	5,5	14,7	16,1	16,7
Жануарлар мен өсімдіктерден алынатын өнімдер, дайын азық-түлік тауарлары	7,1	6,2	6,6	10,5	11,9	12,0

Металдар және олардан жасалған бұйымдар	16,0	17,4	14,0	10,6	10,4	10,2
Басқалары	2,1	2,0	1,5	12,2	14,7	14,1

Кесте деректеріне сәйкес, машиналар, жабдықтар, көлік құралдары, аспаптар мен аппараттар импортының көлемі 2021 және 2022 жылдары 2020 жылмен салыстырғанда төмендеді, ал экспорт үлесі өсті. Жануарлар мен өсімдіктерден алынатын өнімдер, дайын азық-түлік тауарлары тобы бойынша экспорт көлемі азайып, импорт көлемі ұлғайды. Металдар мен олардан жасалған бұйымдар тобы бойынша экспорт пен импорт көлемінің азаюы байқалады.

Әлемдік азық-түлік нарығының қазіргі заманғы жай-күйінің әртүрлі теорияларына талдамалық тәсілді, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өнімдері экспортының нарығын кеңейтудегі Қазақстан өңірлерінің экономикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, жоғары сапалы бәсекеге қабілетті өнім өндірісі сапаның халықаралық стандарттарына жауап беруі тиіс. Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдаудың тиімділігін бағалау қарқынды технологияларды пайдалануға және өндірісті оңтайландыруға бағытталуы тиіс.

Қазақстанда аграрлық сала түбегейлі өзгеруді қажет етеді және келесі проблемаларды шешуге байланысты: әлемдік стандарттар бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасы қанағаттанарлықсыз; моральдық және физикалық тозған материалдық-техникалық базаның жоғары үлесі, айналым қаражатының тапшылығы; агроөнеркәсіптік кешеннің үш саласының кәсіпорындары арасындағы өзара қарым-қатынастардың пәрменді тетігінің болмауы.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Бәсекелестік саясат пен сауданың өзара іс-қимыл мәселелері бір жағынан сауда саясаты, екінші жағынан даму мен бәсекелестік саясат арасындағы өзара іс-қимылға бағытталған. Негізгі проблемаларға жатады: сауда мен бәсекелестік саясаттың даму мен экономикалық өсуге қатынасы; кәсіпорындар

мен қауымдастықтар қолданатын бәсекелестікке қарсы әдістердің халықаралық саудаға әсері; мемлекеттік монополиялар мен реттеу; инвестициялық және бәсекелестік саясат арасындағы қатынас; бәсекелестік саясат пен зияткерлік меншік құқықтарының сауда аспектілері арасындағы қатынас; сауда саясатының бәсекелестікке әсері. Елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі ұлттық жобаны іске асыру қорытындылары ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылған бір адамға шаққандағы еңбек өнімділігін 76,2 млрд. дейін ұлғайту, қайта өңделген өнім үлесін 70% дейін жеткізе отырып, сала өнімінің экспортын \$6,6 млрд. дейін ұлғайту, ауыл шаруашылығы саласы қызметкерлерінің жалақысын 2025 жылы 115,4 мыңнан 230,8 мыңға дейін арттыру болады, экожүйеге 350 мың фермерлік және үй шаруашылығын тарту және 1 млн ауыл тұрғынының табысын ұлғайту, ауыл шаруашылығында 500 мың адамға дейін жұмыспен қамтамасыз ету [6].

Экспортты әртарапандырудың негізгі локомотиві жеке сектор болып табылады, сондықтан мемлекеттер шағын ішкі экономикадан тыс сыртқы нарықтарға қолжетімділікті кеңейту арқылы экспорттық мүмкіндіктерін дамыту және арттыру мақсатында өз кәсіпорындарын қолдайды [7]. Көптеген елдерде өнеркәсіптің өсуі ірі дамыған нарықтарға қол жетімділікті қамтамасыз ететін қолайлы жағдайлар жасаумен байланысты болды (мысалы, экспорттық субсидиялар, салық демалыстары, қаржыландыруға қол жетімділікті жеңілдету). Қосылған құны жоғары экспорты сапалы тауарлар, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтер өндірісін ынталандырады, экономиканың даму қарқынын жеделдетеді, өңдеуші секторға шетелдік капиталдың ағынын қамтамасыз етеді және әлемдік шикізат нарықтарындағы бағалардың тұрақсыздығы жағдайында мемлекеттік бюджетке қаражат түсімдерінің көздерін әртарапандыруға ықпал етеді [8].

Қорытынды. Ауыл шаруашылығы экспортының мүмкіндіктері тауарларды

әкетуге кедергі келтіруден, еңбек өнімділігі деңгейінің төмендігінен, елдің экспорттық әлеуетін іске асыруға жағдай жасау жөніндегі шаралар кешенінің тиімсіздігінен аз дәрежеде пайдаланылады.

Ғылыми әдістер ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жай-күйін объективті және жүйелі факторлық талдауға негізделуге тиіс. Экспортты ынталандыру мен қолдаудың қаржылық әдістерін, атап айтқанда кредиттерді субсидиялау мен экспорттық тәуекелдерді сақтандыруды пайдалану қажет. Қаржы факторларына тікелей субсидиялар, экспорттаушылардың қаржы қаражатын алуына мемлекеттік кепілдіктер, салықтық жеңілдіктер, тауарлардың экспортына салықтарды қайтару; азық-түлік және ауыл шаруашылығы шикізатының тұтыну нарығындағы бағаларды тұрақтандырудың баға әдістері; экспортқа бағдарланған ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлері бойынша сұраныс пен ұсыныс болжамдарын есептеу әдістемесі жатады.

Ұсынылып отырған әдістемелерді пайдалану тиімді мемлекеттік және мемлекетаралық өзара қарым-қатынастарды құру бойынша пәрменді шараларды әзірлеуге, халықаралық деңгейге бір мезгілде шыға отырып, ішкі жалпы аграрлық нарықта өнім мен азық-түлік өндіру көлемінің өсуіне ықпал ететін болады.

Аграрлық саланың ерекшеліктерінің бірі- ауыл шаруашылығы өндірісінің маусымдылығы және өндірістің тиімділігі тікелей байланысты қатаң табиғи-климаттық жағдайлар, бұл ауыл шаруашылығы құрылымдарының нәтижелілік көрсеткіштеріне (салымдардың өтелуіне) және мемлекеттік қолдаудың тиімділігін сенімді бағалауға әсер етеді.

Әлемдік тәжірибені зерделеу негізінде экспортқа бағдарланған ауыл шаруашылығы өнімдері мен азық-түлікті өндіру кезінде мемлекеттік қолдауды қалыптастырудағы мұндай тәсіл Қазақстанның ауылдық өңірлері бойынша өнім өндірудегі ауыл шаруашылығы құрылымдарын жүйелендіруді, Қазақстанда

мемлекеттік реттеу ұсыныстарын әзірледі талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Дюсембекова, Ж.М. Формирование конкурентных факторов индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в современных условиях [Текст] / Ж.М. Дюсембекова, А.Б. Жанбозова // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». - №2, 2015. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-konkurentnyh-faktorov-industrialno-innovatsionnogo-razvitiya-respubliki-kazahstan-v-sovremennyh-usloviyah/viewer>
2. Бильдебаева, А.Б. Инновации и конкурентоспособность национальной экономики [Текст] / А.Б. Бильдебаева // Наука и образование сегодня - №4 (15), 2017. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-i-konkurentosposobnost-natsionalnoy-ekonomiki/viewer>
3. [World Trade Organization Ministerial Conference of 1996 - Wikipedia Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Organization_Ministerial_Conference_of_1996](https://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Organization_Ministerial_Conference_of_1996)
4. Программа развития внутристрановой ценности и экспортоориентированных производств. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000452>
5. Краткие итоги социально-экономического развития региона. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/region/zhambyl/>
6. Официальный информационный ресурс. Премьер - Министра Республики Казахстан. Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru>
7. Диверсификация экспорта для роста и макроэкономической стабильности Справочный документ для дискуссии в формате круглого стола на Министерской конференции 17-я Министерская Конференция по Центральноазиатскому Региональному Экономическому Сотрудничеству 15 ноября 2018 г. Ашхабад, Туркменистан. Режим доступа: <https://www.carecprogram.org/uploads/2018-17th-MC-Background-Note-ru.pdf>
8. Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>

Мақала редакцияға 11.01.23 түсті.

Ж.О. Рыскулова - Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, Астана, Казахстан

КОНКУРЕНТНАЯ ПОЛИТИКА И РАЗВИТИЕ ЭКСПОРТООРИЕНТИРОВАННОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация. Казахстан выбрал конкурентоспособную модель экономики и взял курс на индустриально-инновационное развитие страны, которое позволит построить экономически сильное и процветающее государство, ведь конкурентоспособность страны подразумевает конкурентоспособность нации, государственных институтов и бизнеса. Именно на это направлена проводимая в стране конкурентная политика [1]. Республика Казахстан имеет большой потенциал для развития обрабатывающей промышленности и агропромышленного комплекса, значительного увеличения экспорта зерна и продуктов его переработки, производства широкого ассортимента мясо-молочной продукции, растительного масла, овощей, фруктов и другой продукции животноводства и растениеводства, то есть поддержки и развития экспортоориентированного сельскохозяйственного производства. На отрасль сельскохозяйственного производства большое влияние оказывают экономические факторы. Государственное регулирование данной сферы основывается на методах внешней торговли сырьем и продовольственными товарами. В статье рассматриваются меры государственной системы поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей, повышения эффективности системы государственного управления агропромышленным комплексом,

современное состояние сельского хозяйства Республики Казахстан.

Ключевые слова: конкурентная политика, экспортноориентированная обрабатывающая промышленность, сельскохозяйственное производство, факторы развития, конкурентоспособность.

Zh.O. Ryskulova - *L.N. Gumilev Eurasian National University Astana, Kazakhstan*

COMPETITIVE POLICY AND DEVELOPMENT OF EXPORT-ORIENTED PRODUCTS

Abstract. Abstract. Kazakhstan chose a competitive model of the economy and set a course for industrial and innovative development of the country, which will allow building an economically strong and prosperous state, because the country's competitiveness implies the competitiveness of the nation, state institutions and business. This is what the country's competitive policy is aimed at [1]. The Republic of Kazakhstan has great potential for the development of the manufacturing industry and the agro-industrial complex, a significant increase in the export of grain and its processing products, the production of a wide range of meat and dairy products, vegetable oil, vegetables, fruits and other products of animal husbandry and crop production, that is, support and development of export-oriented agricultural production. The agricultural industry is greatly influenced by economic factors. The state regulation of this area is based on the methods of foreign trade in raw materials and food products. The article considers measures of the state system of support for agricultural producers, increasing the efficiency of the system of state management of the agro-industrial complex, the modern state of agriculture of the Republic of Kazakhstan.

Key words: competitive policy, export-oriented manufacturing industry, agricultural production, development factors, competitiveness.

Reference

1. Dyusembekova, J.M. Formirovanie konkurentnyh faktorov industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan v sovremennyh usloviyah [Formation of competitive factors of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan in modern conditions] [Text] / J.M. Dyusembekova, A.B. Zhanbozova // Scientific Journal of ITMO National Research University. "Economics and Environmental Management". - №2, 2015. Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-konkurentnyh-faktorov-industrialno-innovatsionnogo-razvitiya-respubliki-kazahstan-v-sovremennyh-usloviyah/viewer> [in Russian]
2. Bildebayeva, A.B. Innovacii i konkurentosposobnost' nacional'noj ekonomiki [Innovations and competitiveness of the national economy] [Text] / A.B. Bildebayeva // Science and Education today - No.4 (15), 2017. Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-i-konkurentosposobnost-natsionalnoy-ekonomiki/viewer> [in Russian]
3. World Trade Organization Ministerial Conference of 1996 - Wikipedia Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Organization_Ministerial_Conference_of_1996 [in English]
4. Programma razvitiya vnutristranovoj cennosti i eksportoorientirovannyh proizvodstv [The program for the development of domestic value and export-oriented industries] Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000452> [in English]
5. Kratkie itogi social'no-ekonomicheskogo razvitiya regiona [Summary of the socio-economic development of the region]. Access mode: <https://stat.gov.kz/ru/region/zhambyl/> [in Kazakh]

6. Official information resource. The Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Access mode: <https://primeminister.kz/ru> [in Russian]
7. Diversifikaciya eksporta dlya rosta i makroekonomicheskoy stabil'nosti Spravochnyj dokument dlya diskussii v formate kruglogo stola na Ministerskoj konferencii 17-ya Ministerskaya Konferenciya po Central'noaziatskomu Regional'nomu Ekonomicheskomu Sotrudnichestvu 15 noyabrya 2018 g. Ashkhabad, Turkmenistan [Export Diversification for Growth and Macroeconomic Stability Background paper for the round table discussion at the Ministerial Conference 17th Ministerial Conference on Central Asian Regional Economic Cooperation November 15, 2018 Ashgabat, Turkmenistan]. Access mode: <https://www.carecprogram.org/uploads/2018-17th-MC-Background-Note-ru.pdf> [in Russian]
8. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2020 – 2025 gody [On the approval of the State Program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050> [in Russian]

Мақалаға сілтеме:

Рыскулова, Ж.О. Бәсекелестік саясат және экспортқа бағдарланған өнімді дамыту [Текст] / Ж.О. Рыскулова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 219-226 <https://doi.org/10.55956/JWOI2561>

А.Б. Құрманбай*

А.К. Мухтаров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан, Астана қ.
e-mail: kurmanbay.aruzhan@list.ru

АЛКАЛОИДТАРДЫ ТАЗАЛАУ ЖӘНЕ БӨЛІП АЛУ

***Аңдатпа.** Табиғи өнімдер мен олардың туындылары көптеген жылдар бойы медициналық мақсаттарда пайдаланылып келеді. Өсімдіктер жаңа дәрілік қосылыстардың негізгі көзі, өйткені өсімдік тектес дәрі-дәрмектер адамның денсаулығын сақтауға және жақсартуға көптеп қолданылады. Өсімдік тектес дәрі-дәрмектерді қолданудың негізгі артықшылықтары – синтетикалық баламаларға қарағанда салыстырмалы түрде қауіпсіз, терең емдік артықшылықтар мен қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Соңғы 30 жылда дәрі-дәрмектерді, әсіресе табиғи өнімдерді табу және дамыту процесі барған сайын шаблондық тәсілдермен өткізілуде. Деректер бойынша алкалоидты өсімдіктерді б.з.д 2000 бүкіл Азия, Еуропа және Африкада пайдалана бастаған. XIX ғасырда Фридрих Сертюрнер морфинді бөліп алды. Бұл ксантин, стрихнин, атропин, хинин және кофеин секрециясын қоса алғанда, бірнеше еуропалық ғалымдардың жеке қосылыстарды сәтті оқшаулауына және ашуына әкелді [1]. Алкалоидтар бастапқыда биологиялық белсенділігі бар өсімдіктен бөлінетін сілтілі заттар ретінде анықталды. Бұл анықтама өсімдіктер патшалығына жатпайтын қосылыстарды және алкалоидтармен ортақ биосинтетикалық шығу тегі бар, бірақ құрамында негізгі азот жоқ қосылыстарды анықтау үшін бірнеше рет нақтыланды.*

***Тірек сөздер:** алкалоид, амин, альдегид, in vitro, хроматография.*

Кіріспе. Алкалоидтар-негізінен азоттық негіз атомдары бар табиғи түрде кездесетін химиялық қосылыстар тобы. Бұл топқа бейтарап және тіпті аздап қышқыл қасиеттері бар қосылыстар кіреді. Кең мағынада алкалоидтар-бұл екіншілік немесе арнайы метаболизм нәтижесінде пайда болатын азотты қосылыстар. Алкалоидтарды бактериялар, саңырауқұлақтар, өсімдіктер мен жануарларды қоса алғанда, көптеген организмдер шығарады. Олар ең алуан түрлі, тиімді және емдік маңызы бар өсімдік

заттарының қатарына жатады. Қазіргі уақытта шамамен 5500 алкалоид түрі белгілі. Алкалоидтардың атауы "сілтілі" сөзінен шыққан және құрамында азот бар кез келген негізді сипаттау үшін қолданылған. Олар әдетте органикалық негіздер болып табылады және қышқылдары бар тұздар түзіп, еріген кезде сілтілі ерітінділер туындайды. Алкалоидтардың негізгі көзі - гүлді өсімдіктер, яғни ангиоспермдер. Олар негізінен өсімдіктерді шөпқоректілер мен қоздырғыштардан қорғау қызметін атқарады. Өсімдік түрлерінің 20%-ы

алкалоидтар бар екені анықталды. Адамзат тарихының көп бөлігінде өсімдік сығындыларынан алынған алкалоидтар сұйық дәрі-дәрмектер мен уларда ингредиенттер ретінде қолданылған. Ежелгі кезде, адамдар құрамында алкалоидтары бар өсімдік сығындыларын көптеген ауруларды, соның ішінде жылан шағуды, безгекті емдеу үшін қолданған [2, 3].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Әдетте, алкалоидтар өте улы, бірақ олар аз мөлшерде айқын емдік әсерге ие. Олар аллелопатикалық белсенді химиялық заттар арқылы микроорганизмдерге (бактериялар мен саңырауқұлақтарға қарсы белсенділік), жәндіктер мен шөпқоректілерге (азықтандыруды тежеу) және басқа өсімдіктер түрлеріне қарсы өсімдіктердің өмір сүруін қамтамасыз етеді. Сондықтан олар емдік мақсатта қолданылады. Олардың дәмі ащы, бірақ көбінесе бөлме температурасында түссіз, кристалды немесе сұйық оптикалық белсенді заттар. Мысалы, хинин алкалоиды белгілі заттардың ең ащы дәмінің бірі болып табылады және 1×10^{-5} молярлық концентрациясында айтарлықтай ащы [4].

Таза, оқшауланған өсімдік алкалоидтары және олардың синтетикалық туындылары анальгетикалық, спазмолитикалық және бактерицидтік әсерінің арқасында бүкіл әлемде негізгі дәрілік заттар ретінде қолданылады. Адамдарда алкалоидтардың көпшілігі жүйке жүйесіне, әсіресе ацетилхолин, адреналин, норадреналин, гамма-аминобутир қышқылы, дофамин және серотонин сияқты химиялық трансмиттерлерге әсер етеді. Кейбір

алкалоидтар антибиотикалық белсенділігіне байланысты антисептиктер ретінде қолданылады, мысалы, косметикалық берберин және тіс пасталарындағы сангвинарин [5, 6].

Алкалоидтардың биосинтетикалық прекурсоры мен гетероциклді сақина жүйесі негізінде қосылыстар индол, пиперидин, тропан, пурин, пирролизидин, имидазол, хинолозидин, изохинолин және пирролидин алкалоидтарын қамтитын әртүрлі санаттарға жіктелді. Көптеген зерттеушілер алкалоидтардың әртүрлі жіктелуін ұсынды. Алкалоидты қосылыстардың бүкіл класын үш санатқа бөлу классификациялардың бірі: Шынайы алкалоидтар - бұл амин қышқылынан және азотпен гетероциклді сақинадан түзілетін қосылыстар, мысалы, атропин, никотин және т. б.; прото-алкалоидтар - бұл гетероциклді сақинаның бөлігі болып табылмайтын амин қышқылынан алынған азот атомы бар қосылыстар, мысалы, адреналин, эфедрин және т. б.; псевдоалкалоидтар - аминқышқылдарынан түзілмейтін қосылыстар, мысалы кофеин, теобромин және т.б. [7]

Алкалоидтарды алудың алғашқы қадамдары ең маңызды болып табылады. Олар метаболизм тұрғысынан маңызды, өйткені олар біріншілік метаболиттен мамандандырылған метаболизмге бағыттайды. Олардың химиялық және ферментативті маңыздылығы жаңа молекулалық құрылымның пайда болуымен байланысты.

Олар сондай-ақ жол эволюциясында негізгі рөл атқарады. Күрделі алкалоидтардың биосинтезінің алғашқы кезеңдерінде жиі кездесетін төрт кезең бар: амин прекурсорының жинақталуы,

альдегид прекурсорының жинақталуы, иминий катионының түзілуі және Маннич реакциясына ұқсас реакция. Бұл соңғы қадам көбінесе "каркас қалыптастыру" немесе биосинтез жолындағы алғашқы бекітілген қадам болып саналады [8].

Зерттеу нәтижелері. Өсімдіктерде алкалоидтар қалыпты жағдайда көп мөлшерде өндірілмейді. Алкалоидтарды ауқымды өндіруге негізі жасуша тіндерін немесе мүшелерін *in vitro* өсіру болып табылады. Тіндердің культурасы алкалоидтар өндірісін арттыру үшін үздіксіз, сенімді және жаңартылатын көзді қамтамасыз етеді. Өсімдік алкалоидтарының өндірісіне әсер ететін бірнеше факторлар бар. Максималды өнімділік үшін өсу жағдайларын оңтайландыру мақсатында физикалық аспектілер мен қоректік заттарға өзгерістер енгізілді. Зерттеулерде салицикл қышқылының (elicitor) әсері *Stemona sp.* тiнiнде стемон алкалоидтарының өндірісін күшейтетіні хабарланды. [9]. Тағы бір зерттеуде *Atropa belladonna* культурасында алкалоидтың өндірісі 1 мл/л NAA және BA бар MS ортасымен бірге *Aspergillus niger* (0,5 мг/мл) сығындысы болып табылатын биотикалық стрессті қолдану арқылы күшейетіні хабарланды [10]. *Taddalia asiatica* каллус дақылынан нитидин алу барысында өсу гормондарының әртүрлі комбинацияларымен бірге MS ортасында жапырақтарды инкубациялады және ең жоғары өнімділік NAA (2 мг/л) және кинетин (1 мг/л) бар MS-де алынды [11].

Алкалоидтарды практикалық қолдану үшін олардың өсімдіктерде болуын анықтап қана қоймай, тазартылған препаратты алу да маңызды.

Осыған байланысты әртүрлі тәсілдер мүмкін, бірақ мұндай препараттарды сапалық құрамы мен биологиялық белсенділігі бойынша талдау қажет. Алкалоидтардың жоғары құндылығына байланысты бүкіл әлемдегі зерттеушілер осы қосылыстарды алу мен бағалаудың жаңа және әдістемелік әдістерін табуға тырысты. Алкалоидтарды алу қағаз хроматографиясынан басталды. Бұл алкалоидтарды алудың оңай жолы болды, себебі тез және арзан. Келесі қадамдар жұқа қабатты хроматография, газ хроматографиясын қолдану. Алкалоидтарды алу үшін қолданылатын басқа маңызды әдістер-ультрадыбысты, микротолқынды қолдану әдістері, суперкритикалық көмірқышқыл газын алу әдісі және алкалоидтарды алу үшін ультрадыбыстық және беттік белсенді заттардың тіркесімі. Алкалоидтардың құрамын анықтау үшін қолданылатын негізгі хроматографиялық әдістер ДҚ, ТШН, HPLC және GC болып табылады [12].

Көп жағдайда өсімдік шикізатынан алкалоидтарды оқшаулау (алу) процесі үш негізгі кезеңге бөлінеді: а) Өсімдік шикізатынан алкалоидтарды алу; б) алынған экстракцияларды тазарту; в) алкалоидтардың қосындысын бөлу және тазарту [13].

Алкалоидтарды негіз ретінде оқшаулау үшін өсімдіктің ұсақталған бөліктері немесе оның сулы сығындысы сілтімен өңделеді (каустикалық сілтімен немесе аммиакпен). Сілтіні таңдағанда алкалоидтардың қасиеттерін ескеру қажет: күшті сілтілер, мысалы, NaOH, өсімдік шикізатында таниндермен күшті қосылыстар түрінде болатын алкалоидтар мен алкалоидтардың күшті негіздерін оқшаулау кезінде

қолданылады (хин ағашының қабығы, анар ағашының қабығы), бірақ молекуласында фенол гидроксилдері бар алкалоидтарды оқшаулау кезінде қолданылмайды. Мысалы, сальсолин, морфин, кейбір эргот алкалоидтары сияқты алкалоидтар органикалық еріткішпен фенолаттардың түзілуіне байланысты алынбайды, өйткені фенолаттар суда жақсы ериді және органикалық еріткіштерде ерімейді. Олардың тұздарын сілтілендіру үшін әдетте аммиак қолданылады. Эфир топтамасы бар алкалоидтарды оқшаулау кезінде (атропин, гносциамин, скополамин және т.б.) аммиак және басқа әлсіз сілтілер де қолданылады, өйткені күшті сілтілер алкалоидтардың ыдырауын тудыруы мүмкін. Құрамында май майлары бар тұқымдардан алкалоидтарды оқшаулау кезінде NaOH қолдануға болмайды, өйткені каустикалық сілтілер майлардың сабындануына әкеледі [13].

Одан әрі оқшаулау органикалық еріткіштермен (эфир, хлороформ, дихлорэтан, бензол және т.б.) экстракция арқылы мүмкін болады. Толық алу үшін алынған алкалоидтарға қатысты жоғарғы еріткіштік қабілетке ие еріткіш таңдалады. Никотин сияқты ұшпа алкалоидтар жағдайында су буымен айдау керек. Алкалоидтармен бірге ілеспе заттар экстракцияға өтеді: майлар, шайырлар, хлорофилл және басқа пигменттер. Көптеген алкалоидтар ерімейтін тұнба немесе қиын еритін тұздар түзеді, мысалы, таннин, калий ферроцианиді, пикрин қышқылы және басқа да ұқсас нитроқосылыстар.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Қазіргі уақытта алкалоид-тарды оқшаулау үшін қарама-қарсы тарату

әдістері, электрофорез және хроматографияның әртүрлі түрлері қолданылады, мысалы, қағаз, баған немесе жұқа қабатты хроматография [14].

Алкалоидтарды тұз түрінде алу үшін өсімдік шикізаты сұйылтылған су спиртімен өңделеді: этил, метил, изопропил, қышқылданған 1-2% қышқыл. Қышқылдандыру үшін күкірт, тұз, сірке суы, шарап немесе алкалоидтармен суда немесе алкогольде жақсы еритін тұздар беретін басқа қышқыл қолданылады.

Экстракция тез және толық жүреді, бірақ алкалоидтармен бірге көптеген ілеспе заттар алынады: таниндер, сапониндер, шырыштар, ақуыздар және т.б. Тазарту үшін сілтілі (сілтіленгеннен кейін) органикалық еріткішпен (сумен араласпайтын) экстракциямен алынған өсімдік шикізатынан алкалоидтарды алу 1-5% қышқылмен өңделеді. Қышқылмен алкалоидтардың негіздері тиісті тұздар түзеді, олар суда ерігеннен кейін су қабатына өтеді, ал ілеспе заттардың негізгі бөлігі органикалық еріткіште қалады. Алкалоидты тұздардың сулы ерітіндісіне негізге алкалоидты тұздарды аудару үшін сілті қосылады. Егер алкалоидтардың мөлшері жоғары болса, алкалоидтардың негіздері тұнбаға түседі, оны сүзгіден жинауға болады. Бірақ көбінесе сілтіленгеннен кейін су экстракциялары сумен араласпайтын органикалық еріткішпен өңделеді. Негіз түріндегі алкалоидтар органикалық еріткішке айналады. Қажет болса, алкалоидтарды ілеспе заттардан толық ажырату үшін бұл операциялар екі немесе одан да көп рет қайталанады. Органикалық еріткіш қуылады. Еріткішті айдағаннан кейін алынған қалдық

алкалоидтардың қоспасын (қосындысын) білдіреді. Қышқылдың 1 -2% ерітіндісімен алынған Өсімдік шикізатынан алкалоидтарды алу сілтіленеді және алкалоидтар негізделгеннен кейін органикалық еріткішпен алынады. Егер алкалоидтар спиртпен (этил, метил) алынса, алкоголь шығарылады және алынған қалдық суда ериді. Бұл жағдайда алкалоидтардың тұздары суда ериді, ал ілеспе заттардың суда ерімеген бөлігі сүзу арқылы бөлінеді. Алкалоидты тұздардың сулы ерітіндісі одан әрі тазартылады. Экстракцияларды хроматографиялық әдіспен тазартуға болады (бағанда) [15].

Алкалоидтарды тазарту мен бөлудің хроматографиялық әдісі алкалоид тұздарының сулы ерітінділеріне және органикалық еріткіштердегі алкалоид негіздерінің ерітінділеріне қолданылады. Химия-фармацевтика өнеркәсібінде қолданылатын адсорбциялық процестер екі топқа бөлінеді: - қоспалар (жанама заттар) сіңетін және алкалоидтар ерітіндіде қалатын тазарту процестері; - алкалоидтар сіңетін және жанама заттар ерітіндіде қалатын тазарту процестері [16].

Адсорбцияның екі түрі бар: молекулалық және ион алмасу. Бірінші жағдайда еріген зат молекуласының қозғалмалы фазадан қозғалмайтын – қатты фазаға ауысуы орын алады. Адсорбция қатты сорбенттің бетінде химиялық реакциясыз жүзеге асырылады. Екінші жағдайда еріген зат иондарының сорбент иондарымен алмасуы жүреді. Осылайша, ион алмасу хроматографиясы тазарту (бөлу) үшін еріген зат пен ион алмасу сорбенттері арасындағы ион алмасу процесін қолданатын әдіс болып табылады. Ион

алмасу реакцияларында сулы ерітіндідегі алкалоидтар сутегі иондарын қосу арқылы үлкен өлшемді катиондар түзеді, олар өз кезегінде алмасуға ұшырауы мүмкін. Ионит массасынан осындай үлкен катиондарды адсорбцияланғаннан кейін алып тастау үшін еріткішпен селективті экстракция жүргізіледі. Табиғаты бойынша ион алмастыратын сорбенттер минералды және органикалық болып бөлінеді, ал алмасатын иондардың табиғаты бойынша аниониттер мен катиониттерге бөлінеді. Иониттер ретінде әдетте ион алмастырғыш жоғары молекулалық қосылыстар қолданылады-қышқыл немесе негізгі сипаттағы ион алмастырғыш шайырлар, суда және органикалық еріткіштерде ерімейді, алынған экстракциялар сорбентпен толтырылған баған арқылы өтеді. Сорбент және адсорбция шарттары алынатын заттың (немесе заттардың) адсорбциясы селективті және максималды болатындай етіп таңдалуы керек. Алкалоидтардың десорбциясы (элюциясы) максималды элюцияны қамтамасыз ететін қолайлы еріткішпен жүзеге асырылады.

Қорытынды. Өсімдік шикізатында әдетте бір емес, бірнеше алкалоидтар болады, ал көп жағдайда өсімдік шикізатын өңдеу кезінде алкалоидтардың барлығы немесе көпшілігі (қосынды) экстракцияға өтеді. Бір қажетті алкалоидты басқалардан ажырату, тіпті алкалоидтардың қосындысын жеке қосылыстарға бөлу өте қиын. Бірыңғай бөлу схемасын ұсыну қиын, өйткені алкалоидтардың көпшілігі әртүрлі физикалық және химиялық қасиеттерге ие. [16, 17]. Алкалоидтардың қосындысын бөлудің

негізгі принциптері: олардың органикалық еріткіштердегі әртүрлі ерігіштігіне қарай бөлу, әртүрлі негіздік күштер бойынша бөлу, тұздар немесе

басқа туындылар алу арқылы бөлу, хроматографиялық әдіспен бөлу, әртүрлі қайнау температуралары бойынша бөлу [18].

Әдебиеттер тізімі

1. Roy, A. A review on the alkaloids an important therapeutic compound from plants //IJPB. – 2017. – No. 2. – P. 1-9.
2. Bribi, N. Pharmacological activity of alkaloids: a review //Asian journal of botany. – 2018. – No. 1. – P. 1-6.
3. Salehi, B. et al. Epibatidine: a promising natural alkaloid in health //Biomolecules. – 2018.– No. 1. – P. 6.
4. Craker, L. E. Plant alkaloids: a guide to their discovery and distribution. – Routledge, 2018.
5. Yan, Y. et al. Research progress on antibacterial activities and mechanisms of natural alkaloids: A review //Antibiotics. – 2021. – No. 3. – P. 318.
6. Debnath B. et al. Role of plant alkaloids on human health: A review of biological activities //Materials today chemistry. – 2018. – P. 56-72.
7. Sarah O'Connor. Alkaloids in comprehensive natural products III. Mander, H-W. Lui, Eds. Elsevier. – Oxford, 2010. – 1. – 977-1007.
8. Lichman, Benjamin R. The scaffold-forming steps of plant alkaloid biosynthesis // Natural product reports. – 2021. –vol. 38. – p. 103-129. doi:10.1039/d0np00031k
9. M.Z. Abdin, A. Sayeed, M. Garg, E.T. Tamboli, S.H. Ansari. Invitro production of alkaloids: factors, approaches, challenges and prospects.
10. N. Chaichana, S. Dheeranupattana. Effects of methyl jasmonate and salicylic acid on alkaloid production from in vitro culture of *Stemona* sp. // Int J BiosciBiochemBioinform. – 2012.- 2.
11. H.S. Taha. Effect of biotic stress (*Aspergillus niger*) on the production and accumulation of total alkaloids in *Atropa belladonna* L. via tissue culture // Proceedings of International Conferences. – 2003.
12. Feng W. et al. Analytical methods of isolation and identification //Phytochemicals in human health. – IntechOpen, 2019.
13. Shermatov A. et al. Kinetics of isolation of colchicine and colchamine alkaloids from plant contents //Science and Innovation. – 2022. – No. 5. – P. 431-436.
14. Дьякова, Н. А. Корни девясила высокого как перспективный источник инулина [Текст] / Н.А. Дьякова // Фундаментальная наука и клиническая медицина. – 2021. – С. 663-664.
15. Михеева, Л.А. и др. Хроматографическое определение силильных производных кодеина и морфина [Текст] / Л.А. Михеева // Ульяновский медико-биологический журнал. – 2012. – №. 2. – С. 111-114.
16. Дьякова, Н. А. Перспективный источник выделения инулина [Текст] / Н.А. Дьякова // Фундаментальная наука и клиническая медицина-человек и его здоровье. – 2022. – С. 484-485.
17. Ishikawa H., Shiomi S. Alkaloid Synthesis Using Organocatalysts //The Alkaloids: Chemistry and Biology. – 2018. – No. 79. – P. 1-70.
18. Коноплева, М.М. Фармакогнозия: природные биологически активные вещества[Текст] / М.М. Коноплева. – Витебск, 2002. – 210 с.

Материал 27.11.23 редакцияга түсті.

А.Б. Құрманбай*, А.К.Мухтаров

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, Астана

ОЧИСТКА И ВЫДЕЛЕНИЕ АЛКАЛОИДОВ

Аннотация. Натуральные продукты и их производные уже много лет используются в медицинских целях. Растения являются основным источником новых лекарственных соединений,

поскольку лекарственные препараты растительного происхождения широко используются для поддержания и улучшения здоровья человека. Основные преимущества использования лекарств растительного происхождения заключаются в том, что они относительно безопасны по сравнению с синтетическими альтернативами, обеспечивая глубокие терапевтические преимущества и доступность. За последние 30 лет процесс поиска и разработки лекарств, особенно натуральных продуктов, все чаще проводится шаблонными способами. По данным, алкалоидные растения начали использовать с 2000 г. до н. э. по всей Азии, Европе и Африке. В девятнадцатом веке Фридрих Сертюрнер выделил морфин. Это привело к успешному выделению и открытию отдельных соединений несколькими европейскими учеными, включая секрецию ксантина, стрихнина, атропина, хинина и кофеина [1]. Алкалоиды были первоначально идентифицированы как щелочные вещества, выделяемые растением с биологической активностью. Это определение неоднократно уточнялось для определения соединений, не относящихся к царству растений, и соединений, которые имеют биосинтетическое происхождение, общее с алкалоидами, но не содержат основного азота.

Ключевые слова: алкалоид, амин, альдегид, *in vitro*, хроматография.

A.B. Kurmanbay*, A.K. Mukhtarov

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

PURIFICATION AND ISOLATION OF ALKALOIDS

Abstract. Natural products and their derivatives have been used for medical purposes for many years. Plants are the main source of new medicinal compounds, since herbal medicines are widely used to maintain and improve human health. The main advantages of using herbal medicines are that they are relatively safe compared to synthetic alternatives, providing profound therapeutic benefits and accessibility. Over the past 30 years, the process of finding and developing medicines, especially natural products, has increasingly been carried out in template ways. According to the data, alkaloid plants began to be used since 2000 BC throughout Asia, Europe and Africa. In the nineteenth century, Friedrich Serturmer isolated morphine. This led to the successful isolation and discovery of individual compounds by several European scientists, including the secretion of xanthine, strychnine, atropine, quinine and caffeine [1]. Alkaloids were initially identified as alkaline substances secreted by a plant with biological activity. This definition has been repeatedly refined to define compounds that do not belong to the plant kingdom, and compounds that have a biosynthetic origin in common with alkaloids, but do not contain basic nitrogen.

Keywords: alkaloid, amine, aldehyde, *in vitro*, chromatography.

References

1. Roy, A. A review on the alkaloids an important therapeutic compound from plants //IJPB. – 2017. – No. 2. – P. 1-9.
2. Bribi, N. Pharmacological activity of alkaloids: a review //Asian journal of botany. – 2018. – .No. 1. – P. 1-6.
3. Salehi, B. et al. Epibatidine: a promising natural alkaloid in health //Biomolecules. – 2018.– No. 1. – P. 6.

4. Craker, L. E. Plant alkaloids: a guide to their discovery and distribution. – Routledge, 2018.
5. Yan, Y. et al. Research progress on antibacterial activities and mechanisms of natural alkaloids: A review //Antibiotics. – 2021. – No. 3. – P. 318.
6. Debnath B. et al. Role of plant alkaloids on human health: A review of biological activities //Materials today chemistry. – 2018. – P. 56-72.
7. Sarah O'Connor. Alkaloids in comprehensive natural products III. Mander, H-W. Lui, Eds. Elsevier. – Oxford, 2010. – 1. – 977-1007.
8. Lichman, Benjamin R. The scaffold-forming steps of plant alkaloid biosynthesis // Natural product reports. – 2021. –vol. 38. – p. 103-129. doi:10.1039/d0np00031k
9. M.Z. Abdin, A. Sayeed, M. Garg, E.T. Tamboli, S.H. Ansari. Invitro production of alkaloids: factors, approaches, challenges and prospects.
10. N. Chaichana, S. Dheeranupattana. Effects of methyl jasmonate and salicylic acid on alkaloid production from in vitro culture of *Stemona* sp. // Int J BiosciBiochemBioinform. – 2012.- 2.
11. H.S. Taha. Effect of biotic stress (*Aspergillus niger*) on the production and accumulation of total alkaloids in *Atropa belladonna* L. via tissue culture // Proceedings of International Conferences. – 2003.
12. Feng W. et al. Analytical methods of isolation and identification //Phytochemicals in human health. – IntechOpen, 2019.
13. Shermatov A. et al. Kinetics of isolation of colchicine and colchamine alkaloids from plant contents //Science and Innovation. – 2022. – No. 5. – P. 431-436.
14. Dyakova, N. A. The roots of devyasil high as a promising source of inulin [Text] / N.A. Dyakova // Fundamental science and clinical medicine. – 2021. – pp. 663-664.
15. Mikheeva, L.A. et al. Chromatographic determination of silyl derivatives of codeine and morphine [Text] / L.A. Mikheeva // Ulyanovsk Medical and Biological Journal. – 2012. – №. 2. – Pp. 111-114.
16. Dyakova, N. A. A promising source of inulin isolation [Text] / N.A. Dyakova // Fundamental science and clinical medicine- a man and his health. - 2022. – pp. 484-485.
17. Ishikawa H., Shiomi S. Alkaloid Synthesis Using Organocatalysts //The Alkaloids: Chemistry and Biology. – 2018. – No. 79. – P. 1-70.
18. Konopleva, M.M. Pharmacognosy: natural biologically active substances[Text] / M.M. Konopleva. – Vitebsk, 2002. – 210 p.

Мақалаға сілтеме:

Құрманбай, А.Б. Алкалоидтарды тазалау және бөліп алу [Мәтін] / А.Б.Құрманбай, А.К. Мұхтаров // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №1. – Б. 227-234. <https://doi.org/10.55956/IJDA2230>

А.К.Жумадилова *

т.ғ.к., асс. проф
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
a.karataevna@mail.ru

С.Б. Жапарова

т.ғ.к., асс. проф
Ш.Уалиханов атындағы Қоқиетау университеті
Көкшетау, Қазақстан
zhararova77@mail.ru

В.Ғ. Жамбыл

Магистрант
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
venerazambyl@gmail.com

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Біздің заманымыздың маңызды ерекшелігі өткір жаһандық, аймақтық және жергілікті экологиялық дағдарыстар. Жер атмосферасындағы озон қабатының бұзылуы, жер ғаламшарлық климаттың өзгеруі, прогрессивті эрозия және топырақтың шөлейттенуі, ылғалды тропикалық ормандардың азаюы, дүниежүзілік мұхит пен жер үсті суларының кеңінен ластануы, ғаламдағы халық санының үздіксіз артуы, кедейлік пен жоқшылықтың, аштықтың үнемі өсуі және тағы да басқа жаһандық экологиялық көріністер қазіргі заманның дағдарысқа ұшыраған көрінісі болып отыр. Бұл бүгінгі таңдағы адамдардың табиғатпен нашар байланыста екенінің айқын дәлелі болып табылады. Орын алып отырған экологиялық дағдарысты болдырмау үшін экологиялық білім беруді дамыту және оның алғы шарттарын білген маңызды болып саналады.

Тірек сөздер: экологиялық дағдарыстар, рухани деградация, психологиялық-педагогикалық құндылық, экологиялық білім, жүйелі ойлау, экологиялық жауапты мінез, педагогикалық алғышарттар.

Кіріспе. Адамдар өз тарихында антропогендік әр түрлі жүктемелер арқылы қоршаған ортаны өзгерістерге енгізді және адамдар қоршаған табиғи ортаны қаншалықты өзгертсе, соған сәйкес адамдардың ішкі психологиялық, интеллектуалдық және рухани-адамгершілік орталарын да өзгерте алды. Бүлінген табиғи орта - бұл қазіргі адамның рухани деградациясының, яғни құлдырауының нәтижесі. Адамзат өркениетінің қазіргі даму кезеңінің екінші ерекшелігі болып табылатын ол қазіргі кезеңде кең өріс пен басшылық қағидатты білдіретін этика

саласының ауқымының кеңеюі кез-келген әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде экологиялық мәселелерді шешу болып табылады.

Екі мыңжылдықтың басында табиғат өз құқықтарын қорғайтын уақыт келіп жетті. Қазіргі адамзат адам мен оның тіршілік ету ортасы арасындағы көптеген қатынастарды елемей қалмау мүмкін емес. Осы негізде экологиялық мәдениетті қалыптастырып, экологиялық білім беруді алға ұстайды.

Ал экологиялық білім берудің басты міндеті – адамды қоршаған ортада өзінің

этикалық және ғылыми түсініктеріне сәйкес өмір сүруге және әрекет жасауға үйрету болып табылады. Бүгінгі таңда ғылым, техника және өндіріс экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндіктер жасайды және адамзатты табиғатпен үйлесімді тіршілікжасауға үйретеді. Экологиялық білім көптеген табиғи және гуманитарлық пәндердің диалогы болып саналады. Біздің қазіргі әрекеттерімізді ертеңгі күннің салдарымен байланыстырады. Осы тұрғыдан алғанда, экологиялық білім бізге уақыт пен ұрпақ арасындағы сабақтастық пен байланыс сезімін береді. Экологиялық білім жалпы тіршілікпен жер планетасын жойылудан және толық деградациядан құтқаруға негізделінген. Ол қазіргі әлемдік қоғамдастықтың табиғатқа қатысты жаһандық өзгерістерінің катализаторы бола отырып, жақын болашақта ғаламшарымыздың неғұрлым адамгершілікті, әділ тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы бола алады. Сонымен қатар, көп нәрсе барлық елдер мен мемлекеттердегі осы өзекті мәселеге назар аударуға байланысты, ол өз кезегінде, қазіргі әлемдік қоғамдастықтың бұл мәселені қалай қабылдайтындығымен, түсінуімен және түсіндіруімен анықталады.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Экологиялық білім-бұл тұлғаның жеке басын және халықтың жалпы топтарын оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың жалпы әдіснамалық және жеке мәселелерін шешудің жалпы тәсілі болып келеді. Оның парадоксальды эклетикалық табиғаты және түбегейлі пәнаралық мазмұны әрқашан оның күшті және әлсіз жақтары болды және солай болып қала береді. Экологиялық білім белгілі бір педагогикалық мәселелер мен жағдайларды шешуге дайын «рецепттер» жасаудан гөрі, баланың оқуы, тәрбиесі мен дамуына ерекше көзқарасты қарастырады. Сонымен бірге, экологиялық білім берудің өзіндік құндылығы да бар. Ол құндылықтарды екі тұрғыдан қарастыруға болады: біріншіден, баланың жеке басын оқыту, тәрбиелеу және дамыту тұрғысынан болатын болса, екіншіден, қоршаған табиғи орта тұрғысынан

қарастырылады. Сонымен қатар, жеке тұлғаны оқыту және дамыту үшін экологиялық білім берудің құндылығы (психологиялық-педагогикалық құндылық) адамның қалыптасуына нақты әсер етеді, оған дүниетанымдық идеяларды, экологиялық және моральдық – экологиялық білімді, жүйелі ойлау негіздерін қалыптастыруға әкелетін зияткерлік дағдылар мен дағдылар жиынтығы әсерлерінтұрады. Жүйелік ойлау – бұл әртүрлі сапалы экологиялық мәселелерді шешудің заманауи тәжірибесі болып келеді. Табиғи орта үшін экологиялық білім берудің құндылығы оның процесінде қалыптасқан этикалық көзқарастар, құндылықтар мен қатынастар қоршаған табиғат әлеміне таралып, оның сақталуына, әртүрлілігіне және тұрақты дамуына ықпал жасайды. Экологиялық білім берудің арнайы міндеті – әр түрлі табиғатты қорғау тәжірибесін, әлеуметтік- педагогикалық тәжірибелерді, технологияларды, табиғи ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастырудың әдістері мен әдістерін дамытуға ықпал жасау.

Зерттеу нәтижелері. Бұл ретте зерттеу жұмыстарымыздың нәтижелері бойынша экологиялық білім қоғамда үстемдік ететін экологиялық көзқарастарды, құндылықтарды, қатынастарды, сондай-ақ қоғамда үстемдік ететін табиғатқа жауапсыздықтың мысалдарын жан-жақты және дәлелді сынға алмайынша, адамдардың экологиялық жауапты мінез – құлқының жаңа үлгілерін қалыптастыра алмайды. Осыған байланысты экологиялық білім қазіргі қоғамды және этикалық білім беру жүйелерінің үстемдігін сынға алады. Экологиялық білім қазірдің өзінде қалыптасқан педагогикалық схемаларға сәйкес келе ала ма, әлде ол баланың жеке басын оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың басым парадигмалардың өзгеруін бастай отырып, ауқымды өзгерістер тудыруы керек пе? Бұл сұрақтың жауабы тек оңболуы мүмкін. Қазіргі экологиялық білім мектептегі философияда, теорияда және әдістемедесапалы парадигмалық өзгерістерді қажет етеді. Қазіргі таңда әлемдік қоғамдастықтың барлық

елдерінде тірі жүйелерді ұйымдастырудың әр түрлі иерархиялық деңгейлерінде экологиялық жауаптылықты таңдаудың әр түрлі сценарийлерін зерттеуге және экологиялық білім берудің жаңа жалпы әдіснамасын әзірлеудің өте күрделі және өте маңызды міндеті тұр: жергілікті деңгейден жаһандық деңгейге дейін, жеке тұлғадан жалпы жер планетасына дейін. Мұндай әдістеменің негізі барлық адамдар үшін ортақ этикалық құндылықтар болуы мүмкін. Қазіргі экологиялық дағдарыстарды ойдағыдай шешу экономикалық немесе ғылыми –техникалық мазмұндағы шараларды қабылдаумен шектеліп ғана қоймайды. Қоғамдық санада адамзат өзінің өмірінің моральдық негіздерін түбегейлі қалпына келтіре отырып, адам мен қоғамның табиғи ортамен өзара әрекеттесуінің жаңа философиясын қалыптастыра отырып, тек этикалық мәселелерді төңірегінде, жаһандық мәселелердің тарылған сақинасының апатынан шыға алады деген ой барған сайын артуда. 20 ғасырдың ең ұлы гуманисті және философы Альберт Швейцар әмбебап этиканың негізгі қағидасын – өмірді құрметтеу принципін негіздеп, былай деп жазды: «Мен де өмір сүргісі келетін өмірдің ортасында өмір сүргім келетін өмірмін. Менің өмірге деген ерік-жігерімде түсініксіз нәрсе- Мен өзімнің жанымда болған өмірдің барлық ерік-жігеріне қатысуға мәжбүр боламын. Жақсылықтың мәні – өмірді сақтау, өмірге ықпал ету, оның жоғары құндылық ретінде қалыптасуы. Зұлымдықтың мәні – өмірді жою, оған зиян келтіру, оның дамуындағы өмірді тежеу». А.Швейцар өмірге деген құрмет принципін бүкілқоршаған ортаға ауыстырды, осылайша қазіргі бұқаралық қоғамдық сананы экологияландыру мен ізгілендіруге айтарлықтай әсер етті.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Жас ұрпақтарды табиғи ортаға жауапты, жоғары моральдық қатынас нормаларын қалыптастыруға бағытталған күрделі пәнаралық мәселе болып табылатын экологиялық білім қазіргі кезде өте өзекті әлеуметтік – экономикалық, психологиялық-

педагогикалық және гуманитарлық міндет ретінде қарастырылатыны белгілі. Экологиялық білімнің өзі адамға, қоғамға және табиғатқа қатысты қазіргі мәселелерді жоя алмайтыны белгілі. Мұнда көптеген басқа факторлар бар – саяси, экономикалық, әлеуметтік және жалпы мәдени сипат, олар көбінесе қоршаған орта жағдайына тікелей байланысты. Алайда, білім халықтың барлық топтарына қатысты және болашаққа бағдарланғандықтан, ол жастар алдында адам, қоғам және табиғат қатынастарының перспективаларының кеңірек көрінісін ашуда маңызды рөл атқарады. Экологиялық білім тұлғаларға қарым қатынастың осы кең контекстінде өз орнын табуға және олардың алдағы жаһандық экологиялық апаттың пассивті деңгейде емес, тарихтың белсенді жасаушысы бола алатынын түсінуге жол ашады. Экологиялық білім мен экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру арқылы жастарды іс-әрекетке ынталандыру және экологиялық фатализмнен бас тартуға мүмкіндік болады. Экологиялық білім берудің жоғары маңыздылығын көптеген халықаралық ұйымдар атап көрсетеді. Сонымен, БҰҰ, ЮНЕСКО, ЮНЕП және т.б. бұл мәселенің төтенше маңыздылығын атап қана қоймай, оны халықаралық қоғамдастықтың барлық қатысушы мемлекеттеріне бірінші кезектегі назар аударып, басымдылықпен дамуды ұсынады. Ғылыми психологиялық – педагогикалық білімнің барлық жиынтығына сүйене отырып, жүйелі, жеке-белсенді және мәдени – тарихи тәсілдер идеяларын жүзеге асыра отырып, экологиялық білім беру мәселесінің көзқарасын анықтайтын бірқатар теориялық ережелер туындайды.

Олардың ішінде ең маңыздылары:

1. Экологиялық білім – бұл өзекті әлеуметтік-экономикалық, психологиялық-педагогикалық және гуманитарлық-этикалық мәселе, оның мазмұны мен мәні адамның табиғи ортаға жауапкершілікпен қарауын қалыптастыратын процесс болып табылады. Бұл мәселе пәнаралық сипатқа ие және оны шешу үшін барлық негізгі мектеп және жоғары

оқу орындарының пәндерінің күш-жігерін біріктіруді қажет етеді.

2.Экологиялық білім беруді жаңа оқу пәні немесе қалыптасқан оқу жоспарына қосымша ретінде қарастыруға болмайды. Экологиялық білім барлық дерлік оқу процесіндегі пәндерінің мақсаттарына, мазмұны мен әдістеріне кіреді және сыныптан тыс жұмыстардың әртүрлі нысандарында, сондай-ақ туған өлкенің табиғатын зерттеу және қорғау бойынша қоғамдық пайдалы іс-шараларды жүзеге асырады.

3.Экологиялық білім беру – бұл оқу процесінің жаңа «тәуелсіз» бағытына қарағанда, орта және жоғары оқу орындарындағы білім берудің бүкіл жүйесіне жалпы дидактикалық көзқарас.

4.Білім алушылардың экологиялық білімі – адамның қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауының қалыптасуы мен дамуын анықтайтын білім, көзқарастар мен сенімдер жүйесін, зияткерлік және практикалық дағдылар мен құндылық бағдарларын, моральдық-экологиялық қасиеттерді қалыптастырудың тұтас, педагогикалық бағытталған процесі болып саналады.

5.Экологиялық білім берудегі жетекші рөл мен іргелі функция білім беру мазмұнына жатады, одан білім алушылардың табиғатқа жауапкершілікпен қарауын қалыптастыру формалары, әдістері мен құралдары «туынды» болып табылады. Жалпы білім беретін орта және жоғары оқу орнының білімалушыларының экологиялық білім беру мазмұнының негізгі компоненттері: дүниетанымдық (пәнаралық-экологиялық) идеялар, экологиялық және адамгершілік – экологиялық ұғымдар, сезімдік бейнелер (ұғымдар), табиғатты қорғау іскерліктері мен дағдылары, экологиялық фактілер, сондай-ақ тікелей табиғат қорғау қызметінің тәжірибесі болып саналады.

6.Экологиялық білім беру процесінде қалыптасатын ең маңызды моральдық-экологиялық сапа – ол адамның қоршаған табиғи ортаға барабар, яғни жауапты қатынасында көрінетін экологиялық

жауапкершілік. Бұл сапа мотивациялық-құндылық, мазмұндық-операциялық (процестік) және бағалау нәтижелі компоненттердің белгілі бір даму деңгейімен сипатталады. Табиғатқа жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру білім алушыларды әртүрлі іс-шараларға және тұлғааралық эмоционалды қарым-қатынасқа қосуды талап етеді, экологиялық жауапкершіліктің «ішкі», «символдық» құрылымына сәйкес келетін адамға осындай «сыртқы» әсерді қамтамасыз етуді қамтиды.

7.Білім алушыларда экологиялық жауапкершілікті қалыптастырудың психологиялық механизмінің негізі олардың табиғатқа қатынасының нақты деңгейі мен экологиялық білім беру мақсаттарына бағытталған ықтимал деңгей арасындағы қайшылықтарды жинақтау мен шешудің кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы болып саналады.

8.Білім алушылардың табиғатқа жауапкершілікпен қарауын қалыптастырудағы басты рөл олардың тәуелсіз әлеуметтік қызметінің әртүрлі формалары мен жоспарларында жүзеге асырылатын, адамның табиғатқа саналы және жауапты қатынасын қалыптастыруда, осы адамның қоршаған табиғи ортада ақылға қонымды қызметін жүзеге асыруда маңызды қызметтерді орындайтын сөйлеу және сөйлеу әрекеттеріне жатады.

Білім алушыларға арналған экологиялық білім берудің тиімділігін арттырудың негізгі педагогикалық алғышарттары:

а) Жүйелік, тұлғалық – белсенділік және мәдени-тарихи тәсілдер идеяларын мақсатты түрде іске асыру, сондай-ақ табиғатқа жауапкершілікпен қарауды қалыптастырудың тұтас процесінде жүйелік саралау және пәнаралық принциптері;

б) Адамның табиғатқа нақты қатынасын есепке алу;

с) Білім алушыларды адам мен қоғамның табиғатпен байланысы туралы жаратылыстану және гуманитарлық біліммен байыту;

d) Органикалық өзара байланысты жүзеге асыру экологиялық және адамгершілік тәрбие;

e) Білім алушыларды экологиялық-тәрбие қызметінің әртүрлі түрлерін іске асыру;

f) Оқу және аудиториядан тыс жұмыстардың, туған өлкенің табиғаты туралы мониторинг жүргізу және зерттеу жөніндегі қоғамдық – еңбек қызметінің бірлігін қамтамасыз ету;

g) Пән мұғалімдерін даярлау және білім алушылардың экологиялық білім беру міндеттерін шешуге арналған жетекшілердің қызметін қарастыру;

Экологиялық білім берудің қалыптасқан теориясы мен практикасын сапалы жетілдіру қоғамдық санада және мектептегі білім беру мазмұнында басым антропоцентрилік парадигмадан рухани-адамгершілік құндылықтардың үстемдігін және биосферадағы барлық тіршілік иелерінің теңдігін растайтын жаңа этикалық бағдарланған экоцентрилік парадигмаға кезең-кезеңімен көшуді қажет етеді. Экологиялық білім қазіргі мектептердегі оқытудың философиясы мен әдіснамасында, баланың жеке басын тәрбиелеу мен дамытуда айтарлықтай өзгерістерді қажет етеді.

Қорытынды. Көптеген жылдар бойы өз кезегін күткен экологиялық білім адамдарға ендігі уақытта қызмет етуге дайын десекте болады. Өйткені экологиялық білім дамыған мемлекеттерде осыдан ондаған жылдар бұрын қалыптасып, қоғамға өз пайдасын тигізіп отырғандығы белгілі. Экологиялық білім-бұл өзекті әлеуметтік-экономикалық және психологиялық-педагогикалық міндет болып саналады. Оның мазмұны мен мәні адамның табиғатқа әмбебап құндылық ретінде жауапкершілікпен қарауын қалыптастыру болып табылады. Ол білім алушыларға қоршаған табиғи ортаны түсінуге қажетті білімді, түсініктерді және фактілерді, қоршаған ортаны қорғауға кепілдік беретін мінез-құлық дағдыларын және үлгілерін жеткізуге, сондай-ақ экологиялық жауапты мінез-құлықпен табиғатты құрметтеу сезіміне

негізделген құндылықтарды қалыптастыруға бағытталады. ЮНЕСКО мен ЮНЕП келісіміне сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы білім:

– Қоршаған ортаны оның тұтастығымен қарауға, оның барлық аспектілерін – табиғи және атропогендік, экологиялық, саяси, экономикалық, техникалық, әлеуметтік, құқықтық, мәдени және эстетикалық жағынан қамтуға қажет;

– Оқу орындарында да, оқу орындарынан тыс жерлерде де жүзеге асырылатын, адамның бүкіл өмірін қамтитын үздіксіз процесті қамтамасыз етеді;

– Пәнаралық байланысқа негізделеді;

– Жаңа экологиялық мәселелердің алдын алуға және бұрыннан орын алған экологиялық мәселелерді шешуге халықтың белсенді қатысуына баса назар аударады;

– Өңірлік және жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, жаһандық ауқымда экологиялық мәселелерді қарауға;

– Қазіргі заманғы және болашақта мүмкін болатын экологиялық дағдарыстарға назар аударуға;

– Экологиялық перспективаны ескере отырып, кез келген даму мен экономикалық өсуді қарауға;

– Жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейде экологиялық мәселелерді шешуде кез келген пайдалы ынтымақтастықты көтермелеуге міндетті.

Әрбір білім алушылар мен оқытушыларға қатысты, орналасқан әлеуметтік табиғи ортасына қатысты экологиялық білім беру саласында ешқандай нұсқамалық директивалар мен тікелей нұсқаулар болмауы мүмкін. Тиімді экологиялық білім беру үшін өте маңызды мәселе – оқытушыларды білім алушылармен тікелей жұмыс істеуге дайындау, оларға экологиялық білім беру саласында қажетті бастапқы дайындықты ұсыну. Осы мәселені ішінара шешуді жоғары оқу орындары қабылдайтын мынадай бастамалар қамтамасыз ете алады:

1.Экологиялық білім беру мәселелерін барлық ЖОО жалпы және арнайы пәндер бағдарламаларына енгізу;

2.Экологиялық білім беру саласында терең мамандану үшін педагогикалық жоғары оқу орындарының жоғары курс білім алушыларына мүмкіндіктер беру;

3.Мамандануы бойынша табиғатты қорғау мәселелері мен экологиялық этика жеткілікті дәрежеде алатын пәндерді таңдау және толық деңгейде ашу.

Білім алушылардың табиғатқа жауапкершілікпен қарауын тиімді

қалыптастырудың негізгі мәселесі жергілікті билік органдарының жалпы білім беретін орындарының, бұқаралық ақпарат құралдарының, экологиялық ұйымдардың және көпшіліктің бірлескен жұмысы болып саналады. Бұл ретте қоршаған табиғи ортаны қорғау және өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселелеріне қатысы бар әртүрлі министрліктер мен ведомстволар арасындағы тығыз өзара іс-қимылды орнату өте маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Кароп, Г.Н. Экологическое образование школьников: ведущие тенденции и парадигмальные сдвиги [Текст] / Г.Н. Кароп. - Минск, 2000г, -С.3-5.
2. Пергаменщика, Л.А. Кризисные события и психологические проблемы человека [Текст] / Л.А. Пергаменщика. – Мн.:НИО, 1997.-207с
3. Занкова, Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения [Текст] / Л.В. Занкова. - М.:Просвещение, 1967.

Материал 31.01.24 редакцияға түсті.

А.К.Жумадилова*, В.Ф. Жамбыл

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз,Казахстан

С.Б. Жапарова - *Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова г. Кокшетау,Казахстан*

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Важной особенностью нашего времени являются острые глобальные региональные и локальные экологические кризисы. Разрушение озонового слоя в атмосфере Земли, изменение климата планеты Земля, прогрессирующая эрозия и опустынивание почвы, сокращение влажных тропических лесов, повсеместное загрязнение Мирового океана и поверхностных вод, постоянное увеличение численности населения во вселенной, неуклонный рост бедности и нищеты, голода и многие другие глобальные экологические проявления являются кризисными проявлениями современности. И это явное доказательство того, что люди сегодня плохо связаны с природой. Чтобы избежать этого экологического кризиса, были разработаны предварительные условия для развития экологического образования.

Ключевые слова: экологические кризисы, духовная деградация, психолого-педагогическая ценность, экологическое образование, экологически ответственное поведение, педагогические предпосылки.

A.Zhumadilova, V.Zhambyl - *M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan*

S. Zhaparova - *Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan*

PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Abstract. An important feature of our time is acute global regional and local environmental crisis. The destruction of the ozone layer in the Earth's atmosphere, the Earth's planetary climate change, progressive erosion and soil desertification, the decline of humid tropical forests, widespread pollution of the World Ocean and surface waters, the continuous increase in the population in the universe, the constant growth of poverty and hunger, many other global environmental manifestations are a reflection of the crisis of our time. And this is a clear proof that today's people are in poor contact with nature. In order to avoid this environmental crisis, the prerequisites for the development of environmental education have been developed.

Key words: environmental crisis, spiritual degradation, psychological and pedagogical value, environmentally education, systematic thinking, environmentally responsible behavior, pedagogical prerequisites.

References

1. Karopa, G.N. *Ekologicheskoe obrazovanie shkol'nikov: vedushchie tendencii i paradigmal'nye sdvigi* [Ecological education of schoolchildren: leading trends and paradigm shifts] [Text] / G.N. Karopa. Minsk, 2000, pp.3-5.[in Russian]
2. Pergamenshchik, L.A. *Krizisnye sobytiya i psihologicheskie problemy cheloveka* [Crisis events and psychological problems of a person] [Text] / L.A. Pergamenshchik. – Mn.:NIO, 1997.-207 p. [in Russian]
3. Zankova, L.V. *Razvitie uchashchihsya v processe obucheniya* [The development of students in the learning process] [Text] / L.V. Zankova. - M.:Enlightenment, 1967. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: *Жумадилова, А.К. Экологиялық білім беруді дамытудың алғы шарттар [Мәтін] / А. К. Жумадилова, С.Б. Жапарова, В.Ф. Жамбыл // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 235-241. <https://doi.org/10.55956/UPHE5764>*

Т. Бижигитов *

¹Физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
bizhigitov_temirhan@bk.ru

Э. Мадалиева

Phd доктор, қауымдастырылған профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
elmirabegali@mail.ru

МОЛЕКУЛАЛАРДЫҢ АКТИВАЦИЯЛЫҚ ЭНЕРГИЯСЫН СИПАТТАЙТЫН ФИЗИКАЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРГЕ ТӘУЕЛДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада сұйықтардың молекулаларының активациялық энергияларын тәжірибе жүзінде анықтайтын құрылғылардың жұмыс істеу принциптеріне сипаттамалар беріліп, олардың бір-бірінен артықтықшылықтары мен кемшіліктері талқыланды. Сұйықтардың динамикалық және кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерін анықтайтын параметрлерді өлшеу арқылы активациялық энергияны есептеу әдістері көрсетілген. Молекулалардың активацияның энергияларын пайдаланып релаксация уақытының, динамикалық тұтқырлық коэффициентінің активациялық энергиямен температураға эмпирикалық тәуелділігін сипаттайтын формулалардың физикалық мағыналары жан-жақты талқыланып, олардың физикалық үдерістер мен құбылыстардың механизмдерін толыққанды ұғынуға үлкен ықпалын тигізетіндігі талданған. Сұйықтардың тығыздығы мен динамикалық тұтқырлық коэффициенттерін қолданып, кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерін есептеу тәсілі көрсетілген. Тәжірибелік өлшеулер мен физиканың заңдылықтарын өрнектейтін формулаларды пайдаланып активациялық энергияны сипаттайтын заңының қандай параметрлерге тәуелді болатынына теориялық тұрғыдан қорытып шығарылды. Теориялық есептеулердің нәтижесінде алынған формулалардың физикалық құбылыстарды зерттеуде алатын орнына ерекше назар аударылған.

Тірек сөздер: активациялық энергия, тұтқырлық коэффициенттері, релаксация уақыты, эмпирикалық тәуелділік.

Кіріспе. Ерітінділердің, қоспалардың, биологиялық сұйықтардың, ферро-сұйықтардың физика-химиялық-биологиялық қасиеттерін зерттеу ғылымның өзекті мәселелеріне жатады. Өйткені жоғарыда келтірілген сұйықтар өндіріс орындарында, жұмыс істейтін қондырғылардың механизмдерінде, техникада, медицинада, ауыл шаруашылығында, адам өмірінің тұрмысында жиі қолданылады. Сондықтан оларды әртүрлі салаларды қолданған кезде

өтетін үдерістер мен құбылыстарға жаратылыстану ғылымдарының заңдарымен талдаулар жасаудың практикалық маңыздылығы зор. Мысалы, сұйықтарға қоспалар қосу немесе қысыммен температураның және әртүрлі өрістердің әсер ету арқылы тапсырыс бойынша қажетті сұйықтар алынады. Сұйықтардың беттік керілу және динамикалық, кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерін сыртқы параметрлердің көмегімен өзгерту олардың булануларын,

ағыстарының жылдамдығын, жұғу - жұкпау, сіңу - сіңбеу қасиеттерін жасанды түрде басқаруға мүмкіндік туғызады. Ферро-сұйықтарға магнит өрісімен әсер ету, медицина мен технологиялық үдерістерде көптеген проблемаларды шешуге үлкен ықпалын тигізеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері:

Молекулакинетикалық теорияның негізгі заңдарын пайдаланып, сұйықтың молекулаларының активациялық энергия-сының тығыздыққа, температураға, тұтқырлық коэффициенттеріне тәуелділігін сипаттайтын формуланы қорытып шығарайық. Жүйедегі молекуланы бір күйден екінші күйге көшіруге жұмсалған энергияны анықтау үшін ол сұйықты сипаттайтын динамикалық тұтқырлық коэффициентінің формуласын жазамыз [1,2]:

$$v_g = B \exp\left(\frac{W_a}{kT}\right) = B \exp\left(\frac{W_a * N_A}{RT}\right) \quad (1)$$

Мұндағы,

W_a — активациялық энергия, R - универсал тұрақты шама, T температура, k - Больцман тұрақтысы, N_A — Авогадро тұрақтысы, B температураға тәуелді өзгеріп отыратын коэффициент, немесе релаксация уақыты арқылы өрнектесек, төмендегі формуланы аламыз [3,4]:

$$T = T_0 \exp\left(\frac{W_a}{kT}\right) = T_0 \exp\left(\frac{W_a * N_A}{RT}\right) \quad (2)$$

Мұндағы, T жүйенің тепе-теңдік күйіне оралуына кеткен уақыт, T_0 температураға тәуелді айнымалы коэффициент

(1) теңдікке натурал логарифмді қолдансақ, ол төмендегідей түрленеді:

$$\ln v_g = \frac{W_a * N_A}{RT} + \ln B \quad (3)$$

(3) формуласы сызықты теңдеумен өрнектелетіндіктен, төмендегідей түрлендіреміз:

$$\ln v_g = f(T^{-1}) \quad (4)$$

Ғалымдар сұйықтың (v_g) динамикалық тұтқырлық коэффициенті мен температура сызықты функциямен байланысатындығын дәлелдеген [3,4,5]:

$$\eta = f(T) \quad (5)$$

Біз сұйықтардың тұтқырлық коэффициентін анықтау үшін Пуазейль формуласын қолдандық [5,6]:

$$v_g = \frac{z^4 \Delta p \pi t}{8 V * h} \quad (6)$$

Мұндағы, z сұйық ағып шығатын құбырдың радиусы, Δp құбырдың ұштарындағы қысымдар айырымы ($\Delta p = p_2 - p_1$), h -құбырдың ұзындығы, v , уақытта құбырдан ағып шығатын сұйықтың көлемі. Келтірілген физикалық параметрлерді тәжірибелік өлшеулер жүргізу арқылы анықтап аламыз. Олай болса, эталон үлгі үшін мына теңдік орындалады:

$$v_{g0} = \frac{z^4 \Delta p_0 t_3 \pi}{8 V_0 L} \quad (7)$$

(6) және (7) өрнектерінен төмендегі қатынасты аламыз:

$$\frac{v_g}{v_{g0}} = \frac{t_3 \Delta p_0}{t \Delta p} \quad (8)$$

Сұйықтың ауырлық күшінің әсерінен ағып шығуы мына өрнекпен сипатталады:

$$\frac{\Delta p}{\Delta p_0} = \frac{\rho_3}{\rho} \quad (9)$$

Мұндағы ρ_3 мен ρ эталон және зерттелетін сұйықтардың тығыздықтары, немесе

$$\frac{v_{g0}}{v} = \frac{\rho_2}{\rho} \cdot \frac{t_3}{t} \quad (10)$$

Бұдан

$$v_g = \frac{\rho_2}{\rho} \cdot \frac{t}{t_3}$$

немесе

$$\frac{\rho}{v_g} = \frac{\rho_2}{\eta_3} \cdot \frac{t}{t_3} \quad (11)$$

$\frac{v_g}{\rho} = \gamma$ деп алсақ, теңдік төмендегідей түрленеді:

$$\gamma = \gamma_0 \frac{t}{t_3} \quad (12)$$

Мұндағы γ – сұйықтық кинематикалық тұтқырлық коэффициенті.

Жоғарыда келтірілген өрнектерден молекулалардың (v_g) динамикалық және (γ) кинематикалық коэффициенттері есептелетін төмендегі формулалар шығады:

$$v_g = B \cdot \exp\left(\frac{W_a N_a}{RT}\right) = B \cdot \exp\left(\frac{W_a}{kT}\right)$$

Сұйықтардың кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерінің айырмашылығы шамалы болса, мына қатынасты аламыз:

$$\frac{\gamma_1}{\gamma_2} = \frac{\rho_2}{\rho_1} \exp\left[\left[\frac{W_a}{k}\right]\left(\frac{1}{T_1} + \frac{1}{T_2}\right)\right] = \left[\frac{W_a N_a}{R}\right]\left(\frac{1}{T_1} - \frac{1}{T_2}\right) \quad (13)$$

Теңдікті натурал логарифмдесек, төмендегідей түрленеді:

$$\ln \frac{\gamma_1}{\gamma_2} = \ln \frac{\rho_2}{\rho_1} \exp\left[\left[\frac{W_a N_a}{R}\right]\left(\frac{1}{T_1} - \frac{1}{T_2}\right)\right] = \ln \frac{\rho_1 W_a}{\rho_2 k} \left(\frac{1}{T_1} - \frac{1}{T_2}\right)$$

Келтірілген өрнектен молекулалардың активациялық энергиясын есептейтін формула шығады:

$$W_a = \frac{\left(\ln \frac{\gamma_1}{\gamma_2} + \ln \frac{\rho_2}{\rho_1}\right) \frac{R}{N_a} T_1 T_2}{T_1 - T_2} = \frac{\left(\ln \frac{\gamma_1}{\gamma_2} + \frac{\rho_2}{\rho_1}\right) k T_1 T_2}{T_1 - T_2} \quad (14)$$

Динамикалық тұтқырлық коэффициентін Стокс әдісімен анықтаймыз. Ал кинематикалық тұтқырлық коэффициенті мына формуламен есептеледі:

$$\gamma = \frac{v_g}{\rho}$$

Зерттеуден алынған нәтижелер және оны талдау

Молекула – кинетикалық негізгі қағидаларын пайдаланып молекулалардың активациялық энергиясының тығыздыққа, кинематикалық тұтқырлық коэффициентіне және температураға тәуелділік формуласы қорытып шығарылды.

Зерттеу жұмысын жүргізетін қондырғының [7] көмегімен өлшенген және есептелген судағы 15% ариель жуғыш затының тығыздығының, динамикалық және кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерінің температураға тәуелділік кестесі №1 кесте келтірілген.

1-кесте.

Динамикалық және кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерінің температураға тәуелділі

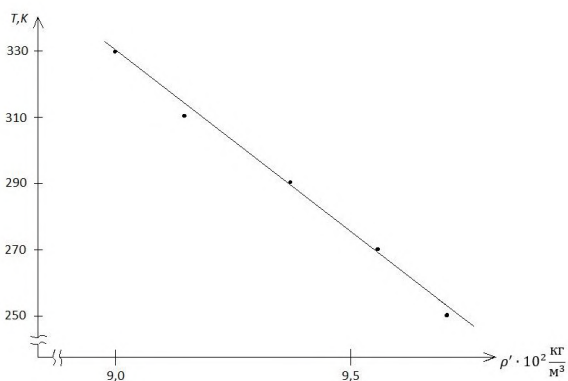
T, K	$\rho \times 10^2 \frac{кг}{м^3}$	$v_g \times 10^{-4} \frac{м \cdot с}{с}$	$v_k \times 10^{-6} \frac{м^2}{с}$
250	9,70	24,70	2,54
260	9,61	24,08	2,50
270	9,53	23,44	2,45
280	9,46	22,81	2,41
290	9,38	22,19	2,36
300	9,32	21,58	2,31
310	9,24	20,98	2,27
320	9,16	20,33	2,21
330	9,07	19,72	2,17
340	8,98	19,08	2,13
350	8,90	18,45	2,07

Кестеден температура артқанда жуғыш заттың тығыздығы, динамикалық және

Молекулалардың активациялық энергиясын сипаттайтын физикалық параметрлерге тәуелділігін зерттеу әдістері

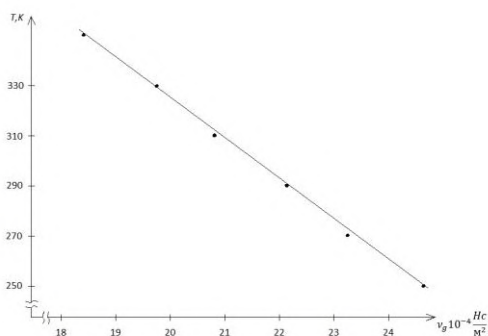
кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерінің кемитіндігін көреміз. Өлшенген және есептелген жуғыш затты сипаттайтын параметрлерінің температура ұлғайғанда кемитіндігі, ал температура кемігенде артатындығы физикалық заңдылықтарға қайшы келмейді. Зерттеу барысында аномальды құбылыстар байқалған жоқ.

1, 2, 3 суреттерде $\rho' = f(T)$, $v_g = f(T)$, $v = f(T)$ тәуелділік графиктері тұрғызылды.

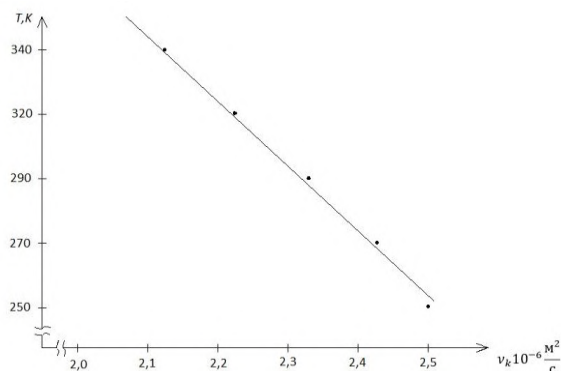
1-сурет.

Зерттелген үлгінің тығыздығының температураға тәуелділігі

2 - сурет.

Зерттелген үлгінің динамикалық тұтқырлық коэффициентінің температураға тәуелділігі

3 – сурет.

Зерттелген үлгінің кинематикалық тұтқырлық коэффициентінің температураға тәуелділігі

Суреттердегі графиктерден судағы 15% ариель жуғыш затының ρ тығыздығы, динамикалық ν_d және кинематикалық ν_k тұтқырлық коэффициенттері температураға тәуелділігі сызықты байланыспен кемитіндігін көреміз.

Физиканың заңдылығына байланысты сұйықтың температурасы ұлғайғанда оның молекулаларының хаосты қозғалыстарының жылдамдығы артып бір-бірімен әсерлесу күштерінің шамасы кемиді. Сондықтан сұйықтардың қоюлықтарын сипаттайтын динамикалық және кинематикалық тұтқырлық коэффициенттері кемиді.

Молекулалардың активациялық энергиясын анықтау үшін (1) дәрежелі логариф деп W_a энергияны табамыз.

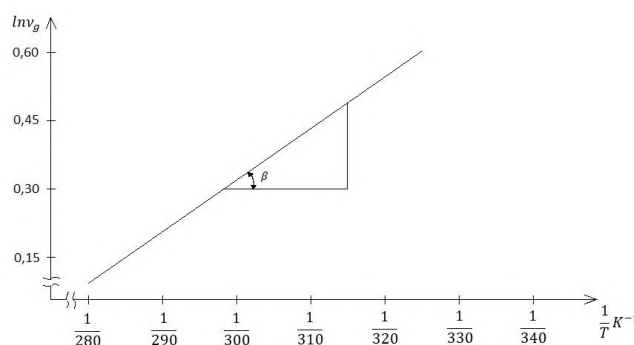
$$\ln v_g = \frac{W_a}{RT} + const = \frac{D}{RT}$$

$$\text{Бұдан } W_a = RD$$

$$\text{Мұндағы, } D = \text{tg} \beta \text{ (№4 сурет) } \ln v_g = f\left(\frac{1}{T}\right)$$

функциясын сипаттайтын түзудің $\frac{1}{T}$

координатасымен жасайтын бұрышының тангенсі

4-сурет.

$\ln v_g = f\left(\frac{1}{T}\right)$ функциясының графигі.

$$W_a = ktg\beta = 1,38 \cdot 10^{-23} \frac{\text{Дж}}{\text{К}} \cdot 0,95 \frac{1}{\text{К}} = 1,31 \cdot 10^{-23} = \frac{\text{Дж}}{\text{К}}$$

Қорытынды. 1.Молекула кинетикалық теорияның заңдылықтарын пайдаланып сұйықтардың молекулаларының активациялық энергиясын сипаттайтын формула қорытып шығарылды.

2.Тәжірибелік өлшеулер мен теориялық есептеулердің алынған нәтижелерді қолданып молекулалардың активациялық энергиясын анықтайтын әдіс жан-жақты талқыланып көрсетілген.

Әдебиеттер тізімі

1. Кикоин, И.К., Кикоин, А.К. Молекулярная физика. Учебное пособие [Текст] / И.К.Кикоин, А.К. Кикоин. - М.: Наука. – 1963.- 498 с.
2. Матвеев, А.Н. Молекулярная физика. Учебник [Текст] / А.Н. Матвеев. - М.: Высшая школа. – 1987.- 359с.
3. Сивухин, Д.В. Общий курс физики. Учебник. Том 2. Термодинамика и молекулярная физика [Текст] / Д.В.Сивухин М.:«Физматлит». – 2006. - 560с.
5. Бижигитов, Т., Актаев, Е.К. Молекулалық физика, Оқулық [Мәтін] / Т.Бижигитов, Е.К.Актаев. - Алматы: Экономика. – 2017. - 481 б.
6. Кухлинг, Х. Справочник по физике. [Текст] / Х.Кухлинг. – М.: Мир. – 1982.
7. Бижигитов, Т., Сембиева, А., Байтасова, А. Зависимость коэффициента вязкости растворов от напряженности магнитного поля. Наука и мир [Текст] / Т.Бижигитов, А.Сембиева, А.Байтасова. Международный научный журнал - №5 (93). – 2021.13-16 с.

Материал редакцияға 5.01.23 түсті.

Т. Бижигитов*, Э. Мадалиева

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТИ МОЛЕКУЛ ОТ ФИЗИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ЭНЕРГИЮ АКТИВАЦИИ

Аннотация. В статье приводятся характеристики принципов работы устройств, которые на практике определяют энергии активации молекул жидкостей, обсуждаются их преимущества и недостатки друг перед другом. Показаны методы расчета энергии активации путем измерения параметров, определяющих коэффициенты динамической и кинематической вязкости жидкостей. Подробно обсуждаются физические значения формул, характеризующих эмпирическую зависимость времени релаксации молекул с энергией активации, коэффициента динамической вязкости от температуры с энергией активации, анализируется, оказывают ли они большое влияние на полноценное понимание механизмов физических процессов и явлений. Показан способ расчета

кинематических коэффициентов вязкости с использованием коэффициентов плотности и динамической вязкости жидкостей. С помощью экспериментальных измерений и формул, выражающих законы физики, было выведено теоретическое обобщение того, от каких параметров зависит его закон, характеризующий энергию активации. Особое внимание уделено тому месту, которое формулы, полученные в результате теоретических расчетов, занимают при изучении физических явлений.

Ключевые слова: энергия активации, коэффициенты вязкости, время релаксации, эмпирическая зависимость.

T. Bizhigitov*, E. Madaliyeva - *M. Kh. Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan.*

METHODS FOR STUDYING THE DEPENDENCE OF MOLECULES ON PHYSICAL PARAMETERS CHARACTERIZING THEIR ACTIVATION ENERGY

Abstract. The article describes the principles of operation of devices that practically determine the activation energies of molecules of liquids, discusses their advantages and disadvantages from each other. Methods for calculating the activation energy by measuring parameters that determine the dynamic and kinematic viscosity coefficients of liquids are shown. The physical meanings of formulas describing the empirical dependence of the relaxation time of molecules using the activation energies, the dynamic viscosity coefficient on the temperature with the activation energy are discussed in detail and analyzed that they have a great influence on a full understanding of the mechanisms of physical processes and phenomena. A way to calculate the kinematic viscosity coefficients using the density and dynamic viscosity coefficients of liquids is shown. Using practical measurements and formulas that express the laws of physics, it was theoretically possible to summarize what parameters the law describing activation energy depends on. Particular attention is paid to the place that the formulas obtained as a result of theoretical calculations occupy in the study of physical phenomena.

Key words: activation energy, viscosity coefficients, relaxation time, empirical dependence.

References

1. Kikoin, I.K., Kikoin, A.K. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / I.K.Kikoin, A.K. Kikoin. - Moscow: Science. – 1963.- 498 p. [in Russian]
2. Matveev, A.N. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / A.N. Matveev. - Moscow: Higher School. – 1987.- 359 p. [in Russian]
3. Sivukhin D.V. Obschi kurs fiziki [General course of physics]. Textbook. Volume 2. Thermodynamics and molecular physics [Text] / D.V. Sivukhin Moscow: "Fizmatlit". – 2006. – 560 p. [in Russian]
4. Bizhigitov T., Aktaev E.K. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / T. Bizhigitov, E.K. Aktaev. - Almaty: Economics. – 2017. - 481 p. [in Russian]
5. Kuhling H. Spravochnik po fizike [Handbook of Physics]. [Text] / H. Kuhling. – Moscow: Mir. – 1982. [in Russian]
6. Bizhigitov T., Sembieva A., Baitasova A. Zabisimost koefisienta biaskosti rastvorov ot napiashonnosti magnitnogo polia [Dependence of the viscosity coefficient of solutions on the magnetic field strength].

Science and the world [Text] / T.Bizhigitov, A.Sembieva, A.Baitasova. International Scientific Journal - №5 (93). – 2021.13-16 p. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: *Бижигитов,Т.. Молейкулалардың активациялық энергиясын сипаттайтын физикалық параметрлерге тәуелділігін зерттеу әдістері [Мәтін] / Т.Бижигитов, Э. Мадалиева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 242-248. <https://doi.org/10.55956/ANWS4471>*

Ж. Бимұрат

Phd доктор, қауымдастырылған профессор

Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,

Алматы, Қазақстан.

e-mail: zh.bimurat@aes.kz

ОРАУЫШТАҒЫ МАГНИТ ӨРІСІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

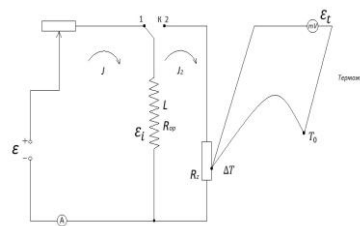
Аңдатпа. Мақалада индуктивті орауыштағы магнит өрісінің энергиясын энергияның сақталу заңдарын, яғни электр энергиясының магнит энергиясын, магнит энергиясының жылу энергиясына түрленулерін пайдаланып зерттеу әдістері келтірілген. Полюсаралық әртүрлі қашықтықтарда жылулық электр қозғауыш күшінің және магнит индукциясының тоқ күшінің шамасына тәуелділігі тәжірибе мен теориялары есептеулер арқылы анықталып, эмпериялық формула қорытып шығарылған. Сонымен қатар, магнит энергиясының көлемдік тығыздығы есептеліп, магнит индукциясының тоқ пен полюстарын арақашықтығына, әртүрлі мәндеріндегі жылу электр қозғауыш күшінің полюстерден арақашықтығы мен тоқ күшіне тәуелді графиктері тұрғызылған. Жинастырылған құрылғының вольт-ампер сипаттамасы алынып, КСd) градуирлеу графигі салынған. Градуирлеу қисығы арқылы магнит орауышындағы магнит энергиясының кез-келген тоқтың және полюстер арасының арақашықтығының әртүрлі мәндерінде анықтауға мүмкіндік беретіндігі туралы мәліметтер жан-жақты талқыланып дәлелденген.

Тірек сөздер: электрмагнит, индуктивтілік, энергияның сақталу және түрлену заңдары, градуирлеу.

Кіріспе. Қазіргі таңда электромагниттер электрлік машиналар мен аппараттарда, өндірістік автоматика жүйесінде, магнитофондарда, телевизорларда, заводтарда, техниканың механизмдерінде магнит өрісін күшейтіп кеміту үшін қолданылады. Орауыштағы орам санына және одан өтетін тоқ күшіне байланысты магнит өрісі өзгереді. Электромагниттер арқылы үлкен күш туғызып металдарды көтереді. Сонымен қатар магнит өрісімен заттарға әсер етіп, олардың физикалық, химиялық, биологиялық қасиеттерін өзгертіп тапсырыс бойынша қажетті материалдар алынууда. Сондықтан магнит өрісін сипаттайтын параметрлерді зерттеу ғылымда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені зерттеуден алынған нәтижелердің теориялық және практикалық маңыздылығы өте үлкен. Ғылыми мақалада индуктивті орауышта туындайтын магнит өрісінің шамасын өлшейтін құрылғы жинастырып, оның энергиясын, энергияның түрлену заңдарын пайдаланып зерттедік.

Құрылғының жұмыс істеу принципі қарапайым классикалық физика заңдылықтарына негізделген. Тәжірибе жүзінде жүргізілген зерттеулерден алынған физикалық параметрлердің көмегімен алғаш рет термоэлектр қозғауыш күшінің, магнит индукциясының тоқ күшінің шамасына тәуелділігін сипаттайтын эмпериялық формула қорытылып шығарылды.

Зерттеу шарттары мен әдістері: Магнит өрісі пайда болатын электр тізбегіндегі элементтерді зерттеу мақсатында 1 - суретте көрсетілген құрылғының сызбасы келтірілген. Индукциялық орауыш ретінде дроссельдік орауыштан және екі полюсы бар өзекшеден тұратын электромагнитті пайдаландық.

1 - сурет.

Тәжірибелік өлшеулер жүргізетін құрылғының электрлік сызбасы

К кілтті 1 нүктемен қосқанда индуктивтілігі L орауыштан J ток жүріп орауышта өзіндік индукцияның электр қозғаушы күші туындайды [1,2]:

$$\varepsilon_i = -L \frac{dJ}{dt}$$

Кирхгоф заңы бойынша төмендегі теңдіктер орындалды [3,4]:

$$J = \frac{\varepsilon + \varepsilon_i}{R}$$

немесе

$$\varepsilon = JR - \varepsilon_i = JR + \frac{dJ}{dt}$$

Мұндағы, R орауышының омдық кедергісі мен реостаттың кедергісінің қосындысына тең.

dt уақыт өткенде электр энергиясының көзі төмендегі өрнекпен анықталатын жұмыс істейді.

$$J^2 R dt + LJdJ = J^2 R dt$$

Теңдіктегі қосындының бірінші мүшесі R кедергісінен Джоуль-Ленц заңымен бөлінетін жылу мөлшерін, ал екіншісі өзіндік индукция құбылысынан туындайтын қосымша жұмысты береді. Демек қосымша жұмыс тізбектегі токтың шамасын нөлден J -ге дейін арттыруға жұмсалған магнит өрісінің энергиясына тең [3,4]:

$$E_m = \int_0^t LJdJ = \frac{J^2 L}{2}$$

Енді кілтті 2-ші нүктеге қоссақ, өзіндік индукция тоғы J_i орауыштың R_o және R_r резистордың кедергілерінен өтіп, оларда q_{op} және q_r жылу мөлшерлері бөлінеді. Орауыштың магнит өрісінде жиналған

энергияэлектр содан соң жылу энергияларына түрленеді. Энергияның сақталу заңы бойынша [5]:

$$\frac{E}{q_r} = \frac{R_{op} + R_r}{R_{op}}$$

Мұндағы, R_{op} , R_r кедергілері өлшенеді. Сондықтан E -нің мәнін анықтау үшін q_r білуіміз керек. Ол үшін жылулық теңбе-теңдік теңдеуін қолданамыз:

$$q_r = mc\Delta T$$

Мұндағы, m кедергісі R_r заттың массасы, C заттың меншікті жылусыйымдылығы. Температураның өзгерісі ΔT мыс-константан терможұбы арқылы өлшенді. Құрылғының өлшеу контактісі кедергісі R_r резистордың орамның ішіне бекітіледі. Ал екінші теңестіруші контактіні бөлме температурасында T_o тұрақты етіп өзгертпей отырамыз.

Контактілердің температураларының айырымы ΔT контактаралық потенциалдар айырымына, яғни термоэлектр қозғаушы күшіне ε_T пропорционал болғандықтан, мына өрнекті аламыз [3,6]:

$$q_r = m \cdot c \frac{\varepsilon_T}{\gamma}$$

Мұндағы, γ Кельвинмен өлшенетін терможұптың сезгіштігі.

Егер $R_r \gg R_{op}$ алсақ, онда магнит энергиясының жылу энергиясына түрленуі жақсы қадағаланады. Сондықтан резистор ретінде меншікті кедергісі үлкен қорытпадан жасалған шиыршық сым қолданылды. Металдан жасалған мұндай қорытпалардың меншікті жылусыйымдылықтары белгісіз. Оның шамасын анықтау мақсатында мынандай әдісті пайдаландық. № 1 суретте келтірілген электр сызбасын индуктивті орамсыз жинастырамыз. Резистордан J^1 ток t уақыт

өткенде ол қызып қандайда бір жылумөлшерін бөледі. Қарастырып отырған жағдайда энергияның басқа түрлері туындайтын болса, энергияның сақталу заңы төмендегідей өрнектеледі:

$$mc\Delta T^1 = J R_2 t$$

Терможұптың көмегімен температураның жаңадан пайда болған өзгерісін өлшейміз

$$\Delta T^1 = \frac{\varepsilon_T^1}{\delta} \text{ немесе } \frac{mc}{R_r \cdot \delta} = J^{12} \frac{J}{\delta^2} = const$$

Келтірілген өрнекте ε_T^1 кілтті (К) қосқанна өлшеу жұмыстары біткенге дейінгі уақытқа (t) пропорционал.

J^1, ε_T^1, t шамалары тәжірибе жүзінде өлшенеді. Осы әдісті қолданып тәжірибенің екінші бөлігінде кез-келген электрөткізгіш заттың меншікті жылусыйымдылығын анықтаймыз. Жылумөлшері q_r және меншікті жылусыйымдылықтың (с) өрнектерін қолданып магнит өрісінің энергиясын аламыз [1,4]:

$$E_M = \frac{LJ^2}{2} = q_r = B\varepsilon_T$$

Мұндағы, B төменде келтірілген формуламен анықталатын құрылғының тұрақтысы:

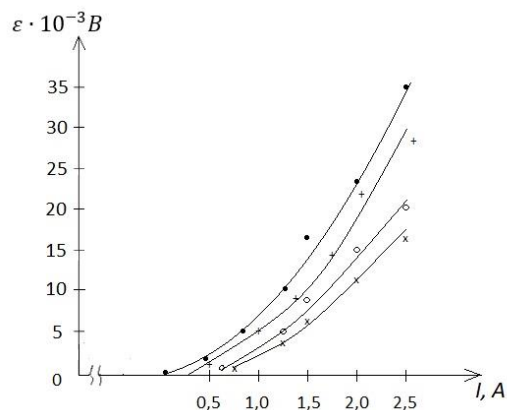
$$B = (R_{op} + R_r) \frac{m \cdot c}{R_r \cdot \delta} = (R_{op} + R_r) \cdot J^{12} \frac{J}{\varepsilon_T^1}$$

Магнит өрісінің энергиясы ток күші (J) мен электромагнит полюстерінің арақашықтығын (d) функциясы болатындығы дәлелденді. Электромагниттің саңылауындағы магнит өрісінің энергиясын анықтау үшін тәжірибе жүзінде электрқозғауыш күштің d -ның әртүрлі мәндерінде токқа тәуелділік графигін 1 кестені пайдаланып тұрғыздық.

1 кесте.

Электрқозғауыш күштің d -ның әртүрлі мәндерінде токқа тәуелділігі

d $\times 10^{-3}$ ^3M	$\varepsilon \times 10^3 B$	J, A	d $\times 10^{-3}$ ^3M	$\varepsilon \times 10^3 B$	J, A
5	0,02	1,25	15	1,40	0,55
	5,33	1,00		5,00	1,00
	15,00	1,50		6,00	1,50
	20,30	2,00		14,00	2,00
	35,00	25			
10	1,70	0,50	20	3,50	0,60
	5,00	1,00		4,70	1,00
	10,33	1,50		6,00	1,50
	15,35	2,00		10,00	2,00
	25,40	2,50		16,50	2,50

2 - сурет.

Электромагнит полюстерінің арақашықтығының әртүрлі мәндеріндегі $d=(5,10,15,20,25,35) \times 10^{-3}m$ жылу электр қозғаушы күшінің токқа тәуелділігі

Келтірілген графиктерден $\varepsilon_T(J)$ тәуелділігі квадраттық екендігі байқалады. Яғни жылу электр қозғаушы күшінің токтың квадратына тәуелділігі сызықты. Біздің құрылғының вольтамперлік сипаттамасы $\varepsilon_T(Jd) = K(d)J^2$ теңдігімен анықталады. Ал K коэффициенті электромагнит полюстерінің арақашықтығының $K(d)$ функциясы болғандықтан төмендегі теңдік орындалады:

$$E_M(J, d) = B\varepsilon_T(J, d) = BK(d)J^2$$

Мұндағы, $BK(d)$ коэффициент $E_M = \frac{LJ^2}{2}$

Формуласы бойынша L ораушының индуктивтілігін өрнектейді.

Вольтамперлік сипаттаманы пайдаланып $K(d)$ тәуелді градуирлеу графигін тұрғызамыз. 2 - кестеде d -ның әртүрлі мәндеріндегі C - ның шамалары келтірілген.

2 – кесте.

Электромагнит полюстерінің арақашықтығы

d $\times 10^{-3}$ $М$	2,3	10,	15,	20,	25,	30,	35,
	0	00	00	00	00	00	00
$K \times 10$ $\frac{В}{А^2}$	6,0	5,3	4,5	3,5	3,0	1,5	0,8
	0	0	0	0		0	0

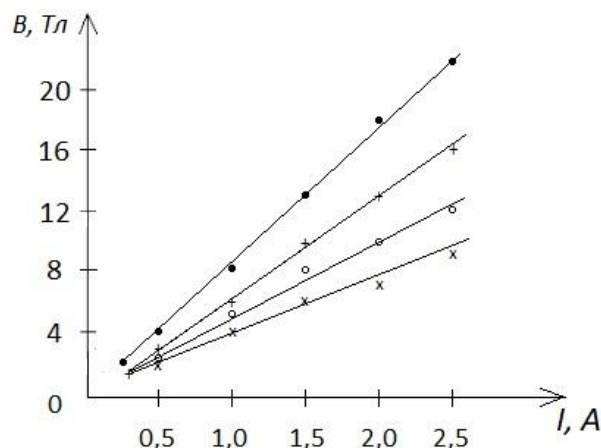
3 - кестеде Электромагнит полюстерінің арақашықтығының әртүрлі мәндеріндегі магнит индукциясының токқа тәуелділігі келтірілген

3 кесте.

Магнит индукциясының токқа тәуелділігі

d $\times 10^{-3}$ $М$	$I, А$	$B, Тл$	d $\times 10^{-3}$ $М$	$I, А$	$B, Тл$
5	0,25	2,00	15	0,50	3,00
	1,00	8,00		1,00	6,00
	1,50	13,00		1,50	10,00
	2,00	18,00		2,00	13,00
	2,50	22,00		2,50	16,00
10	0,50	3,00	20	0,50	2,20
	1,00	6,00		1,00	4,00
	1,50	10,00		1,50	5,00
	2,00	13,00		2,00	7,00
	2,50	16,00		2,50	9,00

3 - суретте электромагнит полюстерін әртүрлі мәндеріндегі магнит индукциясының токқа тәуелділік графигу келтірілген.

3 - сурет.

d -ның әртүрлі мәндеріндегі $B(I)$ тәуелділік графигі

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау. Тәжірибелік өлшеулер және теориялық есептеулерден алынған нәтижелер жоғарыда кестелер мен графиктер арқылы өрнектелген. Тұрғызылған графиктерден (2 - сурет) электромагнит полюстерінің арақашықтарының әртүрлі мәндеріндегі жылу электр қозғаушы күшінің орауыштағы токқа тәуелділігі парабола қисығымен, ал магнит индукциясының токқа тәуелділігі түзу сызықпен сипатталатыны байқалады.

Енді магнит өрісінің индукциясын анықтайық. $E_M(J, d)$ өрнегін электромагнит полюстерінің арасындағы саңылаудың көлеміне бөлсек, магнит энергиясының көлденең тығыздығы шығады:

$$\omega(J, d) = \frac{BK(d)}{S \cdot d} J^2$$

Мұндағы, S электромагнит полюсінің көлденең қимасының ауданы. Екінші жағынан магнит өрісінің көлеидік тығыздығы магнит (B) индукциясының квадратына пропорционал:

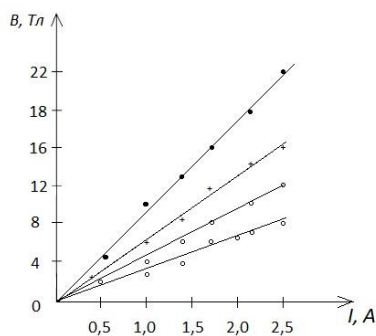
$$\omega(J, d) = \frac{B^2}{2\mu\mu_0}$$

Мұндағы, μ заттың салыстырмалы магнит өтімділігі, μ_0 магнит тұрақтысы. Соңғы екі

өрнекті салыстырып, магнит индукциясы мен тоқ күші мына қатынаспен байланысқандығын анықтаймыз:

$$B(J, d) = \sqrt{\frac{2\mu\mu_0 BK(d)}{S \cdot d}} J$$

Берілген электромагнит үшін градуирлеу $K(d)$ белгілі. Сондықтан $B(J, d)$ графигін тұрғызуға болады. Салынған графиктерден d мен J -дің мәндерінсіз магнит индукциясын табамыз. Осы әдіспен эмпериялық формуланы қорытып және магнит өрісінің индукциясын анықтайтын градуирлеу қисықтарын жүргіздік (4 - сурет).

4 - сурет.

d -ның әртүрлі мәндеріндегі магнит өрісінің тоқ күшіне тәуелділігі

Қорытынды. Электр тізбегіндегі электромагниттің магнит өрісін зерттеу мақсатында құрылғы жинақталды.

1. Қолданылған құрылғының вольт-амперлік сипаттамасын өрнектейтін формула қорытылып шығарды.

2. Электромагниттің магнит энергиясын анықтайтын эмпериялық формула қорытылып шығарылды.

3. Магнитөрісінің индукциясын анықтайтын градуирленген қисықтар тұрғызылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Савельев, И.В. Курс общей физики. Том 2. Электричество и магнетизм. Учебное пособие [Текст] / И.В.Савельев. – М.: Наука – 1988. - 496 с.
2. Зильберман, Г.М. Электричество и магнетизм. Учебное пособие [Текст] / Г. М Зильберман, М.: Наука – 1970. - 383с.
3. Тамм, И. Основы теории электричества. Учебное пособие [Текст] / И.Тамм М.: Наука – 1976. - 615с.
4. Кухлинг, Х. Справочник по физике. [Текст] / Х.Кухлинг. – М.: Мир. – 1982.
5. Яворский, Б.М., Детлаф, А.А.. Справочник по физике. [Текст] / Б.М. Яворский, А.А. Детлаф, М.: Наука – 1985. – 497с.
6. Bizigitov, T., Zhumadilov, E. Electrodynamics and special theory of relativity [Text] / T.Bizigitov, E.Zhumadilov. – Almaty: hantar Books – 2022. – 524p.

Материал 05.01.24 редакцияға түсті.

Ж. Бимурат

Алматынський университет энергетікі і сьязі імені Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ МАГНИТНОГО ПОЛЯ НА КАТУШКЕ

Аннотация. В статье приведены методы исследования энергии магнитного поля в индуктивной обмотке с использованием законов сохранения энергии, т. е. преобразования электрической энергии в магнитную, магнитной энергии в тепловую. Зависимость силы теплового электрического возбуждения и силы тока магнитной индукции на разных расстояниях между полюсами была определена экспериментальными и теоретическими расчетами и обобщена эмпирическая формула. Кроме того, рассчитана объемная плотность магнитной энергии и построены графики магнитной индукции, зависящие от расстояния тока и полюсов, расстояния и силы тока теплоэлектродвижущей силы от полюсов при различных значениях. Снимается вольт-амперная характеристика собранного устройства и строится градуировочный график КСd). Подробно обсуждаются данные о том, что по кривой градуировки магнитная энергия в магнитной обмотке позволяет определять при различных значениях расстояния между любым током и полюсами

Ключевые слова: электромагнит, индуктивность, законы сохранения и преобразования энергии, градуировка.

Zh. Bimurat

Gumarbek Daukeev Almaty University of Energy and Communications, Almaty, Kazakhstan

A METHOD FOR STUDYING THE MAGNETIC FIELD IN A COIL

Abstract. The article presents methods for studying the energy of a magnetic field in an inductive winding using the laws of conservation of energy, i.e. the conversion of electrical energy into magnetic energy, magnetic energy into thermal energy. The dependence of the strength of thermal electric excitation and the strength of the magnetic induction current at different distances between the poles was determined by experimental and theoretical calculations and the empirical formula was generalized. In addition, the volumetric density of magnetic energy is calculated and magnetic induction graphs are constructed, depending on the distance of the current and the poles, the distance and current strength of the thermomotive force from the poles at different values. The volt-ampere characteristic of the assembled device is removed and a calibration graph KСd is built). The data on the fact that according to the calibration curve, the magnetic energy in the magnetic winding makes it possible to determine the distance between any current and the poles at different values

Keywords: electromagnet, inductance, laws of conservation and transformation of energy, graduation.

References

1. Saveliev, I.V. Kurs obschei fiziki [Course of general physics]. Volume 2. Electricity and magnetism. Textbook [Text] / I.V.Savelyev. – Moscow: Nauka – 1988. – 496 p.

2. Silberman, G.M. Electrichestvo i magnetism [Electricity and magnetism]. Textbook [Text] / G. M. Silberman, Moscow: Nauka – 1970. – 383p.
3. Tamm, I. Osmovi teori electrichestba[Fundamentals of the theory of electricity]. Textbook [Text] / I.Tamm Moscow: Nauka – 1976. – 615p.
4. Kuhling, H. Spravochnik po fizike [Handbook of Physics]. [Text] / H.Kuhling. – Moscow: Mir. – 1982.
5. Yavorsky, B.M., Detlaf, A.A... Spravochnik po fizike [Handbook of Physics]. [Text] / B.M. Yavorsky, A.A. Detlaf, Moscow: Nauka – 1985. – 497p.
6. Bizigitov, T., Zhumadilov, E. Electrodinamika i spetsialnaia teoria otnositelnosti [Electrodynamics and special theory of relativity] [Text] / T.Bizigitov, E.Zhumadilov. – Almaty: hantar Books – 2022. - 524 p.

Мақалаға сілтеме:

Бимұрат, Ж. Орауыштағы магнит өрісін зерттеу әдісі [Мәтін] / Ж. Бимұрат // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №1. – Б. 249-255
<https://doi.org/10.55956/EMLX2244>

С.Ж.Кулманова

Аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
kulmanovasamal8@gmail.com

ДИСПЕРСТІ ОРТАЛАРДЫҢ ОПТИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты - дисперсті орталардың оптикалық қасиеттерінің бірі жарықтың шашырауын зерттеу. Коллоидты бөлшектер мен макромолекулалардың мөлшерін, пішінін және концентрациясын анықтаудың бірқатар оптикалық әдістері Тиндаль әсеріне негізделген. Коллоидты ертінді арқылы өтетін жарық сәулесі шашырау нәтижесінде көрінеді, шашыраудың бұл түрі опалесценция деп аталды. Ғылыми жаңалық магниттік және гидродинамикалық өрістерге ұшыраған кезде магниттік коллоидтарда пайда болатын оптикалық әсерлер туралы жаңа деректер алынды. Магнит өрісімен басқарылатын бейтарап жарық сүзгілерін жасау үшін кіші бұрыштық дифракциялық шашырауының белгіленген заңдылықтарын қолдануға болады. Мақалада мәселені шешу үшін тәжірибе жолымен алынған күкірттің коллоидты ертіндісі үшін жарықтың шашырау интенсивтілігін Дж.У.Релей немесе Клаузиус теңдеулерінің сәйкестігі мен қателіктері анықталды.

Тірек сөздер: дисперсті орта, жарықтың шашырауы, коллоиды ертінді, опалесценция, интенсивтілік.

Кіріспе. Дисперсті жүйелердің оптикалық қасиеттері дисперсті фазаның бөлшектері мен нақты энергияға ие электромагниттік сәулелердің өзара әсеріне негізделген. Дисперсті жүйелердің оптикалық қасиеттерінің ерекшеліктері бөлшектердің өлшемдерімен, электромагниттік сәуле шығару толқын ұзындығы мен бөлшектердің өлшемдерінің қатынасымен анықталады. Осындай оптикалық қасиеттерінің бірі жарықтың шашырауы[1].

Қазіргі таңда оптикалық зерттеу әдістері коллоидтық бөлшектердің құрылымын, өлшемдерін және пішінін анықтауды кеңінен таралған болып табылады. Бұл зерттеу әдісінің ыңғайлылығымен және жылдамдығымен,

сонымен қатар, алынатын нәтижелердің нақтылығымен анықталады.

Ортаның біртектілігін бұзып жарықты шашырату қабілетіне тек қана бөлшектер ғана емес макромолекулалар мен молекулалар ассоциаттары ие. Шашырау жарықтың бағытын өзгерту арқылы іске асырылады, коллоидты ертінді арқылы өтетін жарық сәулесі шашырау нәтижесінде көрінеді (Тиндаль құбылысы – 1 сур.)[2].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жиі кездесетін ультрамикроскопия, электронды микроскопия, нефелометрия және турбидиметрия әдістері болып табылады.

Ультрамикроскопия әдісі. Бұл әдіс қарапайым оптикалық микроскопта жарықтың шашырауын бақылауға негізделген,

Р.Зигмонди мен Г.Зидентопф құрастырған ультрамикроскоп арқылы жүзеге асырылады. Қарусыз көзбен көруге болатын тұтас опалесценция жекелеген бөлшектердің жарқырауы кезінде мүмкін болады. Кез келген жарқырау – жарық толқынының әр түрлі бұрышпен шашырауын микроскопиялық тіркеу мүмкін. Жарықтың шашырауын бақылау арқылы бөлшектердің орташа өлшемін анықтауға және олардың пішіндері туралы мағлұмат алуға болады.

Электрондық микроскопия әдісі. Электронды микроскопта жарық сәулесінің орынына толқын ұзындықтар 0,02-0,05А аралығындағы электрондардың шоғыры қолданылады. Бұл рұқсат етілген мүмкіндігін күрт арттырады және коллоидты бөлшектерді суретке түсіруге және көруге мүмкіндік береді.

Нефелометрия әдісі. Коллоидты ертінің белгілі бір көлемімен V шашыраған жарықтың интенсивтілігі шашырайтын бөлшектердің жалпы санына пропорционал $c \cdot V$. Концентрацияны анықтайтын әдіс осы заңдылыққа негізделген және нефелометрия деп аталады. Нефелометр құрылысында айнымалы көлемнің екі V_1, V_2 кюветі болады. Олардың біреуіне концентрациясы белгілі ертінді құйылады, ал екіншісіне концентрациясы белгісіз ертінді орналастырылады.

Жүйенің жарық шашырауының интенсивтілігін анықтай отырып, дисперсті фазаның концентрациясын немесе бөлшек өлшемін анықтауға болады. Нефелометрия негізінде Рэлей теңдеуі жатыр, жарықтың шашырауының бірдей шарттарын қабылдайды: $\theta, \lambda, n, n_0, R - const$

$$I_p = I_0 k \cdot v \cdot V^2 \quad \text{немесе}$$

$$I_p = I_0 k \cdot c \cdot V$$

яғни, дисперсті жүйенің концентрациясын, бөлшектің көлемін, бөлшектің диаметрін анықтауға мүмкіндік береді.

Яғни, тұрақты көлемде

$$\frac{I_{p1}}{I_{p2}} = \frac{c_1}{c_2}$$

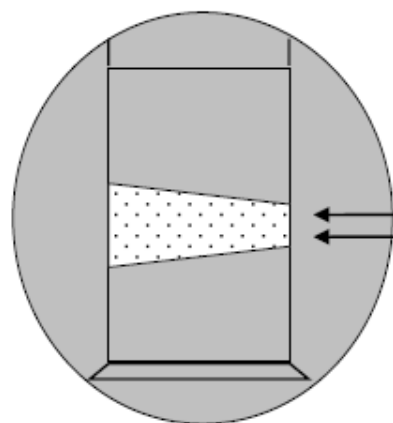
тұрақты концентрацияда

$$\frac{I_{p1}}{I_{p2}} = \frac{v_1}{v_2} \cdot \frac{V_1^2}{V_2^2} = \frac{d_1^3}{d_2^3} = \frac{l_1}{l_2}$$

мұндағы l –жарық өтетін қабаттың қалыңдығы.

Рэлей теңдеуінің қолданылуын дәлелдеу үшін жоғарыдағы теңдікті дәлелдеу керек.

Тиндальдың теориялық құбылысы Дж.У.Рэлеймен негізделді. Ол электр тогын өткізбейтін және жарықты жұтпайтын сфералық бөлшектер үшін шашырайтын жарықтың интенсивтілігін I_p түсетін жарықтың интенсивтілігімен I_0 байланыстыратын теңдеу қорытып шығарды:

Сурет 1. Тиндаль құбылысының иллюстрациясы

$$I_p = 9\pi I_0 \left(\frac{n_1^2 - n_0^2}{n_1^2 + 2n_0^2} \right) \frac{vV^2}{\lambda^4 R^2} (1 + \cos^2 \theta) \quad (1)$$

мұндағы v – бірлік көлемдегі бөлшектер саны, V – дисперсті бөлшектердің көлемі, I_0 – түсетін жарықтың интенсивтілігі, R – бөлшекке дейінгі ара қашықтық, n_0 – ортаның көрсеткіші, n_1 – бөлшектер, θ –жарықтың түсу бұрышы, λ –түсетін жарықтың толқын ұзындығы.

Немесе

$$I_p = \frac{k}{\lambda^4} (2)$$

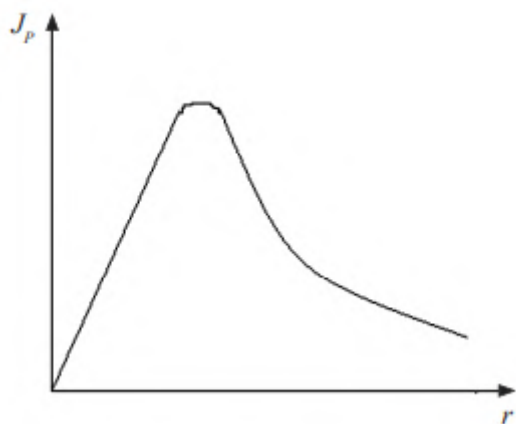
Шашырайтын жарық интенсивтілігінің I_p әртүрлі параметрлерге тәуелділігін қарастырамыз:

1. Рэлей теңдеуінен көріп отырғанымыздай, шашырайтын жарықтың интенсивтілігі түсетін жарықтың интенсивтілігіне пропорционал ($I_p \sim I_0$).

2. I_p шамасы сыну көрсеткіштерінің ($n_1 - n_0$) айырмашылығы артқанда кенеттен өседі. Күл (зола) үшін дисперсті фаза мен дисперсті ортаның сыну көрсеткіштерінің айырмашылығы үлкен болғандықтан, олардың жарықты шашыратуы да үлкен.

3. Жарықтың шашырау интенсивтілігі бөлшектердің салмақтық концентрациясына пропорционал. Бұл заңдылықты дисперсті фазаның концентрациясын анықтау үшін қолдануға болады.

4. I_p шамасы бөлшектердің көлемінің квадратына пропорционал V^2 , ол бөлшектердің өлшемін анықтау үшін қажет. Дегенмен, бұл сызықтық тәуелділік тек қана өлшемдері кіші облыстарда ғана сақталады. Бөлшектердің өлшемдерін жарық толқынының ұзындығымен сәйкес немесе артық өлшемдерге арттырса, жарықтың шашырауы шағылуға өтетді де шашырау интенсивтілігі кемиді (2-сурет). Сондықтан, жарықтың шашырау интенсивтілігінің коллоидтық бөлшектердің өлшемдеріне тәуелділігі максимумға тең.

Сурет 2. Шашыраған жарық интенсивтілігінің коллоидтық бөлшектер радиусына тәуелділігі

Рэлей бойынша шашырауға тек бастапқы бөлік қана сәйкес келеді. Бұл теңдеуді қолдану облысы төмендегі шартпен шектеледі:

$$2\pi r / \lambda < 0.3$$

Спектрдің көзге көрінетін бөлігі үшін бұл шарт r шамасы $(2 - 4) \cdot 10^{-6}$ см.

Осылайша, жарық спектрінің көрінерлік бөлігіндегі жарық шашырауының максимумы жүйенің коллоидтық деңгейінің дисперстілігіне сәйкес келеді. Сондықтан, коллоидтық күйді анықтау үшін ең тиімді әдістердің бірі опалесценцияны бақылау болып табылады.

5. Жарықтың шашырау интенсивтілігі λ^4 кері пропорционал. Бұл ақ түс өткен кезде спектрдің көк және күлгін бөлігінде қысқа толқындар шашырау керек дегенді көрсетеді. Яғни, қысқа толқынды жарық көбірек шашырайды, аспанның көгілдін түсін көрсетеді. Күлгін түстің шашырау интенсивтілігі қызыл түстің шашырау интенсивтілігін шамамен 16 есе үлкен, ал толқын ұзындығы 2 есе кем.

Күрделі дисперсті жүйелер үшін жарықтың шашырау интенсивтілігі толқын ұзындығынан қатты тәуелді емес. Бұл жағдайда, $I_p = \frac{1}{\lambda^x}$, мұндағы x — кіші өлшемдегі бөлшектер үшін 4-0 аралығында өзгереді.

Клаузиус теңдеуі бойынша

$$I_p = \frac{k}{\lambda^2} \tag{3}$$

Жоғарыда көрсетілген екі теңдеудің қайсысы экспериментке сәйкес келетінін анықтау үшін тұрақты шаманы есептеп, қателікті табу керек. Қай жерде қателік аз болатын болса, сол теңдеу эксперименттік мәліметтерді нақты сипаттайды.

Жарықтың шашырауына тек қана жоғары дисперсті бөлшектер ғана емес, молекулалар ассоциаттары, макромолекулалар және органның біртектілігін бұзатын басқа да қосылыстар әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері. Бұл жұмыста күкірттің коллоидты ертіндісінің 1% үшін жарықтың шашырауы бойынша алынған тәжірибелік мәндерге Рэлей мен Клаузиус теңдеулерінің қайсысы нақты сәйкес келетіні қарастырылды.

λ , нм	574	566	532
I_p	50	60	72

Ол үшін алдымен Рэлей теңдеуі бойынша тұрақтыны тауып аламыз:

$$I_p = \frac{k}{\lambda^4} \text{ мұндағы } k = I_p \cdot \lambda^4$$

$$k_1 = 50 \cdot (574 \cdot 10^{-9})^4 = 5.43 \cdot 10^{-24}$$

$$k_2 = 60 \cdot (566 \cdot 10^{-9})^4 = 6.13 \cdot 10^{-24}$$

$$k_3 = 72 \cdot (532 \cdot 10^{-9})^4 = 5.77 \cdot 10^{-24}$$

$$k_{\text{ор}} = \frac{k_1 + k_2 + k_3}{3} = \frac{5.43 \cdot 10^{-24} + 6.13 \cdot 10^{-24} + 5.77 \cdot 10^{-24}}{3} = 5.78 \cdot 10^{-24}$$

Берілген теңдеу бойынша қателікті есептейміз:

$$\Delta = \frac{k_{\text{үлкен}} - k_{\text{кіші}}}{k_{\text{орташа}}} \cdot 100\% = \frac{(6.13 - 5.43) \cdot 10^{-24}}{5.78 \cdot 10^{-24}} \cdot 100\% = 12\%$$

Енді жоғарыдағы тұрақтыны Клаузиус теңдеуі бойынша анықтаймыз:

$$I_p = \frac{k}{\lambda^2} \text{ мұндағы } k = I_p \cdot \lambda^2$$

$$k_1 = 50 \cdot (574 \cdot 10^{-9})^2 = 1.64 \cdot 10^{-11}$$

$$k_2 = 60 \cdot (566 \cdot 10^{-9})^2 = 1.92 \cdot 10^{-11}$$

$$k_3 = 72 \cdot (532 \cdot 10^{-9})^2 = 2.02 \cdot 10^{-11}$$

$$k_{\text{ор}} = \frac{k_1 + k_2 + k_3}{3} = \frac{1.64 \cdot 10^{-11} + 1.92 \cdot 10^{-11} + 2.02 \cdot 10^{-11}}{3} = 1.87 \cdot 10^{-11}$$

Клаузиус теңдеуі бойынша қателікті есептейміз:

$$\Delta = \frac{k_{\text{үлкен}} - k_{\text{кіші}}}{k_{\text{орташа}}} \cdot 100\% = \frac{(2.02 - 1.64) \cdot 10^{-11}}{1.87 \cdot 10^{-11}} \cdot 100\% = 21.4\%$$

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Алынған шешім бойынша келесі қортындыны жасауға болады. Тәжірибеде алынған күкірттің коллоидты ертіндісі үшін жарықтың шашырау интенсивтілігіне Дж.У.Рэлей немесе Клаузиус теңдеулерінің сәйкестігі мен қателіктері анықталды. Дж.У.Рэлей теңдеуі арқылы табылған k тұрақтысының орташа мәні $5.78 \cdot 10^{-24}$, қателігі 12% құрады, ал Клаузиустеңдеуі арқылы табылған k тұрақтысының орташа мәні $1.87 \cdot 10^{-11}$, қателігі $1.87 \cdot 10^{-11}$ болды, қай жерде қателік аз болатын болса, сол теңдеу эксперименттік мәліметтерді нақты сипаттайды, сәйкесінше, Дж.У.Рэлей теңдеуі арқылы табылған мән нақты сәйкес келеді.

Қорытынды. Қазіргі таңда коллоидтық бөлшектердің құрылымы мен пішінін, өлшемдерін анықтау үшін зерттеудің оптикалық әдістері кеңінен қолданылады. Бұл әдістің нақтылығымен, ыңғайлы және жылдамдығымен түсіндіріледі.

Дисперсті фазалық бөлшектердің қасиеттеріне және олардың өлшемдеріне байланысты жүйе арқылы өтетін жарық жұтылуы, шағылысуы немесе шашырауы мүмкін. Жарықтың дисперсті жүйеге әсер етуінің салдары геометриялық оптика заңдарымен анықталады.

Бөлшектердің өлшемдері (а) жарықтың толқын ұзындығынан (λ) әлдеқайда аз болса, дисперсті жүйелер жарықтың шашырауына қабілетті.

Шашырау жарықтың бағытын өзгертумен бірге жүретін және заттың дұрыс емес

жарқырауы ретінде көрінетін заттың жарықты түрлендіруінен тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Громаков, Н.С. Дисперсные системы и их свойства: учебник для вузов [Текст] / Н.С.Громаков. – Казань: изд. Казань: Изд-во Казанск. гос. архитект.-строит. ун-та, 2015. – С. 17-32.
2. Беляев, А. П. Физическая и коллоидная химия [Текст]/ А.П. Беляев, В.И. Кучук, К.И. Евстратова и др. // Под ред. А. П. Беляева - Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2010. –С. 204 – 212.
3. Кругляков, П.М., Физическая и коллоидная химия[Текст] / П.М. Кругляков // Учебное пособие для вузов– 2005. – С. 36 – 48.

Мақала редакцияға 04.04.23 түсті.

С.Ж.Кулманова - Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ОПТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ДИСПЕРСНЫХ СРЕД

Аннотация. Целью исследования является изучение рассеяния света, одного из оптических свойств дисперсных сред. Ряд оптических методов определения размера, формы и концентрации коллоидных частиц и макромолекул основан на эффекте Тиндаля. Луч света, проходящий через коллоидный раствор, виден в результате рассеяния, этот тип рассеяния получил название опалесценции. Научное открытие получены новые данные об оптических эффектах, возникающих на магнитных коллоидах при воздействии магнитных и гидродинамических полей. Для создания нейтральных световых фильтров, управляемых магнитным полем, можно использовать установленные модели дифракционного рассеяния с малым углом. В статье определены соответствие и погрешности уравнений Дж.У. Релей или Клаузиуса интенсивности рассеяния света для коллоидного раствора серы, полученного экспериментальным путем для решения задачи.

Ключевые слова: дисперсная среда, рассеяние света, коллоид, опалесценция, интенсивность.

S. Kulmanova - M.Kh.Dulaty Regional University of Taraz, Taraz, Kazakhstan

OPTICAL PROPERTIES OF DISPERSED MEDIA

Abstract. The aim of the study is to study light scattering, one of the optical properties of dispersed media. A number of optical methods for determining the size, shape and concentration of colloidal particles and macromolecules are based on the Tyndall effect. A ray of light passing through a colloidal solution is visible as a result of scattering, this type of scattering is called opalescence. Scientific discovery new data on optical effects occurring on magnetic colloids under the influence of magnetic and hydrodynamic fields have been obtained. To create neutral light filters controlled by a magnetic field, it is possible to use established diffraction scattering models with a small angle. The article defines the correspondence and errors of the J.W. Rayleigh or Clausius equations of light scattering intensity for a collide sulfur solution obtained experimentally to solve the problem.

Keywords: dispersed medium, light scattering, colloid, opalescence, intensity.

References:

1. Gromakov, N.S. Dispersnye sistemy i ih svoystva: uchebnyk dlya vuzov [Dispersed systems and their properties: textbook for universities] [Text] / N.S. Gromakov. – Kazan: ed. Kazan: Publishing house of Kazan State Architect.- builds. unita, 2015. – P. 17-32. [in Russian]
2. Belyaev, A. P. Fizicheskaya i kolloidnaya himiya [Physical and colloidal chemistry] [Text] / A.P. Belyaev, V.I. Kuchuk, K.I. Evstratova et al. // Edited by A. P. Belyaev - Moscow: GEOTAR-Media, 2010. – P. 204-212. [in Russian]
3. Kruglyakov, P.M., Fizicheskaya i kolloidnaya himiya [Physical and colloidal chemistry] [Text] / P.M. Kruglyakov // Textbook for universities – 2005. – P. 36-48. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: Құлманова, С.Ж. Дисперсті орталардың оптикалық қасиеттері [Мәтін] / С.Ж. Құлманова // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №1. – Б. 256-261.
<https://doi.org/10.55956/RNAK4098>

А.К. Малибеков *

*Кан. техн. наук, доцент
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, Казахстан*

Д.К. Джакияев

*Кан. техн. наук, доцент
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, Казахстан*

dk.dzhakiyev@dulaty.kz

Б.Д. Джакияев

*Магистр
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, Казахстан*

О БАЗОВЫХ ИНСТРУМЕНТАРИЯХ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КВАЛИФИКАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ОТРАСЛИ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

***Аннотация.** В статье рассматриваются задачи, стоящие перед высшей школой и производителями водного хозяйства РК по разработке профессиональных стандартов для реализации положений закона РК «О профессиональных квалификациях»*

***Ключевые слова:** профессиональный стандарт, профессиональные квалификации, водное хозяйство, концепция развития.*

Введение. В связи с принятием Закона РК «О профессиональных квалификациях», который регулирует общественные отношения в области признания профессиональных квалификаций в рамках Национальной системы квалификаций (НСК РК), возникает необходимость определения роли высшего и послевузовского образования в его реализации. Таким образом, перед образовательным сообществом страны появилась законодательная ответственность за результаты своего труда в отношении качества подготовки специалистов, которая зависит от многих аспектов образовательной деятельности, в частности и от содержания используемых образовательных программ.

Условия и методы исследований. Как известно, в состав базовых инструментов Национальной системы квалификаций входят

отраслевые рамки квалификации (ОРК) и профессиональные стандарты (ПС) с квалификационными требованиями, используемые для разработки содержания образовательной деятельности. В соответствии с задачами принятого Закона РК «О профессиональных квалификациях» признание профессиональной квалификации специалиста будет проведено по результатам процедуры оценки и принятия решения о соответствии кандидата требованиям профессиональных стандартов, а при их отсутствии – квалификационным требованиям [1]. Таким образом можно заключить, что содержание профессиональной подготовки специалистов в университетах должно отражать полностью требования профессиональных стандартов.

Для практической реализации задач вышесказанного Закона РК была создана

Цифровая платформа НСК, сформирована Библиотека НСК и за довольно короткий срок профессиональным сообществом работодателей в сентябре 2023 года были приняты следующие ключевые нормативно-правовые акты:

- Правила разработки квалификационных программ;
- Правила признания профессиональных квалификаций;
- Правила разработки и (или) актуализации профессиональных стандартов;
- Положение о Национальном совете по профессиональным квалификациям;
- Правила создания отраслевых советов по профессиональным квалификациям и их типового положения;
- Правила аккредитации центров признания профессиональных квалификаций, переоформления, отзыва, возобновления и прекращения действия аттестата аккредитации;
- Правила формирования потребности рынка труда в признании профессиональных квалификаций с учетом актуальности профессий в текущем в будущем периодах;
- Правила формирования, актуализации и ведения реестра профессий;
- Правила разработки и (или) актуализации отраслевых рамок квалификаций.

Результаты исследований. На данный момент времени начаты работы по практической реализации требований Закона о профессиональных квалификациях, в том числе в водохозяйственной отрасли. В 2023 году создано и начала работу Министерство водных ресурсов и ирригации, усилиями которого принята «Концепция развития системы управления водными ресурсами Республики Казахстан на 2024-2030 годы» с соответствующим планом ее реализации. Причем, в данном документе поставлены конкретные задачи перед Таразским региональным университетом имени М. Х.

Дулати по повышению качества подготовки специалистов водохозяйственной отрасли [3].

С точки зрения актуальности вышеизложенных проблем нами проанализировано состояние базовых инструментариев НСК в отрасли водного хозяйства страны и его экономический анализ, результаты которого изложены в Сборнике нормативно-методических материалов НСК РК в отрасли водного хозяйства [2]. Кроме того, силами специалистов профессионального сообщества, в том числе специалистами водохозяйственной отрасли в течение 2022 и 2023 годы были актуализированы принятые в 2019 году Отраслевые рамки квалификации и действующие профессиональные стандарты. Таким образом, на настоящий момент по отрасли водного хозяйства имеется отраслевая рамка квалификации, экономический анализ отрасли и следующие 10 профессиональных стандартов, которые размещены на сайте НПП «Атамекен»:

1. Забор и подготовка воды;
2. Мелиорация деградированных земель;
3. Обводнение пастбищ;
4. Очистка сточных вод;
5. Проектирование и эксплуатация водопроводных и водоотводящих сетей;
6. Проектирование и эксплуатация водохранилищ сезонного регулирования;
7. Проектирование и эксплуатация речных водозаборных сооружений;
8. Проектирование и эксплуатация коллекторно-дренажной сети для гидромелиоративных систем;
9. Водоснабжение, водоотведение и охрана водных ресурсов;
10. Гидротехническая мелиорация.

Обсуждение результатов. В результате анализа содержания ОРК водного хозяйства и Общего классификатора видов экономической деятельности РК (ОКЭД РК) нами установлены, что по довольно широкому перечню видов экономической деятельности (производственной деятельности) еще не разработаны профессиональные стандарты.

Таким образом, по отрасли водного хозяйства еще недостаточно разработаны инструментарию НСК РК. А это, в свою очередь, не позволяет провести полноценную разработку содержания некоторых образовательных программ среднеспециального, высшего и послевузовского образования, а также квалификационных программ для Центров признания профессиональных квалификаций.

Для обеспечения полноты нормативного описания видов производственной деятельности в отрасли водного хозяйства необходимо, как минимум, еще разработать следующие профессиональные стандарты:

1. Механизация и автоматизация гидромелиоративных работ;
2. Проектирование и эксплуатация насосных станций;
3. Проектирование и эксплуатация водохранилищ многолетнего регулирования;
4. Использование водной энергии;
5. Ремонт и реконструкция гидротехнических сооружений;
6. Проектирование и эксплуатация оросительной сети для гидромелиоративных систем;
7. Промышленное водоснабжение;
8. Эксплуатация водных сооружений;
9. Рациональное использование водных ресурсов;
10. Эксплуатация оросительных систем.

Кроме того, считаем необходимым отметить, что при разработке ПС для полноценного учета внедрения современных технологий нужно использовать сформированные в республике Атласы новых профессий.

Заключение. Для мониторинга реализуемых работ по вышеуказанным проблемам приказом Министра водных ресурсов ирригации №9 от 24.11.2023 года создан и начал работу Отраслевой совет по профессиональным квалификациям в водном хозяйстве республики, в состав которого вошли сотрудники нашего университета. В отраслевом совете на 2024 год выбран перечень Профессиональных стандартов для актуализации, определен перечень профессий в водохозяйственной отрасли для включения в Государственный реестр для добровольной и обязательной аккредитаций. Для финансирования разработки новых профессиональных стандартов на 2025 год подготовлены соответствующие предложения в Национальный совет по профессиональным квалификациям РК.

Список литературы

1. Закон РК. О профессиональных квалификациях [Текст]: принят приказом № 14-VIII ЗРК от 4.07. 2023. – Астана: Акорда, 2023.
2. Сборник нормативно-методических материалов Национальной системы квалификаций Республики Казахстан в отрасли водного хозяйства; Исполнительная дирекция МФСА в РК. – Алматы, 2021.
3. Концепция развития системы управления водными ресурсами Республики Казахстан на 2024-2030 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан №66 от 5.02.2024. – Астана, 2024.

Материал поступил в редакцию 18.02.24

А.К. Малибеков*, Д.К. Джакияев, Б.Д. Джакияев

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СУ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІЛІКТІЛІК ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының «Кәсіби біліктілік туралы» заңының талаптарын іске асыруға байланысты жоғарғы оқу орындары мен су шаруашылы мамандарының алдындағы кәсіби стандарттарды және де басқа істерді атқаруға қатысты міндеттері қарастырылған.

Тірек сөздер: кәсіби стандарт, кәсіби біліктілік, су шаруашылығы, даму концепциясы

A.K. Malibekov, D.K. Jakiyayev, B.D. Jakiyayev

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan

ABOUT THE BASIC TOOLS OF THE NATIONAL QUALIFICATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE WATER SECTOR

Abstract. The article discusses the tasks facing the higher school and water industry workers of the Republic of Kazakhstan to develop professional standards for the implementation of the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Professional Qualifications"

Keywords: professional standard, professional qualifications, water management, development concept.

References

1. The Law of the Republic of Kazakhstan. On professional qualifications [Text]: adopted by Order No. 14-VIII of the ZRK dated 4.07.2023. – Astana: Akorda, 2023. [in Russian]
2. Collection of normative and methodological materials of the National Qualifications System of the Republic of Kazakhstan in the field of water management; Executive Directorate of IFAS in the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 2021. [in Russian]
3. The concept of development of the water resources management system of the Republic of Kazakhstan for 2024-2030. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 66 dated 02/5/2024. – Astana, 2024. [in Russian]

Ссылка на статью: Малибеков, А.К. О базовых инструментариях национальной системы квалификаций республики казахстан в отрасли водного хозяйства [Текст] / А.К. Малибеков*, Д.К. Джакияев, Б.Д. Джакияев // Вестник Дулату University. – 2024. - №1. – С. 262-265. <https://doi.org/10.55956/RNAK4098>

Тіркеу куәлігі:№ KZ43VPY00028452 (23.09.2022 ж.)
Басуға қол қойылған күн 30.03.24. Форматы 70×180/16.
Шартты баспа табағы24,34. Тираж 300 дана. Тапсырыс 122.

Редакция мекен-жайы:080012, Тараз қаласы, Төле би даңғылы, 60
Тел.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Свидетельство о регистрации № KZ43VPY00028452 (23.09.2022 г.)
Подписано в печать 30.03.24.Формат 70×180/16.
Усл. печ. л.24,34. Тираж 300 экз. Заявка 122.

Адрес редакции:080012, г. Тараз, пр. Толеби, 60,
Тел.: 8 7262 45-35-10
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Registration certificate № KZ43VPY00028452 (23.09.2022).
Signed in print 30.03.24. Form 70×180/16.
Cond.print.sh. 24.34.Edition 300 copies. Application 122.

Editorial address:080012, Taraz, Tole bi str., 60.
Tel.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz